

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

TIENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1916

BORNHOLMSKE SAMLINGER
10. BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

TIENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1916

INDHOLD:

	Side.
JOHAN BULMER: Kristiansø	1
KARL M. KOFOD: Stavchøl og Kobbeaadalen	35
M. K. ZAHRTMANN: Hans Rømer og Almindingen	49

Kristiansø.

Ved

JOHAN BULMER.

Idet efterstaaende Artikel om Kristiansø her trykkes i samme Skikkelse, Ivori den allerede mod Slutningen af Aaret 1914 overgaves til „Bornholmsk Samfund“, bemærkes, at det jo er muligt, at enkelte af de i Artiklen omskrevne Forhold har forandret sig noget siden anførte Tid. Iøvrigt erindres her om, at forrige Bind af „Bornholmske Samlinger“, udkommet i 1915, indeholder en Artikel om Kristiansø af E. Sæborg.

Kristiansø — Kongeriget Danmarks østligste Bestanddel, beliggende som et Biland til Bornholm — er egentlig tre smaa Klippeøer eller -Holme: Kristiansholm, Frederiksholm og Græsholmen, hvortil yderligere slutter sig (Nordvestligst) den ubetydelige Holm Tat samt (forskellige Steder) nogle Skær. Navnet Kristiansø erholdt Øerne efter Kristian den 5te, der i 1680'erne gjorde Øerne til en Fæstning. Før Fæstningsanlægget var Øernes sædvanlige Navn Ert(e)-holmen(e), hvilket Navn skal komme af et oldnordisk Ord Arda (Knold). Paa Bornholm benævntes Øerne imidlertid ogsaa Nordholmen(e). I nyere Tid bliver paa Bornholm Kristiansø ofte blot kaldt „Øen“, idet i Modsætning hertil Bornholm benævnes „Landet“.

Omstaaende findes en lille simpel Oversigtsplan (Kort) over Kristiansholm og den betydelig mindre

Frederiksholm, hvilken Plan er i Maalestok ca. $\frac{1}{20,000}$ og har Nord opad. Af Generalstabens Kort¹⁾ kan konstateres, at Kristiansholms største Længde er ca. 700 Meter (1100 Alen). Sundet mellem denne Holm og Frederiksholm udgør Kristiansøs Havn, hvorover fører en smal Bro, som der kan gaas ad fra den ene Holm til den anden. Græsholmen, der ligger noget Nordvest for de to andre nysomtalte Holme, kan ikke have Broforbindelse med disse, og det er derfor forstaaeligt, at den er ganske ubebygget. Denne Holm

— der er omtrent halvt saa stor som Kristiansholm og er et Tilholdssted for Ederfugle og andre Søfugle — har imidlertid været benyttet til Kirkegaarde, hvorom nogle nærmere Bemærkninger findes i Note 22 i det følgende. Iøvrigt havde man ogsaa en Tid paa Græsholmen nogle Skanser

som Led af Kristiansøs Fæstning. Kristiansholm og Frederiksholm, som ligger nær sammen, er altsaa de eneste beboede Dele af Kristiansø. Næsten alle Bygningerne paa Holmene er Efterladenskaber fra den Tid, Kristiansø var Fæstning. Øen ophørte i

¹⁾ Der findes helt sorte og lidt kolorerede Generalstabskort over Kristiansø i Maalestok $\frac{1}{20,000}$, hvilke Kort imidlertid er utydelige bl. a. ved, at der — som det synes, uden fornuftig Hensigt — er skrevet Ordene „Lægebolig“ og „Jordemoderhus“ tværs over Kristiansholm. Det kunde antagelig betale sig, om en Boghandler udgav, f. Eks. paa Brevkort, en for Besøgende vejledende Plan over Kristiansø med enkelte hosføjede Forklaringer.

1850'erne at tjene som Fæstning. Staten opretholder imidlertid fremdeles Fyr- og Lodsvæsen paa Kristiansø, og dennes Havn bliver fremdeles af Staten vedligeholdt som Nødhavn, men har især Betydning som Fiskerihavn, idet Kristiansø siden Fæstningens Nedlæggelse naturligst kun egner sig til at beboes af Fiskere. Havnen og de forskellige omliggende Bygninger frembyder fra visse Punkter set nogen Lighed med en lille By.

I nyere Literatur er Kristiansø omtalt navnlig i den af Weitemeyer besørgede 3die Udgave af Traps Beskrivelse over Danmark 3die Bind Side 99—102, hvor tillige findes en Tegning af Kristiansholm ved Havnen. I det følgende skal imidlertid fremsættes først en Del hovedsagelig historiske Bemærkninger om Kristiansø og derpaa til sidst — i et Afsnit IV — under Henvisning til foranstaaende lille Kort nogle Bemærkninger om Øens stedlige Forhold, hvilke Bemærkninger støtter sig til Besigtigelse senest i Sommeren 1914. Hvad her i det hele skrives om Kristiansø tilegnes maaske bedst ved at læse Afsnittene i omvendt Orden, altsaa det nysbemeldte sidste Afsnit først.

I.

Før Fæstningsanlægget.

Da, som berørt, Kristiansø i 1680'erne indrettedes til Fæstning, blev der ogsaa ført en Del Jord dertil, hvilken Jord senere forøgedes ved Affald. Forinden Fæstningsanlægget havde der ikke været Jordlag af nogen Betydning paa Ertholmene, men disse havde henligget som næsten helt nøgne Klipper — Græs-

holmen dog væsentlig dækket af Rullesten — og Holmene havde ikke tjent som vedvarende Bosted for Mennesker, men havde af levende Væsner kun haft Søfugle til stadige Beboere.

Det kan imidlertid ikke betvivles, at der, endog meget langt tilbage i Tiden, af og til har været Mennesker paa Ertholmene. Enkelte Oldsager fra Sten- og Jernalderen er fundne dersteds. Saa langt tilbage i Tiden, som der er foregaaet Skibsfart paa Østersøen, har Vandet imellem og udfor Ertholmene rimeligvis haft nogen Betydning som Nødhavn for Søfarende. Det kan ogsaa være, at Holmene i sørøveriske Tider har — som det undertiden fortælles — tjent som Tilholdssted for Sørøvere. Herom haves dog ingen tilforladelige historiske Efterretninger. Sikkert er det imidlertid, at Fiskere, navnlig fra Bornholm, i Tiderne før Fæstningsanlægget har haft Station paa Ertholmene om Sommeren for at drive Fiskeri deromkring. Jævnfør det følgende.

I sin danske Atlas af 1767²⁾ refererer E. Pontopidan en Fortælling om, at før Danmark befæstede Ertholmene, havde Sverig i Sinde at indtage Holmene til Fæstning, hvilket svenske Forsæt imidlertid paa en særlig Maade blev røbet for Danmark, som derefter skyndte sig med at bemægtige sig Holmene, der forhen var „*dubiæ possessionis*“. Ved dette sidste Udtryk maa nærmest antages ment, at Ertholmene, inden Danmark i 1680'erne bestemte dem til Fæstning, ikke var under nogen Stats Herredømme, men

²⁾ 3. Bind S. 230.

henlaa som herreløse Holme i Havet. Saaledes kan Forholdet dog ikke anses at have været, og hele Fortællingen om, at Sverig har haft alvorligt i Sinde at anlægge Fæstning paa Erholmene, er vistnok blottet for virkeligt historisk Grundlag.

Medens Skaane (med Halland og Bleking) før 1658 var en gammel Bestanddel af Danmark, maatte Erholmene ifølge deres geografiske Beliggenhed naturlig anses som en Del af Danmark og nærmest som et Tilbehør til Bornholm, som var det Land, Erholmene laa nærmest, og til hvilket Land de ogsaa henregnes i Arent Berntsens Bog af 1656 om Danmark og Norge. Da Skaane (med Halland og Bleking) samt Bornholm ved Fredsslutning i Roskilde i Februar 1658 afstodes til Sverig, blev der i Forbindelse med Fredstraktaten givet Sverig et særligt Cessionsbrev (Overdragelsesdokument, Skøde) paa Bornholm, i hvilket Brev det — i Samklang med Udtrykkene i Fredstraktaten — bl. a. hedder, at Bornholm med tilhørende Øer og Skær, Afgifter og Herligheder osv. afstaas til Sverig. At der ved de anførte Ord „Øer og Skær“ særlig er sigtet til Erholmene, tør imidlertid ikke her paastaas; Ordene kan være blot en Formular uden bevidst at sigte til noget bestemt. Men da den svenske Oberst Prinsenskjold kort efter ovenbemeldte Fredsslutning var beskikket til at bestyre Bornholm som svensk Land, erholdt han fra Sverigs Regering en Skrivelse, hvori det hedder, at da, ved Traktaterne med Danmark, blandt andre Provinser og Len iligemaade Bornholm med underliggende Øer er overdraget til Sverig, saa skal nu Prinsenskjold i Forbindelse med en Herredshøvding Sylvius erkyndige sig nøjere om Bornholms

hele Tilstand og derefter afgive en Beretning herom til Sverigs Regering. Til Efterkommelse af dette Paa­læg udfærdigede og afsendte Prinsenskjold i Maj 1658 den forlangte Beretning, hvori han bl. a. skriver³⁾, at Bornholm har under sig ingen andre Øer end 3 smaa Holme eller Klipper, der her almindelig kaldes Nord­holmene, men paa Søkort benævnes Ertholmene, ved hvilke Holme der er et godt Fiskeri af Torsk og Sild ved Sommer- og Høsttider; og fisker dér ikke alene Bornholmere, men ogsaa Skaane- og Blekingboere, og gives derfor til Lensherren en Ol Sild af hver Baad aarlig. — Jfr. herved „Bornholmske Samlinger“ 8. Bind (1913) Side 167—68, hvor der findes nogle Oplysninger om Fiskeriet paa Kristiansø i Tiden nær efter Aar 1600.

Ligesom altsaa Prinsenskjold overensstemmende med de geografiske og historiske Forhold betrag­tede Ertholmene som et Tilbehør til Bornholm, saa­ledes har antagelig ogsaa de højere Myndigheder i Sverigs Hovedland fulgt den samme Betragtning­maade.

Da Bornholmerne mod Slutningen af 1658, ved at dræbe Prinsenskjold og indtage Hammershus, havde gjort Oprør mod det svenske Herredømme paa deres Ø og erobret denne tilbage til Danmark, blev senere — nemlig i 1660'erne — i Henhold til indgaaede Traktater⁴⁾ det foran omtalte Cessionsbrev om Born-

³⁾ Jfr. Handlingar rörande Skandinaviens Historia, 29. Del, Stockholm 1858, S. 384 og 374.

⁴⁾ Københavnsk Fredstraktat af 27. Maj 1660 § 5 (i Dam­kier og Kretz's Supplements-Lovsamling) med flere dertil sig sluttende senere Traktater. De paa­gældende Traktater er endnu ikke trykte i Laursen's under Udgivelse værende Traktatværk.

holm tilbageleveret fra Sverig til Danmark. Og naar Bornholm saaledes var faldet tilbage til Danmark, maatte Sverig vel i Henhold til det passerede erkende, at ogsaa Ertholmene var fulgt med og derved paany blevet en Bestanddel af den danske Stats Territorium. Det vides ikke, at man nogensinde fra Sverigs Side har villet gøre en modsat Betragtning gældende.

Hvorvidt Danmark efter — som nys omtalt — at have faaet Ertholmene tilbage fra Sverig, har opkrævet Afgifter af de Fiskere, der om Sommeren plejede at bruge Ertholmene, synes ikke nu let at oplyse. Men at Danmark dog i Tiden mellem 1658 og Ertholmernes Befæstning udtrykkelig har inddraget disse Holme under sit Herredømme kan i alt Fald anses at ligge deri, at da Bornholm (væsentlig paa Grundlag af sin Jordebog af 1664) første Gang vurderedes i Hartkorn, blev tillige Ertholmene anslaaede i Hartkorn (til 1 Td. 3 Skpr., hvilket er lig $1\frac{1}{2}$ Td., idet den daværende bornholmske Hartkornstønde udgjorde 6 Skæpper). Denne Hartkornsansættelse for Ertholmene fremgaar af Bornholms Hartkornsbog⁵⁾ af 1671, hvori Side 35 „Nør- eller Ertholmen“ er opført med nævnte 1 Td. 3 Skpr. Hartkorn sammen med Byen Gudhjem, som er det Punkt af Bornholm, der ligger Kristiansø nærmest.

Det foranførte tilsigter at godtgøre, at den i det foregaaende berørte Sætning, der er kommet noget i Omløb, at Ertholmene forud for deres Indtagelse

⁵⁾ Bogen — der omtales i F. Thaarup's Beskrivelse over Bornholms Amt og Kristiansø af 1839 S. 314 og findes nævnt i Rigsarkivets i 1892 trykte Rentekammerarkiv-Registratur S. 104 — kaldes „Ekstrakt til Matrikulens Indrettelse over Bornholm“.

til Fæstning var „*dubiæ possessionis*“, ikke kan anses for rigtig.

Som angivet i det foregaaende plejede Fiskere i hine ældre Tider at have Ophold paa Ertholmene om Sommeren for at drive Fiskeri deromkring. Formodentlig er der især blevet fisket en Mængde Sild ved Holmene. Størstedelen af den til Ertholmene indbragte Fiskemængde er rimeligvis blevet saltet dér for senere at udføres derfra. De paagældende Fiskere har uden Tvivl haft Boder (Skure eller simple Hytter) og visse andre Indretninger anbragte paa Holmene. Der var imidlertid næppe nogen, som ved Hævd eller paa anden Maade havde erhvervet privat Ejendomsret til nogen Del af Holmenes Grundareal. I alt Fald har saadan Ejendomsret ikke kunnet opretholdes, da Ertholmene indtoges til Fæstning.

II.

Kristiansø som Fæstning.

Her kan i Forbigaaende først nævnes, at — som anført af M. K. Zahrtmann i „Bornholmske Samlinger“ 8. Bind (1913) Side 160 — for at ave Fetaljebrødrene (et tysk Sørøversamfund) paatænkte Dronning Margrete i Tiden henved Aar 1400 at bygge en fast Borg paa Ertholmene. Men denne Tanke kom altsaa ikke til Udførelse.

Efterat den saakaldte skaanske Krig, der førtes til Lands og Vands mellem Danmark og Sverig, var endt i 1679, paatænkte Danmark imidlertid i de nærmest følgende Aar at anlægge en befæstet Krigshavn ved Ertholmene eller ved Bornholm. Man troede en Over-

gang, at Kysten ved Fiskerlejet Arnager noget Sydøst for Rønne vilde egne sig for en saadan Havn. Men omsider kom man til Erkendelse af, at det var at foretrække at anlægge den paatænkte Havn mellem Ertholmene, og den endelige Bestemmelse blev derfor, at Havnen skulde anlægges her. Det drejede sig altsaa om en Havn, hvor danske Krigsfartøjer kunde gaa ind og finde et sikkert Ophold; og Ertholmene maatte saaledes tillige forsynes med Fæstningsværker, for at Fjender kunde holdes borte fra Stedet. Man havde dog ogsaa det Øjemed med Havnen, at den skulde gavne den almindelige Søfart ved at tjene som et Tilflugtssted for Skibe, der kom i Nød paa Østersøen.

I 1684 blev det haandværksmæssige Arbejde paa Ertholmenes Befæstning og Havnens Indretning paa-begyndt. Det var den i Forvejen naturlige Havn i Sundet mellem Kristiansholm og Frederiksholm, som istandgjordes til det tilsigtede Øjemed. En Junidag nysnævnte Aar blev ved højtstaaende Militærpersoners Deltagelse og ved Prædiken, Kanonskud og Trompetklang Grundstene lagt til det store, runde Fæstnings-taarn paa Kristiansholm. Det følgende Aar opførtes det mindre, runde Taarn paa Frederiksholm. Foruden de nævnte Taarne blev der naturligvis opført en Del andre Bygninger, bl. a. til Beboelse, ligesom navnlig svære Forskansningsmure af Granit anlagdes ved Kristiansholms og Frederiksholms Udkanter.

I Anledning af omtalte Befæstning af Ertholmene blev der i København slaet et Par Sølv-Erindrings-medaljer af noget forskellig Størrelse, begge med latinske Indskrifter. Den ene er afbildet i Thura's Beskrivelse over Bornholm og Kristiansø af 1756.

Udenpaa det foran nævnte store Fæstningstaarn paa Kristiansholm blev der anbragt i fast Forbindelse med Taarnet en temmelig stor Stenplade, ligeledes med latinsk Indskrift. De nævnte Indskrifter vidner om de høje Tanker, man har knyttet til Kristiansøs Fæstning. En tidligere Garnisonspræst paa Kristiansø C. A. Sparre har Side 47 i et efterladt Haandskrift⁶⁾ om Øen givet en dansk Oversættelse af omtalte Stenpladeindskrift, hvilken Oversættelse her meddeles næsten uforandret: — „Til evig Ihukommelse vidner denne Sten om den højmægtige Konge Kristian den 5tes Forsorg, Danmark-Norges enevældige Drot, der under Tidernes Trængsel — vaagende over Landets Velfærd og brændende af Attraa efter Heltedaad — her paa dette Sted trolovede sig med den vilde Sø og til Sikkerhed for det danske Hav, til Ly for Snekkerne og til Værn for den nye Havn, oprejste, styrkede og fuldførte denne Fæstning, som her ses, mellem bratte Klipper og Havets Brændinger, saa det kan være vitterligt for kommende Slægter, at den i Krige uovervundne Konge her ikke engang lod sig overvinde af Naturens Modstand.“ — Indskrifterne paa de foran nævnte Medaljer forkynder bl. a. om, at „*Ertholmia*“, som forhen var Fiskernes simple Tjenerinde, nu ved Kristian den 5tes overherkuliske Værk er blevet forædlet og under Navn af Kristiansø ophøjet til Østersøens Beherskerinde.

Under Fæstningens Bestaaen blev der af og til foretaget forskellige ikke lidet bekostelige Bygnings-

⁶⁾ Findes i det store kgl. Bibliotek under Betegnelsen: Ny kgl. Samling Nr. 2257, Kvart. Sparre var Præst paa Kristiansø 1841—49.

og andre Foranstaltninger til Forandringer og Forbedringer ved Fæstningen. Kristiansøes Fæstningsværkers Historie findes for en Del behandlet i „Nyt Arkiv for Søværnet“ 1ste Bind, København 1842, Side 359—77 og 251—57. Her kan ogsaa henvises til et om Kristiansø handlende Brev af 1756, der er omtalt og delvis gengivet i Tidsskriftet „Fra Arkiv og Museum“ 3die Bind, København 1905—08, Side 290—97.

I Thaarup's foran i Note 5 nævnte Bog af 1839 Side 337 og følgende findes en Del Oplysninger om Forholdene paa Kristiansø, saaledes bl. a. om Øens personelle Besætning. — En Kommandant har været den øverste paa Fæstningen. Dennes til Krigsudøvelse bestemte Besætning har iøvrigt bestaaet af enkelte Officerer samt en Del Land- og Søsoldater. Endvidere har der paa Kristiansø været følgende i løsere eller fastere Forbindelse med Fæstningen staaende Personer: En Forvalter⁷⁾, en Auditor (Retsembedsmand), en Præst, en Skolelærer, en Lærerinde, en Kirurg (Læge), en Jordemoder, en Møller, en Kromand, Lodser, Haandværkere. Desforuden var der i Fæstningstiden andre Folk paa Kristiansø, hvorom straks nedenfor.

Det var saaledes ved Kristiansøes Fæstning, at de

7) Ifølge Thaarup var Forvalteren en Proviant-, Ammunitions- og Materialforvalter. Han forestod et Brødbageri og et Bryggeri. Desuden var han Toldforvalter og skulde indkassere Told og Havnepenge. Endvidere var han Fyrinspektør. -- I Fæstningstiden lønnedes de ved Fæstningen ansatte delvis med Fødevarer *in natura*. Denne delvise Lønning med „Kost“ gælder endnu paa Kristiansø navnlig for Lodserne, men saaledes at Kostportionerne nu udredes i Penge efter en vis Takst.

ved denne tjenende Mænd kunde være gifte og have deres Familie (navnlig Kone og Børn) hos sig paa Øen. Der kunde saaledes paa Kristiansø opvokse nye paa Øen fødte Slægter. Og Mænd, der tog Afsked fra Fæstningens Tjeneste, kunde vistnok i Reglen forblive paa Øen, ligesom Indvandring til Øen af Fiskere, der erholdt fastere Bopæl paa Øen uden at staa i Fæstningens Tjeneste, formodentlig ikke har været helt udelukket. Ved de her anførte Omstændigheder har der altsaa paa Kristiansø kunnet fremstaa en Befolkning, der ikke var nødvendig for Fæstningen, men tildels var uden enhver tjenestemæssig Forbindelse med denne. Ifølge Thaarup's fornævnte Bog var der i 1801 ialt 494 Mennesker paa Kristiansø, men i 1834 kun 407. I de nævnte Antal er ogsaa indbefattet Tyender og Børn; og mere end Halvdelen af Antallene var af Kvindekønnet.

Baade Folk af Fæstningens Besætning og andre har kunnet drive Fiskeri ved Kristiansø og indbringe Fiskefangsten til Øen, hvilken private Fiskerinæring Fæstningen altsaa ikke var til Hinder for. Undertiden har der under Fæstningens Bestaaen været etableret en planmæssig Udførsel af levende Fisk (i Kvaser) fra Kristiansø til København, jfr. det foran i Note 2 nævnte Bind Side 232.

Før der blev Fæstning paa Kristiansø har der næppe været Spørgsmaal oppe om Øens Jurisdiktionsforhold. Fæstningsanlægget medførte imidlertid, at Kristiansø blev en militær Jurisdiktion for sig, saaledes at alle, der opholdt sig paa Øen, var underkastede den der-værende militære Garnisonsret^{b)}, ved hvilken den ved

^{b)} Her meddeles — i sammentrængt Form og med Omskriv-

Fæstningen ansatte Auditor fungerede. Kristiansø havde saaledes ikke i Fæstningstiden nogen domstolsmæssig Forbindelse med Bornholm, og heller ikke hørte Øen i verdslige Øvrighedsanliggender under Bornholms Amt, men Fæstningens Kommandant var tillige som Amtmand paa Kristiansø.

Kristiansøs Fæstning kom ikke i Tidernes Løb til at spille nogen aabenbar mægtig Rolle. Den mærkbareste krigerske Tildragelse i Fæstningens Historie er sikkert, at Fæstningen engang i 1808 stred med engelske Krigsskibe, der imidlertid trak sig tilbage efter ved deres Skydning at have øvet en Del Skade paa Fæstningen.

Da man efterhaanden kom til Erkendelse af, at det af finansielle og andre Grunde maatte anses for utilraadeligt fortsat at opretholde Kristiansøs Fæstning,

ning af visse Udtryk — en kristiansøsk Retsdom fra Øens Fæstningstid:

Aar 1825 den 8. Maj Kl. 8 Formiddag blev i Fæstningen Kristiansø en Garnisonsret sat og holdt i Kommandantboligen under Forsæde af Kommandanten Kaptajn Wulff. Rettens Bisidere var Løjtnant Birch, Løjtnant Dam og Auditor Wibe. For Retten mødte Klageren overkomplet Soldat N. N. og hans i Henseende til Bord og Seng fraskillede Hustru P. P. Førstnævnte gentog sin Paastand om sit Ægteskabs fuldkomne Ophævelse. Indstævnte P. P. gentog sin afgivne Tilstaaelse. Kommandanten foredrog, at Retten ogsaa maatte dømme om, hvorvidt Indstævnte bør belægges med Straf. Auditøren fremlagde følgende Udvikling:

Det er under nærværende Sag erkendt, at Indstævnte har gjort sig skyldig i Hor. Foruden hendes egen Erkendelse
 kommer i Betragtning, at Ægtefællerne i mere end et Aar har været adskilte i Henseende til Bord og Seng, og at Indstævnte i den Tid har avlet et Barn
 Som Følge heraf bliver Klagerens Paastand at tage til Følge og

afgav Kongen under 2. Maj 1855 efter Marineministeriets Forslag en Resolution⁹⁾ om Fæstningens Nedlæggelse, hvilken Resolution bestaar af forskellige Punkter, der her kortelig angives:

Fæstningen Kristiansø nedlægges som Fæstning. — Kristiansøs Havn bliver indtil videre paa Statens Bekostning at vedligeholde som Nødhavn. — Tillige bibeholdes det derværende Lodseri og Fyretablisement. — Til Ordens Overholdelse paa Øen og blandt Skibsbesætningerne forsynes Øen med en passende militær Besætning af ugifte Folk. — Et Par af Havnebatterierne forbliver monterede, indtil det nærmere afgøres, om og hvilken Befæstning Kristiansø skal have. — Alle af Øens nuværende Befolkning, som ikke for Fremtiden faar noget at gøre paa Øen, bortflyttes. — Det tillades ikke nogen at tage Ophold paa Øen uden Marineministeriets særlige Tilladelse. — Kristiansø vedbliver indtil videre at henhøre under Marineministeriet.

Altsaa nogen virkelig Fæstning skulde Kristiansø

hans Ægteskab at ophæve. Hvad Indstævntes Strafskyld angaar, da er det udenfor Tvivl, at Misgerningen bør straffes
 Min Mening er, at hun bør i Overensstemmelse med Lovens 6—13—24, jfr. Forordning af 24. Septbr. 1824 § 2, belægges med Fængselsstraf paa Vand og Brød i 3 Gange 5 Dage.

Dommereden blev derpaa aflagt paa sædvanlig Maade og Stemmerne afgivne. Løjtnant Birchs Votum: som Auditørens. Løjtnant Dams Votum: som Auditørens. Kommandantens Votum: som de andres. Paa samlede Vota kendtes for Ret:

Det inellem overkomplet Soldat N. N. og hans fra Bord og Seng adskilte Hustru P. P. bestaaende Ægteskab bør ophævet at være. Saa bør og P. P. hensættes i Fængsel paa Vand og Brød i 3 Gange 5 Dage

⁹⁾ Jfr. Departementstidende for 1855, S. 568 flg.

ikke være mere; men man troede det dog nødvendigt at bibeholde en Slags militært Politi ved Øens Nødhavn. En saadan mindre militær Besætning blev ogsaa opretholdt indtil i 1863.

Som det ses, gaar den kongelige Resolution om Fæstningens Nedlæggelse ud paa, at de fremtidige Militære paa Kristiansø skal være ugifte Folk, og at alle af Øens Befolkning, som ikke fremtidig faar noget at gøre paa Øen, skal bortflyttes fra denne, samt at det ikke tillades nogen at tage Ophold paa Kristiansø uden Marineministeriets særlige Tilladelse. Disse Udtalelser forklares ved, at Marineministeriet (Statskassen) ifølge en kgl. Resolution af 12. December 1845¹⁰⁾ havde Pligt til at yde Fattigunderstøttelse til de Folk, der var fødte paa Kristiansø og ikke senere havde erhvervet (kommunal) Forsørgelsesret noget andet Sted i Danmark. Nævnte Ministerium havde ved Fæstningens Nedlæggelse ikke god Tro til Fiskeriet ved Kristiansø og ønskede ikke at blive udsat for at skulle yde betydelige Fattigforsørgelsesudgifter m. m. for Øen. Ministeriet stiledede altsaa henimod at forhindre, at der kunde blive for mange, der havde Fattigforsørgelsesret paa Kristiansø. At regulere Befolkningsantallet paa Øen var jo en let Sag for omtalte Ministerium, da der hverken fandtes privat Grundejendom eller privat ejede Huse paa Øen.

¹⁰⁾ Jfr. Ny Kollegialtidende for 1846, S. 112—13.

III.

Efter Fæstningens Nedlæggelse.

Ved Kristiansøs Fæstnings Nedlæggelse i 1855 op-
hævedes navnlig Øens egentlige Kommandantembede.
Som tidligere bemærket skulde der imidlertid indtil
videre opretholdes paa Øen en mindre Militærbesæt-
ning, en Slags Havnepoliti. Denne Besætning kom
til at forestaa af en saakaldet „Højstkommanderende“.
Omtalte mindre Militærbesætning, der begyndte med
— foruden den Højstkommanderende — et Par Un-
derofficerer og en Snes Menige, har imidlertid an-
tagelig snart vist sig overflødig, og den blev ogsaa
efterhaanden formindsket, hvorefter, som tidligere be-
rørt, al Militærbesætning blev afskaffet paa Kristiansø
i 1863. Den sidste Højstkommanderende paa Kri-
stiansø var den senere Admiral H. G. F. Garde, hvis
Funktionstid paa Øen udløb den 1. April nævnte
Aar¹¹⁾).

Det er foran fremhævet, at den kgl. Resolution om
Fæstningens Nedlæggelse sigtede imod en særlig Be-
grænsning af Indbyggerantallet paa Kristiansø. Ma-
rineministeriet havde i Forbindelse med Fæstningens
Nedlæggelse ogsaa til Hensigt at afskaffe baade
Præste- og Skolelærerembedet paa Øen, men besin-

¹¹⁾ Jfr. en i det sjællandske Landsarkiv i København bero-
ende haandskreven Bog i Folio, der er ført af den foran i Note 6
nævnte Garnisonspræst C. A. Sparre med flere, og hvori bl. a.
findes en Fortegnelse over Kristiansøs Kommandanter. De oven-
ommeldte Højstkommanderende er i Bogen anførte i Komman-
dantrækken. Bogen henligger i Kristiansøs gejstlige Arkivafde-
ling. Herudenfor har Landsarkivet en større verdslig Arkivafde-
ling fra Kristiansø. De kristiansøske Arkivsager er imidlertid kun
i ringe Grad benyttede ved nærværende Afhandling.

dede sig imidlertid til at lade dette Forsæt falde¹²⁾, idet de nævnte Embeder bevaredes ved at forenes hos en og samme Mand, hvorved altsaa Kristiansø blev opretholdt som et Kirkesogn med egen Præst. Endvidere bevaredes Lægeembedet og Jordmoderembedet paa Øen. Og navnlig opretholdtes Øens Forvalterembede, hvorom nærmere straks nedenfor. Overhovedet blev Resolutionen om Fæstningens Nedlæggelse ikke bragt strængt i Brug i alle dens Punkter. Dels blev der efter Fæstningens Nedlæggelse ansat (ogsaa i den nye Militærbesætning) visse gifte Folk som Statsbestillingsmænd paa Kristiansø; og vel kom en hel Del Folk bort fra Øen ved Fæstningens Nedlæggelse, men siden har dog en — med Tiderne i Tal vekslende — Fiskerbefolkning (hvoriblandt navnlig ogsaa gifte Folk) haft Adgang til at være bosat paa Kristiansø, især efterat en Del af Øens Bygninger var overgaaet til Bestyrelse under Finansministeriet (jfr. nedenfor).

Som berørt et Par Steder i det foregaaende var der blandt de ved Kristiansøs Fæstning ansatte en Forvalter, hvis Stilling var ret betydelig, idet det tilkom ham — der ikke hørte til Fæstningens Krigere — at bestyre en Flerhed af Forhold ved Fæstningen (jfr. Note 7 foran). Efter Fæstningens Nedlæggelse fandtes der dog at være fortsat Brug for en Forvalter paa Øen, og Forvalterembedet sammesteds blev derfor bestaaende. Da Militærbesætningen helt afskaffedes, blev Forvalteren den øverste Myndighed paa Øen. Endnu fremdeles er Forholdet saaledes, at Kristiansø bestyres af en af Marineministeriet ansat For-

¹²⁾ Jfr. f. Eks. Anhang B til Rigsraadstidende for 1856, S. 371.

valter, der altsaa er Øens højeste stedlige Myndighed. Forvalterembedet paa Kristiansø er imidlertid naturligvis i Nutiden paa flere Punkter væsentlig forskelligt fra, hvad det var i Øens Fæstningstid. Blandt sine forskellige Embedsegenskaber har Forvalteren nu tillige Egenskab af Politiofficiant paa Øen. Siden 1898 har Forvalterembedet været besat med tidligere Marineofficer Kaptajn C. M. With. Skønt Forvalterstillingen ikke er af militær Natur, benævnes Forvalteren dog undertiden Kommandant.

Et Embede paa Kristiansø, som nedlagdes sammen med Fæstningen, var Auditørembedet, idet Øen ved Fæstningens Nedlæggelse naturlig maatte undergives civil Øvrigheds- og Domsmyndighed. Man hjalp sig i denne Henseende rent midlertidigt med visse af Ministerierne truffne Foranstaltninger. Men da det, som man sagde, her drejede sig om at henlægge under civil Jurisdiktion et Distrikt, der ingensinde tidligere havde været indordnet under civil Jurisdiktion, mente man det rigtigst, at Forholdet gaves en fast Ordning ved Lov. Regeringen foranledigede da, at der under 21. Januar 1857 udkom en Lov, hvorved Kristiansø henlagdes under Herredsfogden i Bornholms Øster Herred og Amtmanden over Bornholm som Overøvrighed. I Tilslutning til denne Lov bestemmer Reskript af 8. August 1857, at den ordinære Ret for Kristiansø skal holdes paa Tingstedet i Svaneke een Gang maanedlig, nemlig den første Fredag i hver Maaned Kl. 11 Formiddag. Kristiansø blev altsaa henlagt under Bornholms Amtmand som Overøvrighed. Og iøvrigt gjordes Øen til en særlig (civil) Jurisdiktion og henlagdes som 3die Jurisdiktion under Herredsfogden for Bornholms Øster Herred,

der tillige er Byfoged for Svaneke Købstad. Da der plejer at være enten inlet eller kun lidet at foretage i Kristiansøs Ret, er det naturligt, at Retten holdes i Svaneke, fremfor at Dommeren skulde rejse fra Svaneke, hvor han bor, til Kristiansø for at holde Retten sidstnævnte Sted. — Kristiansø er tillige i flere andre offentlige Henseender¹³⁾ end de alt angivne sat i Forbindelse med Bornholm.

Særegent for Kristiansø er imidlertid, at Øen ingen-
sinde, altsaa heller ikke efter Fæstningens Nedlæg-
gelse, er blevet til nogen Kommune i almindelig
dansk Forstand: Hverken er Øen nogen Kommune
for sig selv, og ikke heller hører den kommunalt til
nogen Del af Bornholm. Kristiansø hører saaledes
heller ikke under Bornholms Amtskommune, omend-
skønt Øen, som tidligere bemærket, hører under Born-
holms Amt som Overøvrighedsdistrikt. Kommune-
skatter kendes altsaa ikke paa Kristiansø. Som i det
foregaaende ved Note 10 ommeldt er Fattigforsørgel-
sen for Øen i tidligere Tid paalagt Statskassen. Fat-
tigloven af 9. April 1891 § 26 udtaler, at det har sit
Forblivende ved de gældende Bestemmelser om Stats-
kassens Forpligtelse til med Hensyn til Kristiansø at
træde i den forsørgelsespligtige Kommunes Sted. Fat-
tigunderstøttelsen — og jævnsides dermed Alderdoms-
understøttelsen — for Kristiansø gaar nu gennem
Finansministeriet¹⁴⁾. Udgifter til den kriminelle Rets-
pleje (Delinkventomkostninger), der ellers er amtskom-
munale, afholdes for Kristiansøs Vedkommende paa

¹³⁾ Saaledes i H. t. Kirke- og Skole-Øvrighedsvæsen, Rigs-
dagsvalg, personlig Statsskat etc.

¹⁴⁾ § 21 (Post A. VIII. „Andre Udgifter.“) i de senere Aars
Finanslove.

Marineministeriets Finanslovbudget, hvor Kristiansø har sin Hovedkonto¹⁵⁾ med Overskrift „Kristiansø og dens Vedligeholdelse som Nødhavn“.

Idet man, som i det foregaaende angivet, ret hurtigt veg noget tilbage fra det ved Fæstningsnedlæggelsen gjorde Tilløb til at holde Befolkningen paa Kristiansø særlig begrænset, førtes man naturlig over til at tænke paa at faa tilvejebragt en kommunal Ordning for Kristiansø, og det en saadan Ordning, som væsentlig kunde begrænse Statens Udgifter for Øen. Det kan eksempelvis her anføres, at Marineministeren allerede den 27. Januar 1862 udtalte i Rigsraadet¹⁶⁾ bl. a. følgende vedrørende Kristiansø: „..... Det er nemlig mit Ønske og min Hensigt, om muligt, at befri Marinen aldeles for denne Konto. Der er i saa Henseende indledet Underhandlinger med Indenrigsministeriet, og jeg har det Haab, at Kristiansø skal kunne gaa over til at blive en bornholmsk Kommune, saaledes at Marinen kun faar med Fyr- og Lods-væsenet dér at gøre.“ — Tanken at tilvejebringe en kommunal Ordning for Kristiansø har senere været forfulgt, uden at dog en Ordning som den tilsigtede er opnaaet, idet det har vist sig vanskeligt at naa til en saadan Ordning. I denne Forbindelse kan henedes Opmærksomhed paa en Del Kristiansø vedrørende Aktstykker Side 173—86 i 4de Bilagsbind til Finanslovkommissionens¹⁷⁾ Betænkning af 1911,

¹⁵⁾ Altsaa i § 20 (mod Slutningen). Kontoen omfatter imidlertid ikke især Fyrvæsensudgifterne. I Regeringsanmærkningerne til Finanslovsforslagene (i Rigsdagstidendes Tillæg A) er Kontoen nærmere specificeret. Om Kost jfr. Note 7 foran.

¹⁶⁾ Jfr. Rigsraadstidende for 1862, Spalte 39.

¹⁷⁾ Kommissionen („Sparekommissionen“) blev nedsat af Finansministeren den 4. December 1909.

hvilke Aktstykker tildels handler om de Forsøg, der er gjorte i Retning af at skaffe Kristiansø en kommunal Indretning. Især i Henseende til sit Befolkningsantal — der siden Fæstningens Nedlæggelse gennemgaaende har været meget mindre end i Fæstningstiden — synes Kristiansø noget lille til at udgøre en selvstændig Kommune. Der har været Spørgsmaal om at sætte Øen i kommunal Forbindelse med Svaneke. Men hidtil er der altsaa heller ikke blevet noget heraf. Gudhjem (under Østerlarsker Landkommune), der nu har faaet Jernbaneforbindelse med Rønne, udvikler sig rimeligvis efterhaanden til at skulle i Forbindelse med det nærliggende Melsted ophøjes til egen Bykommune, og herved kan der maaske ogsaa aabne sig nye Synspunkter for Tilvejebringelsen af Kommunalforhold for Kristiansø. Forvalteren med flere paa Kristiansø er ansatte som „konstituerede“ under Hensyn til, at Øens offentlige Forhold betragtes som midlertidige, idet en Nyordning af Forholdene stadig haves for Øje. Om Statens Udgifter ved Kristiansøs Havn som Nødhavn skulde kunne væsentlig indskrænkes ved, at der skabtes en kommunal Ordning for Øen, er dog sikkert tvivlsomt. Havnen har ikke været billig, hvad Finanslove, Til lægsbevillingslove og Statsregnskaber vil udvise.

Som tidligere berørt er Kristiansø i Bornholms gamle Hartkorns-Matrikel sat for Hartkorn $1\frac{1}{2}$ Td., hvilket nu er uden praktisk Betydning. Den nye Matrikulering og Hartkornsansættelse med tilhørende Kortlægning af Grundene, som Bornholm i første Del af forrige Aarhundrede undergik, blev Kristiansø som et Fæstningsterræn ikke inddraget under, og Kristiansø er ikke senere optaget i det nu under Land-

brugsministeriet hørende Matrikelsvæsen. Staten er vedblivende Ejer af Kristiansøs samtlige Grunde og saa godt som alle derpaa staaende Bygninger af forskellige Slags. Ved Fæstningens Nedlæggelse var alle Bygninger paa Kristiansø ligesom Øens andre Forhold under Marineministeriets Bestyrelse. De Bygninger, som nærmest skulde anvendes til Udlejning, gik imidlertid senere over til Bestyrelse under Finansministeriet. Paa Loven om Marineministeriets Udgifter for 1866—67 ses for Kristiansø en ekstraordinær Bevilling „til at sætte de Bygninger, som er afgivne til Finansministeriet, i synsmæssig Stand.“ Ved den senere Oprettelse af Landbrugsministeriet overgik sidstomhandlede Bygninger til Bestyrelse under Landbrugsministeriet, der fremdeles har Bygningerne under sit Styre¹⁸⁾. De fleste af herommeldte Bygninger var fra 1869 og senere gennem en lang Aarrække bortforpagtede under eet til Købmand Wilh. Rønne, der drev Handelsforretning paa Kristiansø og altsaa tillige fremlejede Husrum til Fiskere dersteds. Embedsmændene paa Kristiansø har Friboliger, der fremdeles sorterer under Marineministeriet.

Medens der i gammel Tid formodentlig kun er drevet Sommer-Fiskeri ved Kristiansø, har i senere Tider Laksefiskeriet om Vinteren været det vigtigste Fiskeri ved Øen. — Som tidligere berørt har det hele Indbyggerantal paa Kristiansø siden Fæstningens Nedlæggelse været vekslende, men har gennemgaende været meget mindre end i Fæstningstiden. I 1860 var Øens Indbyggerantal nede paa 100; i 1890 var

¹⁸⁾ Budget for Bygningerne findes i Finanslovens § 1 (i Post I. B. 3. „Andre Bygninger“).

det oppe paa 274; men senere er det atter gaaet ned, idet det f. Eks. i 1911 kun udgjorde 130. Det er snarest mindre nu. Den paapegede Nedgang i Indbyggerantallet siden 1890 skyldes vel nærmest, at Havet ikke har villet give Kristiansøboerne tilstrækkelig megen Laks. — Hønseavl drives i nogen Grad paa Kristiansø, idet der navnlig omkring paa Kristiansholm findes — tildels i Klippefordybninger — Hønsegaade ved gamle smaa Materialhuse og andre Indretninger, der tjener som Hønsehuse. Denne Hønseavl er dog næppe nogen større Indtægtskilde for Kristiansø.

Det er efter det bemærkede kun et lille Folkesamfund, der findes paa Kristiansø. Embedsmændene i videre Begreb med deres Husstande udgør en forholdsvis betydelig Del af Øens hele Befolkning. Som allerede delvis angivet i det foregaaende har Øen af Embedsmænd i nysberørte vide Betydning følgende: Forvalter, Præst (Lærer), Kirkebetjent, Læge, Jordefoder, Fyrbetjente, Lodser. Paa Kristiansøs begrænsede Omraade maa Livet antagelig i Længden føles noget ensformigt især i Nutiden, hvor Nødhavnen kun har ringe Frekvens af Skibe. I Efteraaret 1913 saas en Meddelelse i den bornholmske Dagspresse om, at der paa Kristiansø var oprettet en Afholdsforening, som agtede at afholde et maanedligt Medlemsmøde, hvor Øens Præst havde lovet at yde Underholdning gennem Oplæsning m. m. Slig Foranstaltning kan rimeligvis være ganske gavnlige for Stedet.

Mellem Svaneke og Kristiansø gaar regelmæssigt Postbaad (Dæksbaad, dreven af Sejl og Motor). Baaden transporterer naturligvis især Gods og enkelte Personer. I Turisttiden om Sommeren er der desuden

jævnlig anden Overfart fra Bornholm til Kristiansø. Den korteste og derfor naturligste Søvej mellem Bornholm og Kristiansø gaar fra Gudhjem. Afstanden herfra til Kristiansø er 18 Kilometer ($2\frac{3}{8}$ Mil).

Saa primitivt er Kristiansø fremdeles stillet, at den hverken har Telefon- eller Telegrafforbindelse med Bornholm eller nogen anden Del af Verden. I de seneste Aar har bl. a. været paatænkt at tilvejebringe en traadløs Telegrafforbindelse mellem Kristiansø og Bornholm. Det naturlige vilde dog under alle Omstændigheder sikkert være, at der blev lagt et regulært Telefonkabel mellem Gudhjem og Kristiansø.

IV.

Idet Opmærksomheden her paany henledes paa Bemærkningerne i Artikkens Begyndelse samt det dér affrykte lille Kort, skal nedenfor visse stedlige Forhold paa Kristiansø kortelig omtales.

Havnen.

Kristiansøs Havn, der altsaa bestaar af Vandet mellem Kristiansholm og Frederiksholm, strækker sig, som Kortet viser, i Nord og Syd. Over Havnens smalleste Sted fører, som tidligere nævnt, en smal Bro til at gaa ad. Forhen var Broen en af nogle Dele sammenkoblet Træbro, der flød paa Vandet, men den nuværende i 1912 anbragte Bro er væsentlig af Jern og er hævet saaledes over Vandet, at Baade uden opstaaende Master kan sejle under Broen. Midtvejs mellem Endepunkterne kan Broen skilles ad og Stykkerne drejes tilside for Gennemsejling af Skibe.

Med herommeldte Bro som Skel plejer man at dele Kristiansøs Havn i en nordre og en søndre.

Det siges undertiden, at Kristiansøs Havn er en udmærket Havn, men dette er sikkert temmelig meget sagt. Havnen, især den nordre, har betydelig Dybde, og det er jo utvivlsomt i og for sig en Fordel, at Havnen har Indsejling baade Nord og Syd fra. Men just den Omstændighed, at Havnen saaledes er aaben til to modsatte Sider, gør naturligvis, at Havnen, især ved nordlig og sydlig Blæst, har uroligt Vand og ikke sjældent stærk Strøm. I Nordhavnen er der ikke Bolværk, som Skibe kan lægge til ved, men i denne Havnedel maa Skibe ligge ude i Havnen enten for Anker eller fortøjede inde paa Land. Større Skibe kan ikke svinge i Kristiansøs Havn.

Angaaende forskellige Forhold ved Kristiansøs Havn, derunder om Navne paa Skær og Pynter ved Indsejlingerne samt om Dybdemaal i og ved Havnen m. m., kan henvises til den af Marineministeriets Sø-korts-Arkiv udgivne Bog „Den danske Lods“. — Ved Kristiansøs Havn gælder Lodstvang¹⁹⁾ for Skibe paa 30 Register-Tons brutto og derover, hvorhos der i Havnen gælder Pligt til Erlæggelse af Havneafgifter²⁰⁾. Som Nødhavn har Kristiansøs Havn næppe stor Betydning i Nutiden, hvor Skibsfarten væsentlig foregaar ved Maskinkraft, og Havnens Betydning ligger saaledes formentlig nu overvejende i dens Egenskab af Fiskerihavn.

¹⁹⁾ Jfr. navnlig Marineministeriets Bekendtgørelse Nr. 79 af 23. April 1891.

²⁰⁾ Jfr. Havnetakst, approberet af Indenrigsministeriet den 25. Juni 1890, trykt i Søværnets Lovsamling.

Frederiksholm.

Denne Holm, der altsaa er den mindste af Ert-holmene ved Havnen, har en Bakke ligeoverfor den foran omtalte Havnebro; men denne Holm hæver sig dog ikke til nær saadan Højde som Kristiansholm. Frederiksholm er derfor det Sted, hvor Kristiansøs Fiskere nærmest færdes i deres Erhvervsvirksomhed, forsaavidt denne foregaar paa Landjorden. Der findes paa Frederiksholm nogle smaa Silderøgerier, som for de flestes Vedkommende synes dannede ved, at der til gamle Materialhuse er sat Skorstensindretninger. I en tidligere Periode, medens Fiskeriet ved Kristiansø dreves stærkere end nu, var ogsaa en Fiskeguano-fabrik i Gang paa Frederiksholm. Den begyndte sin Virksomhed først i 1870'erne, men blev altsaa senere nedlagt. Bygningen, hvori Fiskeaffaldet tilberedtes til Gødning, staar der endnu paa Frederiksholms nordlige Halvdel, hvorimod en Vindmølle, der hørte til Bygningen, er fjernet.

En Bygning, der i særlig Grad fremhæver sig paa Frederiksholm, er det gamle runde Fæstnings-taarn Nordlig paa Holmen. Dette Taarn, der hører til Kristiansøs ældste Bygninger, har spidst (Spaan-) Tag og ligner saaledes de bornholmske Rundkirker og Kastellet Syd for Rønne. Taarnet er meget mindre end det runde Fæstningstaarn paa Kristiansholm, som omtales i det følgende.

En anden iøjnefaldende Bygning, som ligger Sydlig paa Frederiksholm, er Kristiansøs tidligere Fængsel, en 2-Etagers af brændte Sten grundmuret Bygning. I dette Fængsel sad fangen gennem en længere Aarrække den københavnske Politiker *Cand.*

theol. & Dr. phil. Jacob Jacobsen Dampe²¹⁾ i Medfø-
 før af en ham i 1821 overgaaet Døm, der skyldtes,
 at han havde agiteret for stærkt for den kongelige
 Enevældes Afskaffelse i Danmark. Omtalte Fængsels-
 bygning paa Frederiksholm blev opført i Henhold
 til kgl. Resolution af 17. Marts 1824; og det var
 mulig for en væsentlig Del af Hensyn til den for-
 nemme Fange Dampe — der foreløbig holdtes fan-
 gen i København — at man foranstaltede dette nye
 Fængsel bygget paa Frederiksholm til Afløsning af
 ældre, simplere Fængselsindretninger paa Kristiansø.

Paa Frederiksholm findes ogsaa forskellige Byg-
 ninger, der anvendes til Beboelse; og der er paa Hol-
 men nogle smaa Haver med enkelte Trævækster;
 men disse Haver kan ikke sammenlignes med de
 større Haver paa Kristiansholm.

Vestlig paa Frederiksholms sydlige Halvdel er lige
 indenfor Fæstningsmuren en gammel aflang-firkantet
 Kirkegaard (afmærket paa Kortet foran). Denne Kirke-
 gaard er øjensynlig dannet ved en Opfyldning af
 mindre Sten i en Lavning. Pastor Sparre meddeler
 Side 49 i det i foranstaaende Note 6 nævnte Skrift,
 at Begravelser i denne Kirkegaard foregik paa den
 Maade, at man i Kirkegaardens Smaasten dannede
 en Fordybning, hvori Ligkisten blev nedsat og der-
 paa tildækket med Sten. En Smule Jord er maaske
 dækket paa øverst oppe. Herommeldte simple Sten-
 Kirkegaard er blevet benyttet jævnsides med den
 større og bedre Jord-Kirkegaard paa Kristiansholm.

²¹⁾ Jfr. om ham bl. a. et særligt Skrift „Fangen paa Kristi-
 ansø“ af Chr. Lyngø, forhen Sognepræst paa Kristiansø, Odense
 1904.

I 1853 var der fra et Skib kommet Kolerasmitte til Kristiansø, saaledes at der i dette Aar døde paa Kristiansø af Kolera 14 Mennesker, der blev begravede i omtalte Kirkegaard paa Frederiksholm, hvorfor denne Kirkegaard ogsaa nu undertiden kaldes Kolera-Kirkegaarden. I den efter nævnte Aar nærmest følgende Tid blev der vistnok kun begravet yderligere et Par Mennesker i denne Kirkegaard, som derpaa kom til at henligge ubenyttet og nu ligger uindhegnet som en Ager, bevokset med Græs og stort Ukrudt²²⁾.

I 1912 er der paa Frederiksholm nær Havnen oprettet i en Trækiosk et lille Fyr til at begunstige Indsejling i Havnen om Natten. Det store Fyr paa Kristiansholm omtales nedenfor.

Især i Nordhavnen kan Baade slæbes op paa Frederiksholm. Ved Sydhavnen er paa nævnte Holm

²²⁾ Angaaende Kirkegaarde paa Kristiansø bemærkes her nærmere følgende: I Fæstningens allerførste Tid blev Kristiansø's Døde førte over til Gudhjem og begravede der. Allerede den 25. Oktober 1684 blev imidlertid en Kirkegaard indviet paa Kirkeholmen (Kristiansholm). Denne Kirkegaard er sikkert den samme, der i Nutiden er i Brug paa Kristiansholm som hele Kristiansø's eneste nu i Brug værende Kirkegaard. Den 2. December nævnte Aar blev tillige en Kirkegaard indviet paa Græsholmen. Denne Kirkegaard er næppe blevet benyttet længe; men en Del Døde blev dog begravede deri i de nærmeste Aar efter dens Anlæg. Den 16. Oktober 1688 blev „den nuværende“ Kirkegaard indviet. Denne Kirkegaard er formodentlig den ovenfor i Teksten omtalte Kolera-Kirkegaard paa Frederiksholm. Det her om Indvielsen af nye Kirkegaarde anførte er taget af Thura's Beskrivelse over Bornholm og Kristiansø af 1756 S. 285 - 86, hvor Anmærkninger efter en kristiansøsk Kirke-Journal angives. — I 1811 blev under Hensyn til de da forhaandenværende krigerske Forhold i Østersøen en ny Kirkegaard indviet paa Græsholmen (jfr. „Nyt Arkiv for Søværnet“ 1. Bind, København 1842, S. 256—57, og Kancelli-

nogle særlig iøjnefaldende mørke Træhuse med Sten- tag, hvori man i Fæstningstiden har slæbt Kanon- baade ind. Paa Vestsiden af Frederiksholm har Sko- len Bade- og Svømmested.

Nordlig paa Frederiksholm er et større aabent og et mindre, overbygget Regnvandsbassin. Beboerne paa Frederiksholm vil iøvrigt kunne faa Ferskvand fra Kristiansholm.

Kristiansholm.

Denne, den største af Ertholmene, er, som alt be- mærket, betydelig højere end Frederiksholm; man skal op ad høje Trapper for at komme fra Havnen op paa Kristiansholm. Denne Holm er ingenlunde jævn ovenpaa, men har Bakker, Dale og Kløfter. Nord udefter er Holmens Højde faldende.

Den Bygning, der særlig fremhæver sig paa Kri- stiansholm og paa Kristiansø som Helhed, er det store runde Fæstningstaarn (Kastellet, angivet paa Kortet foran), hvis Opbygning blev paabegyndt straks ved Fæstningsanlægget i 1684. Taarnet, der ligger højt, er i sig selv ikke særlig højt, men er betydeligt i Omkreds. Indeni Taarnet staar et mindre Fæstnings- taarn. I nogen Frastand ser det ud, som om et fladt

Promemoria til Biskoppen af 10. August 1811, i den store Re- skriptsamling). Om denne sidste Kirkegaard blev anlagt paa den foran nævnte ældre Græsholm-Kirkegaards Plads eller paa en anden Plads kan ikke her siges. Man har maaske i 1811 ikke længere kendt den ældre i 1684 indrettede Græsholm-Kirkegaard. Den omtalte yngre Græsholm-Kirkegaard er formodentlig — lige- som den ældre — kun blevet benyttet i faa Aar. Græsholm- Kirkegaardene har sikkert bestaaet væsentlig af Sten ligesom den omtalte Kirkegaard paa Frederiksholm.

Tag paa det store Taarn bar Kristiansøs store Fyr. Men Virkeligheden svarer ikke til dette Syn, idet der op til omtalte store Fæstningstaarns Inderside er opbygget et slankt Fyrtaarn, hvorpaa altsaa Fyret hviler. Nævnte store Fyr afløste i 1879 et ældre Fyr fra 1805. Det heromhandlede store Fæstningstaarn staar nu selv uden Tag og Lofter. Taarnet benævnes undertiden Kastel, hvilken Benævnelse vil blive anvendt om Taarnet i det følgende.

Lidt Nord for Kastellet ligger Kristiansøs Kirke, som er opført i 1821, efterat der forud gennem lang Tid havde været Kirkerum nederst i Kastellet. Kirken undergik i 1851 en Modernisering og fremtræder nu som en ganske net, hvid Kirkebygning. Frederik den 7de skænkede i 1852 Kirken et Orgel²³⁾. Før Kirken fik dette, havde man spillet med Blæseinstrumenter i Kirken. Kirken udmærker sig indvendigt bl. a. ved et guldbroderet, særlig kosteligt Alterklæde, der er fremstillet af en Frøken Garde, Datter af den i det foregaaende nævnte Admiral Garde, der var den sidste højestkommanderende Officer paa Kristiansø. Omkring Kirken (der er angivet paa Kortet foran) er en indhegnet Plads, hvorpaa staar et Træstativ med Kristiansøs 2 Kirkeklokker. Pladsen er ikke Begravelsesplads. Kristiansøs i Brug værende Kirkegaard, der ligger paa heromhandlede Holms sydlige Halvdel, omtales nedenfor.

Tæt Øst for Kirken findes Kristiansøs gamle Fødevare-Magasinhus (jfr. Note 7 foran) og i nordlig Flugt hermed det nyere Sirenehus med Dampskorsten og Maskinanlæg til Taagesignal. En Rørledning til

²³⁾ Jfr. „Bornholmske Samlinger“ 6. Bind (1911) S. 79.

at presse Luft igennem fører fra Sirenehuset til Kristiansholms højeste Punkt Møllebakken, omtrent midt paa Holmens sydligere Del, paa hvilken Bakke (angivet paa Kortet) ogsaa er en Sirene.

Mellem Kastellet og Havnen ligger paa Holmens Skraaning Kristiansøs tidligere Kommandantbolig og lidt længere mod Syd Forvalterboligen. I den første er der nu Købmandshandel og Gæstgiveri for Rejsende, (en af Husets Indgange er i nordre Gavl). Længere mod Syd omtrent midt for og langs med Sydhavnen findes navnlig 2 ved Siden af hinanden løbende 2-Etagers beboede Husrækker med en smal Gade imellem, hvilke Husrækker minder om Nyboder i København. I nævnte Husrækker bor nu baade Fiskere og Embedsfolk (Læge, Jordemoder m. fl.).

Beboelsen af Kristiansholm er ikke spredt over Holmen, men beboede Huse paa denne Holm findes i Hovedsagen kun nær Havnen. Særlig at mærke er dog, at Præsteboligen med Skolen (afsat paa Kortet) ligger temmelig afsides Nordøst for Kastellet. Nordvestlig for Skolen er et lille beboet Hus, og ligeledes er der et lille beboet Hus ved den foran omtalte Møllebakke. I Fæstningstiden, da Kristiansø havde baade Præst og Skolelærer i to Personer, havde Præsten Embedsbolig i en Bygning, som ligger et Stykke Vej Syd for Skolen. Nævnte tidligere Præstebolig (afsat paa Kortet) ligger som i en Dal og er nu omgiven af Trævækster, der næsten tager sig ud som en Skov. Bygningen, der tilsyneladende har været en god og net Præstebolig, har imidlertid nu staaet tom i lange Tider og er en hel Del forfalden, men kunde rimeligvis restaureres til igen at blive en ret god Bygning. Nær op til og i syd-

vestlig Flugt med herommeldte ældre Præstebolig havde Lægen i Fæstningstiden Embedsbolig. Denne tidligere Lægebolig er imidlertid for en Del Aar siden nedrevet, idet dog noget af Bygningens nederste Mure er blevet staaende og er kommet til at danne en Del af Gærdet omkring en af Kristiansholms nuværende Haver.

Et nær Syd for Kastellet og altsaa tillige nær Havnen beliggende Hus, hvori man i Fæstningstiden havde Bryggeri og Bageri, er for nogle Aar tilbage blevet udlejet til Havebrugsmanden Stephan Nyeland (forhen af „Vilvorde“, Københavns Amt). Huset, der ligger temmelig højt med god Udsigt, har nu et vist Villa-Præg. Nævnte Lejer af Huset har tillige lejet Havepladser paa Kristiansholm.

Omkring paa Kristiansholm er der ikke faa frodige Haver, baade smaa og ret store. Den fornemste er den gamle Kommandanthave, som nu er Forvalterhave; den ligger nær Øst for Kirkegaarden. Som en offentligt tilgængelig Have henligger den saakaldte „Kongens Have“ (afsat paa Kortet). Størstedelen af denne Have falder i en Lavning, hvor der vokser dels ældre Træer og dels Træer, som er plantede i nyere Tid. En Del af Haven med Træer og Buske ligger højere og danner Overgang til den lavere Del ved naturlige Klippe- og stensatte Skrænter. Naar Dampskibe om Sommeren kommer i Lystfart til Kristiansø, udskænkes der Kaffe og deslige i Kongens Have. — Paa et Areal, der ligger straks Syd for omtalte Kongens Have, foranstaltede en Kommandant C. H. Stibolt i 1771 plantet en Del Træer, der altsaa nu er store og gamle. Tillige er i nyere Tid nogen ung Plantning anbragt paa bemeldte Areal. Omtrent

midt gennem Arealet gaar en Vej paa tværs af Kristiansholm, ved Siden af hvilken Vej er henlagt en stor Kampesten, hvorpaa staar indhugget, at disse tvende Lunde (ved Siderne af Vejen) er til Erindring om fornævnte Kommandant Stibolt anlagte til alles Fornøjelse og kaldes Stibolts Minde.

Nordlig paa Kristiansholm er en Græsmark, som undertiden kaldes Rugmarken, idet her engang skal være avlet Rug.

Kristiansøs i Brug værende Kirkegaard (afmærket paa Kortet) ligger omtrent midtvejs mellem Kastellet og Møllebakken og falder paa Kristiansholms vestligere Del. Ifølge det foran i Note 22 anførte er denne Kirkegaard anlagt i 1684. Kirkegaarden er indgærdet, og der vokser paa den nogle Træer, Buske og Hække. Den første kristiansøske Kommandant Major H. Hofman, der døde i 1709, havde i det nordvestlige Hjørne af herommeldte Kirkegaard bygget et Gravkapel (en „Kælder“), hvori er blevet indsat i balsameret (indtørret) Tilstand hans, hans Hustrus samt en Kaptajn Billes Lig, hvilke 3 Lig har ligget i aaben Begravelse i dette „Hofmans Kapel“, der imidlertid senere — der siges i 1887 — er blevet bortskaffet, idet de 3 Lig paa almindeligere Maade er begravede i nævnte Hjørne af Kirkegaarden.

I ældre Beskrivelser over Kristiansø tales der om, at Øen har Kildevæld. Men det er selvfølgeligt, at saadanne ikke findes paa et Sted af Kristiansøs Beliggenhed og Natur. Derimod har Kristiansø — og navnlig Kristiansholm — ikke faa større og mindre Ansamlingssteder for Regnvand, hvilke Bassiner synes dannede tildels ved Stenbrydning (til Fæstningsanlægget). Det for Øen vigtigste Bassin ligger Øst for

den foran omtalte Møllebakke paa Kristiansholm. Ved dette Bassin er en muret, overdækket Beholder til Rensning af Vandet, inden dette i et nedlagt Rør føres til de i det foregaaende omtalte Husrækker ved Sydhavnen.

En Vandring Kristiansholm rundt langs de gamle Fæstningsværker nær Havet frembyder for den Besøgende ikke ringe Interesse.

Efterat der ved alt det foranstaaende er givet nogen Orientering i Kristiansøs historiske og topografiske Forhold, sluttes hermed Omtalen af Øen, endskønt der kunde anføres adskilligt mere om denne end foran sket. Af en Flerhed af kristiansøske Forhold, som der ikke er gaaet ind paa i det foregaaende, findes fra nyere Tid en Omtale, nemlig af Frederik Opffer i „Bornholms Tidende“ for 4. Juni 1913 og en Del senere, spredte, Numre indtil og med Numret for 8. Juli samme Aar.

Stavehøl og Kobbeaadalen.

Blandt de mange smukke Vandfald, som de bornholmske Aær og Bækløb danner, er Stavehøl vistnok det største og mest naturejendommelige. Det dannes af den ret anseelige Kobbeaa, lige før denne har modtaget det mindre Tilløb Præstebækken 1 km Nordøst for Østerlars Kirke.

Kobbeaaen er 10 km lang. Den udspringer i Vette-mose og Gammelmose i Almindingen og har sit nedre Løb gennem en snæver Klippedal, der ligesom saa mange andre Dale, Aaløb og Kløfter paa Bornholm menes at være dannet ved, at løsere Bestanddele i Graniten er skyllet væk af Havet og Bræernes Vandstrømme i Istiden. Den Gang laa Øen meget lavere end nu i Forhold til Østersøen; og de nævnte Fordybninger i Kysten maa da have set ud som Smaafjorde¹⁾. Ved senere Landhævning har det bevægelige Overfladevand fulgt de gamle Veje gennem Render og Kløfter og yderligere uddybet Bunden paa disse; og de nøgne Klippevægge og Skraaninger har saa i Tidens Løb slaaet Revner, samlet Støv og iklædt sig den Bevoksning af Urter, Buske og Træer, som

¹⁾ jvfr. Karl A. Grønwall: Grundrids af Bornholms Geologi.

gør dem saa vidunderlig skønne; og saaledes fremtræder ogsaa Kobbeaadalen som en af de herlige Naturhaller, Bornholm er saa rig paa.

Stavehølfaldet dannes ved, at Kobbeaaens Løb pludselig snævres ind, saa Vandet presses frem og styrter ned mellem 2 lodrette Fjældsider, der har et Par Meters Afstand og gemmer en Afgrund paa 7—8 Meters Dybde. At saadan en brat Forandring i Aaens Løb ikke kan ske uden Brus og Bulder, siger sig selv, især naar den løbende Vandmasse er stor. Vel er et bornholmsk Vandløb altid lille i Forhold til de store Landes Elve og Floder; men ved Tøbrud og efter store Regnperioder skal Kobbeaaens Vandmængde alligevel blive saa stor, at Stavehølfaldets Brus kan høres 4—6 Kilometer borte fra Stedet. Da er det et for Bornholmere ret storslaet Naturfænomen. — Mest imponerende er det da at høre Storkoncerten nærved og se, hvorledes de brusende Vanddele tumler af Sted, støder mod Klipperne, sprøjter i Luften, syder og bobler, styrter ned og søndres paa fremspringende Klippestykker, kastes omkring, hvirvles rundt og falder i Dybet, medens de plasker og buldrer i det uendelige.

Der fortælles, at en Mand, der boede i Nærheden, ikke kunde lide at høre paa „Spektaklet“; og han borede derfor Hul i nogle Faldklipper og sprængte dem i Stykker, saa Vandets Bevægelser blev lettere og mindre lydelige. Og meget tyder paa, at sligt er sket. Den Slags Handlinger er egentlig Helligbrøde imod Naturen og burde forhindres. (Nogle Klippestykker, som hænger mellem Faldets Sidevægge, hidrører rimeligvis fra hin Bedrift og kunde derfor borttages til Fordel for Oprindeligheden, lige-

som „Hølen“ af samme Hensyn kunde renses for tilførte Brokker og Smaasten).

Det er ikke saa faa Steder, at Bornholms Naturskønhed har lidt under uforstaaende Menneskers Vandalisme; og alle Rester af storslaaet Natur burde hjælpes til at fremtræde i sin oprindelige Skikkelse saa vidt som muligt. Foreningen „Bornholm“ har gjort et godt Arbejde i den Retning; og noget er der ogsaa gjort for Stavehøl, idet der er erhvervet Servitut paa Grunden deromkring, hvorefter Stedets Naturejendommelighed skal bevares for Fremtiden.

Stavehøl vil sikkert blive meget besøgt af Turister, naar den ny Jernbane til Gudhjem bliver færdig. Nogle faa Meter oven for Faldet hvælver sig allerede den efter vore Forhold ret mægtige Granitbro, som skal bære Togene over Kobbeaaen; og naar et Trinbræt bliver anbragt i Nærheden, vil der blive nem Lejlighed til at se dette naturskønne Sted.

Om Sommeren svinder Aaens Vandmængde ind; og naar man kommer til Stavehøl paa den Tid, vil man ikke straks blive saa meget grebet af Vandfaldets Oratorier som af de talende Naturomgivelser. Først lægger man Mærke til Aalejets Udvidelse neden for Broen og den Plantevækst, som findes paa Klippekrænterne og Stenafsatserne ved Bredden. Blandt en smuk Gruppering af mindre Avnbøg, Ask og Eg ses Nord for Udvidelsen en gammel kroget Eg, der vrider sig ud af Klippen, som den har sprængt med sine Rødder. Trængt af andre Træer strækker den sine krogede og knudrede Arme frem imod Syd for at faa lidt Del i Lyset og Livets Goder og søger at udfolde sin Krone over den haarde Stengrund. Det er ligesom den med hele sin Skikkelse og Vækst

siger, at det er kun gennem Kamp og Lidelser, man naar frem i denne Verden. — Noget lignende gælder for Resten ogsaa en gammel Avnbøg nogle Skridt Vest for Egen.

Syd for Aalejets Bredning findes oppe paa Fjældet en anden Eg, der er meget større i sit Omfang og mere regelret i sin Voksemaade, en ligefrem Kæmpe i den spredte Bevoksning af Træer og Buske. Uhindret af andre Vækster er den skudt op af Sten- grunden med en saadan Kraft, at Revnerne har maattet udvide sig, og store Klippeblokke er løsnet fra deres oprindelige Leje. Og nu hæver den sin metertykke Stamme fra Jorden og breder sine store knokkelagtige Grene ud til alle Sider. Hvor Grund- fjældet har været for uigennemtrængeligt, har Egen ladet sine Rødder løbe ovenad, til de har fundet en Smule Jord at bore sig ned i og søge Næring fra. Saaledes staar det Aarhundreder gamle ærværdige Egetræ der med sin brede Løvkrone og fortæller om Livets Kræfter og Kredsløb og Slægtens Fornyelse ved det evigt rindende Kildevæld.

Paa samme Skrænt lidt nærmere ved Broen staar et andet lidt mere tilbagetrukket Træ og taler til Beskueren. Det er et mangestammet gammelt Lindetræ eller en Samling af Lindetræer, der har forenet sig om at slaa Rod i nogle Revner paa Fjældkanten. Hver Stamme staar frit, har sin særegne Form og udfylder sin Plads saaledes, at de tilsammen danner een kroneagtig Forgrening, ligesom de udgaar fra samme Rod; og dette mangestammede Lindetræ med sine Tusinder af hjerteformige Blade synes at minde den stridbare Menneskehed om, at Lykken vindes,

og Livets Udfoldelse sker gennem Samdrægtighed og Kærlighed.

Ogsaa Klipperne har noget at sige til en. Vandfaldets nordre Fjældside fremviser saaledes foroven Mærke af en Hestesko, som skal være kommet af, at en Rytter i Ufredstide sprængte over Kløften her for at undgaa sine Forfølgere; og Hestekomærket taler da om, at Livet somme Tider maa sættes paa Spil for at kunne reddes.

Saaledes er der mange Ting, der ligesom taler til lagttageren af dette Sted; og den, som har lidt vaagen Natursans, vil kunne opfatte og forstaa det. Men selv om man er sløj i saa Henseende, vil man dog ikke undgaa at høre Vandets melodiske Plasken, Rislen og Klukken mellem Klipperne, thi saasnart man er stille et Øjeblik, stemmes Sindet uvilkaarligt af disse uafsladelige Lyde, som minder om Toner fra en højere Verden.

Naar man fra Stien Nord om Vandfaldet gaar hen til Fjældranden og kigger ned i Slugten, lægger man ikke blot Mærke til Vandets Bevægelser og Lyd, men ogsaa til de overordentlig smukt prydede Fjældsider. Ud fra hver Revne og Fordybning titter Urter og Blomster, som tolker Stedets Rigdom paa Liv og Poesi. Saaledes er næsten hele den søndre Væg klædt med viftende Bregner, finbladet Mos og stive Sankt Hans Urter, medens der ovenpaa Fjældet hist og her stikker en Bøg, Eg eller Ask frem blandt Vildroser, Hvidtjørn og Bøgebuske.

Fra den nordlige Vægs Afsatser busker det med Skovabild, Kaprifolier, Brombærranker og Græs; og paa den til Dels mulddækkede Klippegrund ved Stien vrimler det med Blomster saasom: Sølvpotentil, Vej-

bred, Høgeurt, Kongepen, Bakkenelliker og Storke-næb. Lige ved Fjældranden staar en Række nydelige Blaaklokker og Blaamunke, Gulsnerrer og Storke-næb og kigger ned i Dybet, medens der paa Stentrapperne Nord for Stien staar Koføde, Tjæreblomst og Stenurter og nikker til Beskueren.

Vil man saa efter at have betragtet alt det nævnte yderligere nyde Stedets Naturstemning, kan man søge Hvile paa en af de naturlige Bænke lige ved og lade Øjet glide videre ud. Man ser da gennem det tynde Skovkrat et Glimt af Nutidslivet paa de dyrkede Marker lige mod Syd. Til Venstre derfor har man derimod en kompakt Masse af ældre Skov, der minder om Fortiden. Forgrundens Løvtræer hæver sig skraat op mod Himlen og standser Udsynet. Men under de mørke Naaetræer bagved ligger en større Jordhøj, som skal have været brugt til Begravelser i Oldtiden. Og det hænger rimeligvis sammen med, at den fiskerige Aa med Stavehølen har været et Midtpunkt for Egnens Beboere den Gang. Ligesom Floderne danner naturlige Sejlløb og Veje ind i ukendte Lande, saaledes kan det ogsaa tænkes, at de store bornholmske Aaer har været de første Veje til Øens skovbevoksede Indre)². Paa den Maade kan Stavehøl have været kendt allerede i Stenalderen. Hvorledes de her boende Oldtidsfolk har set ud, og hvorledes de har levet og tænkt, er næsten ukendt for vor Slægt. Skoven, som staar paa den gamle Jord og skulde fortælle os lidt derom, tier og lader næppe

²) Ifølge I. A. Jørgensen: Bornholms Historie skal der ved Kobbeaaens Udløb have været Bebyggelse og maaske en hel By i Jernalderen. For nogle Aar siden blev der bl. a. fundet et velbevaret Broncesværd.

en Solstraale trænge ned til Bunden. Det er, ligesom den staar og ruger over Fortids Løndomme, som ingen kan aabenbare. —

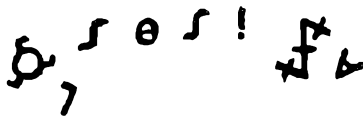
Vender man saa Blikket længere til Venstre mod Dalsænkningen Nord for Aaen, faar man et andet Indtryk. Man ser ind i en fremvoksende Ungskov af Avnbøg, Ask og Eg med slanke Stammer og blankt Løv paa de svajende Grene, hvorimellem Solen skinner ned og fremkalder den vidunderligste Lysvirkning med Skyggetegninger paa Skovbunden. Det er ligesom, man har for sig en Flok ranke unge Mennesker, der bevæger sig mellem hverandre med Sol i Øjet og Smil paa Kind, fordi de ikke kender andre Livets Skygger end dem, de laver selv. — I hvert Tilfælde er det et oplivende Syn at se saadan noget ungt og rankt vokse frem; thi det er den unge Slægt, man haaber paa og glæder sig over; det er den, der skal løse den gamle af og raade Fremtidens Runer.

Fra Stien gennem nævnte Ungskov kan man gaa ned paa Aabundens Stene og betragte Vandfaldet fra neden af. Kløften deromkring udvider sig mod Øst, og Lyden af Vandets Plasken og dumpe Fald giver Ekko mellem Klippevæggene. Hølen, d. v. s. Fordybningen i Aaløbet, bliver ogsaa bredere til den Side; og de mange Fisk som Ørreder og Aal, der fra Havet søger op i Kobbeaaen, holder til her, da de stejle Vandfaldsklipper hindrer dem i at gaa videre. Paa den Maade bliver der her Lejlighed til et betydeligt Fiskeri. I ældre Tider, da der var mere Vand i Aaen, har Hølen været dybere og Fiskemængden større, hvorfor Stedets Ejer rimeligvis har ladet det indhegne med Stave (Støtter og Stænger); deraf er vistnok Navnet Stavehøl eller Stavrhøl opstaaet.

Det kan ogsaa tænkes, at der tidlig har været opført Beboelsesbygninger af Stave der i Nærheden (jfr. de gamle Stavkirker i Norge).

Til Støtte for sidstnævnte Tanke tjener nogle Bømærker, som er indhugget i en Klippe 30—40 Meter neden for Vandfaldet. Denne Stenblok er 2 Meter lang, godt 1 Meter bred og lidt over $\frac{1}{2}$ Meter tyk; den hviler paa en anden do. af samme Størrelse og understøttes af en tredie endnu større saaledes, at de alle synes at være løsrevne fra Aadalens Sidevæg mod Syd.

Inskriptionen er anbragt paa Stenens næsten vandrette Overflade i det øverste Hjørne til Venstre. Den bestaar af 8 Tegn, hvoraf de 7 er ens store med en Højde af 7 cm, medens det ene er 16 cm. Det hele ser omtrent saaledes ud:

16 Gange formindsket.

Stavehøls nuværende Ejer, Hr. Cordua, har fortalt mig, at han fandt Mærkerne ved et Tilfælde sidste Vinter og gjorde Melding om Fundet til sagkyndige; og flere saadanne har undersøgt det uden at være kommet til Klarhed over, hvad de mærkelige Tegn egentlig skal betyde. Senere har Finderen meddelt mig, at det er blevet oplyst, at disse „Helleristninger“ var kendt, før han fandt dem. —

Efter Professor M. Bidstrups Oplysning findes lignende paa Stene i Bodils og Peders Kirker samt paa

en Sten fra Aaker, som opbevares i Bornholms Museum.

Medens de egentlige Helleristninger stammer fra Broncealderen (c. 1000 Aar før Kr. F.), skal de her omtalte Tegn, som kaldes Bomærker, stamme fra den kristne Middelalder (c. 1000 Aar e. Kr. F.). Saadanne blev ofte brugt i Stedet for Navne af dem, som ikke kunde skrive; og det er rimeligt, at Stavehølstenens Bomærker dels har betegnet noget om Stedets Ejere, dels har tjent til at hellige Stedet og værne det mod onde Magter (jfr. Brugen af Amuletter).

Rundkredsen med Hagerne kan vel til Nød betegne et Møllehjul og betyde, at der har staaet en Vandmølle i Nærheden. Hvad enten det nu passer eller ej, saa er det temmelig sikkert, at der godt et halv Hundrede Meter længere nede har været en saadan Indretning engang. Kobbeaaen deler sig nemlig der i 2 Arme, som netop synes at være dannet til Sluseværk paa den ene Side og Afledning til den anden. Vandmøllerne var i ældre Tider meget almindelige, men forsvandt mere og mere, eftersom Aaerne blev mere vandfattige.

Sognedegn Rasmus Pedersen Rauffn fortæller i sin historiske Bornholms Beskrivelse saaledes om dette Forhold 1671:

„Endog her skal være paa Landet ved en 40 Værmøller, og Vandmøller eller Spvatmøllerne icke kan sættes paa et vist Tal. Thi der er intet Sogn, der er jo nogen derudi, og holdes ikke alle vedlige, ere some Tider brugelige og some Tider ubrugelige. Saa er det ofte befunden om Høsten, at det udi lang Tid blæser. Man kan have Hielp paa Værmøllerne at lade male, meget mindre paa Vandmøllerne, da intet Vand er udi Aaerne, saa

dersom man icke havde Heste-Møllerne udi Rønne, udi Nexøe og paa Slottet, skulde det være stor Besværlighed for Malning til Brød, Øl og Ophold“.

Efter at Kobbeaen har delt sig, løber den ene Arm ud i Præstebækken, som atter forenes med Hovedstrømmen et lille Stykke Vej ned for, saa disse Løb omslutter en lille Ø paa vel omtrent 1 Skp. Lands Størrelse.

Naar man fra det første Foreningspunkt følger Præstebækken imod dens Løberetning, finder man en halvt Hundrede Meter længere oppe et mindre Vandfald, som kaldes Svalphølen og ogsaa nok er værd at se.

Ned ad en 3—4 Meter høj Klippeskraaning skyl-ler Vandet muntert af Sted og falder saa tilsidst med Skulp og Svalp ned i Hølen, et Granitbækken med bevoksede Skrænter. Mod Syd flankeres Stedet af forskellige Løvtræer og Buske, og til Nordsiden hæver sig den før omtalte Høj, der er dækket af Naaetræer, Buske og Kratplanter. Svalphølen, hvori saadanne Omgivelser spejler sig, er af Naturen en lille køn idyllisk Plet; og den kunde have været endnu skønnere, hvis ikke Vandet blev forurennet ved Kloakti-løb fra Mejeriet og flere Steder. Men her møder man altsaa atter en af den moderne Kulturs Virkninger, som ikke er hyggelige. Det glædelige i dette Tilfælde er, at saasnart den urene Bæk kommer i For-ening med den store klare Aa, bliver den rensset af denne, saa det videreløbende Vand fremtræder klart og rent. Saaledes taler ogsaa dette Stykke Natur til Beskueren og minder paa en forunderlig Maade om Kristendommens rensende Magt overfor menneskelig Fordærvelse og Synd.

Har man en skøn Sommerdag set alle de nævnte Steder med Interesse, kan man godt blive ved længe at betragte Kobbæadalen baade ovenfor og nedenfor Stavehøl uden at blive træt af at se og beundre. Flere Slags Blomster som Hullæbe, Hæremad o. m. fl. dukker op; og Naturen i det hele byder paa rig Afveksling. Snart hæver Dalsiden sig som en græsklædt Skraaning, snart som et stejlt Fjeld, snart møder man stolte Træer med store blanke Frugter, snart mindre Vækster og Buske med skinnende Bær; og det skifter med smukt bevoksede Bakker og Fordybninger, Klippekamme og Kløfter i mangfoldige Former. Ogsaa Aabunden er forskellig. Snart er den nogenlunde jævn med spejlende Pytter, snart ser den ud som et Kaos af løsrevne Klippestykker og Smaastene, hvorimellem Vandet risler eller plasker af Sted, medens Solen kaster Strejflys over det altsammen.

Et længere Stykke Vej nedenfor Vandfaldet ligger nogle mægtige Stenblokke, som en Jætte efter Sagnet skal have kastet efter Rø og Østerlars Kirker. Han vilde nok have ødelagt disse, men havde ramt saa daarligt, at Blokkene faldt ned i Kobbæadalen. — Den Slags Sagn gaar igen om flere lignende Stene paa Bornholm og stammer sikkert fra den Tid, da Kristendom og Hedenskab brødes med hinanden om Herredømmet. Nu ved man, at disse Stenkolosser er løsrevet fra Grundfjældet ved Vandets og Isens Virkninger og ført til deres nuværende Beliggenhed af Istidens Bræer.

For den geologisk interesserede er her altsaa ogsaa noget at se. Særlig bemærkes, at der oppe ved Raagelundsbroen findes blød Grønsten³⁾.

³⁾ Se M. Jespersen: Liden geognostisk Vejviser Side 21.

Før vi forlade Kobbæadalen, burde vi vel ogsaa drøfte Spørgsmaalet om dette Navns Oprindelse. Da Aadalens Skove sikkert har afgivet meget Træ til Kobbe, d. v. s. Bæreklodser til Fiskernes Laksegarn, kan Navnet muligvis være kommet deraf; men der er det at indvende, at slig Brug af Træerne ikke er noget Særkende for denne Skov. En anden Mulighed for Navnets Opstaaen kunde ligge i, at Folk eller Kvæg paa Kobbegaarden engang havde været stærkt hjemsøgt af Koppesygd, som til Tider har grasseret slemt herovre⁴).

Alt sligt er Gisninger; men det er dog berettiget at søge en naturlig Forklaring paa saadanne Ting, som møder en paa ens Vej.

⁴) Se R. P. Rauffn: Bornholms historiske Beskrivelse Side 143 og Thura Bornholms Beskrivelse Side 7.

I denne Forbindelse turde jeg maaske føje nogle Bemærkninger til angaaende Navnet paa Tejn Fiskerleje, som jeg har beskrevet i Bornholmske Samlinger 7de Bind. R. P. Rauffn fortæller nemlig saaledes om denne Egns Fiskere 1671: „Fra dette Godheim (Gudhjem) udi Nord ligger Ertholmen, som og kaldes Nordholmen, 2de Ugesøer, ere 3 Holme eller omflydte. Her haver disse Godheimboe deres bedste Næring og Fiskerie under, deres Fiskeboer til at salte og tørre Fiske og Sild udi, til at forvare deres Fisker-Redskab og have deres Hvile og Natteleye udi. De tager straks om Foraaret, de der indsegler herfra, deres Qvæg og Fæet, Kiøer og Faar med dennem, efter som paa samme Holm skal være Græs nok, saa de til dem og deres kunde have nok til Livsophold. Dette Fiskerie, de her bekomer, fører de til Kiøbenhavn og andre Steder nær hos og igien skaffer sig Salt, Mel, Korn og andet dem Behov giøres. Et godt Eksempel øver de dér efter gammel Brug. Naar Fiskeriet gaar vel til paa Holmen, optænder de Ild og Blus om Aftenen og Natten til et Tegn, at Fiskeriet hos dennem gaar vel an, lige som de dermed nicke til deres Staldrødre, de skulle komme og hielpe dennem at

Naar man har set noget interessant paa nært Hold, kan det ofte være velgørende at komme det lidt paa Afstand for at tage et Vy over det hele.

Saaledes kan man ogsaa efter en Vandring ved Stavehøl og i Kobbeaadalen stige op ad en Fjældskrænt mod Sydøst og følge Vejen et lille Stykke op mod Ejerens Gaard „Gamlevælde“. Fra Bakken der har man en herlig Udsigt over Omegnen mod Nordvest. Lige foran en ligger Kobbeaadalen som en lang Skovbræmme, hvorfra det bakkede Landskab hæver sig med Gaarde og Huse, skønne Skove og Kornmarker. Til Venstre ligger den mindeværdige Østerlars Kirke med den hvide Rundmur og den sorte kegleformede Top, der peger op mod Himlen; og til Højre har man Gudhjem, Bornholms smukkeste By, ved det blaa Hav med den lille Kristiansø i det fjerne. Aftensolens Lys falder dæmpet over de dunkle Skove, men gløder stærkt i de drivende Skyer, der breder sig paa det blaa Hvælv; og medens Kirkeklokkerne ringer Dagen til Ende, ser man endnu for sig Kobbeaaens klare strømmende Vande, der mellem Stene og Forhindringer haster og iler efter at komme ud og faa Hvile i det store Hav.

Følger man saa Aaens Eksempel og drager hjemad, har man en Følelse af Højtid; og medens man

drage Fiske og sig der ernære, hvorefter de nær omkring boendes her paa Landet sig retter, og udi Hobetal med Brød, Øl og andet Fødefang til dem hen vanker, dennem sekunderer og nyder saa Guds Velsignelse tilsammen.“

Det er meget sandsynligt, at omtalte Tegn med Blus paa Holmen (Kristiansø) særlig har gældt Tejn Fiskerne, som maaske ogsaa har plejet at give Svartegn tilbage til dem derovre, og at Navnet Tejn er opstaaet deraf.

vandrer videre, vil Stavehølfaldets melodiske Brus
lyde for Øret og minde en om den store Lovsang,
der som mange Vandes Lyd engang skal tone fra
Herlighedslandet hist — det Land, som vort menne-
skelige Hjerte dog længes efter, og som den for-
krænkelige Natur har saa mange Billeder paa:

Skrevet i Sommeren 1915.

Karl M. Kofod.

Hans Rømer og Almindingen.

Bornholmske Tidsbilleder tegnede af

M. K. ZAHRTMANN.

Rømers Slægt og Ungdomsaar.

Slægtnavnet Rømer er gammelt paa Bornholm. Hans Remer (Reymer) var 1543 bosat i Rønne, hvor han to Aar senere indtog Borgmestersædet. Øens midlertidige Lensherrer Lybekkerne overdrog ham 1550 at være Landsdommer paa Bornholm; og den 19. Oktober i det følgende Aar godkendte Kong Christian den Tredje ham som saadan. Han døde rimeligvis inden 1557, da nu en anden Mand var Landsdommer. Hans Søn Hans Remmer førte 1572 Retstrætte om et fra Faderen arvet Jordstykke i Rønne og var 1581 den danske Lensmand Henrik Brahes Foged paa Bornholm. Fra denne Ridefoged, hvis Navn ogsaa skreves Rømmer, nedstammer sandsynligvis den bornholmske Bondeslægt Rømer*).

Denne lader sig dog først med Sikkerhed følge

*) En Tilknytning til Nexøslægten af samme Navn kendes ikke. Borgmester og Bykapitajn Kristofer Rømmer i Nexø udmærkede sig ved sin kække Færd under Svenskernes Overfald paa denne By 1645. Han døde d. 2. Decbr. 1655. Hans Søn Jep Rømmer døde d. 6. Jan. 1657 som Byfoged i Nexø.

fra Fader til Søn, efter at den har fæstet Bo i Vestremarker Sogn. Her boede Mads Remmer, som blev dræbt; hans Drabsmand blev halshugget Aar 1618. Jens Reemer betalte 1633 Lensmanden Kendelsepenge af en Gaard, som han havde købt i dette Sogn. Hans Rømmer ejede 1660 den 52de Selvejergaard her. Dennes Søn Hans Rømer havde 1691 den samme Gaard i Eje; han var da Korporal og blev d. 23. Jan. 1706 Kornet ved Militzens Rytteri. Efter at være bleven Lieutenant udtraadte han den 17. Febr. 1727 af Hæren, idet Bornholms Kommandant Niels West overtalte ham til mod Pension at afstaa sin Stilling til Knud Sonne, hvis Søster var Kommandantens Frue. I en Alder af 88 Aar døde Lieutenant Hans Rømer omkring Aaret 1742.

Hans Søn Christen Rømer ejede først Strangegaard (42. Sg.) i Klemmedsker, overtog 1738 og arvede 1742 Fædrenegaarden i Vestremarker. Denne kaldtes nu Rømeregaard med god Føje, da den i Hundred Aar havde været Slægtens Eje. Den var en lille Gaard, paa 30 Hektarer, knapt 7 Tønder bornholmsk Hartkorn, liggende ved Tingstad Aaløb, 1800 Metre fra den gamle Almindings Nordvestskel.

Christen Rømers Søn Anders Rømer (1707—88) bosatte sig paa d. 3. Vornedgaard Knarregaard i Rødsker Sogn og stod som Kapitajn i Bornholms Militi. Han ægtede d. 16. Jan. 1764 Karen Kirstine Kofoed (1742—1824). Hun var barnefødt paa Kofoedegaard (57. Sg.) i Vestremarker og havde hjemme i en udpræget Officersslægt. Gjennem sin Fader og Farfader, Kapitajner begge, havde hun til Oldefader den landskendte Kapitajn Jens Pedersen Kofoed (1628—91); hendes Farmoder havde været

Søster til den russiske General Herman Jensen Bohn (1672—1744).

Der var en paafaldende stor Aldersforskel, 35 Aar, imellem de to Ægtefæller. Ved Mandens Død 1788 blev Karen Kirstine Rømer ene om at styre Gaarden og Børneflokken. Knarregaard var lille, kun paa 41 Hektarer, 7 Tdr. bh. Hartkorn, og laa i en lidet frugtbar Egn, $\frac{3}{4}$ Kilometer Øst for Ruts Kirkebakke ved Landevejen til Ols Kirke. Børneflokken var stor, i god Trivsel, otte Sønner i 24 til 9 Aars Alder og en Datter paa 5 Aar. Alle sine Sønner saa hun slaa ind paa den militære Bane og de fleste af dem naa frem til smukke Officersstillinger i Bornholms Milits. Hvad Savn og Mangel Moderen har taget paa sig hjemme i den tarvelige Bondegaard for at kunne bære Sønnerne frem paa den kostbare Officersvej, lader sig let skønne.

Just ved denne Tid, i Okt. 1785, skrev en vittig Philoborringius, Jep Jørgen Kofoed (1751—1836), Ejer af den store Kofoedegaard i Østremarker: „Ingen Bondedreng, der er voxet lidet rank eller har nogle Hundred Daler, han jo higer efter denne smukke Porte d'épée; og hvo ser ikke Følgen? Tidligt maa han derfor begynde at føre sig og at bruge fint Klæde; han kan ikke tjene. — 50 Rigsdaler har en Lieutenant og dobbelt en Kapitajn. Er det da Ret at gjøre dem næsten til blotte Soldater, da de dog burde være Bønder til lige? I Stedet for formuende Bønder faa vi nu Landet fuldt af Don Quixotter og Prakkere med Porte d'épées“. Han led den Tort, at alle hans tre Sønner blev Officerer. Nogen Uret havde han nu ogsaa; thi de fleste bornholmske Militsofficerer var saa forstandige at lade Dagligdags

den indtagende Porte d'épée og hele Uniformen hænge i Storstuen og virkede som driftige Ejere eller Brugere af de gode Bøndergaardene, som ofte netop Uniformen havde ladet dem gifte sig ind paa. Saaledes handlede ogsaa Brødrene Rømer.

Kapitajn Anders Rømers fjerde Søn, som skulde gjøre sit Navn Hans Rømer kært for hver en Bornholmer, fødtes d. 22. Okt. 1770. Om hans Drengedage hjemme paa Knarregaard vides kun, at han egenligt aldrig kom til at gaa i Skole. I Faderens Dødsaar 1788 blev han sendt ud fra Hjemmet og traadte som simpel Jæger ind i det sjællandske Jægerkorps, hvis Hjemsted var Helsingør, og ved hvilket hans et Par Aar ældre Broder Jens Kofoed Rømer (1767—1850) ogsaa fandt sin militære Uddannelse. Hans Rømer udnævntes d. 11. Maj 1792 til overtallig Fændrik med Overjægers Underhold, indtraadte d. 2. Maj 94 i Fændriks Numer med Lønning fra d. 23. Maj, fik d. 30. Nov. 98 Sekondlieutenants Karakter og blev d. 8. Nov. 99 virkelig Sekondlieutenant ved Jægerkorpset. Videre frem førte hans militære Bane ikke. Det følgende Aar brød han ud fra den, idet han udtraadte af den danske Hær d. 19. Septbr. 1800.

Den lange Fredstid siden 1720 havde bragt Regeringen til at overveje, hvorledes Hæren kunde nyttiggjøres til fredelig Dont; og ved Nytaar 1786 var en Forstskole for Jægerkorpset blevet sat i Gang paa Kronborg. Undervisningen gaves af to Forstmænd og omfattede theoretiske og praktiske Øvelser i Forst- og Jagtvidenskab med Udarbejdelse af deri stillede Opgaver samt i Arithmetik, Geometri, Trigonometri og Tegning. Dette maatte kunne afgive

en ganske fyldig Oplæring; men da først og fremmest Støvlettidens smaalige Tjenestekrav skulde ske Fyldest, gav Forstskolen næppe stort Udbytte. Utvivlsomt sin bedste Frugt for dansk Skovkultur satte den i Hans Rømer. Iøvrigt naaede den kun lidet ud over Forsøgets Grænse; den nedlagdes allerede d. 11. Maj 1791. Dens Forstander og ledende Lærer var Førster Johan Vilhelm Stochmar, født omkring 1730.

Hans Rømer udnyttede med stor Flid det Spil af Tilfældigheder, som havde baaret ham ind i Jægerkorpset, og som netop i hans Uddannelsestid havde skabt den kortvarige Forstskole her. Den Undervisning, denne bød ham i to, højst tre Aar, tilegnede han sig med let Nemme og vaagen Opfattelse. Efter Skolens Ophør arbejdede han sig paa egen Haand videre fremad i Kundskab om Skovbrug. Vejledning har han rimeligvis søgt og fundet hos Forstinspektør Martin Gotlieb Schäffer (1746—1830) i Hørsholm; denne blev ved sin, dog først 1799 udgivne „Anviisning til Skovdyrkning og Plantagevæsenet i Danmark“ det følgende Slægtleds Lærer i Skovbrug. Støvlettjenestens sløvende Øvelses- og Vagtliv kunde i sin daglige Ensformighed ikke udfylde den unge Mands higende Sind. De store Skove omkring Helsingør, Teglstrup, Horserød, Nyrup Hegn og de andre, blev hans kæreste Øvelsespladser.

Hvorhen dette Friluftsliv i de skønne nordsjællandske Skove skulde bære ham, ud af Militærstanden og hjem til Bornholm, det anede han i en halv Snes Aar næppe selv. Først da han var traadt ind i sit tredivte Leveaar, skrev han en skøn Dag

C 7
 Nr. 4.
 Fire og Tyve Skilling.
 1799.

Second Lieutenant
 Hans Rømer ved det
 Siællandske Jæger
 Corps ansøger under-
 danigst om at blive
 ved forefaldende For-
 andring ansat som
 Holtzførster paa Øen
 Bornholm.

Da jeg har bragt i Er-
 faring, at med den paa Øen
 Bornholm værende Konge-
 lige Skov om nogen Tiid
 skulde foretages en Foran-
 dring, saaledes: at samme
 blev indhegnet og paa de
 dertil passende Steder ung
 Skov anlagt og opelsket;
 da nu i saa Fald formo-
 dentlig en anden Holtz Førster blev ansat, for
 saavel at forestaae de nye Anlæg som tillige at
 have den fornødne Tilsyn med disse og øvrige
 Arbejder, hvilket alt vilde falde den nuværende
 Holtz Førster, der er en meeget gammel Mand,
 for besværlig, saa er det, ieg i Betragtning heraf
 giver mig den underdanige Frihed at ansøge det
 Høy Kongelige Rente Kammer, om at mig, hvis
 saadan Forandring skeedte, Holtz Førster Pladsen
 maatte blive forundt, den ieg troer mig i Stand
 til det Høye Rente Kammers Tilfredshed at kunde
 paatage mig, da ieg foruden de Forelæsninger
 over Forstvæsenet, ieg for nogle Aar siden fre-
 quenterede her ved Corpset, efter den Tiid med
 Fliid har lagt mig efter denne Videnskab, som ieg
 meeget elsker, og saaledes forhvervet mig de til
 en ung Skovs Anlæg og Opelskning nødvendige
 Kundskaber. Jeg er desuden en indfødt Born-
 holmer og kiender Skoven og Egnen deromkring
 nøye, hvilken Fordeel en Fremmed og ubekjendt
 i det mindste i Førstningen maatte savne, og som
 dog ved adskillige Leyligheder maatte komme mig
 tilgode. —

Helsingør d: 27de October 1799.

underdanig

Hans Rømer.

Til det Høy Kongelige
 Rente Kammer.

Underdanig Pro Memoria!

Rømer bragte sin Skrivelse til Jægerkorpsets Chef, Grev Otto Didrik Schack (1758—1809), som gav den sin varme Fortale med paa Vejen:

Ansøgeren Hans Rømer, Second Lieutenant ved det mig allernaadigst anfortroede Jæger Corps, har i ald den Tiid, han har tient ved Corpset, udviist en udmærket god Opførsel og Flids Anvendelse i alt, hvad ham er paalagt, saa at han har tiltrukken sig sines Foresattes Yndest og Agtelse, og kunde ieg derfor ikke andet end anbefale ham til denne her af ham ansøgte Post, hvor i ieg er forvisset, at hans Flids Anvendelse og Tienneste Iver vil svare til hans forrige udviste, bedende derfor hans Ønske allernaadigst maatte opfyldes.

Helsingør d. 29de october 1799.

O. D. Schack.

Hermed indgik Rømers Skrivelse til Rentekammeret. Han havde brudt Staven over sin militære Fortid — og kastet sin Fremtids Tærninger.

Almindingens Forfald.

Ogsaa med Kongens Alminding havde Tilfældighedernes Spil tumlet stærkt. Den laa fra ældgammel Tid paa Bornholms klippefulde Midte som den skovklædte Del af den kongelige Vildbane. En Kongeborg havde rejst sig i Skoven; men den var blevet stormet og nedbrændt en Dag tidligt i Foraaret 1259 af Ærkebisp Jakob Erlandsens Stridsmænd Anders Erlandsen og Fyrst Jærmer af Rygen, og den kendtes senere kun som Lilleborgs Ruiner. Igjennem hele Middelalderen var der hugget løs paa Storskoven. Bornholms Bønder havde blandt deres Jordebogsydelser at føre aarligt 3747 Læs Brændevod til Slottet

Hammershus; selv om Læssene var smaa og en Del af dem rimeligvis omsat i en Pengeafgift, tæredes herved stærkt paa Skoven, fra hvilken tillige toges Brændsel til Embedsmændene og mod en Smørafgift Tømmer til Bornholmernes Hus- og Baadebygning. Skoven tyndedes ud ved denne Rovhugst; ny Tilplantning fandt næppe Sted. Allerede 1499 var den „storligt forhærgtet og forhugget“.

Kongen ejede uomstridt Grunden og Skoven. Men Bornholmerne nyttede samme Brugsret af Almindingen, som af den øvrige Vildbane (Stor- eller Højlyngen), til Græsning for deres Heste, Køer og Faar, til Svinedrift, til Hugning af Lyng og Ener og til Tørveskær, om end ikke alt helt afgiftsfrit. Ogsaa dette gjorde Brud paa Skovopvæksten.

Vildtets Velfærd gik forud for Træernes. Fra Christian den Fjerdes Tid var der ansat to Skovridere (Dyregemmere eller Skovløbere). Udnævnelsesbrevene indeholdt strænge Forskrifter om at spare Vildtet og skyde Krybskytterne, men intet om at opelske ung Skov. En enkelt Skovrider Erik Mogensen rostes udtrykkeligt 1679 for sin Flid med at indhegne og fremdrive ny Skov i Almindingen. Der søgtes sat Skranke for Rovhugsten ved et kongeligt Forbud af d. 6. Nov. 1669 mod Udvisning uden Amtmandens Tilladelse. Men stadigt udvist der Deputatbrænde til Kommandanten, Officererne, Hammershusets Garnison, Feltskæren, Amtstuen, Landsdommeren og Sognepræsterne, foruden til Skovens egne Embedsmænd. Først de kongelige Forskrifter af d. 4. Juni 1764 og d. 28. Jan. 1769 ophævede disse Udvisninger til Embedsmændene uden for Skoven.

Ogsaa med Vildtets Trivsel gik det tilbage. Kongen

sendte hyppigt, omtrent hver femte Aar, sine Jægere til Bornholm for at fælde og nedsalte Hjorte. Endnu Aar 1684 skødes et Hundred Stykker; atter det følgende Aar holdtes en stor Jagt; 1715 skødes løs til de hollandske og engelske Admiralers Tafler paa Flaaden under Bornholm. Værre Ødelæggelse voldtes, ved at store Flokke levende Hjorte overførtes til den af Christian den Femte anlagte Jægersborg Dyrehave Nord for København 1671, 75, 80, 93, 1702. I Maj 1703 sendtes tre Flaadeskibe med Jægere til Bornholm; der maatte 26 Pramme til at bringe deres Jagtudstyr i Land; de indfangede Hjorte førtes over Søen med afsavede Opsatser og indestængte i Kister.

Et Forsøg paa at dæmme op for Skovens Ødelæggelse gjorde Hans Christensen Piil, som, barnefødt i Klemmedsker, d. 11. Avg. 1688 blev udnævnt til Bornholms første Holtsførster. Han fik 1694 Anders Pedersen Kulbrænders Hus paa d. 3. Vornedegaards Grund i Østrelarsker udlagt til Plantehave i Vildbanen, og inde i Almindingen lod han indhegne til Fredning et Stykke ung Skov ved Kolde Kilde, hvor Skovløberhus byggedes 1698. Han udvirkede endvidere Rentekamrets Ordre af d. 20. April 1697 til at lade hegne og omgrøfte Almindingens frodigste Englod Eskeviske neden for Gamleborg, for at Høet kunde komme ene Vildtet til Gode som Vinterfoder. Engen gav dog mere Hø, end den udtyndede Vildtstand kunde tære; den bortfæstedes 1707 for en aarlig Smørafgift, fra 1727 til Bornholms Kommandant Niels West. Men fra 1721 maatte saa Amtstuen skyde Vildtfoder til fra sine Hømagasiner.

Fra gammel Tid var Almindingens Grænser kende- mærkede ved enkelt staaende Pæle. Da Niels West

d. 18. Marts 1722 var blevet udnævnt til Kommandant og Amtmand paa Bornholm, fandt han disse Tømmerstokke bortraadnede og lod paa deres Sted rejse sexten Stenstøtter, i hvilke Frederik den Fjerdens kronede Navnetræk blev indhugget. Han forbød nu alt Lyngskær og Enehugst inden for Skelstenene. Da hans Forbud ikke ænsedes, udvirkede han den kongelige Forordning af d. 29. Marts 1727, som indskærpede det nævnte Forbud med Trusel om svær Straf, 100 Rigsdalers Bøde eller Arbejde i Bremerholms Jærn. Heller ikke den synes at have frugtet; thi den maatte gjentages d. 28. Juli 1739. Bornholmerne lod sig ikke let tvinge tilbage fra, hvad de igjennem Aarhundreder havde brugt som deres gode Ret.

Forbudets Hensigt var ene at værne om Vildtet, hvis Græsfoder skulde have Ro til at voxte langt og frodigt, uforstyrret af den alt Planteliv ødende Lyngskrælling. Men ogsaa Kvæget yndede de rigeste Fodersteder og søgte ind i Skoven i saa tætte Flokke, at det gav Kodalen Navn, og det troedes, om end med Urette, lige saa de stejle Stortebakker, ud over hvis bratte Klippesider dumme Høveder styrtede ned i Kodalen. Med fuld lovlig Ret spillede det løst gaaende Kvæg stadigt Forstmester i Almindingskoven. Den flinke Hans Piil døde 1733 og fandt ingen Efterfølger til at tage Arbejdet op for at bøde paa al den Skade, Skoven maatte lide.

Hvad Dyrene ikke kunde faa Bugt med, stjal Skovtyvene. Selve Aakirkeby Borgmester Christen Gregerens Karle var i Februar 1681 blevet paagrebne med Slæde og Heste paa Tyvehugst. De fandt talløse Efterlignere i det følgende Aarhundred. Holtsførsteren

boede fjærnt fra Skoven; det slappe Tilsyn gjorde Faren for Paagribelse ringe; og Skovseßsionerne lod de paagrebne Tyve løbe med latterligt smaa Bøder. Aar 1772 dømtes 25 Skovtyve i Bøder paa tilsammen 352 Rigsdaler. Af egen Drift indgav Bønder i Østremarker og Østrelarsker Sogne til Skovsessionernes Dommere indtrængende Forestillinger om Udveje til at afværge denne skammelige Hugst, inden Skovens Ødelæggelse skulde paadrage hele Bornholms Almue Kongens Unaade. Hvert Aar maatte Holtsførsteren tillyse Salg af tyvehugne Ege og Avnbøge; 1774 paavistes ikke færre end 707 friske Egestød, hvis Stammer var fældede af Skovtyve, og Skovsessionen 1775 ikendte herfor 79 Almindingstyre en samlet Bødesum paa ikkun 695 Rigsdaler.

Hjortehjorden fandt snart hverken Føde eller Ly. Den sattes 1745 til at tælle kun 100 Dyr. Strænge Frostvintre 1751, 55 og 57 hjalp til med at udtynde den. Det sidste, der høres om dens Tilværelse, er, at Frederik den Femte d. 27. Okt. 1759 tillagde Kommandant Carl Ulrik Bülow aarligt tre Stykker Storsvildt (og en Snes Harer) fra Vildbanen. Aar 1781 udtalte Amtmand Thorkil Fieldsted, at Storsvildtet ikke nu mere var til. Om ikke tidligere, maa de sidste Hjorte være bukkede under i de nye, fredløse Jagtforhold, der opstod, da Christian den Syvende d. 19. Dec. 1771 havde overdraget Kommandant Bülow Jagtretten i Forpagtning for tyve Aar mod en Aarsafgift af 220 Rigsdaler; det følgende Aar, da denne tog sin Afsked og rejste bort fra Bornholm, overtog Bønderne sognevis Jagten for samme Afgift.

Da der nu intet Hjortevildt var og næsten heller ingen Skov, fandt Regeringen paa at ville sælge hele

Herligheden. Allerede d. 26. Nov. 1759 havde de to daværende Amtmænd I. C. Urne og Chr. Andresen foreslaaet det kongelige Rentekammer at udstykke og sælge Almindingen til Oprettelse af otte eller ti gode Bøndergaarde. Nu i 1774 greb Rentekamret denne Tanke og lod den opraabe til offentligt Bortsalg, delt i 23 Lodder. Der bødes i alt kun 3707 Rigsdaler for disse. For denne Spotpris var dog Almindingen ikke til Fals. Heldigvis blev de købelystne lyste hjem.

Herredskapitajn Hans Bidstrup (1725—1803) blev 1775 ansat som den gamle Holtsførster Mathias Kettelsens Medhjælper og overtog Embedet ved dennes Død endnu det samme Aar. Kettelsen boede i Rønne, Bidstrup paa Store Bjerregaard i Vestremarker Sogn. Begge lod de Skoven skøtte sig selv. Regeringen lod den ligge hen, skønt Amtmand Fieldsted og Rentekammerkommitteret David Hansen d. 24. Sept. 1781 foreslog de tilgrænsende Højlyngsjorder inddragne under Almindingen til ny Skovs Plantning for at afværge Brændselnød paa Bornholm. Udsigten til en saadan fandt Fieldsted saa truende nær, at han tilraadete at formindske Tallet paa Øens Brændevinsbrændere (alene i Rønne 55) og Pottemagere. Regeringen gik til at forbyde Træudførsel fra Bornholm; fra dette Forbud undtoges d. 30. Avg. 1786 finere Træsarter til Snedkerbrug, dog kun imod at Udskiberne af disse forpligtedes til at indføre en tilsvarende Mængde Bøgebrænde.

Aar 1787 lod Regeringen Landmaaler Flintough opmaale Almindingen. Den fandtes da at indtage et Fladerum af 600 Hektarer, hvoraf dog kun omtrent 165 Hektarer var dækket med Skov eller Krat.

Denne Opmaaling fulgtes imidlertid ikke af andre Skridt fra Rentekamrets Side. Den vanrøgtede Almindingsskov syntes viet til snarlig Undergang.

Skovens Redning.

Almindingen fik en Bejler. Søn i en rig Rønneslægt, hvis Børn følte Trang til at virke for Fødeøens Tarv og Trivsel, havde Jochum Ancker Bohn^{*)} (1756—1809) Aar 1777 giftet sig ind paa en stor Købmandsgaard i Svanike ved at tage Jochum Thiesens Enke Maren Schor (1736—1808) til Ægte. Hyp-pige Ridt til Rønne, hvor hans gamle Fader Morten Bohn (1709—1802) var ene om at styre Slægtens gamle Købmandsgaard, førte ham forbi og igjennem Almindingen. Han blueedes ved Tyvehændernes Værk, harmedes over Skovens Vanrøgt, saa dens snarlige Undergang i Møde og ængstedes ved Tanken om Brændselnød paa det kære Bornholm. Han følte det som sin Pligt at gribe ind imod al denne Daarlighed.

Ud fra disse Overvejelser tilbød Bohn d. 2. Maj 1796 Kongen at købe Almindingen for, som han skrev, „at indhegne den og bringe samme til saa meget Nytte, som mine Evner og Lyst til at opelske Skov kunne fremvirke. Jeg vil vel tiltroes at gjøre Tilbudet for aabenbare Fordel, fordi Mennesket handler sjældent uden saadanne Motiver. Men det er sikkert indlysende for enhver, der kender Almindingen, véd, hvad Tid der vil medgaa for at indhegne den,

^{*)} Broder til Legatstiftersken, Etatsraadinde Marie Kofoed, født Bohn (1760—1838).

og hvor bekosteligt dette maatte være, at den for mig maatte medføre et sandt Tab. Dog da jeg ikkuns har én Arving, vilde det være nok, om denne i Tiden kunde høste nogen Nytte af de anvendte Bekostninger.“ Bohns Tilbud lød paa 5000 Rigsdaler i Købesum, 30 R. i aarlig Afgift samt Ydelse af de fulde Aarslønninger (150, 6 og 6 R.) til Holtsførsteren og de to Skovfogder i deres Levetid.

Bohn lod sig ikke spise af med, at hans Forslag lodes uden Svar. D. 25. Marts 1797 skrev han til det kongelige Rentekammer: „Jeg har ikke gjort Bud paa Almindingen for at afhugge samme, tværtimod for at indhegne den, bygge den, plante Træer deri til Efterslægtens Lettelse og saa vidt muligt gjøre den frugtbringende. Dersom mine Bestræbelser ikke øjensynligt vise sig at sigte didhen, vil jeg være forpligtet at fravige Almindingen med Tab. Min Lyst til det landlige Liv og den Pligt, efter mine Evner at fremvirke den muligste største Nytte, overtyste mig, at jeg blev lykkelig og kunde bedst opfylde mine Pligter, naar Majestæten allernaadigst vilde bestemme Almindingen til mit Opholdssted. Mine Bestræbelser skulde da være at gavne strax ved at give ledige Hænder et Arbejde, som jeg alvorligt vilde bestræbe mig for at maatte blive varig Nytte.“

Nu indhentede Rentekamret Forstvæsnets Skøn om Købmand Bohns Tilbud. Paa Bohns fældende Dom om Skovens Vanrøgt svarede Holtsførster Bidstrup med skarpt igen, at Tilbudet var rent egennyttigt, samt at Loven forbød at indhegne Dele af Udmarken. Han brugte Lejligheden til d. 30. Juni 1797 at søge om at faa sin Søn, Lieutenant Lars Mogensen Bidstrup udnævnt til Medhjælper i Embedet. Dette

blev afslaaet. Men Overforstmaster Christoph Hartwig von Linstow (1740—1823) optog Bidstrups skarpe Indsigelse mod Bohns Forslag og fældede herved dette. Rentekamret lod d. 18. Nov. 1797 Bohn vide, at det „efter Omstændighederne ikke kunde indlade sig paa hans Ansøgning“.

For saa vidt faldt Bohns Bejleridt til den kongelige Almindingskov uheldigt ud, — dog for Bornholm var det et Held, at Skoven forblev Statens Eje. Og Bohns sunde Tanker om dens Indhegning og Fremvæxt lod sig ikke fælde. Rentekamret følte, at det ikke kunde blive staaende ved en simpel Afvisning, og at det maatte tage Bohns Forslag op til Gjennemførelse. Endnu samme Dag, som Afslaget gaves, drog det Omsorg for, at Overførster Christian August Carl Claussen (1735—1804) i Juni 1798 skulde rejse til Bornholm for derefter paa sine Undersøgelser af Forholdene at bygge Forslag til Almindingskovens Opelskning.

Claussen fandt Skoven hidtil slet behandlet. Den tilbagestaaende Egeskov kunde højst sættes til 8000 Rigsdalers Værd paa Roden og gav intet Haab om yderligere Fremvæxt. Naar Skoven indhegnedes, saa at den ikke, som nu, laa som en almindelig Fælle for alle Landets Kreaturer, kunde der over alt plantes og opvoxe Skov. Derfor foreslog han hele Skovstrækningen indhegnet med et Stengærde, hvortil Omkostningen kunde dækkes ved Salg af de borthuggede gamle Ege; derefter skulde udsaa og plantes Ny-skov; endeligt burde Skoven udvides ved Tillæg af Udmarksjorder. Men skulde man vente sig Nytte af dette Værk, var det nødvendigt at give den gamle Holtsførster Bidstrup, som ikke havde den aller-

mindste Kundskab om Skoves Opelskning og Vedligeholdelse, en Afløser i en kyndig Mand af en bestemt Karakter.

Rentekamret tog Overførster Claussens udførligt og fast grundede Forslag til Rettesnor. Kun i én, meget væsenlig Ting, Valget af den nye Skovrider, lod det ham og Forstvæsnet paa en mærkelig Maade trække det korte Straa. Rygtet om hans Bornholmsrejse og om Bidstrups forestaaende Afsked kom Sekondlieutenant Hans Rømer i Helsingør for Øre. Da Claussen boede i Tokkekøb, syv Kilometre Sydøst for Hillerød, og førte Tilsyn med alle Nordsjællands Skove, lader dette sig let forklare. Og i Oktober 1799 skrev Rømer sin Ansøgning om at blive Skovrider paa Bornholm.

Rentekamret udbad sig Overforstmester Linstows Skøn om Rømers Ansøgning. Dette afgaves d. 19. Nov. 1799, mere end køligt, stærkt afvisende: til den nye Indretning med de kongelige Skove paa Bornholm „udfordres en duelig og forstkyndig Mand, hvortil jeg ikke vover at rekommendere bemeldte Lieutenant Rømer, da jeg er aldeles uvidende om hans Duelighed til berørte Tjeneste.“ •

Rentekamret bad da d. 25. Marts 1800 Linstow bringe de ham kendte, duelige Subjekter i Forslag. Linstow gik til Claussen, der foreslog Skovfoged Hans Lund i Farum Lillevangshus „som den sikkerste! da han har Hoved! og den fornødne Kundskab om at. saa og plante! og i den Tid, han har været Skovfoged, bevist en overmaade Nidkærhed og Troskab for den kongelige Interesse. Men“, — fjøede den aabenmuede Overførster til, — „han, saa vel som alle herværende Forstbetjente, har en Slags Frygt

for Bornholm. Det maatte da, i Fald han ansattes samme Steds, loves ham, naar han viste sig værdig dertil, at han om nogle Aar ved forefaldende Vakance skulde blive forflyttet.“ Linstow sluttede sig i et og alt til Overførsterens Indstilling. Men Skovfoged Lunds Krav paa hurtigt at blive flyttet fra det frygtede Bornholm tilbage til Sjælland faldt de høje Rentekammerherrer for haardt for Brystet. De saa klart, at Arbejdet med Almindingskovens Nyskabelse krævede sin Mand hel og holden. Hertil kunde de ikke bruge et Subjekt, hvis Sjæl blev paa Sjælland.

I Rentekammerets Indstilling til Kongen d. 29. Juli 1800 skrev de herom: „Uagtet vi ingen Aarsag have til at tvivle om Skovfoged Hans Lunds Duelighed, skulle vi dog hellere ønske en anden Mand til Holtsførster paa Bornholm, der med lige Duelighed forbandt Kundskab om Landet og Lyst til at opholde sig der. En saadan Mand tro vi ogsaa at have fundet. Ved hoslagte Ansøgning har nemlig Sekondlieutenant Hans Rømer ved det sjællandske Jægerkorps anholdt om at forundes bemeldte Holtsførstertjeneste. Han anfører at være en indfødt Bornholmer, at kende Skoven og Egnen der omkring nøje, at have hørt Forelæsninger over Forstvidenskaben og siden den Tid med Flid at have lagt sig efter samme Videnskab. Og da Kommandøren for bemeldte Korps, Kammerherre og Oberstlieutenant Greve Schack, paa Grund af hans udmærkede gode Opførsel og Flid i alt, hvad ham er paalagt, har anbefalet hans Ansøgning, saa tage vi ikke i Betænkning at bringe ham i Forslag til oftemeldte Tjeneste, skønt Overforst-

mesteren som ubekendt med hans Duelighed ikke har vovet at rekommendere ham^{*)}).

Heraf udgik den kongelige Resolution af d. 6. Avg. 1800: „Vi bemyndiger allernaadigst Vort Rentekammer til at lade Vores Almindingskov paa Bornholm nu paa én Gang indhegne og derefter forstmæsigen behandle til Skovs Opelskning og Fredning, hvorved især, saa vidt muligt, skal tages Hensyn til Egetræers Opelskning til Flaadens Fornødenheder. Og skal bemeldte Skov i sin Tid, i Fald det befindes nyttigt, udvides med saadanne Stykker af Vore Udmarksjorder, som til Skovanlæg ere tjenlige. — Hidtilværende Holtsførster paa Bornholm, Kapitajn Hans Bidstrup vil Vi i Betragtning af hans Alder herved i Naade entledige fra hans Tjeneste med en aarlig Pension af 100 Rigsdaler; og i hans Sted ansætter Vi allernaadigst Sekondlieutenant ved det sjællandske Jægerkorps Hans Rømer som Holtsførster paa Bornholm med en aarlig Løn af 300 Rd., frit Hus og Jord, eller 60 Rd. i Stedet for, samt med en aarlig Deputat af 10 Favne Brænde, dog ikke af Eg. Til Efterretning ved hans Embedsførelse har vort Rentekammer at meddele ham den fornødne Instrux. — Den ene af de tvende ved Almindingskoven hidtil ansatte Skovfogder vil Vi herved i Naade afskedige med en aarlig Pension af 6 Rd., hvorimod den anden kan tilstaaes i alt 30 Rd. aarlig Løn, frit Hus og Jord og 5 Favne Brænde, dog heller ikke af Eg.

*) Indstillingen er underskrevet af Reventlow, Hoe, Wormskiold, Kølle, Schiønning, v. Essen, Meincke, Fridsch, Vadum, Evers og Arctander. Der foreligger intet Fingerpeg paa, livor vidt en enkelt af disse kan have været særligt virksom i dens Fremkomst.

Men iøvrigt skal det være saa vel ham som Holtsførsteren aldeles forment at benytte sig af Vindfælderne eller til eget Brug at foretage nogen Ellehugst med videre. — Og følger den for Lieutenant og Holtsførster Rømer opsatte Bestalling herhos underskreven tilbage. Christian R.“

Dette Kongebud grundede, som Amtmand Thaarup har skrevet, „en ny Periode“ eller en ny Ungdomstid i den gamle Almindings Historie; „det bragte tilbage til Bornholm en ung, kraftfuld Mand, der begyndte med og i en lang Række af 36 Aar indtil sin Død vedblev at opofre sig sit Kald med en utrættelig Nidkærhed og har erhvervet sig et udmærket Navn i Landets Kulturhistorie.“ Dets Dag, d. 6. August 1800, bør mindes. Det var Kongeord, Ud-nævnelse til en ringe Stilling med en tarvelig Aarsløn og Huslejhjælp og uden Egebrænde; men Hans Rømer omsatte det gennem sit Arbejdsslid til en kongelig Gave for Bornholm.

Gjennem et dobbelt Spil af Tilfældigheder, som havde raadet i Hans Rømers og i Almindingsens Tilværelse, kom nu Manden og Skoven sammen. Det gik, som det skulde; men fra først af havde intet tydet paa, at Lieutenant Rømer skulde blive Skovrider her. Hans Tærningkast for sin Fremtid blev et Lykkekast for Bornholm.

Hegnbygning og Planteskoler.

„At mine egne kære Landsmænd skulle lære at kende mig som en retskaffen Mand, der just er sat paa sit rette Sted,“ var Rømers Attraa, da han blev Skovrider paa Bornholm. Almindingen saa anderledes

ud den Gang end nu. Her var knap Herlighed paa Skov. Kun 165 Hektarer, Vest for Bækken, som fra Kolde Kilde løber ned til Kodalen, fra Nordre og Søndre Jomfrubjerg til Gamle- og Lilleborg, bar dels Skovkrat med Avnbøge, dels lavstammet, knudret Egeskov, og det var let i den at tælle de to til tre Hundrede Stammer, som kunde yde stort Gavntømmer. Resten af de 600 Hektarer laa hen som Klippeknuder, Lynghede, Buskkrat og Moser. Rytterknægten*) skød, uden for den gamle Almindings Skelsten, frit sin bulede, isskaarne Isse op over de skaldede Stortebakker.

Her var knap Herlighed paa Skovridergaard. Der laa i Kodalen et lerklinet, straatakt Udbyggerhus Eskeviske paa en tarvelig, 25 Hektarer stor Jordlod, knapt Halvdelen Eng, Resten stenet og mager Avlsjord, Klippeløkker og to smaa Skovholme. Den tidligere Almindingseng var nemlig d. 19. Febr. 1772 sammen med en tilgrænsende Udmærkslod paa Aaker Lyng solgt for 350 Rigsdaler til Landsdommer Ancher Anthoni Müller paa Spidelegaard i Aaker og efter hans Død atter 1776 skilt ud fra denne Gaard. Dette Udbyggerhus maatte Rømer selv købe d. 13. Juni 1803 af den daværende Ejer Hans Hendrik Høj for $966\frac{2}{3}$ Rd. gode Penge, — thi han fandt det „nødvendigt, at han boede ved Skoven, naar han skulde kunne udrette noget ved samme.“

*) Rytaraknajtijn opfattes ofte som svarende til Rideknægten i dansk Sprog. I gamle Tider, da Vejene var lidet kørbare, red baade Mænd og Kvinder til Kirke, til Gildelag, til Bys; og uden for Gaardsporten laa en høj Sten til at træde op paa, naar de stadsklædte skulde stige i Sadlen. Denne Sten nævntes ejn Rytaraknajt. Ogsaa Stednavnet Aakjærkjeknajtijn kendes.

Mens Skoven tidligere havde haft to Skovfogder til at tilse dens Vanrøgt, maatte Rømer i sit Arbejde kønt lade sig nøje med én. Den afskedigede Skovfoged Jørgen Hansen Hares Jordlod i Hareløkkerne tillagdes i Juni 1802 Skovrideren som fri Embedsjord. Den anden Skovfoged Ole Hansen Nørregaard havde virket i Skoven siden d. 6. Okt. 1795 og faaet sin Udnævnelse udfærdiget d. 15. Avg. 1797. I hans Skovfogedhus ved Kolde Kilde havde Rømer sit Værelse den meste Tid, indtil han kunde flytte ind paa Eskeviske. Nørregaard blev hans paalidelige Medhjælper lige til sin Død d. 6. Jan. 1836.

Al denne Knaphed kom just Hans Rømer til Pas. Jo mindre her forud var, des større var hans Mod paa at skabe nyt. Hans Virkelyst trættedes aldrig; han blev Bornholmernes Læremester i den Kunst: af Knaphed at skabe Rigdom. Han grøftede, gravede, hegnede, byggede, saaede, plantede, samlede Frø, huggede Tømmer og Brænde, skar Tørv, brændte Kul, sprængte Klipper, lagde Vej, byggede Brø, — virkede, saa at hans Landsmænd paa Bornholm sande den Dag i Dag, at ingen af det svundne Aarhundredes Mænd har gyldigere Krav paa deres Tak end Hans Rømer, Almindingskovens Nyskaber.

Rømer var en Handlingens Mand. Han vidste selv klart, hvad han vilde og evnede, stod stejlt paa at give sit Virke Fortrin for alle andres, higede efter at tage sin Friluftsdont op ude i Skoven. Et Forhandlingsmenneske blev han aldrig. De Forhandlinger, som skulde gaa forud, var ham trættende Tidspild, som han ofte sprang forbi. Selv var han den eneste forstkyndige Mand paa Bornholm; hans foresatte paa Sjælland opfattede Forstvæsenet som en

ret uafhængig Stat i Staten. Disse Forhold gjorde ham utaalsom i hans Stilling til andre Embedsmænd paa Bornholm. Hans stolte Selvtillid var fuldt berettiget; men den indpodede i ham en stærk Egenraadighed og en Ringeagt for andres dygtige Virksomhed, hvilke skadede haardt hans Samarbejde med sine Omgivelser. Staar man urykkelig fast paa Toppen af de stejle Kodalsklipper, syner Bækløbet i Dalbunden, som dog ogsaa fuldfører sin vigtige Opgave, intet i ens Øjne.

Den Forstaaelse, Rømer mødte hos sine indsigtfulde Landsmænd, er kommen smukt til Orde hos Peder Nikolaj Skovgaard (1783—1838), som allerede 1804 skrev: „Hr. Lieutenant Rømer forlæner den Ros, at han er en driftig og for Landet meget nyttig Mand, der gjør sit Embede til sin Hovedsag, en sjælden Dyd nu om Stunder.“ Og Amtmand Thaarup (1766—1845) skattede 1810 Rømer højt som „en sit Embede aldeles opofret ung Mand af elskværdig Karakter“. En overdreven bitter Stemning tør da siges at have ført Pennen for Rømer, naar han senere hen skildrer sine første ni Aar i Almindingen som gledne unyttige bort og skyder Skylden herfor paa „den vindige Amtmand“.

Da Rømer kom til Bornholm, fandt han Overførstertjenesten her lagt i Haanden paa Amtsforvalter (fra 1787 til 1802) Lavrids Skierbeck. Men allerede d. 5. Avg. 1801 overdrog en Rentekammerkundgjørelse i dennes Sted Amtmanden Overtilsyn med de kongelige Skove paa Øen, samtidigt med at den ophævede den særlige Domstol for Skovsager, Skovsessionerne. Slap Rømer end herved fri af at staa under den underordnede Forvalters Overtilsyn, følte

han dog ogsaa Amtmandens Indgreb som en utaalelig Hemsko; thi hvad forstod Amtmænd sig paa Skovdrift? Jakob Mandix (1758—1831) var Amtmand i knapt tre Aar (1801 $\frac{13}{5}$ —1804 $\frac{13}{4}$). Han arbejdede for Sandflugtsdæmpning, men fik ringe Tid til at virke ind i Almindigens Forhold. Han efterfulgtes af Frederik Thaarup (1804 $\frac{2}{5}$ —1809 $\frac{1}{2}$). Denne var en uroligt virkesyg Mand, optagen af at gribe fornyende ind i alle de Gamledages Forhold paa Bornholm uden ret at give sig Stunder til at søge til Bunds i dem. Paa flere væsenlige Omraader støttede han Rømer; men hans hele Ilhovedvirke maatte vække Uvilje hos denne.

Virkelige Vanskeligheder mødte Rømer i gammelvante Bornholmeres Mistro og Modstand mod nye Ændringer. Selv maatte han ogsaa have Tid til at falde til Leje i sin uvante Stilling som Embeds- og Forstmand. Forstvæsnet kaldte ham i Foraaret 1801 over til Sjælland, for at han kunde oplæres ved i syv, otte Uger at følge Virksomheden i Hørsholm Planteskole.

Først i Efteraaret 1801 kunde han gaa i Gang med sit Arbejde, idet han grundede sin første Planteskole under Gamleborg, fik den udgrøftet, hegnet med Stengærde, rensed og reolgraved samt dens usle, sandede og ikke dybe Jordsmon forbedret ved paaført Løvmuld. Dens Størrelse var lidt over en halv Hektar. Det følgende Efteraar saaede han her Axelbær og fra 1803 til 5 Fyr, Rødgran, Alm, Birk, Agern og Hassel, det sidste Aar til lige Lærk; derhos indplantede han Berberis og Pil. Herfra kunde han 1805 udflytte Axelbærtræer paa Gamleborg, hvis Ringvold han udbedrede hist og her saaledes, at den kunde

holde løsgaaende Svin ude fra at oprode Opvæxten paa Borgpladsen. Det følgende Aar udsatte han de nu treaarige Fyrre og Graner paa et særskilt med Risgærde omhegnet Lyngstykke. I 1808. solgte han fra Planteskolen 1000 treaarige Rødgraner for 5 Rigsdaler til otte Gaardejere.

I større Omfang kunde han ikke tage Nyplantning op, saa længe Skoven endnu var uden Hegn. Hegnsætningen trak i Langdrag. Arbejdet udbødes 1802, men Rentekamret forkastede de indgivne dyre Tilbud. Det samme gjentog sig i Juli 1803. Hegnets Længde opgjordes til 9500 Metre; det udbødes i en Snes Smaastrækninger, de samlede Tilbud løb op til en Sum af $10^{3/4}$ Tusend Rigsdaler.

Rømer var ikke Mand for at taale lang Ventetid. „Da endeligen for ikke min Levetid at blive et for Staten lige saa unyttigt Menneske, som alle mine Formænd havde været, vovede jeg at gjøre mit Tilbud,“ skrev han senere herom. For 10 Tusend Rigsdaler paatog han sig ikke blot Opførelsen af hele Hegnet med Stenkister, Led og Stenter, men til lige Bygningen af et Redskabshus ved Planteskolen og af et Tømmermagasin ved Gamleborg, alt at fuldføre inden Marts 1809. Rentekamret godkendte hans Tilbud d. 21. Juli 1804. Rømer gennemførte disse Arbejder, som dog laa hans Skovriderdønt ret fjærnt, med Iver og Kraft. Hertil holdt han otte Heste ud over de to, han havde til Eskevisses Avl; og da Foderet til disse slugte en Fjerdedel af de ham aarligt til Arbejdet udbetalte 1600 Rd., købte han 1806 af sin Broder Ole Kofoed Rømer Moderens Fødegård, Kofoedegaard i Vestremarker, og ejede den i disse Aar for at faa billig Græsning og Foder til

sine Heste. Allerede 1805 havde han Redskabshuset under Tag og samtidigt banet og bygget Hovedvejen fra Aakirkeby, hvilken fører imellem dette Hus og Planteskolen. Han taalte nemlig ikke, at i hans kongelige Skov enhver Bondemand kørte, som hidtil, hvor ham tyktes bedst.

Allerede under Hegnets Opførelse drog Rømer Om-sorg for, at Kongebudet om, at den gamle Almindingskov „skal i sin Tid udvides“, ikke forblev et blot Fremtidsløfte. Han fik nemlig Hegnet lagt uden om Rytterknægten og Stortebakkerne ned imod Kodalen. Herved voxede den gamle Almindingskov strax med 175 Hektarer, en lille Tredjedel af dens oprindelige Omfang. Nutiden glædes ved, at disse nøgne Klippeknuder toges ind i Skoven, som her aabenbarer sin mægtigste Skønhed. Rømers Samtid skønnede mindre herpaa. Bornholms Almuesmænd forstod knapt nok Kongens Ret til at spærre deres Kvæg ude af sin Skov, og de følte deres egen Ret haar-deligt krænket ved, at en Del af den for alle fælles Storlyng ogsaa lukkedes. I Avgust 1808 gjennembrød onde Mennesker det stærke Hegn og jævnedes det med Jorden paa flere Steder, ligesom de opbrød Planteskolens Port og der indlod en Mængde Svin. Dog overdrev Rømer dette Forhold stærkt, da han d. 7. Dec. 1810 skrev: „I Aarhundreder er vel ingen offentlig Indretning udført her paa Landet, der har foraarsaget Almuens saa almindelige Uvilje, som just Almindingsens Indfredning.“

Rømers Egenraadighed kom frem, i det han vilde føre sit Gærde igjennem i lange, snorlige Retninger. For at opnaa dette lagde han det, hvor ham tyktes bedst, et Stykke uden for en Skelsten, et Stykke

inden om en anden, og han brød sig fejl om de sammensunkne Spor af talrige gamle Grænsediger, som bugtede sig ud og ind, under Tiden dybt ind i Almindingslodderne. Lyngjord var ikke mange Penge eller Tanker værd. Da det nye Almindingsgærde paa denne Maade havde klippet Jord bort fra Vallensgaards Grund, rejste den rette Ejermand, Major Herman Müllers Enke, Klage herover; og det kongelige Rentekammer var sikkert lidet glad over nu bag efter at maatte ordne Sagen ved d. 20. Avg. 1810 at afkøbe hende de Gaarden fratagne Grundstykker for 50 Rigsdaler.

Rømer byggede Hegnet grundigt og fast, yderst et Stengærde, inderst et opad dette opkastet Jorddige og paa dette plantet to Rækker Buske, Hvidtjørn og Pil. Da Folk trods dette morede sig med at bruge Digerygningen som Fodsti, tilsaade han den yderligere 1815 med Hvidtjørn. Slægtled efter os ville endnu i lange Tider kunne se Rømers stærke Almindingsgærde, og selv frydede han sig over sit store Værk, hvis Fuldførelse først gjorde ham det muligt „at udrette noget betydeligt til Skovens bedre Behandling.“ Det var ham en Glædesdag, da han kunde meddele Amtet til Læsning paa Kirkestæverne: „Det om Lyngen og Almindingen opførte Hegn er nu færdigt, og sammes Led vorde allerede lukkede førstkommande Fredag d. 26. Maj“ (1809). Endnu manglede kun et Stykke ud imod hans egen Ejendom Eskeviske, hvilket han fuldførte det følgende Aar.

Men dyrt var Gærdet blevet ham. Da hans Tilbud var blevet modtaget, havde Dalerne været gode; inden Arbejdet gik til Ende, var deres Værd sunket

dybt. Alene i ét Aar (1808—09) steg Arbejdslønnen fra 2 til 6 Mark om Dagen. Herved satte dette Arbejde Rømer i byrdefuld Gæld. „En Daler er en Daler, en Mand en Mand,“ tænkte han; „man maa holde sit Ord eller gaa til Grunde.“ Han skaffede sig Udveje gennem dyre Pengelaan i sin lille Ejendom og holdt sit Ord som en Mand.

Næppe færdig med Gærdet byggede Rømer 1809 til 11 paa Forstkassens Regning de fire Ledvogterhuse ved Indkørslerne fra de omliggende Sogne og fik udnævnt Skovløbere til disse. Det femte, Segenhuset, opførte han først 1814, da hans Vejanlæg her havde skabt en ny Færdselsvej ud til Vestlandet. Thi fra 1812 til 14 byggede han inde i Skoven, som hidtil kun havde været tilgængelig ad Hjulspor fra Aaker Sogn i Syd til Klemmedsker og Østrelarsker i Nord, sine kendte gode Veje, „de eneste egenlige Veje paa Bornholm“ nævnte han dem med Stolthed. I alt syv Kilometre lange førte de fra Kildepladsen i Skovens Midte ud til Øens fire Herreder; de var ti Metre brede, noget hidtil ukendt, som han maatte undskylde med, at de langs Grøfterne skulde give Plads til Brænde og anden Udhugst. Han skabte dem gennem Bortsprængning af Klippeknolde, Udfyldning af Dalsænkninger, talrige Brobygninger med stensatte Kister. De skulde lokke Købere til hans Skovavktioner og højne Budene ved at mindske Kørselsomkostningerne.

Da Rømer nu med Kraft kunde tage fat paa at plante Skov, viste hans første Planteskole sig hurtigt for lille. Den laa mellem Klippehøjder og kunde ikke udvides. Saa opdyrkede han 1810—14 sin anden Planteskole, $\frac{4}{5}$ Hektar stor, paa Østsiden af Jomfru-

bjergene^{*)}. 1809 fremdrev han langs Almindingsgærdets nordre og vestre Del Fyr og Avnbøg til Læbælte. 1810—11 tilplantede han Vognsbjerg med Lærk, som voxede hurtigt til paa de høje, tørre Bakker og allerede 1816 gav spiredygtigt Frø. 1813—14 tilsaaede han de skaldede Stortebakker op imod Rytterknægten med Birk. Stadigt og hurtigt bredte den unge Skov sig ud over de gamle Lyngbakker. I Februar 1812 oversendte Overførster Linstow fra Sjælland 200 Pund Hvidgranfrø, samlet i hans egne Plantager „og altsaa af fortrinlig Godhed.“ De „slog herligt an“ i Almindingen. Her have vi sikkert de første bornholmske Ædelgraner (tysk: Weisstanne), som blev et Lykkefund for Rømer. Ædelgranen trivedes intet Steds i Danmark saa rigt som paa Bornholm, hvor der intet Hjortevildt var til at æde den. Nu dækker den ikke mindre end 1200 Hektarer i de bornholmske Statsskove, og den afgiver her (1894) mere end tredobbelt saa meget Tømmer som den jævnaldrende Rødgranskov.

Endeligen havde Skovrider Hans Rømer faaet Luft under Vingerne. Disse Aar ere prægede af hans utæmmelige, maalsikre Arbejdsiver. Al den mangfoldige Dont, som den vanrøgtede Skov bød ham, tog han paa sine stærke Skuldre og bar den let og lykkelig frem til Maalet. End ikke med de hidtil nævnte Sysler er den vide Arbejdsmark, over hvilken han gjorde sig til Herre, kortlagt. Ud over dem fik han endnu mangt at virke.

^{*)} Her rejste Rømer en Mindesten for sin Ven, Bornholms sidste Landsdommer Ditlev Ludvig Rogert (1742—1813), Ejer af Tornbygaard i Klemmedsker Sogn, hvem Danmark skylder Melodien til Ewalds Sang: Kong Kristian stod ved højen Mast.

Gouvernementstiden.

Krigen 1807—14 greb stærkt ind i Tilstandene paa Bornholm, ikke mindst i Almindingskovens rolige Fremdrift. Da Forbindelsen med København gjordes usikker, stilledes Øen under et selvstændigt Militærstyre. Til Guvernør fik den d. 22. Dec. 1807 Kommandør i Flaaden Georg Albrekt Koefoed (1753-1808) og, da han døde d. 11. Nov. det følgende Aar, Orlogskapitajn Carl Adolf Rothe (1767—1834). Amtmand Thaarup, som paa mange Omraader havde virket til Bornholms Gavn, endnu i 1807 ved paa egen Haand at ordne og sætte Fart i de berømmelige Kaprerudrustninger, som inden Aarets Udgang fik kapret Fjendegods af 350000 Rigsdalers Værd ind til Øen, saa efter Guvernør Koefoeds Komme sidst i Jan. 1808 sit Arbejdsomraade stærkt indsnævret, fandt sin nu underordnede Stilling utaalelig og tog sin Afsked 1. Febr. 1809. Skovrider Hans Rømer følte sig lettet ved at slippe ud af Amtmandens Formynderi; de to Guvernører vandt hans Hjærte fuldt.

Uden Tvivl gjorde Rømer Thaarup Uret, naar han senere hen kun kunde mindes ham med Bitterhed. Han havde sét med større Retfærdighed paa ham 1805, da han omtalte ham som „den ædle og for Landets sande Vel saa saare virksomme Hr. Amtmand Thaarup.“ Og i sit første Sammenstød med Guvernør Koefoed havde denne staaet ved Rømers Side for at væрге den slemt forhuggede Almindingskov mod Rovhugst. Koefoed paabød d. 4. April 1808 Rømer at lade opskove 150 Favne Brænde til Forsyning af Fæstningen Kristiansø. Paa Rømers Meddelelse herom lod Thaarup Guvernøren vide, at

Kronhamren var i Følge Loven i Amtmandens Værge, at denne havde at drage Omsorg for den fra tidligere Tid ilde medfarne Almindingskov, og at Brænde uden Skade kunde indkøbes hos Skippere i Rønne eller hos Skovejere i Rø. Koefoed afviste Amtmandens Indblanding i Sagen. „I Forstaaelse af, at Nødvendighed kunde fordrø Uskaansomhed,“ foretog Thaarup og Rømer denne Gang den krævede Udvisning. Rømer søgte at afværge lignende Krav for Fremtiden ved at henvise til de bornholmske Kul som Brændsel for Kristiansø.

Det var ligeledes Thaarup, som efter sine Forhandlinger med Rentekamret 1808 kunde tilmelde Rømer det glædelige Budskab, „at det var Hans Majestæts Vilje, at Skovkulturen paa ingen Maade maatte standses under Krigen, og at de til sammes Drift nødvendige Penge skulde for Fremtiden strax vorde anviste af Amtet til Udbetaling.“ I Tillid her til udbad Rømer d. 16. Avg. 1809 skriftligt hos Guvernør Rothe, med hvem han endnu aldrig havde talt, sig aarligt anvist „omkring 2000 Rigsdaler til Skovkultur efter Hans Majestæts Vilje“. Rothe sluttede sig til Rømers Krav og indhentede Kongens Stadfæstelse af det tidligere givne Tilsagn. Senere Misstemning mod Thaarup bragte Rømer til ufortjent at give Rothe hele Æren; først fra 1809, efter Amtmandens Bortfjærnelse, regnede han, at det „kun formedelst Krigen“ blev ham muliggjort at tage Arbejdet i Almindingen op med Kraft. Denne personlige Misstemning havde sin Rod i hans Uvilje mod at være stillet under ukyndigt Tilsyn af Bornholms Amtmand i rene Forstsager; den sugede tillige Næring i „Kort Ovefsigt over Bornholms Amt“, et Skrift,

Thaarup lod trykke 1810, og i hvilket han satte Fingren paa, hvad der havde mødt ham som Lyder i Bornholmernes Fremtræden.

Guvernør Rothe stillede store Krav til de smaa Rester af den gamle Skov. Alene til Kristiansø skovedes aarligt 300 til 600 Favne Brænde, mest af Eg. Ogsaa Bornholms egen Brændselstrang maatte dækkes, Militærets Bager Christian Gottlob Herold i Rønne skulde forlods forsynes. Til lige ydede Skoven Gavntræ til Undervogne for Militzens Kanoner. I Aarene 1809 og 10 tilhuggedes stort Egetømmer til Bygningen af de fire Kanonjoller „Rønne“, „Nexø“, „Svanike“ og „Allinge“, til hvis Kølstokke „maatte opsøges og fældes de tvende sværeste og bedste Træer i hele Skoven; ikke et eneste saadant Træ er her tilbage,“ skrev Rømer. Fra Dag til Dag vaagede han ude i Skoven over Tømmermændenes Tilhugning af Baaddelene. Han og Bornholmerne havde den Glæde at se disse fire Kanonbaade staa kækt deres Prøve d. 25. Juli 1813, da de med deres glatte Lag i halvfjerde Times Kamp under Kapitajnlieutenant Hans Emanuel Wulff (1776—1857) jog en fjendligt sindet svensk Orlogsbrig paa Flugt i Farvandet mellem Kristiansø og Svanike. Skønt Almindingens Fredning efter Kongens Bud især havde for Øje Flaadens Forsyning med Egetømmer, er dette sikkert den eneste Gang, den danske Orlogsflaade har hentet Skibstømmer der.

At Krigsaarene handlede uskaansomt med Skoven, gik Rømer haardt til Hjærte, men hindrede ham ikke i stadigt at henvende sig til Guvernør Rothe med fuld Tillid. Noget har hans Officersopdragelse lettet Samvirket imellem dem. Hans fortrolige Forhold til

Rothe bundede dog langt dybere. De var paa visse Maader beslægtede i Sindelag, begge Fremdriftsmænd, Friluftsmennesker, helst fri af Embedskontorerne tidspildende Omsvøb og støvede Former. Raskt Haandelag var deres rette Spil. Dette lagde Grunden til, at Rømer vandt Rothes Øre og Rothe Rømers Hjærte.

Carl Adolf Rothe var knapt tre Aar ældre end Hans Rømer. Han havde udmærket sig i Slaget paa Rheden 1801 ved at redde sin Pram „Nyborg“ med dens tyve Kanoner fra at tages af Fjenden; end mere d. 23. Marts 1808 ved sin Lod som Næstkommanderende i Linjeskibet „Prins Christian Frederik“s heltedige Forsvar under Sjællands Odde. Haardt saaret i venstre Arm faldt han her i engelsk Fangenskab, udløstes deraf og sendtes d. 6. Sept. samme Aar som Underguvernør til Bornholm, til hvis Guvernør han udnævntes d. 8. December.

Stridbare Mænd paa Bornholm, som paa andre Øer, greb let til Selvtægt og havde, som staaende i Militsen, deres Bøsse nær for Haanden. Selv Hans Rømer fik dette at mærke, endnu paa sine gamle Dage. Vakte en Mand deres Misnøje, „skod di ette ijn.“ Udtrykket viser, at det kun var ment som en grovkornet Advarsel; det vilde have været ren Vaade, om Skuddet havde ramt. Stimord hørtes endnu sjældnere paa Bornholm, end andet Steds i Danmark. Da Øen 1812 truedes af Kornmangel, forbød Rothe al Brændevinsbrænding; mange Bornholmere saa heri en utaalelig Krænkelser af deres dyrebare Privilegier. Da nu Rothe en Aften red ud med sin Adjutant Peder Kofoed (1774—1842, Smørenggaard i Vestremarker), blev der skudt. „Der skydes paa

Guvernøren,“ meldte Adjutanten. „Sludder, Kofoed!“, var Rothes Svar; „der er ingen, som skyder paa mig; det maa være Dem, der skydes paa.“ Ogsaa I. N. Madvig vidste at fortælle fra sin Barndom, at der ved en Mønstring skødes efter Rothe med Sten og en enkelt Ladestok; denne gjorde ikke andet end at blive staaende foran Fronten og lade Skydeøvelsen gjentage et Par Gange. Alle Smaatterier lod han uænsede. Han kendte den rette Maade at tage Bornholmerne paa og at vinde deres Hjærtelag. Trods Krigens bitre Nød staar der endnu i Mindet paa Bornholm en særlig Glans over Rothes Guvernementstid. For Hans Rømer blev den hans ihærdigste og gladeste Arbejdsaar.

I mange Smaating fandt Rømer villigt Øre hos Rothe. For at sikre Bornholms Ammunitionslager mod Overtumpling fra Søsidens flyttedes det fra Rønne Kastel ind i Tømmermagasinet paa Gamleborg. Rømer saa dettes Mure, Bjælker og Loft give efter under den svære Vægt og fik den lempet. Paa Rytterknægten indrettedes en optisk Telegraf; Rømer maatte 1813 bede Rothe om at forbyde Telegrafvagten at lægge sin Vej over de nyplantede Skovlodder. Ogsaa fik han sine Tørvegravere fritagne for militære Øvelser. Han lagde Guvernøren paa Sinde, at Brændekørslen burde standse Sankt Hans Aften og Dag, da „d. 23. Juni er hele den bornholmske Nations største og — længste Frihedsdag, det vil derfor vist ikke være glædeligt enten for Bønderne eller deres Karle at køre Brændægt enten paa denne eller den paafølgende Dag.“

Kørslen til Gudhjem, hvorfra Brændet førtes i Baad til Kristiansø, var et trælsomt og kostbart Arbejde.

Brændet, som ellers paa Skovavktionerne kunde sælges for indtil 50 Rigsdaler Favnen, kørtes dels af tilsagte Ægtbønder, dels paa lejede Vogne. Fragten for hver Favn, som regnedes at tage fire Læs, kostede indtil 30 Rd. Vognene var smaa, Vejene usle, bedst fremkommelige for læssede Vogne under let Barfrøst i de korte Vinterdage. Dagligt kørtes adskilligt Vogn-tøj i Stykker; Bønderne maatte da ride ofte milevidt til deres Hjem for at møde den næste Dag med nyt Vogntøj og føre det forulykkede Læs videre frem. I Aaret 1813 brugtes til 397 Favne Egebrænde og 103 Favne Avnbøg 944 Ægtvogne, hvis Ejere fik 7 Rd. for hver kørt Favn, og et endnu større Tal Lejevogne, til hvilke gaves 16 til 28 Rd. for Favnen; den samlede Kørselsudgift var 12700 Rigsdaler Sedler. Det følgende Aar 1814 paatog Rømer sig Kørselen for 9 Rd. Sdl. i Vinterkørsel, 8 Rd. i Sommerkørsel af hver Favn. Herved skaanedes Bønderne for den opslidende Ægtkørsel, som havde vakt deres stærke Misnøje.

I de dyre Brændear skaffede Rømer Bornholmerne nogenlunde billigt Brændsel ved at aabne dem Adgang til at rive Lyng paa de Lodder, som aarligt skulde tages ind til ny Plantning. Lige saa brændte han til Salg Trækul af Elletrunterne i Tørvemoserne. Men navnlig optog han fra Aaret 1809 paa Forstkassens Regning med stor Kraft Tørvebruget i Mosen Polsakjæddelen under Lilleborg, Borresøs Fortsættelse mod Øst. Engene her havde Rentekamret bortfæstet 1752 og 80 til de to foregaaende Holtsførstere, men ved den sidstes Død 1803 atter inddraget dem til Forstvæsnets Brug. For at bortlede Vandet byggede Rømer 1809 en mandshøj, med Kampesten op-

muret, med Egestammer og Jord overdækket Rende, henved 100 Metre lang, til Dels udsprængt i Klippegrund, ud til Græssø. Ved Rendens Aabning sank Vandstanden i Borresø tre Metre; men, som det fortælles, at tørlægge helt denne Sø, som troedes bundløs, naaede Rømer aldrig. I de følgende Aar optoges her „flere Tusender Læs af den allerbedste Tørv,“ hvis Plødring og Tilvirkning gav Omegnens Fattigfolk „flere Tusender Dalere“ og Forstkassen gode Salgsindtægter. I Aaret 1815 optog han Tørvegravning i Aaremyr. Den fortsattes i disse og andre Skovmoser lige til hans sidste Leveaar.

Et Billed af, hvor frodigt og vidt gribende Hans Rømers ukuelige Arbejdslyst udfoldede sig, tegner sig klart i et Uddrag af hans Regnskaber for 1814, Guvernementets sidste Aar.

Udgifter:

- 1) Skovkultur 2423 Rigsbankdaler (gravet 87200 Plantehuller, tilplantet 30 Tønder Land, tilsaaet 40 T. L., lyngrevet og kultiveret til Saaning 50 T. L., arbejdet i Planteskolen).
- 2) Skovning og Tømmertilhugning 1861 R. (hugget 427 Favne Brænde, tilhugget Bøgeklodser til Slædesko og andet Gavntømmer, Egeklodser til Bygningstømmer).
- 3) Udgrøftning 117 R. (gravet 600 Alen Grøfter, 4 Alen brede, gennem den med Elletrunter fyldte Aaremyr).
- 4) Vejarbejde 2657 R. (bygget 5000 Alen Vej af 16 Alens Bredde med 2 store og 14 mindre Stenkister og Broer og megen Sten- og Jordkørsel).
- 5) Tørvegravning 1060 R. (plødret, røgtet, favnsat og konserveret 141 Kubikfavne Tørv).

- 6) Redskabers Forfærdigelse og Istandsættelse 39 R.
- 7) Bygningsarbejde 1094 R. (et 12 Fags Tørvemagasin ved Lilleborg, et 6 Fags Ledvogterhus ved Segen).
- 8) Frøindsamling 281 R. (308 Pund Birk, 80 Skæpper Ask, 48 Sk. Hvidtjørn, 10 Sk. El, med Kørsel).
- 9) Tilfældige Udgifter 86 R.

Den samlede Udgiftssum 9618 Rigsbankdaler Sedler.

Indtægter:

Avktionssalg 5243 R. — Brænde til Kristiansø 2782 R. Deputatbrændsel (til Rønne Middelskole og til Skovbetjentene) 322 R. — Brænde til Aakirkeby Skole 21 R. — Tømmersalg 270 R. — Tømmer til Tørvemagasinet og til Segenhuset 511 R. — Høslet 19 R. Den samlede Indtægtssum 9168 R.

Underskud 450 Rigsbankdaler Sedler.

Men tages med i Udregningen tildannet, endnu usolgt Tømmer, „da ser man let,“ skrev Rømer, „at Indtægten af Skoven endda, endog for dette alledyreste Aar 1814, fuldkomment opvejer Udgiften ved samme.“

Saadant af et eneste Aars Gjøremaal at være vidner dette om brede Arbejdsskuldre. Og naar der tænkes paa, at den danske Stat, som gav Midlerne hertil, d. 5. Jan. 1813 var styrtet i Bankerottens Afgrund, da vidner det til lige lydeligt om Forststyrelsens og Rentekamrets urokkelige Tillid til, at Hans Rømers Arbejde skulde give gode Frugter.

Da Rømer d. 13. Dec. bad Skovfoged Nørregaard om at sende Skovarbejderne hjem, sluttede han med: „Sig dem Tak for i Aar!“ Han stod stedse i et trygt Forhold til sine talrige Arbejdere, hvis Vel og Ve i disse trange Nødaar laa ham paa Sinde, Guverne-

mentet lod uddele Korn til de nødlidende, men sparsomt og med tidspildende Omsvøb. „Efter en Skæppe Korn,“ skrev Rømer 1813, „maa Arbejderne ofte gaa milelangt. Saaledes forlader Bendix Jørgensen i Dag sin Kone og sex halvt forhungrede Smaa for at hente Udleveringsseddel i Aakirkeby og derefter Bygkorn i Persker, af hvilket han da paa en eller anden Maade skal tilberede Brød til Menneskeføde. Denne Mand arbejder og gaar ude i Arbejdet, til han styrter. Han, om ellers nogen, fortjener Medlidenhed.“

Rømer overlod sine Arbejdere Korn af sit eget Forraad, saa langt det kunde strække. Da Nøden steg i det følgende Aar, skrev han i Dec. 1814: „De fattige ombyttede vist oftè, endog med Tab, gjerne Bygget, som ikke af Mennesker kan spises helt, mod Ærter og Kartoffler, der straks kunne spises. Saaledes lever Bendix Jørgensen med Familie hele Maaneder alene ved Ærter og Vand og — er til Freds. At imidlertid alle disse Menneskers Helbred maa ved denne Levemaade aldeles nedbrydes, det nægter vel ingen. Hvad disse syv Mennesker nu have til Livets Ophold, bestaar for Øjeblikket ene og alene i to Skæpper Ærter, som jeg igaar Aftes lod købe og sende dem. Nogle af Børnene komme hver eneste Dag her og faa vel altid lidt; men det er utilstrækkeligt for dem og dog byrdefuldt for os i denne Egn, hvor saa mange trænge, og saa faa have Evne til at give.“

Trods det Liv og mange Haands Virke, Guvernementstiden bar ind over Bornholm, laa Krigens knugende Skygger tungt over det store Tal af Bornholmerne.

Stridigheder.

Lige saa lys til Mode Rømer følte sig i sit Arbejdsliv ude i Skoven, lige saa skyfuld fandt han sin Tilværelse, naar Forhandlingernes Bane førte lidt indestængt Kontorluft ind i den. Det fremgaar tydeligt af hans Brevskaber, at hans Udnævnelse til Skovrider imod Overforstmester Linstows Indstilling intet Øjeblik mindskede den Støtte, han aabent og tillidsfuldt søgte og fandt hos Forststyrelsen; som optagen i Forststaten nød han godt af, at denne skulde værges som en Stat for sig imod Indgreb fra andre Statsmagter, og hans Foresatte nød godt af hans utømmelige Arbejdsflid, som i deres Embedstid skabte Almindingskoven paa ny. Af og til maatte de dog paatale hans lidt for selvstændige Fremfærd i at sætte noget i Værk og først senere indhente deres Billigelse deraf. I hans bornholmske Omgivelser voldte hans Egenraadighed, sammen med hans let vakte, oftest grundløse Mistro, ham mange Knuder. I sine ensomme Overvejelser skabte han smaa Bryderier om til store og gjorde sig dem langt byrdefuldere, end rimeligt og ønskeligt var. Lige saa straalende hans Glæde var over Medbør, lige saa skummel kunde hans Ærgrelse være, naar han mente at støde paa Modstand.

Ved Thaarups Fratræden blev Bornholm og Rømer dog ikke helt uden Amtmand. I det stærkt indsnævrede Embede fik Guvernør Rothe d. 1. Febr. 1809 konstitueret den hidtidige Byfoged i Nexø, Christian Jespersen (1766—1837). Virkelig Amtmand blev han d. 4. Juli 1815 efter Guvernementets Ophør. Han er den eneste Amtmand paa Bornholm, som er født der, og den eneste Amtmand i Danmark,

som kun har haft en dansk juridisk Examen i Ryggen. Sønesøn af en som examineret Klejnsmed og uexamineret Prokurator hyppigt søgt Allingebo Jesper Hansen (1698—1775) og Søn af Byfoged Niels Jespersen (1725—93) i Nexø var han tidligt blevet indøvet i Jura, idet han allerede som fjorten Aars Dreng ofte maatte træde i sin stadigt sengeliggende Faders Sted. I Følge Thaarups Vidnesbyrd var han arbejdsom, indsigtfuld, retsindig, og uegennyttig, en af Kongens udmærket duelige og retskafne Embedsmænd. „Bornholmerne paaskønne, og jeg gjør det ogsaa,“ skrev Guvernør Rothe, „at Deres Majestæt skænkede dem en Amtmand som Justitsraad Jespersen, hvilken som Embedsmand her paa Landet i mange Aar har i alle Henseender vundet almindelig Fortrolighed, Agtelse og Kærlighed.“ Han blev sin Fødeø en god Amtmand.

Kun var Amtmand Jespersen maaske lidt for regelbunden og sindig. De store, omskabende Fremskridt, som Tidens Krav førte ind i Øens Landbrug trods Bornholmernes Modstand, udgik fra andre Mænd: fra Guvernør Rothe Bornholms Matrikulering, fra Major og Landinspektør Henning Pedersen (1775—1837) i Rønne de enkelte Avlsgaardes Jordomlæg af deres vidt spredte Smaalodder til én samlet Hovedmark, fra det kongelige Rentekammer de øde Udmarkers Udskiftning til Skov- og Agerbrug og Sandflugtens Dæmpning. De fandt en trofast Støtte i Amtmand Jespersen, som satte sin Flid og Indsigt ind paa at føre dem frem mod Maalet. Saaledes støttede han ogsaa Skovrider Hans Rømer i dennes opofrende Arbejde til deres Fødeøes Vel. Men lange Aar gik, inden Skrankerne faldt mellem disse to højst

forskelligt sindede og uddannede Bornholmere. De havde begge i sig Bornholms sejge Klippenatur, Jespersen mest af Nexøegnens regelbundne Møllestenlag, Rømer mest af Almindingens ujævnt bulede Klippeknuder. Deres Møde slog Gnister.

Amtmanden greb sin Kronhammer og forlangte, at alle Udvisninger, endog af Tørv og Lyng, skulde ske ved ham eller i hans Sted ved en Amtskontorist. Rømer fandt dette Krav ulideligt: „Man vilde dog en Gang afskaffe hin skadelige Skik,“ skrev han 1812, „den saa kaldte Udvisning ved Amtmand eller, som oftest sker, ved en af hans Kontorbetjente, hvorved en ærekær Forstmand ofte maa føle sig tilside-sat og ydmyget. Hans Majestæt Kongens Forstvæsen bør uden Tvivl bestyres af Forstbetjente, men ej af Kontorister.“ Han fik Amtmandens Krav afværget og kunde et halvt Aar senere sejrsløst melde Overførsteren, at „de foretagne Hugninger ere, siden omtalte Kontorister ikke mere have foretaget Udvisningerne, efter min Overbevisning sket plan- og hensigtsmæssigt.“

En anden Sag uddybede og holdt længe i Live Rømers bitre Sindsstemning imod baade Thaarup og Jespersen. Paa Thaarups Indstilling havde Kongen d. 6. Maj 1808 indsat en Overdomstol paa Bornholm paa Grund af Øens usikre Samkvem med København og paabudt, at de til Forbedringshus dømte Forbrydere skulde indsættes til Arbejde i dens egne Arresthuse, medens Bødefasonere skulde henvises til at arbejde i Frederiks Stenbrud, i Almindingen og andet Steds. Rømer var strax ivrig for at efterkomme dette Kongebud og udbad sig allerede d. 1. Juli to arbejdsføre Fæstningsfanger til sine Skovarbejder.

Senere hen taarnede Vanskeligheder sig op; Driften af Frederiks Stenbrud standsede helt, da Gruben efter Pumpemøllens Brand stod vandfyldt; et Lande-vejsarbejde Nord for Hasle, til hvilket Forbryderne var brugte, havde medført saa tyngende Udgifter for Bønderne i Rømers Fødesogn Rødsker, saa at sligt ikke kunde gennemføres andet Steds. Desuden nødtes man til at søge Arbejde for de egenlige Forbrydere, mest Smaatyve, uden for Arresthusene. Amtet havde da kun Almindingsarbejdet at falde tilbage paa; men nu, 1812, satte Rømer sig op imod dets Krav.

Rømer søgte Støtte hos Guvernør Rothe, til hvem han skrev d. 18. Juni 1812: „Forbryderne her have Frihed uden Lige til baade Dag og Nat at strejfe omkring i Landet under Paaskud af at søge Logis og Levnedsmidler, til at gjøre Bekendtskab med deres Lige fra alle Landets Kanter, hvorved de let kunne danne Komplottet af fuldkomne Gavtyve, samt til at forføre de fattige unge Mennesker, som arbejde her i Skoven. — Hr. Justitsraad Jespersen har derimod ytret Haab om, at jeg efter min bekendte Iver for at gavne Staten og Landet vil stræbe at bortfjerne de smaa Vanskeligheder, overtale de i Nærheden boende Husmænd til at modtage Forbryderne i deres Huse samt indberette, naar nogen ikke indfinder sig til Arbejde. Jeg maatte saaledes dagligt rapportere og blev — Politibetjent eller egenligt Fangefoged. Jeg har mange vigtigere Forretninger, dem jeg finder anstændigere og saa inderligt gjerne anvender min Tid og Kræfter paa, men hvilke Forretninger des værre maaske ikke interessere Hr. Justitsraad Jespersen. Naar de hertil henviste Forbrydere

blive hele Uger borte, stjæle Træstykker i Skoven eller vel endog oprykke de udplantede unge Træer, saa byder Klogskab mig at tie dermed. Thi uagtet jeg, ved Gud!, ikke er bange for, at Oprør skal foranlediges ved nyttige Foretagenders fornuftmæssige Iværksættelse, og haaber frem for nogen anden Bornholmer at have vist dette, saa maa det dog billiges, at jeg ikke gjerne udsætter mig for den nedrigste Menneskeklases Had ved paa ny at anklage de Personer, der efter Øvrighedens Foranstaltnings Luner, i Stedet for fortjent Straf i et bestemt Tidsrum, efter Behag indfinde sig til Arbejde her i Skoven. Pligt byder mig, saa vidt jeg kan, at sikre mig selv og mit straatakte Hus.“

Rothe kunde ikke gaa imod Amtmanden her, hvor denne havde et kongeligt Lovbud at gennemføre. Rømer vendte sig da til sin Overførster Vilhelm Bernhard von Linstow (1776—1847, Søn af Overforstmestren). „Dersom det er muligt,“ skrev han d. 23. Juli 1812, „at unddrage mig fra den kvælende Behandling, hvormed Amtets Øvrighed næsten lige fra min Ansættelse her har trykket mig, saa anser jeg det for afgjort vist, at Almindingen uagtet dens Jordbunds Usselhed ved mig skal kunne bringes til at blive, ej blot for Øjeblikket, men for evigt, det for Hans Majestæts Kasse mest indbringende og for Bornholm i det Hele mest nyttige Grundstykke paa hele Landet. Mig gør Hr. Justitsraad Jespersen nu til Fangefoged. Saaledes søger Amtets Øvrighed nu at udmærke den Mand, der maaske fortjente en mere ærefuld Udmærkelse.“ Og d. 21. Sept. 1813: „Min Stilling i Henseende til Amtet er yderst ubehagelig. Min Iver for Forstvæsnet her er unægteligt Skyld deri.

Det var vist godt og maaske endog en Lettelse for Amtet selv, om samme kunde aldeles fritages for at have noget med det Kongelige Skovvæsen at gjøre; thi uagtet Amtmanden ikke ser eller kender noget til, hvad her foretages, tror han sig dog forpligtet til at sige meget derom. Naar en Overførster bliver ansat her, umiddelbart under Deres Højvelbaarenhed, men aldeles afsondret fra Amtet: jeg føler, hvad en saadan Mand vil da kunne udrette. Og hvorfor skulde ikke dette kunne ske? Almindingen betaler jo efter Haanden godt, hvad derpaa anvendes, og giver under rigtig Behandling altid endog betydeligt Overskud. Højvelbaarne Hr. Hofjægermester! lad dette ske! Og gjør da Overførsteren virkeligt dumme Streger, saa lad Amtet da anklage ham og lad ham blive straffet! men ikke, som nu mig, ængstes over intet og atter intet.“

Disse Breve tegne et smukt Billed af den aabne, frimodige Tillid, der raadede i Rømers Forhold til Rothe og til Linstow. De give til lige en skarp Tegning af hans stærke Selvfølelse og hans ubøjelige Egensind. Rømers Uvilje mod at optage Forbrydere i sine hæderlige Skovarbejders Række, hvilket han dog oprindeligt selv havde tilbudt at gjøre, var ingenlunde ugrundet; med lidt god Vilje hos ham turde de dertil knyttede Misligheder nok have ladet sig overvinde og fjærne. Mangen fattig Skovarbejder vilde i disse Trængselsaar gjerne mod en billig Godtgjørelse have ydet dem Mad og Nattely og ligesaa en af Skovløberne have paataget sig Tilsyn med deres Arbejde. I denne Sag kunde heller ikke Forststyrelsen støtte Rømer.

Rømers Oprør tvang Amtmand Jespersen til den

28. Juli 1812 at tilskrive ham, at han maatte for Retten rense sig for de af Rømer i et Brev til Byfogden i Hasle fremsatte Sigtelser imod Amtmandskabets Virksomhed som „Partiskes vindige og ensidige Projekter“ med mere. Et saadant Sagsanlæg synes dog at være blevet afværget. Men det følgende Aar bragte Jespersen Spørgsmaalet ind for det Danske Kancelli: „Om Holtsførsteren kan forsvare, at han, hvem det i Følge en kongelig Befaling var paalagt at modtage Strafarbejdere i Almindingen, saa skødesløst har ladet føre Tilsyn med dem, og, vel at mærke, ingen Indberetning derom har afgivet til Amtet, det indstiller jeg til Vedkommendes Bedømmelse. Da han imidlertid har udgivet Betalingen til Folk, som sjældent møde og endnu sjældnere røre ved noget Arbejde, saa er Betalingen udgivet til ingen Nytte og derfor vel ej heller bør godtgjøres ham“. Denne Indstilling sendte han til Rømer, for at han kunde ledsage den med sine Udtalelser.

I disse oplyste Rømer først, at den Fangerne idømte Straffetid paa i alt 761 Dage havde givet 559 Arbejdsdage, for hvilke han havde udbetalt dem den paabudte Dagløn af 24 Skilling. Derefter fortsatte han paa sin kendte Vis: „Jeg vover ligeledes til Vedkommendes Bedømmelse at henstille, om Øvrigheden kan forsvare, at samme af smaa Aarsager stræber at udvirke saadanne kongelige Befalinger, der ved første Øjekast af enhver blot med den simpleste Menneskeforstand begavede Bornholmer maa erkendes som skadelige. Aldrig anede det mig, at en Øvrighed, der baade kender mig og Vigtigheden af det Værk, jeg her fik at udføre, en Gang skulde falde paa at synes, at en sørgelig Politiknægts Forretninger

var det, hvortil man bedst kunde bruge mig, og at man til lige gjerne kunde nægte mig alle de Midler, der til sammes Udførelse ellers naturligvis anses som nødvendige. Ved utrættelig Virksomhed i mit lovlige Kald skal jeg stræbe at berolige mig, saa godt jeg kan.“

Herefter stod ingen anden Udvej Amtmanden aaben end den, at lade begge disse Skrivelser gaa ind til Kancelliet, der i sin Svarskrivelse d. 4. Jan. 1814 fastholdt de gældende Lovbestemmelser, som Vedkommende havde at holde sig efterrettelige. Først d. 17. April, efter den vante Vinterspærring, kunde Jespersen tilstille Rømer denne Skrivelse. Samtidigt havde den dristige Kaperkapitajn, Ridder Caspar Henrik Wolfsen (1781—1836) bragt Efterretning om Fredslutningen i Kiel, og nu afstod Jespersen fra at forfølge sin Sejr. „Endskønt det er mig meget behageligt efter de senere indtrufne Omstændigheder,“ skrev han til Rømer, „at kunne friholde Deres Velbyrdighed for Modtagelse af Personer til det befalede substituerede Strafarbejde, bør jeg dog ikke forbigaa tjenstligst at meddele Dem ovenstaaende Resolution.“ Rømer tog sig fjorten Maaneder, inden han takkede Amtmanden for dennes Godhed i at fritage ham for at have med Straffefangerne at gjøre. Dermed endtes klogeligt denne Krig.

Endnu en lille Sag kaster Lys over Rømers Stilling. Amtmandens yngste Broder, Kancelliraad Peder Jespersen i Rønne havde samlet sin Bys Borgere om at yde Penge til Opførelse af et Arbejdshus der og søgte d. 29. Dec. 1812 Kongen om hertil at faa fra Almindingen for nedsat Betaling 1775 Alen Egetømmer, af hvilket Halvdelen skulde holde 12 til 14

Tommer i Firkant og 13 til 14 Alen i Længde. Da Bønskriftet gennem Amtet forelagdes Rømer, udtalte denne, at „i den hele Almindingskov vil næppe findes ét, end sige saa stor en Mængde af de i Ansøgningen opgivne største Egetræer“; og skønt han selv et Aarstid tidligere for at slippe fri for Straf- arbejdere havde foreslaaet bygget et Arbejdshus for hele Landet, mente han nu, at den foreliggende Ansøgning hverken kunde eller burde fremmes.

Hertil udtalte Amtmanden, at han havde „megen Grund til at antage, at Holtsførsteren fejler; thi at Skoven skulde være saaledes forhugget, at deri ikke gives Træer til Tømmer af nævnte Længde og 12 til 14 Tommers Tykkelse, er efter den Kundskab, jeg har derom, urigtigt.“ Stillet over for denne Paatale for upaalideligt Udsagn i en Embedsskrivelse fremførte Rømer mundtligt og skriftligt Sagen for sin kære Guvernør Rothe, idet han paaviste den tydelige Uoverensstemmelse mellem Kancelliraad Jespersens Krav til Tømmerets Maal „i Firkant“ og Amtmand Jespersens Udtalelse om samme Maal „i Tykkelse“.

Det lykkedes Guvernøren at skifte Sol og Vind lige mellem sine tre dygtige Bornholmere. Han skrev d. 8. Jan. 1813 til Kongen: „Cancellieraad P. Jespersen har af patriotisk Iver ved Overladelse og Anvendelse af egen Formue bragt en Capital tilveje, ved hvilken tilligemed det Mere, som med Grund kan ventes, et Arbejdshuus for Fattige i Rønne kan frembringes. Bornholm har hidtil ikke ejet nogen saadan Anstalt og har nu særdeles Trang dertil. Det til Huset fornødne Tømmer vil neppe kunne faaes ved Tilførsel eller af private Skove her paa Landet uden for en Priis, som ville overstige de Midler, som haves.

Det er derfor, at jeg fordrister mig, til denne for Bornholm vigtige Anstalts Fremme, allerunderdanigst at anbefale denne Ansøgning saaledes, at af Deres Majestæts Skov Almindingen maatte til et Arbeidshuus for Fattige i Rønne leveres for en moderat Betaling det fornødne Tømmer, for saavidt det er i Skoven. — Det anmærkes allerunderdanigst, at den om Skovens Tilstand meget kyndige og i sit Embeds Førelse brave og virksomme Holtsførster Rømer ikke har fejlet eller anført urigtigt ved at erklære til Amtet, at Træer, som kunne afgive Tømmer af de i Ansøgningen anførte Dimensioner, ikke findes i Skoven. Saadant Tømmer har ej heller været taget af Skoven til Bygning af Canonjoller eller andet Brug, siden Krigen begyndte. — Guvernements Quarteret Rønne 8. Jan. 1813. — Allerunderdanigst Rothe.“

Rømers Glæde over, at Guvernøren „vilde staa i Gabet“ for ham, lyser frem af de Takkelinjer, han sendte ham: „Højvelbaarne Hr. Gouverneur! Med Følelsen af den inderligste Taknemmelighed for det gode Vidnesbyrd, som jeg stedse skal stræbe at fortjene, har jeg den Ære herved at tilbagesende Vedlagte. Underdanigen H. Rømer.“ Men sin kære Skov værgede han til det sidste. Til Overførster Linstow skrev han: „Hvor urimeligt at forlange sligt Tømmer til et simpelt Hus! det er med Magt at fremskynde Skovens Ødelæggelse. Skulde Vedkommende erholde Tilladelse til at udsøge saa mange af de til Stede værende mindre Træer, som de maatte ønske i Stedet for de forlangte store Stammer, som ikke haves, da vil dette uden Tvivl blive den største Tømmerleverance, Almindingen har afgivet, men sikkert ogsaa den sidste af Betydenhed for de næste 80 Aar.“

Begge Linstow'erne stillede sig helt paa Rømers Side. Overførsteren skrev til ham: „De kan være ganske rolig, at De ikke er fordunklet i Deres Chefs eller i mine Øjne; Deres Chefs Formening har hidindtil ikke kunnet være Dem i mindste Maade til Prejudice . . . Jeg ønskede, De søgte at komme med Amtet, som Bornholms Øvrighed, i en bedre Stilling.“ Rentekamret afslog d. 17. April 1813 at lade Almindingen yde Tømmer til Arbejdshuset i Rønne. Dets Opførelse var paa denne Tid sikret ved Fru Marie Kofoeds store Tilskud af 8500 Rigsdaler. Kancelliraad Jespersen lod det bygge af Grundmur; han byggede solidt og dyrt. Det blev hans og Rønne Borgeres Smærtensbarn. I disse Krigsaar, da Pengenes Købeevne var saa yderst ringe, slugte det endnu et stort Tilskud fra Rønne By, hvilket dækkedes ved Salg af Udmarkslodder. Da det endeligt stod færdigt bygget, kom det ikke til Brug som Arbejdshus, men omdannedes 1844 til Borgerskolens Bygning.

Denne Gang frydede Rømer sig over sin lykkeligt vundne Fægtning. Og Amtmanden, — ja da Rømer meldte Amtet i Januar 1818, at en stor Mængde Træer i Planteskolerne maatte gaa til Grunde, fordi Amtstuen midlertidigt var ude af Stand til at udbetale Skovarbejdernes Dagløn, da gik den nidkære Christian Jespersen strax ud i Nexø By, fik i sit eget Navn rejst et Laan paa 600 Rigsdaler, sendte Rømer disse Penge uden at kræve Sikkerhed for dem og forebyggede saaledes den truende Standsning i hans Arbejde.

Livet paa Rømersdal.

Her var knap Herlighed paa Skovridergaard. Sit Udbyggerhus Eskeviske i Kodalen døbte Hans Rømer, som følte sit varme Sind indtaget i dets romantiske Omgivelser, strax om til Rømersdal i Ekkodalen. Navnet viste hans kække Vilje til at knytte sit Liv til dette Sted, men ændrede intet i dets nøjsomme Tarvelighed. I Aaret 1804 byggede han en søndre Længe til Stald, Lade og Lo, og han fik som den første paa Bornholm sine Jorder fuldkomment indfredede med Stengærder, men — de var kun smaa.

En Synsforretning fra 1810 viser, at Rømersdal havde en fire Fags straatækket Stuelænge med lerklinede Vægge mellem Fyrretømmer, engelske Vinduer, Brædelofter og en bræddedækket Hodde (Halvtagsstur) ud for hver Gavlmur; den rummede Forstue, Kammer, to Stuer, Sovekammer, Skorsten og Køkken; den sattes til 600 Rigsdaler. Den søndre, sidst byggede Ladelænge med Bryggers, Folkestue og Drengehus (Karlekammer) sattes til 680 Rd.; den nordre Ladelænge, hvis Straatag paa gammel bornholmsk Vis var bundet med Løvris uden Lægter, til 300 Rd., Haven til 200 Rd. og Jorderne til 4320 Rd.— 6100 Rigsdaler var den hele Herlighed værd. Og Rømer ejede den kun paa Borg. Allerede 1801 havde han skaffet sig et Laan paa 1100 Rd., ved Købet af Eskeviske 1803 et paa 1000 Rd., under Bygningen af det dyre Almindingsgærde 1807 til 11 fire Laan paa 1100, 1000, 400 og 3600 Rd. Knaphed boede til Huse paa Rømersdal.

En Sommerdag, d. 8. Juli 1804, førte Hans Rømer Maglegaardsdatteren Kirstine Marie Kofoed som sin Hustru ind paa Rømersdal. Hvor sand Fortællingen

om, at han bortførte hende fra hendes Hjem, er, maa staa hen. Den kan stemme med, at Rømer ikke var fremmed for romantiske Stemninger, „Enthusiast“ kalder han sig selv; dertil skal han have været en indtagende smuk Mand, der som ældre slaaende lignede Thorvaldsen; kun skæmmede en Svulst midt i Panden ham noget. At Ægteskabet med denne afskedigede Sekondlieutenant ind paa et tarveligt Udbyggerhus paa Aaker Lyng lidet stemte med standsmæsige Ønsker hos Brudens Slægt, turde være sandt. Hun var født d. 27. Juni 1779 (altsaa lige fyldt 25 Aar), Datter af den tidligt døde Ejer af Maglegaard i Østremarker Sogn Claus Kofoed (1757—84) og hans nu efterlevende Enke Kirstine Gregersen, der var barnefødt paa Gyllensgaard og havde givet sine to Døtre en Stiffader i Peder Thorsen, vist nok en Lensgaardssøn. De nævnte tre Gaarde hørte til Bornholms største Landejendomme i det frugtbare Østland, mod hvilke Eskeviske var at regne for en Visk.

Dette Ægteskab bragte Lykken til Huse paa Rømersdal. Der fødtes to Børn, i Maj 1805 Datteren Claudine Christine, som efter en tidlig Død begravedes ved Aa Kirke d. 24. Sept. 1806, og d. 18. Nov. 1808 Sønnen Georg Albrekt Kofoed Rømer, som fik sine Navne efter Bornholms nys afdøde første Guvernør. Omflytningen fra Østlandets sollyse, luftige Vidder til den vinterklamme, indestængte Klippedal synes i de første Aar at have indvirket paa Hustruens Helsen. „Jeg har det godt,“ skrev Rømer 1813, „selv befinder jeg mig saa temmelig vel, har en svag Kone og en lille rask Dreng.“ Det gik dog fremad. En ung Forstkandidat Jakob Vilhelm Boberg (1792—1824), hvem han gav det ham selv særtegnende

Vidnesbyrd, at han „ved Forstvæsnet her hos mig har udført alt med den Orden og Raskhed, der efter min Overbevisning udmærker den sande praktiske Forstmand,“ kunde han 1815 fortælle: „Jeg skal hilse fra min Kone og lille Horra, og jeg og min Kone tilføje det Ønske: at De, Højstærede!, en Gang i det Huslige maa blive saa lykkelig som jeg.“

De gamle Eskeviskelænger blev „efter tolv Aars Usselhed“ Rømer for trange. Her maatte hygges og bygges. Umiddelbart Sydøst for dem rejste han i Aarene 1811 til 13 sit nye Rømersdal. Som det stod hans Levetid ud, gav det et Billed af den knappe Nøjsomhed, hvori han følte sig hjemme. Det ni Fags Stuehus mod Syd var Bindingsværk med usædvanligt svært Egetømmer; men Vægtavlerne var opførte af Raasten, gennem hvilke al Væde trængte, saa at de maatte bødes ideligt med paaklinet Ler og var langt slettere og svagere end ægte, paa sammenbundne Enestaver lerklinede Vægge. Der var Kælder under fem Fag; Vand fra Haven og fra Bakken mod Syd trængte ind gennem Kældermuren; Brædegulvene, som aldrig blev fornyede i Rømers Dage, blev hurtigt tyndslidte, opmuskede og lige som Dørene rottehullede. Dørene og Vinduerne var umalede. Stuehuset rummede Forstue, fem Værelser, Køkken og Skorsten, havde femten Fag Vinduer, Straatag og Brædegavle. Rømers Stolthed var den mægtige østre Ladelænge, 60 Alen lang og 13 Alen bred, opført helt af Kampestens Grundmur med Straatag; den toges til Byggemønster af nogle Aakerbønder. Den staar endnu uændret i Ydre; men senere Tidens Skovridere have været mindre glade for den. De svære Kampestens Mure ere nemlig satte ene i Ler,

der i den vædefulde Luft tidt skrider ud. Den vestre Ladelænge, sexten Fag Egebindingsværk med Raasten og Straatag, var, som forhen nævnt, opført allerede i Aaret 1804.

I Aarene 1815 til 19 udvidede Rømer Haven Syd for Stuehuset og tilplantede den med 140 paa Sjælland indkøbte Frugtræer. Han ønskede „ved en god Frugthaves Anlæg at give sine Landsmænd et Exempel, som er det, de i flere Ting behøve for at blive de vindskibeligste og lykkeligste af Hans Majestæts Undersaatter;“ dette skrev han og tilføjede: „Fødelands Kjærlighed vil gjøre, at jeg aldrig forlader denne Ø.“

Følge vi Rømer fra hans travle Arbejdsdag i Skoven hjem til Rømersdal, da se vi saaledes her et stort og lykkeligt Byggearbejde vente paa ham. Og stadigt lyste Lampen fra hans Arbejdsbord ud i de lange Vinteraftner. Regnskaber skulde affattes, nye Arbejder planlægges, Forestillinger udarbejdes, Indberetninger afgives, onde Anslag afværgeres fra Almindingskoven og fra Resten af Bornholm. Hans Hustru gik ham hjælpsomt til Haande i hans Skriverier. Hun styrede Husholdningen og Folkeholdet sikkert. Hun delte glad de tarvelige Kaar med ham. Rotterne frygtede hun ikke; kun var hun uglad ved at skulle drive Snoge og Hugorme, som tyede ind til Ildstedets Varme, ud af sit Køkken, inden hun selv kunde give sig i Kast med sit Arbejde der. Hun var ham en trofast Støtte igjennem Livet.

Blev Rømer hende en enkelt Gang for kaad, tog hun det rørende smukt. Herom findes fortalt: „Rømers Kone er meget højagtet. Da hun en Gang var gaaet ud i Skoven for at se til sin Mand, fik

hun i en Afstand Øje paa, at han stod i Samtale med en ung smuk Pige og fik sig et Kys. Konen sagde intet, gik hjem, lagde en Forglemmigej paa hans Arbejdsbord og rørte aldrig senere ved, hvad hendes Øje havde set.“ I Skoven hans Arbejde, paa Rømersdal hans Hustru gav Rømer sollyse Dage; og naar Uvejrsskyer lagde sig trangt over hans kære Dal, hjalp de ham troligt til at drive dem paa Flugt.

I et Brev til sin „gamle, gode Ven“, Forstinspektør Schäffer i Hørsholm, tegner Hans Rømer selv den 4. Juli 1817 sit lykkelige Landliv med det stilfærdige Lune, som byggede ham Bro over Livets stride Modgang: „De taler, kjære Ven!, om alt Kjøds Gang. Vi veed ej, hvo først skal vandre, men vi troe at mødes paa hiin Side. Og kan jeg da engang møet af Dage overgive min Ganger i en værdig Søns Hænder, der forstaaer at tumle den, saa vil han finde en viid Mark for sig, hvor han kan glæde og gavne Landets Børn. Nu til det huslige hos mig. —

„Mit hele Herregods er kun lidet over 20 Tønderland. Min hele Gjæld er kun lidet over 3000 Rigsbankdaler Sølvværdi. Min hele Familie bestaaer af en brav Kone og en rask Dreng paa 9de Aar. Min Boelig er liden, men beqvem; den ligger i en temmelig dyb Dal; her findes Ager, Eng, Kilde, Bæk, Lund og steile Klipper, ovenpaa disse nedfaldne Røver- eller Ridderborge, omgivne med Moser og Krat etc.; her fattes mig altsaa intet, uden Tid og Evner, for at blive Digter. Jeg er paa nogle Aar nesten bestandig frisk og vel. —

„Landets brave Indbyggere i det hele agte og have Tillid til mig og have aldrig lagt mig noget ivejen. Hertil ankommende Fremmede synes ikke

ligeegyldige ved at gjøre mit Bekjendtskab, og da trækker jeg saadanne omkring og viser dem mine Plantaser, som jeg har Aarsag til at glæde mig over, samt mine Veje, mine Vandledninger, mine velbehandlede Tørvmoser m. m. og fortæller dem, at den ubetydelige Skov, som for 20 Aar siden nær var tilligemed det hele Terrain bleven solgt for 5000 Rd., har betalt alle disse Arbeider og endda i det Hele givet noget Overskud.

„Har jeg her tilfældigviis hindret Udførelsen af en paa Slendrian og Egennytte bygget Plan, saa har man vel til Gjengjæld ved Leilighed præsenteret mig et suurt Æble, som jeg vel undertiden og maae bide i, men som jeg og undertiden faaer Leilighed at sende vedkommende tilbage. Sligt foraarsager bestandig Spænding, men hvad er derved at gjøre? Staaende som Mand stedse paa mine egne Been bliver jeg bestandig mine Grundsætninger troe; det maae saa iøvrigt briste eller bære. —

„Utrættelig, velanvendt og vellykket Fliid er min Stolthed, men Tanken om min liden Gage, megen Gjæld og mørke Udsigter for Mine gjør mig undertiden bitter. Dog hvad nytter det at tale om sligt?“ —

De Bornholmere, som søgte Rømer paa Rømersdal, modtog han og hans Hustru med vennsælt Værtskab, selv om de ikke alle var ham lige velkomne. De faa Rejsegæster, som Sommermaanederne bragte til Bornholm, søgte ogsaa Rømersdal, og nogle af dem blev hans Venner for Livet, saaledes den naturkyndige Ole Jørgen Rawert (1786—1851). I øvrigt kunne af disse Gæster nævnes Overførsterne Linstow 1807 og 15, Paulsen 1827 og Løvenskiold 1832, Biskop Münter 1816 og 21, Botanikeren I. W. Horne-

mann 1817, Veterinæren E. Wiborg 1818, den svenske Oldgransker Hyllander 1820, Naturforskerne H. C. Ørsted, efter hvem Kilden i Kodalen fik Navn, L. Es-march og I. G. Forchhammer 1819. Jo, jo, der fær-dedes Godtfolk paa Almindingsvejen, alt som Hans Rømers mangeartede Virke skred frem og lokkede dem did.

Den nævnte Kammerjunker O. J. Rawert besøgte Rømersdal 1815 og 21. Fra det første Ophold har han givet os en kobberstukken, farvelagt Tegning af Stedet. Paa denne ses Rømer fremvisende sit Herregods for hans københavnske Rejsefælle G. Gar-lieb. Ud over en Silhouet er dette det eneste Bil-led af Hans Rømer, som nu kendes. Det er i lille Maalestok, Ansigtstrækkene kunne ikke skelnes. Men Skikkelsen synes at træde sanddru frem. Den teg-ner os en tætbygget, lidt duknakked Mand i Datidens Dragt: Halvstøvler, stramme Benklæder, spidsskødet, højkravet Livkjole og rundpullet plysset Hat. I senere Aar gik Rømer altid med Haandstok, som han i Reglen bar tværs over Ryggen. Den nævnte Silhouet er gjengivet i P. Haubergs „Bornholm“, 3dje Udgave, 1894; den viser fyldige, stortskaarne Ansigtstræk og paa Nakken en Kalot.

Den kongelige Skovridergaard.

Hvor meget end Knaphed var Rømers vante Tumleplads, truede den dog i Aaret 1818 med at tage Modet fra ham. Han sad stadigt med sin knappe Begyndelsesløn 300 Rigsdaler, — dog, det er sandt, d. 9. Marts 1804 havde Kongen forundt ham en For-højelse paa hele tyve Rd. om Aaret i Huslejpenge,

fra 60 til 80 Rd. (Sølv). Nu galdt denne Løn ikke stort mere end jævn Daglejerløn. I nogle Aar var skænket ham et Tilskud af Kongens Naade; men det faldt ujævnt. Guvernør Rothe ydede ham den 14. April 1809 det første paa 100 Rd. De følgende Aar indtil 1814 bragte ham 150, 100, 200 og 100 Rd., de tre sidste Aar gaves til lige hans Skovfoged Nørregaard 50, 40 og 20 Rd. (Sedler). Hermed synes disse Aarstilskud at være ophørte. Rømer udtalte sig 1813 ret skarpt imod denne Lønningsmaade: „Saa overraskende det er at modtage en Sum Penge uden at vide hvorfor,“ skrev han til Overførsteren, „saa nedslaaende er det paa den anden Side, naar man der, hvor man troer uden Modsigelse at have fortjent noget Udmærkende, bekommer intet.“ Han nævnte sit vanskelige Arbejde med Almindingsgærdet: „Jeg nægter ikke, den Gang havde jeg ventet en kongelig Gave.“ Han pegede paa, at i hans første halvtrettende Arbejdsaar havde Skoven ikke alene dækket alle Udgifter, baade til Gærdet, Bygninger, Nyplantninger og Lønninger, men endog givet et Overskud paa 20000 Rd.: „Skulde min allernaadigste Konge nu ville give mig et udmærket Bevis paa allerhøjeste Tilfredshed, saa skulde intet være mig kærere end at modtage ovenmeldte 20000 Rd. dansk Kurant = 3333 Rigsbankdaler 2 Mark, ved hvilke jeg nu saa omtrent kunde betale min Gæld. Mine høje Foresatte havde næppe ventet det saa godt.“

For at komme løs af sin Gældsbyrde havde Rømer allerede d. 6. Avg. 1808 tilbudt Staten at sælge Rømersdal, der som eneste brugbare Skovriderbolig ikke burde unddrages Forstvæsnet. Han gjentog sit Tilbud 1810. Nytaarsdag 1814 skrev han til Over-

førsteren: „Jeg forlader nødigt denne min Plads, men skulde Nødvendighed kræve dette, da maa man have mig undskyldt.“ D. 8. Marts 1815 søgte han Rentekamret om at faa sin Aarsløn sat op til 600 Rbd. Sølvværdi og sig tillagt fri Embedsbolig med Jord, hvortil han var villig at sælge Rømersdal: „Jeg har været nødt til at købe mig en lille Jordlod og har derpaa efter Haanden opført mig en Bolig ved Skoven; thi det var nødvendigt, at jeg boede ved Skoven, naar jeg skulde kunne udrette noget ved samme. Men derved er min Gæld blevet saa stor og min Forfatning saa trykkende, at jeg i Mangel af en snar og kraftig Understøttelse nu maatte gaa til Grunde. Jeg maatte altsaa sælge min liden Ejendom og fik derefter bo til Leje i en By. Men Byerne ligge langt herfra, og dermed var Forstvæsnet altsaa ikke tjent.“ Men intet skete, og lige til 1818 maatte Rømer bære sin sejgpinende Gældsbyrde.

Rømers Laangiver var den stenrige Købmand Jochum Ancker Steenbech (1747—1827) i Svanike. Han forstod bedre den Kunst at sanke Penge i Hob, end at give dem ud. Saaledes da Købmand og Danebrogsmand Jep Holst 1815 samlede Byens Borgere i Arbejdet om at skabe Svanike en god Havn, da holdt Steenbech sig tilbage fra at yde det mindste Tilskud hertil, skønt hans Svigersøn, Kommandant Poul Magnus Hoffmann (1778—1842) ivrigt støttede det og lod Militzens Mandskab afgive 800 militære Arbejdsdage til det. Nu i 1818 saa han sin Fordel i at drage sine udestaaende Laan hjem. I Begyndelsen af April opsagde han til Udbetaling inden tre Maaneder de Rømer ydede Laan, for hvis samlede Sum 2700 Rbd. Sølv denne havde pantsat til ham, „alt

hvad han ejer og ejendes vorder.“ Paa den Tid var rede Penge en sjælden Vare, ikke til at opdrive paa Bornholm.

Hans Rømer indgik d. 6. April til Rentekamret med en Ansøgning om et Laan paa 3000 Rbd. Sølv, sikret i Rømersdal, hvis Bygninger var brandforsikrede for 2500 Rbd. Amtmand Christian Jespersen vandt nu hans og hans Familjes „inderlige Tak“ ved varmt at anbefale denne Ansøgning under Henvisning til Rømers utrættelige og nyttebringende Virksomhed.

En hel Maaned ventede Rømer paa Svar; det kom ikke. Han skrev da til Overførster Linstow: „Jeg kan ej bede Hr. Steenbech om Naade, og jeg vil det ej heller. Naturligvis længes jeg derfor meget efter noget Svar paa min Ansøgning. Kunde jeg endog blot faa 2000 Rbd. Sølvværdi udbetalte inden de første Dage af Juli, var jeg dermed reddet fra det yderste.“ Linstows Svar, skrevet d. 29. April, kom først d. 18. Maj Rømer i Hænde^{*)}). Det meddelte ham Rentekamrets Afslag paa hans Ønske om et Laan, men opfordrede ham til at indgive et Tilbud om at sælge Rømersdal til Kongen.

Samtidigt med at tilstille Rentekamret sit Salgstilbud: en Købesum af 4000 Rbd. Sølvværdi = 7500 Rbd.

*) Datidens Brevforsendelse var mangelfuld. Embedsbreve, som Rømer havde afsendt d. 10. April 1815, fik han Maanedsdagen derefter selv tilbage, idet Brevskipperen havde glemt at aflevere dem i København. Ved et tilfældigt Møde d. 12. Juni 1818 paa Gaden i Rønne med Købmand Peder Nielsen fik Rømer udleveret af denne en Pakke Embedsbreve, som hans Skipper havde bragt til Rønne i Nov. 1817, og som siden havde hvilet ubekymret i Købmandens Skatol i mere end et halvt Aar.

Sedler, at udbetale inden d. 6. Juli, skrev Rømer til Overførsteren d. 18. Maj: „Hvor jeg dog og kunde være saa dum i denne Tid at vente Understøttelse af den Art? Dog, hvo der fattes Ild, leder i Asken. Naar Prioritetsherrerne sætte os Kniven paa Struben. søge vi vel Redning, men vi forbavses nu ej mere over ej at finde den.“ Han havde haabet, at hans Hustru efter hans Død kunde eje Rømersdal og med sin ventende Fædrearv betale Gælden. „Jeg havde saaledes efter Pligt og bedste Evne sørget for hende. Men da ogsaa dette Haab skal glippe for mig, nu vel!, saa vil jeg da stræbe, saa godt jeg kan, at realisere alt for at betale Kreditorerne, som nu have faaet Midler i Hænde til at ødelægge Skyldneren. I Materialhuset ved Gamleborg kan jeg uden meget stor Bekostning indrette et Par Kamre for mig og Familje, der, Gud ske Lov!, ej bestaar af mere end tre Personer. For mit Fødelands Skyld, som jeg lige godt kan gavne, haaber jeg dog, man vil forunde mig dette Fristed inde i den Kongelige Skov. Man finde for Resten min tilbudte Salgspris for høj, man slutte derfor intet Køb, — mig det samme! Jeg beder kun om hastig Underretning.“

I disse pinefulde Angstdage dukkede en højtstillet Excellence op i Besøg paa Bornholm. Man forespurgte som sædvanligt Rømer, om han vilde modtage ham paa Rømersdal. Han maatte dog denne Gang indskrænke sin gamle bornholmske Gæstfrihed lidt; han og hans Hustru var villige til at rømme Gaarden til Brug for Excellencen, men ude af Stand til ellers at paatage sig noget Værtskab for denne.

Alle, undtagen den glubske Steenbech, kappedes i Enighed om, at Almindingsens Redningsmand Hans

Rømer maatte reddes for sin Skov og for Bornholm. Til Amtmand Jespersens Fortale sluttede sig Overforstmester Linstows: „Jeg kender Holtsførster Rømer som en særdeles duelig, virksom og retskaffen Forstbetjent, der i sin Embedskres allerede har stiftet megen Gavn og fremdeles af alle Kræfter vil gavne den Kongelige Forstindretning paa Bornholm.“ Hans Søn Overførsteren udtalte, at en ny Skovriderbolig næppe kunde bygges for 4000 Rbd. Sølvværdi, hvilken Pris svarede fuldkomment til Rømersdals sande Værdi; skulde Rømer nødtvungen stille den til Salg, kunde den af Mangel paa Købere sikkert faas langt under Værdien, men denne Fordel vilde være forbunden med en duelig Embedsmands Ødelæggelse og tilintetgjøre hans Virksomhed i Kongens Tjeneste.

Det lykkedes Overførster Linstow gennem mundlige Forhandlinger at faa Finansminister Johan Sigismund v. Mösting (1759—1843) til at optage og gennemføre Købet af Rømersdal. Det kongelige Rentekammer fandt dog Salgsprisen temmelig høj, mente, at 4000 Rbd. rede Sølv maaske var mere passende. Staten var jo fattig; Rømers Huslejpenge 80 Rbd. var Rente af en Sum paa kun 2000 Rbd.; Landejendomme var sunkne stærkt i Pris, saaledes var Vestregaard i Vestremarker Sogn nogle Aar tidligere købt for 26000 og 1817 solgt for 5000 Rbd. Sedler.

Den 15. Juni 1818 overdrog Kong Frederik den Sjette Rentekamret at afkøbe Rømer Gaarden Rømersdal til vedvarende Skovriderbolig for 4000 Rbd. rede Sølv = 5000 Rbd. Sedler eller, dersom han ikke vilde gaa under sit Tilbud, da for de forlangte 4000 Rbd. Sølvværdi = 7500 Rbd. Sedler, imod at

han gav Afkald paa de ham hidtil tillagte Husleje-
penge, 80 Rbd. Sølvværdi aarligt. Rentekamret paa-
lagde Amtmand Jespersen det vanskelige Hverv at
føre Underhandlingerne med Rømer paa Grundlag
af dette Kongebud. Denne viste sig herunder, som
altid, at være Kongens tro Tjener.

Rømer havde troligvis faaet Nys om, at Kongen
ikke var uvillig til at gaa ind paa hans Salgsvilkaar,
og han vilde ikke sætte Salgsprisen ned. Jespersen
maatte forestille ham, at Købet skete efter Rømers
Ønske, mens Rentekamret kun havde for Øje at
hjælpe ham ud af hans Penge nød, og at Amtmanden
selv, naar hans Udtalelse æskedes, ikke kunde andet
end finde den af ham fordrede Salgssum rigeligt
høj. Efter at have taget sig Tid til at overveje disse
Forhold gik Rømer endeligt d. 4. Juli ind paa at
sælge Rømersdal som varig Skovridergaard til Kon-
gen for en Salgssum af 2400 Rbd. Sølvværdi (4500 Rbd.
Sedler) og 1600 Rbd. rede Sølv (2000 Rbd. Sedler)
samt at give Afkald paa de aarlige Huslejepenge og
at paatage sig Gaardens Vedligeholdelse, Skatter og
Afgifter.

Amtmand Jespersen havde her reddet 1000 Rbd.
Sedler for sin Konge. Skønt han fandt Købesummen
endnu ret høj, indstillede han, at Skovrideren fritoges
fra fremtidigt at svare Skatter og Afgifter af Gaarden.
Disse var, foruden Brandforsikringspenge, aarligt
4½ Pund Smør, 1½ Tønde Havre, 14 Skilling Sølv-
værdi i Smørtræpenge og 16 Sk. i Hjælpeskat. Det
kongelige Rentekammer vilde dog ikke give Afkald
paa disse smaa Herligheder. Derimod blev paa en
eller anden Maade Rømers Aarsløn staaende paa
380 Rbd. Sølv, saaledes at hans oprindelige Bolig-

godtgjørelse, som det synes ved en Forglemmelse, ikke inddrog.

De høje Herrer i Rentekamret følte sig tilskyndede til for Amtmand Jespersen at udtale deres „særdeles Tilfredshed“ med hans Underhandlinger; dog efter nøjere Omtanke slog de en tyk Streg over Ordet „særdeles“. Rømer udtalte sig d. 18. Avgust bittert om „den ved S. T. Hr. Amtmandens Iver meget nedsatte Købesum.“ Dog efter nøjere Omtanke og Summens Modtagelse d. 2. Sept., da rede Sølv Værdi allerede var i sikker Stigning, priste han Sagens heldige Afgjørelse, følte sig fornøjet ved Handlen, fandt sig fuldkommen til Freds med alle, deri iberegnet S. T. Hr. Amtmanden. D. 14. Sept. 1818 overdrog han ved endeligt Skøde Kongen sit kære Rømersdal paa de nævnte Vilkaar. Saaledes var alle nu vel til Freds — undtagen Købmand Steenbech.

Hvorledes Steenbechs Misnøje endnu voldte Rømer Udgifter, ses af Amtmand Jespersens Skrivelse den 22. Februar 1819 til Rentekamret: Rømer har af Uagtsomhed for flere Aar siden revet et af ham indfriet Laanbrev i Stykker uden at have faaet det slettet i Pantebogen, og Steenbech, der ikke ved Opsigelsen af Laanene har vundet saa stor en Fordel, som han ønskede, har ikke været at formaa til at give Rømer en Tilstaaelse af, at alle hans givne Laan var fuldt indfrie. D. 3. Okt. 1820 fik Rømer en Domskendelse afsagt, hvorved det forsvundne Pantebrev kendtes magtløst. Han bragte i denne Sag Amtmanden sin Hjærtens Tak: „For al den Om-sorg, Deres Højvelbaarenhed saa godhedsfuldt viser ved at hjælpe mig, der forhen aldeles intet har kendt til sligt, paa det rene med min Hr. Kreditor, derfor

kan jeg kun aflægge min underdanige og skyldigste Tak.“

I den her skildrede Række af spændende Optrin havde Rømer i Sommerhalvaaret 1818 stridt sig igjennem den angstfuldt oprivende Kamp mod Penge-sorgerne, som paa sit Højdepunkt endog havde bragt ham til at glæde sig over, at hans Familje var lille nok til at kunne huses i to Kamre i Skovens Materialhus. Da den var ført til en god Ende, følte han sig frelst, fattig, men gældfri. „Jeg er“, skrev han d. 3. Sept., „efter Haabet igjen lykkelig og efter Evne igjen ganske Forstmand.“ Og et halvt Aar senere: „Herefter skal jeg da paa min lille Kongs-gaard holde Hus med mine 300 smaa Sølvdalere og svare alle Afgifter af Stedet ligesom hidtil; det gaar vel an, det var forhen værre.“

Kancelliraad Peder Jespersen.

Sære Frasagn om Bornholms Underjordsfolk ere stedfæstede til Egnen om Rømersdal, over hvis Jorder Vejen løber fra det gamle Slotsherresæde Vallens-gaard ind til „Røverborgene“ i Almindingen. Lige over for den Forbandelse, Sagnet lægger over hver den, som vil dybdemaale den „bundløse“ Borresø, udbrød Rømer: „Saa gid Fanden maale Borresø! man kan have Ulykker nok endda.“ Han har dog næppe følt sig forulempet af de underjordiske Puslinger.

Derimod drømte han sig om Natten forfulgt af en „Djævel“, som han ogsaa ved højlys Dag saa ideligt krysse sine Veje. Den var en ond Drøm, et Blendværk, fra hvilket han aldrig kunde gjøre sin

Tanke helt fri. Paa de mest uventede Steder i Rømers Embedsbreve dukker saaledes sært forvrænget Kancelliraad Peder Jespersens Skikkelse frem.

Peder Dam Jespersen var knapt halvandet Aar yngre end Hans Rømer. Født d. 11. Marts 1772 i Nexø, blev han 1797 Byskriver her, ægtede den 31. Jan. 1798 Købmand Jochum Ancker Bohns eneste Barn og overtog ved sin Svigerfaders Død 1809 Købmandsgaarden i Rønne med den tilliggende Jordavl; til lige købte han d. 19. Juli 1810 Sejersgaard, hvis Jorder grænsede til den sandføgne Knudsker Strandmark. Han duede ikke til Købmand; han lod den store Bohn'ske Handel ebbe ud i de vanskelige, pengeknappe Aar under og efter Krigen, der gjorde ham, som sad med en stor Børneflokk, til en lidet formuestærk, til Dels gældbunden Mand. En driftig Jordbruger var han og blev en Foregangsmand i at tvinge Bornholms gammeldags Avlsbrug ind i de omvæltende Fremskridt, som maatte til for at skabe det en frodig Udvikling, men som vakte haardhændet og hadefuld Modstand hos hans gammelvante Naboer. Han stod blandt de første til at hævde Markfred, grave Afvandingsgrøfter, bakke Stenene ud af Agrene og nyttiggjøre dem i Hegngærder, lade Jorden ligge brak, avle Raps, Kartofler og nye Sædarter, plante Skov, bruge nye Avlsredskaber. Han nød almindelig Tillid paa Bornholm. Uden at søge derom udnævntes han til Skattekommissær for Amtet, til Assessor i Priseretten under Krigen, til Forligsmand for Rønne og to Herreder; som kongelig Landvæsenskommissær fik han det brydsomme og utaknemmelige Hverv at ordne ved indbyrdes Magelæg hver enkelt Bondegaards vidt spredte Smaalodder til

en samlet Hovedmark. Bornholms Købstæder valgte ham til deres Sendemand til Roskilde Stændersamling; men han naaede ikke did, i det han døde i Rønne d. 28. Sept. 1835.

Peder Jespersens Alvor, blottet for muntert Lune, førte ham til at tage ret tungt paa Tingene. Hans varme Retsind drev ham til skarpt at paatale, hvad Uret han mente paaført andre, saa vel som ham selv. Han syslede, utrættelig i sin Arbejdslyst, med højst forskelligartede Forslag til at fremme Bornholms Trivsel og fjærne alle Skavanker. Han støttede dem vel meget paa boglige Kilder, som hans flittige Læsning havde ført ham for Øje, under Tiden mere end paa Livets egne Krav. Han kunde herunder, uden stærk Sans for Formerne, komme ind paa Forhold, som dels laa hans eget Omdømme fjærnt, dels hørte ind under andres Virkekres. Som det findes prentet om hans Søn, Sejersgaardsejeren Hans Jespersen: Ikke alle hans Forslag egnede sig til at føres ud i Livet, men selv om nogle gik i Spaankurven, var der i de øvrige Stof nok til at gjøre ham fortjent af Eftertiden. Hans Rømer havde des værre kun aabent Blik for Kanterne hos denne Mand.

Rømer lagde altid Kancelliraad Jespersen for Had som sin Fjende. At Peder Jespersen skulde se med fjendske eller blot uvillige Øjne paa Rømers Størværk, strider mod alt, hvad vides om ham. Det modsiges udtrykkeligt af hans Udtalelse i Okt. 1817, at „man ved Almindingens Indhegning og Skovplantning kunde øjne og senere hen stedse tydeligere har kunnet se, at Kongens Arbejd var Landets Gavn“, lige som Tørvebruget her var „almen Mands

Nytte.“ I alle hans Embedsskrivelser findes intet ondt Ord om Rømer.

Rømers Fjendskab bundede dybt i hans Hjertes lidenskabelige Kærlighed til Almindingen. Tanken om, at denne af hans Ildhu tilbød Skønhed havde før ham haft en Bejler i Købmand J. A. Bohn, vakte hans Skinsyge og Nag. Han indsaa ikke, at just dennes afviste Bejlen havde banet Vejen for hans egen lykkelige Bejlerfærd. Han vendte sit lidenskabelige Nag mod Bohns senere Svigersøn Peder Jespersen.

Et stort Anklageskrift mod denne sendte han den 1. Nov. 1820 til Overførster Fr. Nic. Vilh. Paulsen (1784—1872) for om muligt at udvirke, at „Landsfaderen ej skulde skænke en mindre ægte Søn en uindskrænket Tillid, han ej fortjener.“ Den første Forbrydelse, som her tillægges Kancelliraad Jespersen, lyder saaledes: „Hvo var det, som allerede i Aarene 90 ved sin Svigerfader, hvis eneste Arving han var, tilbød H. M. Kongen 5000 Rigsdaler i Købesum for Almindingens hele Areal med Skov, Tørvmoser og alt samt i aarlig Afgift 30 Rd.“ Saa ofte Rømer tænkte paa dette Tilbud for en Skov, som han (allerede 1813) havde gjort „100000 Rigsbankdaler værd mellem Brødre“, kogte hans Blod og førte ham paa Vildspor. Bohn indgav sit Tilbud i de nærmeste Dage efter, at hans eneste Datter lige var fyldt sine femten Aar; ingen anede da, at hun skulde blive gift med den fattige, stillingsløse Byfogedsøn i Nexø; Bohn vilde sikkert have sig frabedt enhver Indblanding i sine Pengesager og nævnte udtrykkeligt som Drivfjedren i sit Tilbud sin egen Lyst til at ombytte Bylivet med et landligt Liv som Skovdyrker.

I Aarene 1813 og 14 skræmmedes Rømer af Rygter om, at Staten skulde ville afhænde Almindingen. Deres Fremkomst var nem at fatte, i det Statens yderlige Pengenød laa blottet i Dagens Lys. De viste sig ugrundede. Atter her mistænkte Rømer Kancelliraad Jespersen for at nære skumle Planer. Men denne, med sin store Børneflokk og sin mindskede Pengehob, var nu, saa lidt som nogen Sinde, Køber til Almindingen.

At gennemgaa de andre Forbrydelser, som Rømers Anklageskrift vil sætte paa Peder Jespersens Regnebrædt, turde være overflødig. En af dem, Kravet paa Tømmer til Rønne Arbejdshus, er tidligere skildret. De godtgjøre ikkun, at Rømers skinsyge Nag mod denne Mand viste ham hans Skikkelse ondvedet, som havde han faaet et Trolspejl i Gave af Underjordspuslingerne og altid saa hans Billed deri.

Det kongelige Rentekammer sendte 1818 Veterinæren og Botanikeren Erik Nissen Wiborg (1759—1822) til Bornholm. En af hans Opgaver var at undersøge Muligheden af at dæmpe den vildt hærgende Sandflugt paa den syv Kilometre lange Strandmark mellem Rønne og Hasle. De hidtidige Sandflugtskommisærer havde intet kunnet udvirke lige over for Borgernes og Sognebøndernes haardhændede Modstand mod at skulle holde deres Faar og andet Fæ ude fra den sparsomme Græsning paa denne Sandmark. Professor Wiborg foreslog den, saa vidt muligt, fredet herimod og tilplantet med Hjelm eller Marhalm. Til at gennemføre dette udnævnte Kongen d. 17. Juli 1819 Peder Jespersen til Sandflugtskommisær paa Bornholm. Udnævnelsen kom denne helt uventet; han havde ikke søgt om denne Stilling,

Wiborg og Amtmanden havde indstillet andre, hver sin Mand, dertil.

Til Gjengæld bød Peder Jespersen Rentekamret en fuldt saa uventet Overtaskelse, i det han modsatte sig Plantningen af Marhalm, som aldrig vilde kaste nogen Salgsindtægt af sig, og foreslog Flyvesandet dæmpet umiddelbart ved Skovplantning. Kongen godkendte dette Forslag d. 19. Oktober. Sagens Gang og især det Forhold, at Sandflugtsdæmpning ikke hørte ind under Forstvæsnet og dannede et Omraade for sig selv under Rentekamrets Styrelse, havde medført, at Skovrider Rømer hidtil ikke var blevet raadspurgt. Han følte dette som en krænkende Tilsidesættelse og havde nær til det Syn, at Penge, for hvilke Almindingen havde ikkun alt for godt Brug, nu skulde spildes paa umodne Skovforsøg andet Steds.

D. 17. Nov. 1819 red den nye Sandflugtskommisær og kongelig Skovplanter ind paa Rømersdal for at søge Hjælp i Raad og Daad hos den erfarne Hans Rømer. „For at bese Ledvogterhusene i Almindingen“, skrev han til Rentekamret, „og for nøjere at se, hvorledes Hr. Kapitajn, Holtsførster Rømer havde plantet og saaet især Elle, rejste jeg igaar til ham, som særdeles velvillig denne Gang, som flere Gange forhen, fulgte med mig samt foreviste mig og underrettede mig om alt. Jeg fortalte ham Vor Allernaadigste Konges Bestemmelse, at Sandflugtsstrækningen mellem Rønne og Hasle skulde, saa vidt muligt, beplantes med Skov, og spurgte, om jeg dertil kunde blive forsynet med Skovfrø. Vi blev enige om, at han vilde under alle Omstændigheder lade noget af Birke- og Ellefrø blive hos sig til For-

aaret til mit Brug paa bemeldte Strækning, men at det vist for en god Ordens Skyld var rettest, at jeg tilskrev det Højkongelige Rentekammer for at søge udvirket Rømer Tilladelse at være mig behjælpelig heri, eller i hvad andet han uden Skade for sin Skovplantning kunde aflevere til Kongeligt Brug under mit Tilsyn.“

Mindre blidt skildrede Rømer dette Møde for Overførster Paulsen: „Hr. Kancelliraad Jespersen har, det forstaaer sig med den ham egne Forbeholdenhed, aabenbaret mig noget om, at han skal være paa en eller anden Maade, hvorledes véd jeg ikke, ansat ved Sandflugten mellem Hasle og Rønne. Jeg tror, han vil bygge Huse i Vinter, plante Træer i Sommer o. s. v. og saaledes meget snart være færdig med den Ting. Bemeldte Hr. Kancelliraad, der til lige er Byskriver, Kræmmer, Landvæsenskommissær samt Forligelses- og nu Sandflugts-dito, Amtmandens Broder m. m., nedlader sig end videre til, saa vel selv som ved andre og paa forskellige Veje, at fornemme hos mig, hvorledes man egenligt skal bære sig ad med at saa og plante Skov etc. Desuagtet bør man paa Grund af ovenanførte dog nok ej tvivle paa, at han selv jo véd det ret godt alt sammen. Kancelliraaden, der i øvrigt, som det synes, ej tvivler om, at hvad han foreslaar, jo vil ske og maaske gjerne gad forestille en Slags Protektor, har imidlertid mundligen spurgt mig, om jeg kan lade ham faa Frø, Planter, Stiklinger og Arbejdere, som forstaa at saa og plante. Og nu forventer jeg underdanigen fra mine Foresatte mig meddelt Underretning, om og hvorvidt jeg skal have noget med denne Mands Skovvæsen eller med Sandflugten i det hele at bestille.“

Bittert maa man sande Rømers Slutningsord: „Uendeligt forskellige ere Menneskenes Ideer, Synsmaader og Fremstillinger af én og samme Ting.“ Det svier i ens Hjærte at se en uoverstigelig Klippevæg rejst imellem disse to dygtige Bornholmere. Dem begge laa Fødeøens Velfærd varmt paa Sinde, begge ofrede uegennyttigt deres rastløse Livsarbejde paa Bornholms Bedste, og begge virkede inden for et og samme Omraade, i det deres Skovplantninger paa lidt over eller lidt under et Tusend Tønder Land blev deres uvisnelige Arv til Efterslægten. Først Hans Rømer, i dennes Fodspor Peder Jespersen blev Banebryderne for regelret planlagt Skovbrug paa Bornholm; deres Livsopgaver var kun deri forskellige, at Rømer nyopbrød den tidligere skovdækkede Lynghede til Skov, Jespersen dækkede de nøgne, vandrende Sandklitter med Skov. Hver for sig viste de Vej til de to mægtigste Landvindinger, der skabtes Danmark i det udrundne Aarhundred, den jyske Lynghedes og Vesterhavsklitternes Skovopdyrkning. Man føler sig fattig som Menneske ved Tanken om, at de ikke kunde enes Haand i Haand*).

Efter sit Besøg paa Rømersdal forelagde Peder Jespersen Rentekamret et Udkast til, hvorledes han agtede at gaa frem med sin Skovplantning. Rentekamret lod gennem Forstvæsnet indhente Skovrider

*) Dette Forhold kunde ikke lades uomtalt. Nødvungen er jeg gaaet til at give et Rids af det, idet jeg, saa vidt muligt inden for de afstukne Grænser, har ladet selve Brevskaberne tale. Jeg har stræbt at se bort fra, at Peder Jespersen er min Morfader, men vil ikke paastaa at eje den uhildede Sindsro, hvormed Guvernør Rothe 1813 skiftede Sol og Vind lige mellem Rømer og ham.

Rømers Udtalelser om dette Udkast, hvori Jespersen foretrak at vandre sine egne Veje uden for de af Forstvidenskaben afstukne Baner. D. 2. Febr. 1820 afgav Rømer sin Embedserklæring herom i Form af en drabelig Nedsabling, hvilken han afsluttede saaledes: „Jeg troer, at Flyvesandets Fredning og Beplantning vel vil gjøre en Del Indbyggere Fortræd og ganske ødelægge nogle faa, samt at dette Anlæg kan have Anseende til at ville koste Hans Majestæts Kasse i et og alt i de første 50 Aar i det mindste 100000 Rbd., siger Et Hundred Tusend Rigsbankdaler, uden at kunne have efter et saadant Tidsrums Forløb indbragt Een Skilling.“

Rømer opnaaede her det modsatte af, hvad han tilsigtede. Rentekamret bifaldt d. 15. April i et og alt Sandflugtskommissær Jespersens Arbejdsudkast og lod ham blot gennem Amtet tilkendegive, „at, da det formeneligen vil være forbunden med Omstændigheder, at erholde Birkefrø fra Almindingen, maa han derom aarligt i rette Tid henvende sig til Rentekamret, for saa vidt Frø ikke kan faas fra andre Skove paa Bornholm.“ Dernæst beordrede det Rømer til at afgive 100 Pund Birkefrø til ham. For Fremtiden áfstod det ganske fra at æske Forstvæsnets Udtalelser om Sandflugtsarbejdet. Amtmand Christian Jespersens Indstillinger 1821 og 22 om at indhente den sagkyndige Skovrider Rømers Skøn over Udsigterne for dette forbigik Rentekamret med en meget sigende Tavshed. En fjærnere Følge var maaske den Meddelelse, som 1824 kom Rømer for Øre, at Rentekamret ikke tiere vilde sætte en Bornholmer i Embede paa sin Fødeø. De styrende Herrer havde faaet Syn for Sagn paa de „Omstændigheder“, der

medførtes af at have to Bornholmere knyttede til Skovarbejde, og det er sagt af en lun Skipper, at han nødtigt tog flere Bornholmere om Bord, end at han kunde knytte hver til sin Mast.

Paa Bornholm, hvor begge havde flere Venner end Fjender, holdt Rømer sig tilbage fra at vove en Dyst med Peder Jespersen. Allerede inden Rente-kamrets Ordre forelaa, havde han sendt denne 115 Pund Birkefrø, og i April 1820 søgte og fandt Jespersen paa Rømersdal Vejledning i Opavl-af Lærke-træer. Senere i Tiden har denne sikkert mere end blot anet Rømers Fjendskab. Men da dette skaffede sig Udløb i en lang Række af hans Breve til Overførster Paulsen, og Forstvæsnet intet havde at sige i Sandflugtssager, lagdes der ikke herved Sten i Jespersens Embedsbane. Rømer selv mærkede til sidst, at han her omsonst løb Panden imod en Klippe-væg; d. 12. Avg. 1824 skrev han til Overførsteren i et af sine hvasse Angreb paa Kancelliraad Jespersen: „Jeg burde maaske rigtigst tie herom, da mine Erklæringer i den senere Tid synes at anses for overflødige.“

Skadeløs gik Peder Jespersen dog ikke af Rømers Fjendskab. Hegnloven af 1794 var blevet indskærpet paa Bornholm ved en kongelig Forordning af den 9. Juli 1817. For at frede sine Plantninger i Sandmarken holdt Jespersen det for sin Pligt at håndhæve Lovens Bud. Det kostede ham en væbnet Kamp med gammelvante Bønder, som fandt det lige utaalelige Kaar, hvad enten de imod Fædrenes Vane skulde holde deres løsgaaende Husdyr under Vogt eller kun slippe dem ud bag sikkert Hegn. Ubøjelig optog Jespersen og hans tre Klitfogder alle de Krea-

turer, som de mødte paa Sandmarken, og Ejerne maatte løse dem ind med Bødepenge. Kampen gik paa Livet løs; ved et Overfald blev Klitfoged Mads Kofoed Ridder saa jammerligt forslaaet, „at han saa ud i Ansigtet som en stegt Flæskepandekage.“ Jespersen haanedes som „dæjn stora Vautehorrijn“, og hans Modstanderes haardhændede Uforstand var i 1823 nær ved at drive ham bort fra Bornholm.

En af disse Modstandere var Kapitajn Ole Kofoed Rømer (1777—1842) paa Østre Aabygaard, d. 23. Selvejergaard i Nyker Sogn. I et Brev til sin Broder Skovrideren opregnede han d. 22. Okt. 1820 en Række stedfundne Optagelser af hans egne og hans Naboers Kreaturer: „Saaledes lever vi her som imellem Røvere og vel verre, thi da kunde man gribe til Vaaben; men disse ville sige, de have kongelig Tilladelse saaledes at behandle os, hvorfor man maae tie og lide. Det er vist ikke vor gode Konges Villie, at vi saaledes af en indtereseret Privat Mand plages og undertrykkes, men andre Procheftmagere, som kunde troe ved Familieforbindelse med Landets Øvrighed at være bleven saa mægtig, at ingen torde staae ham imod. Jeg vil slutte med at bede undskyldt, om min Broder finder dette lit usammenhængende, da ieg af Harme neppe kan tænke fornuftig, — blive vi ikke paa nogen Maade jolpne, da ere vi givne til Rov for de Onde.“

Hans Rømer, som dog ved Almindingens Indhegning selv havde faaet at føle „almindelig Uvilje blandt Almuen“, stillede sig her helt paa Broderens Side og lod hans Brev vandre den vante Vej ind til Overførster Paulsen som et talende Vidnesbyrd om „det i saa mange Henseender mislige Udseende“

af Kancelliraad Jespersens Sandflugtsdæmpning. Ja, som det hedder paa Bornholm: „Vi skolle ha foltes ad“, sa Røbojaulen; nu laa Vaunjn i Brøddan.

Sønnetabet.

Den lille Georg Rømer bragte Solskin over Rømersdal. I ham opelskede Faderen en vordende Skovider. Tidligt gik Drengen ham til Haande i Arbejdet ude i Skoven, i Skriveriet hjemme. Allerede 1818, da Georg stod i sit tiende Aar, udtalte Hans Rømer, at ved Skovplantningens snarligt forventede Udvidelse paa Højlyngen kunde Sønnen gjøre Nytte for én Forstmand.

Faderen skaffede ham god Undervisning. Landmaaler, Lieutenant Jansen var kommen til Bornholm som Deltager i Øens Matrikulering; senere overdrog den kongelige Oldsagskommission ham at undersøge bornholmske Gravhøje. I lange Tidsrum, især om Vintren, fik han i Aarene 1816 til 20 Ophold paa Rømersdal imod at undervise Georg Rømer. Denne var „en lærvillig, rask Knøs“, som i Tidens Stil Nytaarsdag 1817 kunde overrække sine Forældre følgende Vers: „Hil Eder, Fader, Moder! — Paa Aarets første Dag. — Hav Tak for alle Goder, — Jeg nyder med Behag. — Gud! lad dem leve mange Aar — For mig ret at veilede, — At naar de sølvgraae Alder naaer, — De over mig sig fryde! — Mit Ønske i barnlig Uskyld er. — Modtag det og behold mig kier! — Deres lydige Søn G. A. K. Rømer.

D. 8. Jan. 1820 døde Georg Rømer, elleve Aar gammel. Under en Forkølelssygdом faldt han som Offer for en Fejlskrift, Spiseskefuld i Stedet for

Theskefuld, paa Mixturflasken, som indeholdt Brækvinsten. Sex Dage senere stedte de dybt bøjede Forældre ham til Jorden ved Aa Kirke. Moderen forvandt næppe nogen Sinde sin Hjærtekvide. Faderens mandige Livsmod og ukuelige Arbejdsvilje bar ham over Sønnetabet. Inden to Maaneder var gaaede, havde han taget en Brodersøn til sig i sin døde Søns Sted.

D. 8. Marts skrev Rømer til Overførster Paulsen: „Foruden Overbeviisningen om at have, rigtig nok kun endnu i det Smaae, stiftet et velordnet Forstvæsen paa Bornholm nærede jeg i mange Aar det glade Haab selv at opdrage og danne en Yngling til at blive min værdige Eftermand; og saaledes fandt jeg min højeste Lyksalighed i den Tanke: Det begyndte Værk skal ved mit Hjertes Yndling blive styret efter mine Grundsætninger maaske et halvt Aarhundrede efter, at jeg ikke er mere, og saaledes vinde Fasthed. — Enhver, der kjendte den Sjeldne, veed, at mit Haab syntes velgrundet. Men Guderne, der lege med de Dødeliges Forsætter, havde besluttet anderledes. — Min eneste Søn døde. — Grusom syntes os den Skjæbne, der berøvede os det Kjæreste paa Jorden. Dog, vi ere kortsynede! Gjerne byder jeg derfor Skjæbnen endnu en Gang Haanden til Forliig! — Det som jeg maatte have anvendt paa min Georgs videre Dannelse, bestemmer jeg i samme Øjemeed for et andet ungt Menneske. Maatte jeg blot være heldig i Valget!“

Ogsaa i Rømers Ansøgning til Rentekamret om en Friplads for Brodersønnen ved Forstintitutet i Kiel komme hans Følelser kraftigt og smukt til Orde: „Jeg havde en eneste Søn, der nu var elleve Aar

gammel; utrættelig lærvillig havde han under en duelig Huuslærers Vejledning gjort usædvanlig Fremgang for sin Alder. Han elskede og kjendte Skoven, jeg havde allerede megen Nytte af ham; jeg var meget lykkelig. For at tilvejebringe det Nødvendige til hans videre Dannelse solgte jeg min Kones ventende Arvepart, — men Drængen døde. — Mindre interessant er Livet nu for mig. Mit Embedes Førelse med tilbørligt Hensyn paa Fremtiden er imidlertid nu som forhen mit Livs Hovedøjemeed, og derfor, skjønt min oekonomiske Forfatning er langt fra at være glimrende, vilde jeg saa gjerne opofre noget for mit Fødeland, hvilket jeg har troet ikke at kunne skee paa hensigtsmæssigere Maade end ved efter Evne at understøtte en ung indfødt Bornholmer i Erhvervelsen af de Kundskaber, der paa nærværende Tid fordres af en Forstmand.“

Den udvalgte Brodersøn var den enogtyve aarige Andreas Christian Rømer, født d. 29. Januar 1799, Søn af Ejeren af Store Hallegaard i Olsker Sogn, Kapitajn Anders Rømer. Skovrider Rømer havde ladet ham deltage et Par Somre i Skovopmaalingen, lod ham nu undervise i det tyske Sprog og fik ham gennem Kommandant Hoffmann udnævnt til Lieutenant. Den søgte Friplads kunde ikke tildeles ham, da kun Forstmænds Sønner havde Adgang til saadanne. Sidst i Marts 1821 lod Rømer ham rejse over København til Kielerinstituttet; til hans Ophold her vandrede Rømers hele Aarsløn i over tre Aar umiddelbart fra København til Kiel, mens han selv tærede paa den Pengesum, Salget af hans Hustrus Fædrearv i Maglegaard — Elleshuset — havde givet ham i Hænde. Rømer satte sine Udgifter til „det

unge Menneske i Kiel“ til 60 Specier hvert Fjerdingaar, „mere end jeg egentligen har Raad til.“

Da den afsluttende Examen stod for Døren, fik A. C. Rømer disse særtegnende Paamindelser fra sin Farbroder: „Gode Christian! Skriv alt, hvad Du har at sige, vær virksom og spar fornuftigen paa dine Skillinger. Din Ansøgning til Kammeret skrive Du underdanigst men med Værdighed og — tilgiv mig denne Advarsel! — uden sværmerisk Hede. Gud give Lykke til Examen. Skriv os ofte til, men lad os ej politisere. Min gode Kone hilser Dig og jeg undertegner mig Din faderlige Ven H. Rømer.“

I Somren 1824 fik A. C. Rømer ved sin Examen i Kiel anden Karakter med meget rosværdig Udmærkelse, og i Juni vendte den nye Forstkandidat hjem til Bornholm. Allerede den forudgaaende Nytaarsaften havde Skovrideren opgjort sit Udgiftsregnskab derhen: „Denne patriotiske Grille, der bestyrkes ved 24 Aars Erfaring, at Forstvæsenet her bedst bestyres af Indfødte, har i 3 Aar kostet mig cirka 2000 Rigsbankdaler.“ Klart ses heraf Hans Rømers grænseløse Offervillighed, hvor den elskede Almindings Fremtidsvelfærd laa ham paa Hjærte.

Strax efter sin Hjemkomst faldt A. C. Rømer i en hidsig Galdefeber. I et Brev til sin Ven, Oldforskeren C. I. Thomsen udtalte Skovrider Rømer sig d. 21. Juni herom: „Det er i Almindelighed en Feil hos enhver i disse isolerede smaae Gaarde her paa Øen opdragen ung Mand, at de med al Hjertens Godhed, et godt Hoved endog saavel som den højeste Grad af Fødelands Kjerlighed, aldeles intet forstaae af det, som i vore Tider er uundgaaelig nødvendigt um sich hervor zu thun. Man kalde nu

dette Dumhed, Stolthed, Egensind, nok det er en naragtig Egenskab, for hvilken Deres Ven selv ikke er frie, som De veed. — En Mand, der vil være vel underrettet, siger mig nu, at det er afgjort og — rigtigt! —, at ingen Bornholmer herefter faaer noget Einbøde her paa Øen. — Det er mig og ligemeget. Om det imidlertid var urigtigt, at jeg i sin Tid, endog uden at have studeret, fik denne Post, derom skal Efterslægten dømme! — Min Georg, der skulde have studeret, maatte døe. Min Brodersøn, paa hvem jeg anvendte alt, hvad jeg kunde, skal maaskee leve, og saa faaer han vel det daglige Brød et Steds. Men lad ogsaa ham døe, jeg sørger ikke mere over saadant.“

En dyb Samstemning mellem Rømer og hans Brodersøn kom ikke i Fremvæxt. Dertil ejede denne for liden Fremfærdshu; hos ham fandt hans Farbroder ikke den Raskhed og Orden, som skabte en sand praktisk Forstmand. Hans Opdragelse laa i det jævne bornholmske Bondeland, og der følte han sig bedst hjemme. Derimod var Hans Rømer stadigt Ild og Flamme for at bane ham Fremgang i det danske Forstland. Han fik ham overdraget at kortlægge Almindingen og, med Skovens Udvidelse for Øje, den tilgrænsende Højlyng. Han lod ham begge Aarene 25 og 26 rejse til København for at forelægge Overførster Paulsen og Prins Christian Frederik sine Korttegninger. Han naaede endeligt at faa ham fast ansat fra Nytaar 1828 som sin Medhjælper, særligt ved skriftlige Udarbejdelser, mod en daglig Løn af tre Mark Sølv samt Brændsel.

Men det varede A. C. Rømer for længe at vente paa at blive sin Farbroders Afløser. Tidligt i Aaret

1829 forlovede han sig med Kancelliraad Peder Jespersens Datter Marine Margrethe (1805—88), blev gift i September og købte 1830 Kofoedgaard i Klemmedsker Sogn. Han fortsatte dog sin Gjerning i Almindingen; men Hans Rømers Haab om at faa sin Eftermand i denne Brodersøn skulde ogsaa glippe. Han døde ung d. 1. Juli 1831. Hans Enke nød i en Aarrække som Pension af Forstkassen 60 Rigsbankdaler Sølv samt Brændsel. Det sidste Brev, Skovrider Rømer sendte Peder Jespersen, meddelte denne den 1835 stedfundne Fornyelse af Pensionen for hans Datter. Ad denne Vej kom de mange Sølvdalere, Rømer havde ofret paa at sætte sin Brodersøn ind paa Forstbanen, til syvende og sidst — Kancelliraad Jespersen til Bedste.

Oldtidsminder og Prinsbesøg.

For at vinde frem over Tabet af Sønnen kastede Hans Rømer sig ind i Arbejdet. I Skoven gik dette sin vante aarlige Gang, krævede nu kun hans Tilsyn og stillede ham ikke spændende Opgaver. Hans higende Arbejdstrang drev ham til at tage en ganske ny Gjerning op, idet han gennemførte en fast planlagt Undersøgelse af de gamle „Røverborge“ i Almindingen. Der havdes ingen sikret Viden om de to Borgsteder. Gamleborg og Lilleborg nævntes de. De kaldte stærkt paa hans og andres Videlyst.

Gamleborgs vidtstrakte Kredsvold havde i Oldtiden ydet Bornholmerne Værn mod pludselige fjendtlige Overfald og var i den tidligste Middelalder blevet udbygget til et Fæstningsværk. Rømer udgravede 1821 og 22 Borgens to Portaabninger og synlig-

gjorde Voldens hele Forløb og Byggemaade. Paa selve Borgpladsen fandtes intet Spor af Bygninger.

Saa bød Lilleborg Oldforskeren Hans Rømer en langt større Rigdom af Fund. Hans livlige Indbildningskraft digtede den om til en gammel Røverrede. Først en senere Tid, særligt Professor C. G. Brunius i Lund 1860, har kunnet fastslaa, at den i Aarene efter 1150 har afløst den nærliggende Gamleborg som Kongens Fæstning, og at den en tidlig Forarsdag 1259 stormedes og nedbrændtes af Ærkebisp Jakob Erlandsens Broder Andreas sammen med Fyrst Jærmer af Rygen for aldrig at rejse sig igen.

Rømer havde brugt to til tre Tusend Læs af de fra Lilleborgs Mure nedstyrtede Kampesten til Bygning af de svære Grøfter, hvorigjennem han ledte Vandet ud fra den til Tørveskær bestemte Borresø ved Borgklippens Fod. Herunder havde han taget nogle Novemberdage 1815 til paa egen Bekostning at blotte lidt af de Murrester, som svagt lod sig til Syne paa Borgknoldens Top. Nu i Efteraaret 1820 traf det sig saa heldigt for ham, at Lieutenant Jansen havde endt de ham af Oldsagskommissionen overdragne Undersøgelser af Gravhøje uden at faa brugt hele den Mandsstyrke af Bornholms Milits, som Kommandant Poul Magnus Hoffmann (1778—1842) havde stillet til hans Raadighed. „Da“, skrev Rømer den 20. Okt. 1820 til Oldsagskommissionen, „ilede jeg, som ej gjerne lader Vorherres Fugl dø, til Kommandanten og erholdt af denne højst gavnelystne Mand gjerne Tilladelse til at afbenytte det overblivende Mandskab til Undersøgelse af de med Jord og Buskværk aldeles bedækkede Ruiner, hvor jeg nu allerede over 14 Dage arbejder med 8 Mand

daglig. Denne Sag interesserer og morer mig, der uden for min Dal og dens Skov- og Fjældegn ej søger Adspredelser.“ Saa snart Frosten var ude af Jorden det følgende Foraar, gjenoptog han strax dette Værk paa samme Vis, og endnu i 1822 havde han 112 Militssoldater, hver i to Dage, i Arbejde paa Lilleborg.

Ved dette store Udgravningsarbejde blottedes og klarlagdes Borgens Bygningsrester. Der fandtes en Mængde Redskaber, dels til Brug i det daglige Liv, dels Vaaben. Ud fra Fundet af brændt Kornforraad sluttede Rømer, at Borgen var gaaet til Grunde ved Ild. I den dybe Taarnkælder laa et Stykke Jern inden for et i Murvæggen indkradset Hul, og han tænkte med Medynk paa den Fange, hvem Slottets Tyranner havde spærret inde her, og som forgæves havde søgt at bryde sig Vej ud til Lyset og Friheden. Hans Fund vandrede ind i Oldsagsamlingen i København, der redegjordes udførligt for dem i Antiqvariske Annaler, og de skaffede ham til hans Glæde varme Takskrivelser fra den kongelige Oldsagskommission, med hvis Leder, den kendte Christian Jürgensen Thomsen (1788—1865), han knyttede varigt Venskab.

Herigjennem bragtes Oldforskeren Hans Rømer i fast Forbindelse med denne Kommission og blev dens Tillidsmand paa Bornholm. Han deltog med Lyst i forskellige Undersøgelser rundt om i Sognene. En Dag drog han endog til Aakirkeby for at hjælpe Sognepræsten Peder Thomsen Balle (1755—1846) til at tyde den lange Runeindskrift paa Kirkens Døbefont, men følte sig dog lettet ved, at Præsten mente at have klaret den hele inden hans Komme. Rømer

stillede Kommissionen Forslag om at vælte Bavgasten for at fremdrage de derunder rimeligvis hengemte Guldskatte. Der er des værre væltet flere Hundreder Bavgasten paa Bornholm; men hverken Guld eller andet findes under dem. Saaledes tumlede Hans Rømer sig med Liv og Lyst som Bornholms første indfødte Oldgransker.

Ogsaa som saadan skulde Rømer, endnu saa sent som i 1828, tørne sammen med Kancelliraad Jespersen. Denne indgav til Kongen et umodent, paa hans Læsning af Seneka og andre fjærnt liggende Forfattere grundet Forslag om at lade Borresø helt tørlægge for at optage de deri rimeligvis nedsænkede Oldtidsskatte samt søge naturlige Metal- og Kulfløtser. Rentekamret lod indhente Skovrider Rømers Skøn over dette Forslag, og han havde her let Spil med at afvise dette ukaldede Indgreb i Kongens indhegnede Almindingskov: „Hr. Kancelliraaden skal jo ellers passe paa Sandflugten, lige som jeg paa de Kongelige Skove og Tørvemoser. Vi have saaledes hver sit at passe.“

Almindingen gemte ogsaa de tre mærkelige Rokkesten i Djævledalen. Den oldtidslærde Biskop Frederik Münter (1761—1830) havde paa en tidligere Rejse undersøgt dem, ladet dem opmaale og tegne og i Antiquariske Annaler 1820 hævdet, at vore hedske Forfædre havde lagt dem i det rokkende Leje med deres Gudedyrkelse for Øje. Paa en Visitatsrejse besøgte Münter d. 11. Avg. 1821 Almindingen paa ny, og med Skovrider Rømer selv som Kusk kørte han og Sognepræst Balle rundt i Skoven. Da „forefaldt en Scene, som uden Tvivl fortjente at males“, skrev Rømer senere: „Midt inde i Skoven

mødte os Hr. Kancelliraad Jespersen med Arbejdsvogn og Redskaber og fordrede af mig nogle Trækklodser med videre, som han sagde han behøvede, da han skulde op og omvælte de saakaldte Rokkesten. Forundret over hvad der berettigede denne Mand til mod mit Vidende og Vilje og uanmeldt at lade nogen Slags Arbejde foretage inde i denne Kongelige indfredede Skov, vovede jeg at spørge ham, om han havde Tilladelse til slikt, over hvilket dristige Spørgsmaal han syntes at studse. Biskopen forundrede sig, tror jeg, lige saa meget, lagde sig derimellem, og hine vort Nordens allerældste Monumenter blev for den Gang reddede. Man har siden sagt mig, at selv Kommandanten, som og var i Skoven, skal meget have interesseret sig for hint Projekts Udførelse.“

Ja, vist var det et muntert Optrin. Dets morsomste Skikkelse turde den angergivne Biskop blive. Thi ganske uden et Vink fra ham kan det Tilfælde ikke tænkes indtruffet, at Peder Jespersen med sine Arbejdere mødte frem i Almindingen just den selv samme Dag, da den rokkestenslærde Biskop færdedes her; Tanken om gennem en yderligere Undersøgelse af Rokkestenene at lægge disses godt gemte Hemmelighed klar for Dagens Lys kan ikke have været denne helt fremmed. Næppe med helt ren Samvittighed sad hans Højærværdighed som Tilhører ved de to Bornholmeres Sammenstød. Lige over for Rømers Opblussen fandt han det raadeligst at vige Marken.

Hos Overførster Paulsen forespurgte Rømer, „om Kancelliraad Jespersen eller nogen har Ret til enten at udføre egenmægtigen i denne Kongelige Skov

nogen Slags Arbejde eller uanmeldt at krybe over Hegnet og lig Spioner at liste sig omkring i Skoven og Plantagerne her. Saa meget det i øvrigt glæder mig, at Lystrejser til Almindingskoven ere i den senere Tid blevet de kæreste Sommerforlystelser for Landets bedste Familjer, saa ondt gjør det mig ved Hr. Kancelliraad Jespersens Adfærd at være sat i den Nødvendighed, herved at bede om en passende Indskrænkning i denne ellers i sig selv aldeles uskyldige Lystvandren af honnerte Mennesker i den Kongelige Almindingskov." Forstvæsnet gav Rømer et meget kraftigt Paabud til at hindre sligt, hvori Amtmand Christian Jespersen havde at yde ham Støtte. Gjennem Oldforskeren C. J. Thomsen udvirkede Rømer, at Danske Kancelli d. 24. Nov. 1821 fredlyste sammen med Ruinerne af Lille- og Gamleborg ogsaa de tre Rokkesten, da den kongelige Oldsagskommission havde erfaret, at man, ledet af en ugrundet og falsk Tanke om, at de skulde bevæge sig paa Ædelsten, havde villet vælte dem for at undersøge dette.

Trods dette fortælles der paa Bornholm, at det lykkedes Peder Jespersen at vælte en Rokkesten, „Munken“ kaldet. Denne laa imidlertid urokkelig omtrent midtvejs mellem den store og de to mindre Rokkesten. Men af selve Rokkestenene gik de to sidste hurtigt til Hvile. Prins Christian Frederik besøgte Bornholm 1824; han indsaa rigtigt, at slige svære Stenblokkes rokkende Leje skyldtes et lunefuldt Spil af Naturkræfterne. Efter sin Rejse beskrev han deres Forhold saaledes: den ene Sten laa saa fast, som havde den aldrig givet sig af med at rokke, den anden var væltet ud af sit Leje, og kun den

tredje og største kunde endnu bringes til at rokke. Dette kunde tyde paa, at Bornholmerne have løftet en eller to af dem til Side for at kunne overrække den folkekære Prins den ægte bornholmske Diamant, over hvis uslideligt haarde Kant de troedes at rokke. Langt senere, omkring Aar 1890, har endeligt ogsaa den sidste, den store Rokkesten, lagt sig til urokkelig Hvile.

Prins Christian Frederiks Besøg havde Rømer imødeset uden stor Forventning. „Jeg var til Freds, den hele Stads var forbi“, havde han skrevet; „de vidtløftigste af mine Skovanlæg falde ikke i Øjnene, da de smaa Træer for en stor Del endnu skjules af den høje Lyng.“ Sammen med Kancelliraad Chr. G. D. Lohmann (1785—1829) og Major Henning Pedersen gik han dog ivrigt i Gang med at smykke Skoven med sindrige Anlæg og byggede en lille Træpavillon paa Søndre Jomfrubjerg, hvor Folkefesten skulde holdes d. 21. Juli 1824. Allerede Dagen forud ledsagede Rømer Prinsen paa hans Vandring i Rø Strandskov. D. 21. Juli Klokkeren 5 kom denne til Almindingen, hvor „sikkert mere end 10000 Mennesker“ flokkedes om ham; efter dette Skøn skulde det halve Bornholm være mødt frem. Sang, Tale, Artilleriskud, Fyrværkeri vekslede med hverandre; Forfriskninger og Vin bødes rundt. Til sidst gik Dansen i Fakkelskin; „uden Forskel dansede Hans Højhed hele Natten med enhver.“ Den af Hyldest og Dans trætte Prins søgte nogle Timers Søvn under Rømersdals Straatag. Den følgende Dag førte Rømer ham rundt i Skoven.

Greben af den Begejstringsbølge, der slog Prinsen i Møde fra alle Bornholmerne, skildrede Rømer sine

Følelser for Overførster Paulsen: „Jeg havde den Lykke, flere Gange at tale med og at være til Taffel med Hans Højhed, der endog tilbragte en Nat i min Hytte. Paa en Tur til Hest, som varede i fire til fem Timer, besaa Prinsen d. 22. Juli hver Krog i Almindingskoven. Den Tilfredshed Hans Højhed ytrede med alt, hvad jeg her har udført, gjorde mig — maalløs, men saa lykkelig, som jeg i mit Liv kun denne ene Gang har været. Prinsen har tilladt, at en paa det forhen saakaldte Søndre Jomfrubjerg, nu Christianshøj, i Anledning af en Folkefest opført Pavillon maa blive staaende, og at den maa bære Navnet: Prins Christians Minde. Man har da besluttet at give dette Hus mere Varighed, hvilket jeg giver mig den Ære herved pligtskyldigst at melde. Heller ikke bør jeg undlade at sige Deres Højvelbaarenhed, at Hans Højhed før Afrejsen skænkede mig en Gulddaase og min Kone sit Portræt.“

Atter dette Prinsebesøg skaffede Rømer nyt Arbejde. Han vaagede over Tilhugningen og Rejsningen af den henved syv Metre høje, firkantede Granitstøtte, som Bornholmerne satte paa Kristianshøj til Minde om Besøget; Kancelliraad Lohmann udkastede Tegningen til den, Rektor P. G. Bohr forfattede Indskriften, og Stenhugger Løppelmann tildannede den af selve Jomfrubjergets Granit. Paa egen Bekostning byggede Rømer samme Steds den grundmurede Pavillon, i hvilken vel de fleste af os Bornholmere have tilbragt lykkelige Timer som Almindingsgæster omkring det sulrige Familjebord. Begge indviedes de paa Prinsens høje Fødselsdag, d. 18. Sept. 1825, under stor Fest med Kanonsalut, mens alle Bornholms Kirkøklokker kimedede en Time

igjennem. I Følge Kongens Resolution af 1. Marts 1837 købte Staten denne Pavillon af Rømers Enke for dens Vurderingssum 854 Rigsbankdaler. Den smykkedes med oljemalede Billeder af Frederik den Sjette og hans Forfædre paa den danske Trone og aabnedes gæstfrit for alle honnorte Lystvandrere i den Kongelige Almindingskov.

Storalmindingen.

Den elskede Almindingskov tryllebandt Hans Rømer. Selv til en Rejse til Rønne fandt han sjældent Tid. „Jeg sætter mig stedse for at rejse til Rønne, men Gud véd, naar det sker“, skrev han 1815. End mere fjærnt laa ham enhver Tanke om en Københavnsrejse; 1817 skrev han til Botanikeren Hornemann: „Den Lykke at se vor gode Konge vil uden Tvivl ej mere falde i min Lod. De, Hr. Professor!, nyder uden Tvivl ofte denne Lykke, og Deres Højvelbaarenhed kunde maaske en Gang sige Kongen, at Holtsførsteren paa Bornholm fortjener Hans Majestæts Naade. Hvem véd, hvad det kunde være godt for?“, og 1819 til Forstinspektør Schäffer: „Hvad skulde jeg i København? Virkelige Udmærkelser for virkelige Bornholmers Fortjenester af deres Fødeland har man vel ingen.“

Rømers fulde Arbejde er lagt ind i Almindingskoven; han og den ville for stedse være ét. Hans Mangel paa Sans for Samarbejde med andre gjorde hans mangfoldige Tanker om Fremme af Bornholms Udvikling paa andre Omraader dødfødte. Denne Mangel hos ham træder tydeligt frem deri, at uden

for Almindingsgærdet haves intet Steds paa Bornholm noget varigt Minde af hans Virksomhed.

Uden for Almindingsgærdet var Rømer de gammelvante Forholds Mand. Som Flertallet af sine Landsmænd var han blind for, at Landets Agerbrug maatte væltes ud af sit gamle Leje for at løftes frem til en frodig Udvikling. Jordernes Matrikulering og Magelæg, fremtvungne ved Lovbud og baarne frem, det første af Major Henning Pedersen, det sidste af Peder Jespersen, var for ham „en fuldkommen Omvæltning og Forstyrrelse af det hele Landvæsen. Og er det en afgjort Sag, at det i Almindelighed er de fattige og enfoldige, der lide mest under Revolutioner: saa fri os Kære Herregud fra disse! Saa tænker maaske Bonden, der véd, hvad han har, men ej i andet Fald hvad han faar. Og jeg tænker: Bonden har Ret. Det var ej alene mindre passende, det var vel endog højst uretfærdigt at ville drive Magelægning af Strølodderne, Bondens Ejendomme, som kun han kender, igjennem ved Lovbud. Tanken alene er skrækkende. Svarer da ikke Bonden, saa længe han kan, og uden Knurren de paabudne Afgifter? Er da Ejendom blot en tom Lyd?“

Uden at vide det stillede Rømer sig her hindrende i Vejen for Gjennemførelsen af sin egen Yndlingstanke: at skabe Storalmindingen ved Indtagelse af den tilgrænsende Højlyng. Thi Bornholms Matrikulering og de enkelte Bøndergaardes Jordsamling gennem Magelæg var nødvendige Forløbere for Udskiftningen af Højlyngen mellem Kongen som Grundejer og Bornholmerne som Brugsejere; og først denne muliggjorde efter Rømers Død Storalmindings Tilplantning til Skov.

Navnligt pinte det Rømer, som selv ikke fik alle de Pengemidler, han ønskede sig til sit Almindingsarbejde, at se den fattige Statskasse rundhaandet lige over for saadanne pengeslugende Formaal, og andre bornholmske Skovplantninger følte han som snyltende Skadedyr for sin Kongelige Skov. Tilplantningen af Sandflugten mellem Rønne og Hasle var ham en skarp Torn i Foden. Strandskoven i Rø, sammen med Spælingemosens Tørvebrug, tænkte han sig som et attraaværdigt Tillæg til Statens Skovvæsen: „Strandskoven er en Perle, som ikke for en ringe Besparelse for Øjeblikket bør bortkastes.“ Men til andre Tider, 1817, 19 og 25, talte han ivrigt for at afhænde den og lade Salgssummen komme Almindingsarbejdet til Gode. Han oplevede at se Strandskoven, hvis Rester ere den nuværende Døndaleskov, solgt i Okt. 1835 for 1500 Rigsbankdaler Sedler til fire Gaardejere i Rø. Dette Salg har en senere Tid beklaget.

Kommandanterne Johan Christian Funch (1746—1808) og P. M. Hoffmann, som boede i Rønne, fandt sig lidet tjente med Brugsretten af den fjærne Slotslyng ved Hammershus. Deres Forslag om at sælge den fandt en Talsmand i Hans Rømer, som atter her haabede paa en Indtægtskilde for Almindingskoven. Ogsaa Amtmand Chr. Jespersen talte 1819 for at sælge den „og ved samme Lejlighed at bortsælge de gamle Rudera af Hammershus Slot, hvoraf blot henstaa nogle gamle Mure til ingen Nytte.“ Rentekamret holdt heldigvis sin Haand over Slottet og vilde ikke „berøve Bornholm en i antikvarisk og malerisk Henseende mærkelig Gjenstand.“ Men for 1700 Rbd. solgtes Slotslyngen d. 20. Okt. 1846.

For 42000 Kroner købte Staten tresindstyve Aar senere Slotslyngen tilbage, og dyrekøbt lagdes den nu ind under Bornholms Statsskove.

Rømers Tankegang er let at fatte. Han frygtede for, at Pengemidler, som Staten maatte ville sprede ud paa Skovplantning ved Rønne, i Rø og ved Hammershus, skulde unddrages hans Et og Alt, Almindingskoven. Paa den skulde intet spares. Her, inden for Skovgærdet, var han Fremskridtsmand og Vejbanner saa vidt foran sin Samtid, at han allerede 1802 tumlede med Tanken om at skabe Storalmindingen ved at indgærde over 3000 Hektarer af Højlyngen til Skovplantning. Alter og atter, 1815, 17 og næsten hvert Aar fra 22 til 30 skrev han glødende Indlæg og stillede sig dette som nært forestaaende Maal. Han tilbød strax at gaa i Gang med Indhegningen; og med Tanken paa den almindelige Uvilje, som den gamle Almindings Afspærring havde vakt, søgte han efter Udveje til at afværge, at en slig Uvilje nu skulde rejse sig paa ny. Et saadant Overskud af Arbejdskraft sad Rømer inde med. Men hans egen Mangel paa Samarbejdsevne og Statens Mangel paa Penge nægtede ham Midlerne til at udnytte det. Han følte sig skuffet i sit Haab, arbejdsløs midt i sin Arbejdsdag.

Støttet paa Kongens Bud, at Krigen ikke maatte gjøre Skaar i Skovplantningen, havde Rømer aarligt trukket 7 til 8000 Rigsbankdaler paa Amtstuen i Rønne, og Skovens Drift havde indtil 1815 ikke blot dækket alle Udgifter, ogsaa dem til Bygninger og Vejanlæg, men endda givet et smukt Overskud. Efter Krigen maatte Rentekamret i sin bitre Pungenød sætte ham paa Smaltæring, ved at det d. 17. Febr.

1816 fastsatte anvist for dette Aar kun 2000 Rbd. Sedler, hvilket Beløb „ej maatte overskrides.“ Uanfægtet lod Rømer sig dette Aar anvise 8000 Rbd. Det følgende Aar søgte Rentekamret at fastslaa, „at Udgifterne ej maa overstige Indtægterne.“ Rømer hævdede dette Aar 10000 Rbd. paa Amtstuen i Tillid til Medhold hos Overførsteren, der ikke vilde taale Forstvæsnets nødvendige Krav afviste af udenforstaaende. Det kongelige Rentekammer maatte da ogsaa d. 6. Juni 1818 bifalde for denne Gang, at Aarets Udgifter havde meget oversteget Indtægterne, men anmodede Overforstmesteren om „at paalægge Holtsførsteren at holde sig for Fremtiden dets Resolution efterrettelig.“ Ikke des mindre overskred Udgifterne i 1818 Aarets Indtægter med 2200 Rbd. Intet kunde tæmme Hans Rømers Arbejdstrang.

Nærmest til disse Aar maatte henføres den bornholmske Fortælling om, at Frederik den Sjette ved en Avdiens paa sin bryske Maade fór Rømer i Møde med de Ord: „Han bruger for mange Penge til sin Skovplantning, den maa han standse.“ „Saa vil Deres Majestæt tage Regnen fra Bornholm“, svarede Rømer djærvt. „Hvad mener han?“, spurgte Kongen og fik til Svar: „Skovene trække Regn til, Bornholm er fattigt paa Skov og lider under Tørke.“ „Naa — ja, plant han da Skov!“, var de Ord, hvormed Kongen sluttede Avdiensen.

Ganske vist brugte Rømer til Gavn for Bornholm langt flere Penge, end det kongelige Rentekammer syntes om. Og selv om han saa den største økonomiske Fordel af sin Skovplantning i, at den sikrede Øen mod truende Brændselnød, havde han ogsaa Blikket aabent for, at „derved kunde Landet reddes

fra at blive formedelst Skovmangel og deraf følgende stedse haardere Klima stedse mindre beboeligt for Mennesker.“ Alligevel maa denne Fortælling henføres til de uhjemlede Sagn i Folket. Fra Forsomren 1801 til 1820 kom Rømer vitterligt ikke uden for Bornholm, og fra hans senere Aar foreligger der heller intet om en saadan Rejsefærd, som kunde bringe ham i Tale med Frederik den Sjette i dennes Kongedage.

Kongen hørte derimod med Glæde paa, hvad Overførsterne fortalte ham om Rømers Værk, og efter Overførster Linstows Bornholmsrejse bevilgede han d. 6. Avg. 1816 Lieutenant Hans von Rømer en ny Afsked af Krigstjenesten som Kapitajn. Denne, som ikke havde søgt herom, fandt, at Udmærkelsen nu kom sexten Aar for sent, og kunde have ønsket sig Majorstitlen for med Eftertryk at kunne træde op imod en anden Major, Landinspektør Henning Pedersen, hvis Matrikelarbejder inde i Almindingen var ham i høj Grad imod. Skellet mellem Vestre og Søndre Herreder gik fra gammel Tid tværs over Skovfogdens Jordlod ved Kolde Kilde og over Rømersdals Jorder. Rømer følte sig oprørt over dette Misforhold og tog ikke sin Pen i Ave. Rentekamret lod ham d. 15. Nov. 1823 vide, at det maatte anse hans Ytringer herom „for at være lige saa upassende, som ubeføjede.“ Dog lykkedes det ham til sidst at faa hele Almindingen lagt ind under ét (Vestre) Herred og i ét Sogn, Vestremarker.

Kongen udnævnte 1829, efter Overførster Paulsens Rejse til Bornholm, Rømer til Justitsraad og hævede ham herved op ved Siden af selve Øens Amtmand. Da Overførster, Baron Eggert C. F. Løvenskiold

(1788—1861) havde besøgt Bornholm 1832 og faaet Skovrider Rømer til at søge om Godtgjørelse for Afgang i Løn ved, at han 1800 til 3 ikke havde optaget sit Brændedeputat, og for sit Pengetab ved Skovgærdets Bygning 1804 til 10, underskrev Frederik den Sjette d. 1. Maj 1833 følgende Resolution: „Den paa Bornholm ansatte Holtsførster, Justitsraad Rømer vil Vi allernaadigst af Forstkassen have tilstaaet en Gratifikation af 500 Rigsbankdaler Sedler, dels som Godtgjørelse for flere af ham i hans Embedstid lidte Tab, dels som Belønning for den af ham udviste særdeles Duelighed og Uegennyttighed i Opfyldelsen af hans Kaldspligter.“ — Gode og sande Kongeord, som Hans Rømer sikkert har paa-skønnet med hjærtelig Glæde.

Arbejdsaften og Eftermæle.

Rømers fremskridende Plantningsarbejder kendes paa hans Lyngsalg, som naaede sin største Højde i 1819, da det indbragte Forstkassen 6 til 700 Rbd. D. 19. Avg. 1826 lod han udgaa til Læsning paa Kirkestævnerne følgende Kundgjørelse: „Da Almindingskoven nu er næsten ganske tilplantet, saa kan herefter ingen gjøre sig Haab om at faa enten Lyng eller Græs paa Roden udvist i bemeldte Kongelige Skov.“ Heraf tør sluttes, at tidligt i Foraaret 1827 fik han fuldendt Tilplantningen af den gamle Alminding.

Det var endnu hans stadige Haab, uden Afbrydelse „at kunne gaa over med Skovkulturen fra den gamle til den nye Alminding. Det er en stolt Tanke at kunne virke Gavn for kommende Slægter.

Det er allerede [1817] udspreedt her, at jeg skal have rekvireret, jeg véd ej hvor mange Tusender Tønder Land af Lyngen til Skov; og slige Rygter kunne naturligvis ej forskaffe mig mine Landsmænds Yndest. Fornøden Anseelse og Myndighed samt frie Hænder ville mine høje Foresatte forskaffe mig, — og jeg vover da alt for at vinde Udødelighed.“

Rømers Haab om at skabe Storalmindingen, i hvilket Værk han havde drømt sig først sin Søn, senere sin Brodersøn som Medhjælper, maatte glippe. Men arbejdsløs kunde han ikke være. Hans nyvakte Trang til at udforske Bornholms Oldtidsminder kunde ikke udfylde hans Tid, — end mindre Læsning, som kun var god for de lange Vinteraftener; saaledes bad han sig 1825 tilsendt fra København I. I. Rousseaus kendte Skrift „Le contrat social“. Han gik da i Gang med en storstilet Indvinding af Skovfrø, særligt Birkefrø, som Aar for Aar førtes i Sækkevis til Sjælland.

Selv fik Rømer i Nov. 1832 tilsendt to Tønder Bøgeolden fra de sjællandske Skove. Før dette Aar var Oldenbøgen en stor botanisk Sjældenhed paa Bornholm. Rentekamret havde 1687 spurgt om, hvi der ikke faldt Oldengæld (af at fede Svin paa Olden) i Kongens Skove paa Bornholm, og om Træerne ikke saa vel der, som andet Steds, kunde bære Olden. Amtsforvalteren havde da maattet oplyse det om, at der fandtes ikkun én Oldenbøg. Den stod i Mælstad Fiskerleje og faldt først i en Septemberstorm 1914. Senere lykkedes det at finde én til, paa Vællensgaards Grund i Nyker. Kancelliraad Peder Jespersen havde i Efteraaret 1811 faaet tilsendt sex til otte Potter Olden fra Aastrup Skove ved Holbæk til Ud-sæd i sin Udmarksløkke, den nuværende Sejersgaards

Have i Knudsker. Og nu 1832 lagde endeligt Skovrider Rømer Grunden til sin smukke Bøgeskov ved Svanikevejen i Almindingen.

Et ikke ringe Arbejde optog Rømer i Efteraaret 1828, i det han for bedre at udnytte Tørverigdommen i Aaremyr og andre Moser førte sine tidligere gravede og stensatte Afløbsrender dybere ned i Jord og Klippegrunden. Ved at fremtvinge heldigere Avktionsbetingelser saa han sine gode Tørv stige i Pris. Ordningen af Skovavktionerne voldte ham 1827 — lige som allerede 1817 — mange Skriverier og Sammenstød med Amtmand Jespersen og med Amtsforvalter Christian Ludvig Sehestedt. „Maaske vil det være velgjørende for Hans Majestæts Forstvæsen paa Bornholm“, skrev han i Nov. 1827, „om saa vel Hr. Amtmanden, som Hr. Amtsforvalteren aldeles kunde fritages for at have noget med dette for begge saa fremmede Væsen at bestille.“ Den Tilfredsstillelse havde han, at en kongelig Resolution af d. 21. Febr. 1827 tillagde Skovrideren 2 Skilling af hver Rigsbankdaler i Salgsbudene.

I det hele lod Skovrider Rømer intet af sine mange Arbejdsfelter ligge udyrket hen. I 1830 byggede han „af lutter nye og stærke Materialer“ tolv Fag Bindingsværkslade paa den kongelige Skovridergaard, som sædvanligt uden at spørge nogen om Forlov. Det følgende Aar godtgjorde Rentekamret ham hans Udgifter hertil med 100 Rbd. Sedler. Ogsaa ganske paa egen Haand tog han 1834 et meget stort Arbejde op, idet han førte sine ypperlige Skovveje videre frem uden for Skovgærdet til Højlyngens Grænse i Retning af Rønne, Svanike og Nexø.

De høje Herrer i Rentekamret søgte at stoppe

ham; det faldt dem vanskeligt at indse, at Vejanlæg uden for Skoven hørte ind under Skovdrift. Men Overførster Løvenskiold viste dem, at det fremmede Formaalene med og Indtægterne af Skovplantningen. Og de nøjedes med d. 2. Maj 1835 at udtale, at de betydelige Udgifter til disse Vejanlæg maatte passere for denne Gang, men for Fremtiden maatte Rentekamrets Godkendelse forud indhentes. De allerede paabegyndte Veje ud imod Hasle og imod Gudhjem saa Rømer, som Følge heraf, ikke førte ud til Højlyngens Grænse. —

Allerede ved Midsommertid 1824 kunde Rømer klage over Hovedpine, som tvang ham bort fra Skrivebordet. I 1827 udtalte han, at alt siddende Arbejde, særligt alle Skrивerier, faldt ham byrdefuldt, mens Forretningerne i Skov og Mark endnu var ham lige saa lette at forestaa, som nogen Sinde tilforn, og af disse ønskede han sig derfor stedse flere. I 1834 var han meget syg; i den følgende Sommer følte han sig mærkeligt adspredt, for Resten ret vel, og maatte lade sine Breve skrive af andre. Var hans Svækkelse en simpel Følge af lange Arbejds-aars stærke Slid paa hans Hjerne, eller var den knyttet til den Svulst, han bar i Panden? Dette Spørgsmaal lader sig næppe løse.

Længst muligt holdt Skovrider Rømer ud i sit Arbejde. Først Fire-ugers-dagen før sin Død skrev han følgende

Underdanigst Promemoria!

Da den Nervesvækkelse, hvoraf ieg har lidt i flere Aar, i den senere Tid har tiltaget i den Grad, at det undertiden falder mig besværligt at foretage lange Toure, saavel som promte at expedere de

med mit Embede forbundne Skriverier, saa vover jeg underdanigst at bede det høi Kongelige Rentekammer om indtil videre at erholde en Forstkandidat adjungeret, der i paakommende Tilfælde kan besørges Forretningerne for mig og iøvrigt udrette, hvad ieg maatte paalægge ham. —

I denne Anledning tillader jeg mig endvidere at yttre det Ønske, at det Høie Collegium gunstigst vilde overdrage for anførte Hverv til den her paa Landet constituerede Sandflugtscommisair, Forstkandidat Fasting, der er den eneste i mit Fag, ieg kjender lidet til og desaarsag helst attraaer, ligesom det naadigst maatte bestemmes, hvad Erstatning han derfor skulde nyde af Forstkassen. —

Rømersdahl d. 25de Julij 1836.

underdanigst H. Rømer.

Til Det høi Kongelige Rentekammer.

Mellem hin Promemoria af d. 27. Okt. 1799 og denne af d. 25. Juli 1836 ligger Hans Rømers stolte Mandsværk: Nyskabelsen af Almindingskoven. Endnu var hans Livsmod ubrudt. Dog lakkede det mod Afslutningen. Hvor stille og sindigt han kunde se denne i Møde, lader sig vel læse ud af et Vers, han otte Aar tidligere havde sendt sin Svoger, Kapitajn Lars Westh (1754—1835) paa Loftsgaard i Vestremarker:

Ønsker fra den stille Dal
Hermed vi Dig sende.
Dem af Hjærtet tolke skal
Dig Din Ven og Frænde.

Syvti fire Leve Aar
Glede hen saa fage.
Bakken siden nedad gaaer, —
Hvo vil det beklage?

Hvor Du stod i Ungdoms Aar,
 Kjære gode Gamle!,
 Der en yngre Slægt nu staaer
 Og om Dig sig samle.

Gid Din Aften vorde blid,
 Dig Din Afkom hædre!
 Sildig Du fra velbrugt Tid
 Vende til det Bedre!

Ind i Avgust Maaned maatte Rømer holde Sengen. Hans Hustru plejede ham og hans kære Embede, førte Regnskaberne og udbetalte Skovarbejdernes Penge. Hans forrige Amtmand Fr. Thaarup, som denne Sommer færdedes paa Bornholm, skildrede d. 23. Avgust sit Besøg hos ham: „Rømer har længe været sygelig, og man har længe sagt, at han ej kunde leve. Jeg gjorde en Rejse til Almindingen for 5 à 6 Dage siden og fandt ham vel sengeliggende, men dog livelig i Aanden og til Freds med at se mig. Hos Rømer kunde jeg naturligvis ikke længe være; han taalte det ikke.“

I Høst, mens Vinden omkring de nu skovklædte Stortebakker lod Sensomrens første gulnede Birkeblade flagre mod Jord, endte Hans Rømers travle Arbejdsdag. Han „henslumrede ved en rolig Død Mandagen d. 22. Avg. 1836 Kl. 6 Formiddag i sin Alders 66de Aar.“ Fire Dage senere mødte Bønder, Borgere, Embedsmænd frem, det største Ligfølge Bornholm havde sét siden Guvernør Koefoeds i Aaret 1808, for at føre ham til Jorden ved Aa Kirke. En flad Sandsten dækker hans Gravsted. Det bør fredes for hans Livsdaads Skyld.

Forstkandidat Carl Fasting (1799—1859), som,

foretrukket ni indfødte Bornholmere, d. 8. Marts havde overtaget den ved Kancelliraad Peder Jespersens Død ledig blevne Stilling som Sandflugtskommisær, udnævntes d. 13. December til samtidigt at være Skovrider paa Bornholm med Bolig paa Rømersdal. Han udvidede begge sine Forgængeres Værk særdeles stærkt, især efter at Udmarkernes Udskiftning havde gjort Povlsker og Persker Strandmarker tilgængelige for Skovplantning og lagt Grunden til Storalmindingen, i det den gamle Almindings Areal 1842 voxede til det tredobbelte, 2450 Hektarer, ved Tillæg af den omgrænsende Højlyng. Det siges, at Forstraad Fasting forøgede ved sine Plantninger Statsskovenes træbevoxede Areal til næsten det dobbelte. Til lige faldt det i hans Lod at fuldende Rømers gode Landevejsnet, i det Amtet valgte ham til Vejinspektør, og han som saadan førte Vejene frem fra Højlyngen ud til Øens Kystbyer. Han døde paa Rømersdal 1859.

„Holtsførsterinden“, eller som hun selv skrev sig, Kirstine Marie salig Rømer omtales som en meget højagtet og sjældent fornuftig Kone. Hun flyttede til Rønne og henlevede her sin Enkestands 31 Aar i stor Stilhed. Hun døde midt i sit 89de Aar den 7. Dec. 1867. Hendes Gravsted paa Rønne Østre Kirkegaard kan ikke paavises efter den ufromt hensynsløse Sløjfning og Omdannelse, som denne Gravplads underkastedes Aar 1915.

— For den, der har, om end blot i gamle Brevpakker, fulgt Hans Rømers Liv, er det endnu den Dag i Dag, som skiller Døden ham her fra en af hans bedste Venner. Bornholmerne elske ham, ikke blot fordi han ved sit Arbejdsslid fremvirkede paa

de øde Almindingsklipper Livet selv, Livets fejreste og frodigste Fylde, men end mere fordi de hos ham gjenfinde deres eget Væsen og særegne Evner rigt og stærkt udviklede.

Hans utrættede Arbejdstrang, som af Knaphed skabte Rigdom, hans urokkelige Selvtillid, hans stolte Værdfølelse, hans kække Kampmod, hans dristige og driftige Fremsyn spirede frem af Bornholms Klippegrund. Hans vennesæle Sind, muntre Lune, djærve Tale, livlige Aand, som tog Tidens Gjøremaal op til Drøftelse, hans Stemningsrigdom og lyse Evne til at arbejde sig fri af Livets Uvejrhavde Rod samme Steds. Alle disse Sider af hans Væsen stod skarpt udprægede, som Kodalens Klippevægge hæve sig stejlt over den frodiggrønne Engdal.

De stejlt skaarne Kodalsklipper eje ogsaa de stærke Skygger og de skarpe Kanter. Saa lidt som de lod Hans Rømer sig rundbøje eller glatslibe til at føje sig stilfærdigt ind i selvfornægtende Samarbejde med andre Embedsmænd paa Bornholm. Han vidste saa inderligt godt, hvorledes han vilde have alt ordnet; hans Egenraadighed skød andres Ønsker om at gennemføre Sagerne paa anden Vis til en Side. Men uden denne stejle Selvstændighed, som ogsaa er andre Bornholmere medfødt, var han næppe blevet Almindingskovens Nyskaber. En Fremmed som Hans Lund fra Farum Lillevang maatte have sluppet Arbejdet i Utide.

Mere end Bornholmere flest høldt Hans Rømer af at tale om sig selv og sit rige Virke. Han havde god Grund herfor i det Storværk, han øvede; men paa den anden Side var hans megen Tale herom overflødig, da alle andre paa og uden for Bornholm

kun førte lovprisende Ord om hans Gjerning og skattede den højt. Han fulgte heri en Trang, som var knyttet til hans rige Stemningsliv, sin Arbejds-glæde. Han havde sit muntre Sind nær ved Haanden. Men i den ensomme Lyngskov, hvor han kunde færdes i Ugevis uden at møde en jævnstillet Mand at drøfte og gennemprøve sine Tanker med, kunde han blive forstemt og hans Misstemning faa Tid til at gro sig fast hos ham som Bitterhed og Nag.

Sine Stemninger gav han aabenhjærtet Udløb i sine Breve og Embedsskrivelser^{*)}. Det Billed, han i disse har tegnet af sig selv, har nærværende Fremstilling søgt at opridse paa ny, saa vidt muligt med hans egne Ord. Der fandtes ingen anden Vej at gaa; men denne er ikke saa sikker at fare som Rømers fast lagte Landeveje. Naar et Menneskesinds lidenskabeligt brusende Stemningsfylde presser paa og snævres ind i Pennens smalle Spalte, fortættes den og sprænger løs med en indestængt Kraft, større end den Magt, den i Virkeligheden har øvet i Sindet. Herfra komme de Uoverensstemmelser, der ere lette at paavise i Rømers Breve; de minde os om, at han har skrevet disse stærkt i Nuet, uden Blik paa den Fremtid, hvis Arkivstøvere han i øvrigt afskyede. Under Læsningen maa derfor erindres, at mens det skrevne Ord staar fast, skifte Menneskesindets Stemninger og svinde bort som Nattedug for Solen, som skyggraat for himmelblaat.

Hans Rømer har digtet hele sit Arbejdslivs Attraa ind i den mandige Almindingskov. Den følger Born-

*) Bornholms Skovdistrikts Brevbøger og Brevpakker i Landsarkivet i København.

holmerne fra deres Barndom til deres Grav. Fra den første Skovtur did med Forældre eller med Skolen og til den sidste, da de selv som Bedsteforældre dække Bord paa Jomfrubjerget for hele Slægten fra Øst, Vest, Syd og Nord, voxer denne Skov ind i deres lyseste Minder. Hvor det Minde gror, man elsker højest? Maaske ikke just paa et af dens mange „skønne Punkter“, hvis Gjensyn dog altid mætter ens Sind. Maaske voxer det op ved et slædrende Bækløb dybt inde under det lyse Løvtag, maaske midt ude paa en sommerfrodig Eng, som synes aldrig traadt af Menneskefod, maaske paa selve Landevejen, der hvor den drejer og aabner nyt Udsyn. Her er allesteds smukt og Minder til Hvile for Tanken.

Et Minde, som er alle Bornholmere kært, møder man paa Gamleborgs Vold i Synet af Skovridergaarden Rømersdal, fra hvilken vi have set udgaa Almindingens Gjenskabelse for Hundred Aar siden. Lave og ringe ere dens straatakte Bindingsværklænger, mellem hvilke Rømers svære, grundmurede Ladebygning skinner hvidpudset frem. Mindet om Hans Rømers Liv paa Rømersdal er enhver Bornholmer en Helligdom. Ikkun vore Hjærtens simple Tak have vi at bringe ham for hans kostelige Gave, Almindingskoven.

Bornholmerne have rejst Hans Rømers Mindestøtte i hans ældste Planteskole, en slank firkantet, otte Metre høj Granitsøjle, tilhuggen og slebet i Jakob Mogensens Stenbrud ved Rønne og afsløret den 18. Juni 1893. Til Grundlag for dens Reliefbilled haves kun haft den forhen omtalte Silhouet af Rømer. Inspektør ved Nationalmuseet Peter Hauberg, der

siden 1887 har gjenoptaget Udgravningsarbejdet paa Kongeborgen Lilleborg, lod ogsaa i 1893 indhugge i Kodalens Klippevæg ved Opgangen gennem Fuglesangsrenden Vilhelm Bergsøes Vers om Hans Rømer:

Vildtet skabte han Hjem og Mennesket Skygge.
Tusinde Sangfugle nu i hans lyse Højsale byggte.
Døde Natur! ved ham fik du Livet tilbage.
Hvo som af Død vækker Liv, kan Døden ej tage.

Hans Rømers Minde er ikke en Stenstøtte, ej heller et Vers ristet ind i Kodalsklippen. Det voxer friskt og frodigt i hele hans store Almindingskov og voxer sig derfra ind i hans Landsmænds Hjærter.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

ELLEVTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1917

BORNHOLMSKE SAMLINGER

ELLEVTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOKTRYKKERI

1917

INDHOLD.

	Side
JOHAN BULMER: Hasle Landdistrikt. „Sandflugten“	1
M. K. ZAHRTMANN: Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen	26
KARL M. KOFOD: To bornholmske Storgaardes Historie .	107

Hasle Landdistrikt. „Sandflugten“.

Ved
JOHAN BULMER.

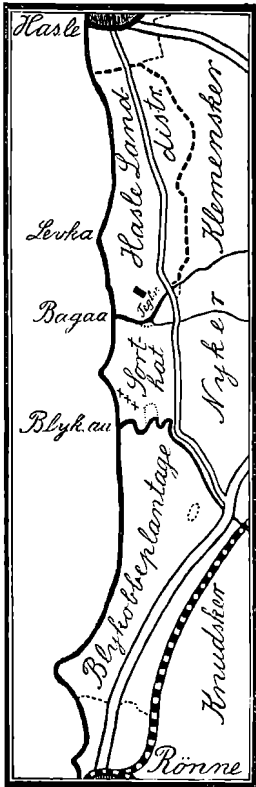
I.

Over den vestbornholmske Strækning mellem Købstæderne Rønne og Hasle findes omstaaende et lille Oversigtskort, der er i Maalestok $\frac{1}{80,000}$, idet det Omraade, Kortet omfatter, har en Længde i ret Linie fra Syd til Nord af 8 Kilometer eller noget over 1 Mil.

Bemeldte Strækning mellem Rønne og Hasle, alt-saa med en vis Bredde fra Havkanten og ind i Landet, var i tidligere Tider en Flyvesandsstrækning, kaldet „Sandflugten“, der, ligesom andre øde Udmarker, tilhørte Kongen (Staten). Ved Sandflugtskommisær Peder Jespersen af Rønne blev der imidlertid i 1819 paa Statens Vegne og Bekostning paa-begyndt i Marken Foranstaltninger til Sandflugtens Dæmpning og Opelskning af Skov paa Strækningen¹⁾. Høje Skove staar nu paa denne, især dens sydligere

¹⁾ Se F. Thaarups Beskrivelse over Bornholms Amt og Kristiansø (1839) Side 94—98 og „Bornholmske Samlinger“ 4. Bind (1909) Side 185 samt iøvrigt en illustreret Artikel af M. K. Zahrtmann i „Bornholms Tidende“ Nr. 300 B for Fredag den 22. December 1911.

Del. Mere eller mindre dybt under den sandede Jordoverflade rummer Strækningen bl. a. Jernsten, Kul og godt Ler. Stranden udfør Strækningen er næsten hele Vejen hvid Sandstrand.

Efter Nutidsopfattelse kan „Sandflugten“, eller Sandflugtsskoven i større Begreb, siges at begynde, hvor Rønne Markjorder noget Nord for denne By slipper, og at strække sig Nord paa dertil, hvor Hasle Markjorder nær ved denne By begynder. Dens Bredde indad i Landet er skiftende. — Blykobbbeaaen og Bagaaen deler „Sandflugten“ i tre Stykker, hvoraf det mellem de nævnte Aaer, Sorthatstykket, er betydelig mindre end Endestykkerne, hvilke er omtrent lige store.

Af de anførte to Aaer har den første Navn efter Blykobbegaard i Nyker, beliggende ved Hovedlandevejen lidt Nord for Aaen. Den anden omtalte Aa, der kommer Nordøst fra, har Navn efter den ikke langt fra Havet liggende Baggaard (egentlig: Baggegaard, efter en Slægt Bagge) i Klemensker Sogn, hvilken Gaard Aaen flyder tæt forbi. Den Del af Bagaaen, som er nær Havet, er ogsaa blevet kaldt Klaus Terkels Mølleaa eller Klausmølleaa efter Navnet paa en Vand-

mølle, som i første Del af forrige Aarhundrede laa omtrent, hvor den gennem Nyker Sogn kommende Aabyaa (ogsaa kaldet Mulebyaa) støder til Bagaaen, (se det i det følgende under IV refererede Kongebrev af 1844 Punkt 6). Forholdene paa nævnte Sted ved sidstommeldte sammenstødende Aaer er i en senere Tid blevet en Del forandrede, idet der ved en Vejopfyldning er givet Aabyaaen en anden Tilslutning til Bagaaen end den oprindelige. Den oprindelige Tilslutning er paa Kortet foran betegnet ved nogle Prikker.

Blykobbplantage.

De foran nævnte tre Hovedstykker af „Sandflugten“ har man — bl. a. i Matrikelsvæsenet, og altsaa efter vedkommende Sognes Navne — plejet at kalde henholdsvis Knudsker, Nyker og Klemensker Strandmark. Det sydligste Endestykke, 3: det, der ligger Syd for Blykobbeaaen og gaar mod Øst til Hovedlandevejen, har i senere Tider faaet Navnet Blykobbplantage, men kaldes ogsaa (i Forhold til Rønne) Nordskoven. Denne, der henhører under Knudsker Sogn, tilhører fremdeles Staten og bestyres af Skovrideren ved Almindingen. Boliger for Skovbetjente ved Plantagen er beliggende ved dennes Ender nær fornævnte Hovedlandevej, der fører fra Rønne Nord paa. I Plantagens sydlige Del findes noget fra hinanden et Tuberkulosesygehus²⁾ og et Traktørsted „Villa Nova“. En Flerhed af Veje og Stier fører i forskellige Retninger gennem Skoven. I dennes nordøstlige Del

²⁾ Om Statens Afgivelse af Grund hertil handler Lov Nr. 148 af 18. Maj 1906.

er et aflangt Højdeparti, kaldet Tillehøje, betegnet paa Kortet foran ved en oval Kreds, hvilket Højdeparti Nordligst bærer et Mindesmærke for Skovens foran nævnte Grundlægger Peder Jespersen. Ikke langt fra Tillehøje har Rønne—Allingebanen Holdeplads, nemlig lige Syd for Blykobbeaaen (se Kortet). Ved Aaen lidt Vest for Hovedlandevejen og altsaa i Plantagens nordøstlige Udkant findes et gammelt Vandmøllested, der nu er Sommer-Traktørsted og kaldes „Vandmøllen“. Nær Aaen noget længere mod Nordvest findes en bemærkelsesværdig Kilde, kaldet Prins Kristians Kilde efter Kristian den Ottende, der som Prins i 1824 besøgte Bornholm. I Thaarups foran i Note 1 anførte Bog Side 97 hedder det om denne Kilde, at den er beliggende paa Skrænten af Blykobbeaaen og er en sjælden Kilde, der udmærker sig ved sit fortrinligt gode Vand og ved at bære Navn af Prins Kristian Frederiks Kilde, hvilket Hans kongelige Højhed naadigst tillod, da han i 1824 glædede Bornholmerne ved sin høje Nærværelse; afdøde Kancelliraad Jespersen (den samme Jespersen, som er omtalt foran) lod i den Anledning oprejse ved Kilden en Støtte af Granitsten, hvori, hvad der er meget sjældent, findes tvende paralelt løbende Jernaarer; paa bemeldte Sten findes en Indskrift forfattet af Rektor Bohr.

Det nys anførte er altsaa, hvad der i Thaarups Bog siges om Kilden. Denne findes under Dalskrænten paa nordre Side af Blykobbeaaen og derved i Nyker Sogn, idet Aaløbet er Sognegrænse. Den omtalte Sten med Indskrift staar ovenfor Skrænten tæt ved den dér løbende Kørevej.

Sorthat.

Paa Sorthatstykket, der altsaa falder mellem Blykobbeaaen og Bagaen, var der i Tider forud for 1868 betydelige Kulværker og tillige i nogle Aar et Teglværk. Det Omraade, hvor Kul især brødes paa Sorthat, er paa foranstaaende Kort betegnet ved tre Kryds i en Række. Teglværket, der senere er nedrevet, dog at Rester af dets Fundamenter endnu ses, laa lidt Østligere nemlig paa en Lavning, som findes straks Nord for Blykobbeaaens nuværende Løb, hvilken Lavning er omgivet af Prikker paa Kortet foran. Blykobbeaaen, hvis Løb man i Kulbrydningstiderne har forandret ved, har tidligere, hvor omtalte Teglværk senere (nemlig i 1855) blev anlagt, gaaet i Bugtning længere mod Nord; og den Del af nysnævnte Lavning, der saaledes tidligere er faldet Syd for Aaen, er kommet til at høre under Knudsker Sogn, medens Sorthatstykket iøvrigt hører under Nyker Sogn. Hvor omtalte Kulværker laa, dyrkes nu ogsaa Skov.

Det meste af Trekanten („Kilen“) mellem Bagaen og den dertil stødende Aabyaa er Statens. Men den øvrige Del af Sorthatstykket er Privatejendom. Næsten hele sidstnævnte Del tilhører nu det i det følgende nærmere omtalte Teglværks-Aktieselskab, der ogsaa ejer Størsteparten af det Nordligere beliggende Hasle Landdistrikt, paa hvilket Selskabets Fabriksanlæg væsentligst findes. Privatejendomsretten til bemeldte vigtigste Del af Sorthat er oprindelig grundet ved et Kongebrev af 1845. Der er imidlertid senere foregaaet forskellige Ejerskifter af Delen noget i Lighed med, hvad Tilfældet har været med Hasle Landdistrikt, hvorefter handles nærmere i det følgende.

Hvor Blykobbeaaen lidt fra Havet gør en Bugtning mod Syd, ligger tæt Nord for Aaen i interessante Omgivelser en Ejendom (Sommer-Traktørsted), der tidligere kaldtes „Gundbergs Have“, men nu hedder „Skovly“, til hvilket Sted Købstads- og Landbeboere plejer at gøre Fornøjelsesudflugter navnlig ogsaa til Vogns. Blykobbeaaen er i Modsætning til andre bornholmske Aaer sejlbare med Baade paa en mindre Strækning, nemlig fra omtalte Traktørsted og ned til den sandede Strandbred.

Hasle Landdistrikt.

Den Del af „Sandflugten“, der i nærværende Fremstilling særlig skal omtales, er det Stykke, der ligger Nord for Bagaen, hvilket Stykke tidligere, da det hørte under Klemensker Sogn, kaldtes Klemensker Strandmark, men nu, siden Stykket i 1850 i kirkelig og kommunal Henseende blev henlagt under Hasle Købstad, kaldes Hasle Landdistrikt eller Hasle Landsogn. Hvorledes Distriktet blev henlagt under Hasle omhandles særligt i efterfølgende Afsnit II; og hvorledes Distriktet i 1844 blev af Staten overdraget til Privatejendom og senere har skiftet Ejere oplyses nærmere i efterfølgende Afsnit IV.

Det foran under Omtalen af Sorthat berørte Aktieselskab stiftedes i 1889 og blev derpaa Ejer af hele Hasle Landdistrikt med Undtagelse af et mindre Areal (Matr.-Nr. 1 og 2) ved Levkahavnen. Selskabet, der er hjemmehørende og registreret i København, hedder „Hasle Klinker- og Chamottestens-Fabrik“; men Fabriksanlægget, Forretningen og Selskabet kaldes paa Bornholm sædvanlig „Hasleværket“.

Omtalte Aktieselskab solgte i 1891 til Hasle Kommune Landdistriktets nordligste Del, godt 55 Hektarer (godt 100 Tdr.) Land, der tjener som Byens Lystskov. Det Areal, Bykommunen saaledes blev Ejer af, er Matr.-Nr. 3 og en Del af Nr. 4 og udgør mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ af hele Landdistriktet. Skoven paa Arealet bestaar for en væsentlig Del endnu kun af lavere Naaletræer. Nordlig i Skoven er paa en af Kommunen afstaaet Parcel opført i 1912 et Sommerhotel, „Hasle Badehotel“, der ligger Vest for den Vej, som fra Hasle fører Syd paa gennem Landdistriktet. Ved Kysten nær Hotellet er god Sandstrand.

Dels paa og dels Syd for Hasle Kommunes omtalte Lystskovareal har været et af Bornholms vigtigste Kulomraader. Kulbrydningen, der tidligere var i Gang her ligesom andetsteds længere mod Syd paa „Sandflugten“, er nu forlængst standset. Men som en Nyskabning, der er fremgaaet af Egnens gamle Kulværker, staar det betydelige Teglværk („Hasleværket“) Sydlig paa Landdistriktet, hvilket Teglværk altsaa ejes af det foran omtalte Aktieselskab, der tillige fremdeles ejer den største Part (Matr.-Nr. 4a) af Hasle Landdistrikts Grundomraade.

Af hele den Jordstrækning, der ejes sammen med Teglværket, har imidlertid kun en begrænset Del, nemlig den Del, der ligger nærmest Værket, virkelig Interesse for Teglværksdriften. Visse mindre Stykker af Strækningen dyrkes som Avlsjord, men Hovedparten er Skov. — Nær Øst for Værket ligger dettes nyere Bestyrerbolig. Et Stykke Vej Nord herfor ligger et Funktionærhus, der tidligere har været Bestyrerbolig til Værket. Desuden findes der nogle andre Boliger

paa den ommeldte under Teglværket hørende hele Grundstrækning. Beliggenheden af omtalte „Hasleværk“ kendetegner sig fjernt fra ved, at Værkets største Skorsten rager højt op over Toppene af de høje Skovtræer, som omgiver Værket.

Efterat Værket, som nævnt, i 1889 var kommet til at ejes af det omtalte kapitalstærke Aktieselskab, der nu fremdeles ejer det, kom det til at gaa bedre med Værket end tidligere. Da nævnte Selskab den 29. April 1914 holdt 25 Aars Jubilæum, bragte flere københavnske Blade en Omtale af Selskabet. Dagbladet „Politiken“s Omtale, der har til Overskrift „Et Jubilæum i dansk Storindustri“, lyder:

„Baade ved sin Oprindelse og ved den Virksomhed, det nu udfolder, kan Aktieselskabet *Hasle Klinker- og Chamottestens-Fabrik* paa Bornholm, der i Dag fejrer sit 25 Aars Jubilæum, paakræve særlig Interesse.

Den første Begyndelse blev gjort i 1868 af Konsul *Jep Jørgen Colberg*, der anlagde et Kulværk og en Teglintustri omtrent dér, hvor den nuværende Fabrik findes. Senere kom Virksomheden paa Ty-skernes Hænder; der gravedes dybe Kulgruber, og Pumpeskakten paa Værket var ført ned til en Dybde af 180 Fod. Men Virksomheden betalte sig ikke, før det danske Aktieselskab, der nu bestaar, den 29. Marts 1889 stiftedes med Vekselerer *M. S. Meyer* og Grosserer *L. Edelstein* i Bestyrelsen og den Sidstnævnte som Direktør.

I Januar 1911 døde Grosserer Edelstein, og siden har Ledelsen været underlagt Direktør *S. Goldschmidt*. Betydelige Udvidelser har i disse tre Aar

fundet Sted. Allerede i 1911 optog Aktieselskabet i sig *Dansk Chamottevare-Fabrik lim. og Kaolin Industri Aktieselskab paa Bornholm*, hvorefter Selskabet fik Undertitlen *Bornholms Kaolin-, Chamotte- og Klinkerfabrik*. Der drives nu fra disse Værker en betydelig Eksport til Tyskland, Rusland, Finland, Sverig og Norge, og skønt Konkurrencen fra svensk Side er skarp paa det danske Marked, er det lykkedes at føre Omsætningen her i Landet frem til omtrent Halvdelen af den samlede Produktion. Det er de gule bornholmske Klinker, der er anvendt paa den ny Personbanegaards Perorer, i vore Elektricitetsværker, paa Frederiksberg og i en Mængde Provinsbyer.

Under Direktør Goldschmidts kyndige og energiske Ledelse er det jubilerende Selskab nu i stærk og glædelig Fremgang, og blandt industrielle Virksomheder paa Bornholm er det ubestrideligt den, der med størst Held har hævdet dansk Initiativ og Foretagsomhed.

Etatsraad *Emil Glückstadt* er Formand i Selskabets Bestyrelse, der iøvrigt bestaar af Kommitteret *Schack Eyber*, Overretssagførerne *H. H. Bruun* og *Laur. Heine*, Grosserer *M. Clausen* og Hypotekforeningsdirektør, Arkitekt *Seemann*."

De andre Værker, hvortil der sigtes i foranstaaende Dagbladsartikel, er „Rabækkværket“ Øst for Rønne, i Knudsker Sogn. Omhandlede Selskab leder nu ogsaa Hammerens Stenværk, se Noten i det følgende ved Slutningen af Afsnit II.

Det omtalte Hasleværk har et stort Lerleje nær Syd for Bagaaen, altsaa paa Sorthat, i kun mindre

Afstand fra Havet. Som tidligere oplyst ejes Størstedelen af Sorthat sammen med Hasleværket. Over Bagaen er Bro med Skinnevej til Lertransport fra nævnte Lerleje til Værkets Bygninger noget Nord for Aaen. Iøvrigt er der Skinnevej — for Vogne, trukne af Hest — fra Værket Nord paa til Hasle Havn, der altsaa er det rette Udskebningssted for Teglværkets Produkter.

Som strejft i det foregaaende er der ved Hasle Landdistrikts Kyst et ganske lille Fiskerleje, kaldet Levka, der nu kun har eet Hus. Den til dette Fiskerleje liggende Jord har Staten i gammel Tid, medens „Sandflugten“ laa i sin Naturtilstand, udfæstet til Lejets Beboere. Paa Landkortet i Thuras Beskrivelse over Bornholm af 1756 findes herommeldte Fiskerleje benævnt Levkakrogen. Havkanten ved Lejet er fuld af større Sten, mellem hvilke er dannet en simpel Havneplads for Baade. — Den væsentligste Del af Levkajorden ligger Nordligere end Havnstedet. Hvorledes det er gaaet med Ejendomsretten til Levkajorden fremgaar af efterfølgende Afsnit IV.

II.

Her skal særlig omhandles, hvorledes Klemensker Strandmark i 1850 blev kirkeligt og kommunalt henlagt under Hasle Købstad, saaledes at Hasle Landdistrikt som saadant fremkom. Nævnte Henlæggelse skete i Henhold til en til Kongen rettet Ansøgning af 1. December 1847 fra et Kulværks-Interessentskab, til hvilket Klemensker Strandmark i 1844 var blevet overdraget (se Afsnit IV i det følgende), samt fra et

Glasværks-Aktieselskab, der en kort Tid drev Virksomhed paa Strandmarken.

I Ansøgningen andrages der om, at Klemensker Strandmark „i kommunale Henseender“ maa henlægges under Købstaden Hasle. Som Grunde for Henlæggelsen anføres, at naar Kulværket og Glasværket kommer i rigtig Drift, vil dertil behøves flere Hundrede Arbejdere, hvilke ikke uden Ulempe kan have, naar de ikke bor paa Stedet; men naar de bor her, har de saa langt til Klemensker Kirke og Skole, at det maa befrygtes, at deres og især deres Børns aandelige Oplysning og moralske Dannelse vil blive meget forsømt, saa at deraf vil følge Ulykker for Samfundet; kommer derimod Strækningen under Hasle Kommune, faar Beboerne nær til Kirke og Skole, hvorved det befrygtede Onde lettere forebygges; og derhos er det ogsaa i andre Henseender langt behageligere for Strandmarkens Beboere at høre under Byen end under Landsognet, og der er Haab om, at mere formuende Familier vil nedsætte sig paa Strandmarken, naar denne henlægges til Byen, medens i modsat Fald kun simple fattige Familier vil bosætte sig her, hvorved det hele vil faa et sørgeligt Præg.

Klemensker Sogneforstanderskab paaskrev under 7. Januar 1848 Ansøgningen Erklæring om, at det ikke havde noget imod, at Klemensker Strandmark „i alle kommunale Henseender“ kom til at henhøre under Købstaden Hasle, „dog med Forbehold af Sognets Strandingsret, Ret til at benytte den ved Stranden indflydende Tang, samt Frihed til ved Stranden at hente de for Landboerne nødvendige Materialier saasom Sand, Grus, Sten og deslige“.

Hasle Kommunalbestyrelse paategnede under 28. Februar 1848 Ansøgningen Anbefaling om, at Ansøgningen maatte bevilges saaledes, at Klemensker Strandmark „som et Landdistrikt henlægges i Kirke-, Skole-, Fattigvæsens- samt alle andre kommunale Anliggender under Hasle Købstad“. Ved Anbefalingen bemærkedes, at det maatte antages, at Strandmarken Tid efter anden, som Kulværkets og Glasværkets Drift udvidedes, mere og mere vilde blive bebygget for Arbejderne, og at det maatte erkendes, at det i alle Henseender vilde være til Bekvemmelighed for Beboerne paa Strandmarken at henhøre til Hasle Købstad i Stedet for til Klemensker Sogn, nemlig som Følge af Strandmarkens fjerne Beliggenhed fra Klemensker Kirke og Skole og dens nære Beliggenhed ved Hasle. — (Klemensker nuværende vestre Skole eksisterede ikke paa ommeldte Tid).

Efterat Ansøgningen yderligere havde været forelagt andre bornholmske Myndigheder, blev den omsider i 1849 gennem Amtet tilstillet Regeringen: det i 1848 oprettede Indenrigsministerium. Dette forhandlede i Sagen med Kirke- og Undervisningsministeriet, og der blev da stillet det Forlangende til Ansøgerne, at de, inden Ansøgningen kunde bevilges, maatte træffe Overenskomst med Præsten og Degnen i Klemensker. Saadan Overenskomst blev derpaa truffet og indberettet til Ministeriet; og derefter fremkom Indenrigsministeriets Bevillings(Approbations)-Skrivelse af 11. Marts 1850 til Amtmanden over Bornholm. I denne Skrivelse ytres først, at Ministeriet har modtaget Indberetning om, at Ansøgerne har truffet Overenskomst med Præsten og Kirkesangeren i Klemensker Sogn om en aarlig Erstatning for Embedstid af

5 Rigsdaler til den første og 3 Rigsdaler til den sidste for det Tab, de maatte komme til at lide ved, at Klemensker Strandmark som ansøgt henlægges i kommunal Henseende under Hasle Købstad; og derefter gaar Skrivelsen over til at udtale, at Ministeriet nu skal tilmelde Amtmanden til videre fornøden Bekendtgørelse for de Vedkommende,

„at det herved approberes, at den anførte Strandmark i kommunal Henseende udgaar af Klemensker Sogn og forenes med Hasle Købstad som et til denne hørende Landdistrikt under lagttagelse af fornævnte Overenskomst med vedkommende Sognepræst og Kirkesanger samt under Reservation af den Klemensker Sogns Beboere hidtil tilkommende Ret til i Strandingstilfælde udfor Strandmarken at antages til Bjærgere m. v.“

Efter særlig juridisk Sprogbrug bliver en Ministerieskrivelse som den her lige foran omhandlede undertiden kaldt en ministeriel Resolution. — Hvad der foran er refereret og citeret af Skrivelsen, og af den til Grund derfor liggende Ansøgning med Paategninger, hidrører fra et Par hos Rigsarkivet erhvervede bekræftede Afskrifter af Skrivelsen og Ansøgningen. Skrivelsen ses ikke trykt i foreliggende trykte Retssamlinger.

Som foran anført taler den omhandlede Ansøgning om en Henlæggelse af Klemensker Strandmark til Hasle Købstad „i kommunale Henseender“. Men af Ansøgningens nærmere Indhold — mærk ogsaa særlig Hasle Kommunalbestyrelses paategnede Anbefaling — ses det, at der navnlig ogsaa er ment, at Henlæggelsen tillige skal omfatte de kirkelige

Forhold. Og ved foranførte fra Indenrigsministeriet under 11. Marts 1850 udgaaede Skrivelse og det forud for og i Forbindelse med denne Skrivelse — bl. a. overfor Kirke- og Undervisningsministeriet — passerede blev altsaa Klemensker Strandmark i kirkelig og kommunal Henseende henlagt som et Landdistrikt til Hasle Købstad paa noget lignende Maade som Hammeren, Hammersholm og Slotslyngen er et Landdistrikt til Købstæderne Allinge-Sandvig³⁾). Omtalte Henlæggelse bevirkede imidlertid ikke, at Strandmarken i Jurisdiktions-Henseende blev lagt fra Bornholms Nordre Herred over til Hasle Købstad, og Hasle Landdistrikt hører saaledes i anførte Henseende fremdeles under nævnte Herred, hvilket altsaa især har den Betydning, at Retssager fra Landdistriktet skal paastævnes ikke til Købstadsretten, men til Herredsretten.

III.

Her skal gøres enkelte Bemærkninger om de bornholmske Kul, der, som allerede foran berørt, har

³⁾ Bemærk Omtalen af Hammershus Birk i „Bornholmske Samlinger“ 5. Bind (1910) Side 108 og følgende. — (Hammeren, som Allinge-Sandvig Kommune i 1875 solgte til Privatmand, har Staten i 1913—14 — ifølge Bevilling paa Finansloven (§ 26 II) — købt tilligemed det paa og ved Hammeren værende Stenværksanlæg samt Hammerhavnen; se især „Bornholms Tidende“ Nr. 289 for Onsdag den 10. December 1913, hvori der vedrørende dette Statens Køb af Hammeren findes skrevet forskelligt — bl. a. historisk — om Hammeren. Et nydannet i København hjemmehørende og registreret Selskab „Hammerens Granitværk“, hvori „Hasleværket“ er Parthaver, har senere forpagtet nævnte Stenværksanlæg af Staten).

været at finde især i Hasle Landdistrikt og paa Sorthat.

Som oplysende Literatur om de bornholmske Kul kan særlig nævnes: 1) F. Thaarups foran i Note 1 nævnte Bog Side 235 og videre; 2) Traps Beskrivelse af Danmark (Bornholm) 1. Udgave af 1857; 3) Den anskueliggørende, med Kort og andre Tegninger ledsagede Afhandling „En Skitse af Sorthat Kulværk paa Bornholm“ af Adjunkt Cand. polyt. M. Jespersen, trykt 1866 i Rønne som Bestanddel af „Indbydelsesskrift til de offentlige Examinere i Rønne højere Realskole“.

I tidligere Perioder af Jordens Liv — før den blev befolket — er der paa den bornholmske Strækning mellem Hasle og Rønne og Sydøst for sidstnævnte By kommet til paa flere Steder at ligge en Samling Lag, det ene ovenpaa det andet, hvoriblandt ogsaa Kullag, de sidste hvert for sig dog i Reglen kun af ringe Tykkelse. Der forekommer altsaa paa sine Steder en Flerhed af Kullag ovenover hverandre med mellemliggende, stundom meget tykke Lag af især Ler og Sand. Det særlig mærkelige er imidlertid, at disse Lagstablinger ikke ligger tilnærmelsesvis vandret, men gaar i skraa Stilling ned i Jorden til ukendte Dybder. Det kan vel antages, at Kullagene bestaar af Rester af Plantevækster, og at der periodevis har været snart Land og snart Havbund paa de forskellige Lag, der altsaa oprindeligt maa have ligget omtrent vandret. Hvorledes Lagene er kommet i den skraa Stilling er et Spørgsmaal, som det tilkommer Jordkyndige at forklare.

Blandt flere andre Afgifter skulde de bornholmske Bønder i gamle Dage svare ogsaa Kul til Hammershus Slot, men disse Kul var Trækul, der altsaa skulde

svides af Træ fra Øens Skove. De bornholmske Stenkul (Brunkul) er man først senere blevet nærmere opmærksom paa. Kristian den Fjerde lod i Tiden ved Aar 1640 anstille Undersøgelser om de bornholmske Kul; men det mentes, at Kullene ikke var meget værd. Senere indfandt der sig imidlertid paa Bornholm snart en og snart en anden, som foretog Undersøgelser paa Øen ved Boringer, Skaktgravninger og deslige til Oplysning om, hvorvidt der i Jorden fandtes Kul, som i Mængde og Godhed kunde afgive Betingelser for en eventuel Storforretning med bornholmske Kul. Ved disse Undersøgelser blev der anvendt og tabt betydelige Kapitaler, idet Undersøgelserne ikke førte til de attraaede Resultater. Imidlertid kom dog Kulbrydning i nogen Grad i Gang paa Bornholm, foreløbig mest af mindre bemidlede Folk, der sluttede sig sammen i Interessentskaber.

Oprindelig blev der formodentlig gravet Kul i Statens (og Rønne Kommunes) Udmarksjorder ret planløst uden nogen nærmere Kontrol fra det Offentliges Side, men efterhaanden fremkom der visse Regeringsbestemmelser til Skabelse af Orden ved Kulbrydningen i den kgl. Udmarksjord, idet det bestemtes, at de, der vilde bryde Kul sammesteds, skulde ved Øvrighedens Mellemkomst have anvist til Brug bestemt afmærkede Grundstykker til Kuloptagningen, hvorhos de skulde holde sig en Flerhed af Regler efterrettelige, ligesom de skulde fortabe den ved Udvisningen erholdte Ret, naar de nedlagde Virksomheden.

Man har gravet Kul ved Byaaen umiddelbart Nord for Rønne og visse Steder længere mod Nord; endvidere nær Kastellet Syd for Rønne samt paa flere

Steder længere Sydøst for Byen nær Havet. Men de Steder, hvor Kulbrydningen fik størst Betydning, var paa Klemensker Strandmark (nu Hasle Landdistrikt) og paa Sorthat. Man havde i disse Egne tre saakaldte Kulsystemer, nemlig: 1) Hasle- eller Levka-systemet i den nordlige Del af Hasle Landdistrikt; 2) Bagaa- eller Klausmøllesystemet under og ved Siderne af Bagaaen, og 3) Sorthatsystemet Sydvestlig paa Sorthat. Det var navnlig Kullagenes forskellige Skraaningsretninger, der begrundede denne Inddeling i Systemer. Haslesystemets Kullag „falder“ (skraaner ned ad i Jorden) mod Syd og „stryger“ derved (∩: gaar med Lagenes Overkanter) omtrent i Øst—Vest paa tværs af Landdistriktet. I de andre Systemer stiller Forholdene sig anderledes. — I Almindelighed hviler der et adskillige Meter tykt Jordlag over Kullagenes øverste Del. En Mængde Kul er jo imidlertid nu borttaget.

I Kulbrydningens første Tider er man rimeligvis — foruden at hugge Kul ud af Strandskrænterne — gaaet frem blot paa den simple Maade at grave temmelig vide og dybe Kuler i Jorden og derved bemægtige sig de Kul, man kunde faa fat i. Spor af saadan Gravning synes at være til Stede i Hasle Lystskovs nordøstlige Del. Efterhaanden kom det imidlertid i Brug at grave Skakter (Brønde) dybere og dybere i Jorden, fra hvilke Skacters Bund man saa gravede sig til Siden ind i Jorden og derved huggede Kul ud af Lagene, idet Kullene derefter bragtes op gennem Skakterne. Der skabtes altsaa underjordiske Gange (Ovne). Til Oppumpning af det i Skakterne og Gangene indsvivende Vand brugte man først Vindmøller, Hestegange og Haandkraft. Senere fik

man Dampmaskiner i Brug og satte i det hele større Kraft paa ved Kulbrydningen. Men som det synes, har den bornholmske Kulbrydning alle Tider betalt sig slet, og Øens Kulværker som saadanne blev da ogsaa helt nedlagte nogen Tid tilbage i forrige Aarhundrede (det nærmest Hasle i 1876). Men imidlertid er der, som tidligere berørt, blevet et stort Teglværk tilbage paa Hasle Landdistrikt nær Bagaaen.

Paa de Steder, hvor Kul er optagne, kan ses Uregelmæssigheder paa Jordoverfladen. De mest iøjnefaldende Tegn paa fordums Kulbrydning er brede, lave Dynger af lysegraa sandet Jord uden Vegetation. Disse Dynger er rimeligvis væsentlig Affald fra Skakter og underjordiske Gange. Foruden Kullene maatte der, for at skaffe Plads nede i Jorden, bringes megen Jord (Ler og Sand) op gennem Skakterne. — De ved Kulbrydningen brugte Skakter er vel senere tilfyldte eller sammenstyrtede. Men der er dog sikkert visse Steder nede i Jorden (vandfyldte?) Hulninger efter de ikke ringe Kvanta Kul og Jordaffald, som efterhaanden i Kulbrydningstiderne er bragt op af Jorden. Da man en Dag i Juli 1916 — jfr. nedenfor — havde boret efter Kul temmelig Nordligt paa Landdistriktet, Vest for den offentlige Kørevej, og man efter Boringen vilde sprænge Borerøret med Dynamit, fordi det havde fastgjort sig nede i Jorden, skete der i ringe Afstand fra Borestedet en betydelig Sammenstyrtning af Jorden.

Ved de af den store Europaskrig begrundede Forhold er der gjort forskellige Tilløb til paany at bryde Kul paa Bornholm, men endnu da dette (i 1917) skrives, foreligger der ikke noget nærmere Resultat af de paagældende Tilløb.

IV.

Klemensker Strandmark (nu Hasle Landdistrikt) blev ved et Kongebrev af 21. Februar 1844 overdraget som Ejendom til det Kulværks-Interessentskab, der ifølge det foran under II anførte senere androg om Strandmarkens offentlige Henlæggelse under Hasle Købstad. Nævnte Kongebrev skal nedenfor kortelig refereres, saaledes at visse Dele af Brevet, der synes uden Interesse her, helt udelades. Brevet er tinglæst og protokolleret i Bornholms Nordre Herred den 12. April 1844 og refereres her efter en officiel Udskrift af vedkommende Tinglæsningsprotokol.

Kristian den Ottende gør vitterligt: For at fremme en hensigtsmæssigere Drift af Kulværkerne paa Klemensker Strandmark har vi ved Resolution af 20. Januar forrige Aar overdraget denne Strandmark til det Interessentskab, som har dannet sig til Bearbejdning af Kullagene paa Strandmarken, og som bestaar af følgende Interessenter
 (her nævnes en Række Personer især af Hasle, Klemensker og Nyker) og i lige Maade bliver nu ved dette vort aabne Brev bemeldte Klemensker Strandmark med alt, hvad i og paa samme befindes, overdraget til Interessentskabet som dets Ejendom, uden at nogen Købesum derfor erlægges, til Benyttelse, som Interessentskabet bedst ved, vil og kan, dog paa følgende Vilkaar:

- 1) Under den herved overdragne Strækning er indbefattet de saakaldte Levkaløkker, men saaledes at de først, naar de bliver fæstede, skal staa til Interessentskabets Raa-

dighed, idet Fæsteafgiften indtil da tilfalder vor Kasse derimod er de nu bortfæstede Jordstykker ved den østre Side af Klemensker Strandmark ikke indbefattede i nærværende Overdragelse.

- 2) Den samlede Ejendom falder atter tilbage til os, naar enten Kulværkerne maatte blive helt nedlagte, eller Kulbrydningen ophører at drives paa en hensigtsmæssig Maade
- 3) Den af Interessentskabet under 15. Sept. forrige Aar oprettede og af Rentekammeret den 11. Novbr. næstefter stadfæstede Interessentskabskontrakt bliver i alle dens Punkter nøjagtig at efterleve
- 4) Det er iøvrigt Interessenterne forment uden forud indhentet Samtykke fra Rentekammeret at overdrage Strandmarken og Kulværkerne med Tilbehør til andre
- 5) Efter Forløbet af 5 Aar kan det paalægges Interessentskabet at svare en rimelig aarlig Afgift af det overdragne, og skal vor Kasse for saadan Afgift have Prioritet i Strandmarken med Tilbehør fremfor nogen anden Kreditor.
- 6) Det er Interessentskabet tilladt at opføre en eller flere Vandafledningsmøller paa det Sted i Klausemølleaa (Bagaa, se foran under I i Begyndelsen), hvor den saakaldte Klausemølle har staaet, og dertil benytte den ældre Mølle-dam og Damgaard, alt forsaavidt andre ikke derved præjudiceres.

- 7) Alle Skatter og bestaaende Afgifter af Ejendommen har Interessentskabet at udrede fra dette Aars Begyndelse.

Thi skal Klemensker Strandmark paa foranførte Betingelser være overdragen det ommeldte Interessentskab til Ejendom

København, den 21. Febr. 1844.

.

Læst inden Nordre Herredsting den 12. April 1844, hvorhos attesteres, at der under 15. Sept. forrige Aar er læst ved Herredstinget en Interessentskabskontrakt af samme Dato om Kulværkernes Drift og Skovplantningens Fortsættelse paa Klemensker Strandmark.

.

Som det ses, giver foranstaaende tinglæste Kongebrev ikke blot en Ret til at optage Kul paa et vist Omraade, men indeholder en virkelig Ejendomsoverdragelse af Klemensker Strandmark og er altsaa at betragte som et Skøde paa Strandmarken. Dog ses der til Ejendomsoverdragelsen at være knyttet visse Indskrænkninger og iøvrigt den Betingelse, at Staten under visse Eventualiteter kan tage Ejendommen tilbage. I disse Henseender er Kongebrevet imidlertid senere ændret, saaledes at Landdistriktet derefter som mere almindelig Privatejendom har ved Overdragelser kunnet gaa fra Privathaand til Privathaand. Her nedenfor skal kortelig refereres Indholdet af en Overretsdømme af 30. November 1896, hvoraf bl. a. ses, hvorledes der er sket Ejerskifter af omtalte Landdistrikt. Den i Dommen ommeldte Sag blev rejst ved Underretten af det Selskab — Aktieselskabet „Hasle Klinker-

og Chamottestens-Fabrik“ — der i 1889 overtog Landdistriktet med navnlig det derpaa værende Teglværk. Dommen er trykt i Ugeskrift for Retsvæsen for Aaret 1900 Side 74—77. I det herefter følgende Referat af Dommen kaldes nævnte Aktieselskab blot Selskabet.

I Henhold til kongelig Bevilling og offentlig Stævning indbragte Selskabet i 1894 for Bornholms Nordre Herreds Ret en Sag, under hvilken Selskabet paastod sig kendt ejendomsberettiget til Lodderne Matr.-Nr. 1 og 2 af Hasle Sogns Landdistrikt, de saakaldte Levkaløkker eller Levkalodder, tidligere Matr. Nr. 164 og 165 af Klemensker Strandmark.

I Sagen blev der givet Møde for Finansministeriet, som nedlagde Paastand om Forbehold af Statskassens Rettigheder ifølge kongeligt aabent Brev af 21. Febr. 1844, hvorefter — som nærmere bestemt ved kongelig Deklaration af 6. Juni 1866 — skal svares aarlig Afgift til Statskassen og en Skovfredes, og ifølge Deklaration af 8. og 10. Decbr. 1875 om en Afgift til Skovkassen⁴⁾.

Endvidere gav Beboerne af de paa Levkalodderne liggende Huse Møde i Sagen og protesterede imod, at Selskabets Domspaastand toges til Følge.

Ved Underrettens Dom af 20. Febr. 1895 blev imidlertid Selskabet kendt ejendomsberettiget til de ommeldte Lodder, men saaledes at Statskassens Rettigheder forbeholdtes.

⁴⁾ Meningen er, at der paa Landdistriktet som Helhed, og derved altsaa tillige paa Levkalodderne, er hæftet Pligt til Afgiftsbetaling og Skovfredning.

Efterat have faaet bevilget fri Proces har de nævnte Beboere af Levkahusene nu indanket Underrettsdommen for Overretten, hvor de paastaar Dommen forandret derhen, at Selskabets Doms-paastand ikke tages til Følge.

Af det foreliggende ses, at bemeldte Beboere (Appellanterne) er i Besiddelse hver af en Del af de under Sagen omhandlede Jordlodder (hvorpaa findes to Huse), idet Ibsen og Enke Jensen bebor hver sin Del af det ene Hus, der (hver Del af Huset for sig) ses gennem en længere Aarrække ved Overdragelser at være gaaet fra en Besidder til en anden, medens det andet Hus og den Del af Lodderne, som ikke indtages af Husene og en ved det førstnævnte Hus værende Haveplads, nu besiddes af Slagter Engels Enke, hvis Mand besad Huset og Jorden ifølge et Skøde af 1881 fra en Mand ved Navn Gundberg, der atter besad samme ifølge et Skøde af 1869 fra en Mand, der havde Skøde paa Huset og Fæstebrev paa Jorden.

Appellanterne gør nu gældende, at de i Kraft af de saaledes stedfundne Overdragelser eller i alt Fald ved Hævd er blevne Ejere hver af sin Del af Levkalodderne. Men i hvert Fald bestrider de, at Selskabet har nogen Ret, som kan give Hjemmel til at fortrænge Appellanterne af deres Besiddelse af Lodderne.

Som Adkomst paaberaaber Selskabet sig et den 11. Decbr 1878 til Veksellerer M. S. Meyer af København — fra hvem Selskabet i 1889 har faaet overdraget hans Ret i saa Henseende — sket Tilslag paa en Tvangsauktion over den, som det hed sig, Aktieselskabet „Bornholms Kul- og Teglvær-

ker“ tilhørende Ejendom paa Klemensker Strandmark Matr.-Nr. 3 og 4 af Hasle Købstad, forhen Matr.-Nr. 166 og 167 af Klemensker Sogn. Selskabet gør gældende, at der i den Betegnelse, hvorunder Ejendommen blev opaabt og bortsolgt, er indløbet en Fejltagelse, idet den Ejendom, som sattes til Auktion, efter deres Anbringende skal have omfattet ikke blot de i Auktionsprotokollen anførte og foran nævnte Matr.-Numre 3 og 4, men ogsaa de under nærværende Sag omhandlede Matr.-Numre 1 og 2. Til Oplysning i saa Henseende har Selskabet fornemmelig henvist til det i det foregaaende berørte kongelige aabne Brev af 21. Febr. 1844, hvorved den Staten dengang tilhørende saakaldte Klemensker Strandmark (derunder de udfæstede Levkalodder) overdroges til et Interessentskab, men saaledes at dette først skulde blive raadigt over Levkalodderne, naar Fæsterettighederne over disse udløb.

Af det foreliggende ses, at det nysnævnte Interessentskab senere skal være gaaet fallit; at dets faste Ejendom af Fallitboet skal (i 1867) være blevet overdraget til Købmændene A. P. Colberg og J. J. Colberg; at J. J. Colberg senere skal være blevet Eneejer af Ejendommen, og at der senere (i 1873) fra ham har fundet en Overdragelse Sted til det foran nævnte Aktieselskab „Bornholms Kul- og Teglværker“, der til Colberg udstedte en Panteobligation, ifølge hvilken han i 1878 gjorde Eksekution i Pantet og lod afholde den ovenfor omtalte Tvangsauktion. I nævnte Panteobligation saavel som i Eksekutionsforretningen er den pantsatte og eksekutionsbelagte Ejendom betegnet som Kle-

mensker Strandmark. Men ligesom denne Betegnelse ikke kan være nok til at vise, at Pantsætningen og Eksekutionen omfattede hele det Areal, som i sin Tid havde været Genstand for Overdragelse ved det kongelige Brev af 1844, saaledes kan den nærmere Beskrivelse, som baade i Obligationen og Eksekutionsforretningen gives af Pantets Tilbehør, meget mere synes at antyde, at det kun var den af det daværende Aktieselskab brugte Ejendom, der omfattedes af Pantsætningen og Eksekutionen. Men hvorledes det end maatte forholde sig hermed, savnes der i hvert Fald efter Indholdet af Auktionsforretningen Føje til at antage, at det ved Auktionen skete Bortsalg skulde have omfattet mere end den af bemeldte Aktieselskab benyttede Ejendom.

Af det anførte følger, at den af Selskabet fordrede Ejendomsret over Levkalodderne ikke kan meddeles. —

Den foran refererede Overrettsdom, der altsaa forandrede Underrettsdommen, blev af Selskabet appelleret til Højesteret, hvilken Domstol imidlertid ved sin den 5. December 1899 i Sagen afsagte Dom kendte for Ret, at Overrettsdommen ifølge de deri anførte Grunde burde ved Magt at stande. Det i Sagen optrædende Selskab fandtes altsaa ikke at have Adkomst til at vinde Herredømme over Levkajorden. Besidderen af Levkahuset med de tilliggende Jordlodder erholdt senere under en ny Sag Dom for at være ifølge Hævd lovlig Ejer af det besiddede. Det andet Levkahus er nedrevet.

(Skrevet i 1917).

Sandflugten paa Bornholm og Peder Jespersen.

Bornholmske Tidsbilleder tegnede af

M. K. ZAHRTMANN.

Sandflugtens ældre Historie.

Den ældste Optegnelse om Sandflugts Ødelæggelser paa Bornholm gaar ud paa, at i Bispefogden Sten Stensens Tid (1508—20) blev fem hele Gaarde i Persker Sogn fordærvede af Sand; kun nogle Enge og Agre vedblev at høstes af tre Bønder, som aarligt ydede en halv Tønde Skuresmør af dem [Breve fra 1548 i Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie, S. 168, 173]. I senere Jordebøger og i Smørskyldbogen fra 1624 kendes Resterne af disse fem Gaarde som tre halve Gaarde (Halvbo), den 28de, 29de og 30te Selvejergaard, der tilsammen yde 8 Bismerpund 9 Mark Smør eller lidt over en halv Tønde i Ko-, Hø-, Dagsværk- og Skuresmør; de ere helt fritagne fra at deltage i Sognebøndernes Ydelser af Sogneoxe- og Stuetingsmør, Stueting- og Foderhavre og Kørsel af Ved og Limsten. Ved en følgende Tids Omregning af Landgildeydelsernes samlede Værdi til Hartkorn naaede derfor de tre skadelidte Gaardes Hartkorn kun $3\frac{3}{4}$ til $4\frac{1}{2}$ Tønde for hver, mens ingen

af Sognets andre 27 Selvejergaarde kom under 7 Tønder Hartkorn.

Vel siger det ene af Brevene fra 1548, at Ødelæggelsen skyldtes Vand. De nævnte Gaarde ligge dog for højt, tolv til sexten Metre over Strandbredden, til at en Oversvømmelse fra Havet kan have ramt dem. Derimod kan det opføgne Sand have stemmet den forbiflydende Øleaas Vand op over deres Marker. Paa den anden Side have netop Aaløbet og den tilstrømmende Bæk frelst Engene og Agrene fra fuldstændig Undergang. De to helt forsvundne Gaarde have rimeligvis ligget paa den nu lyngtuede Sømark Vest for de nævnte Gaarde, hvilken senere atter delvis er dyrket op af Ejerne af de talrige Sømarkshuse.

Til den ene af de tre Gaarde, Tornegaard, ere Sagnene om Bonavedde knyttede. Det ligger ret nær, i de underjordiske Puslinger, som søgte at drive ham fra Gaard og Eje, at finde Folkedigtningens Omskrivning af de Naturkræfter, Sandskorn og Vindstød, som i hin Tid have truet Tornegaard og dens Naboer Magaard og Bosgaard med Undergang.

Sandflugten paa Persker Sømark synes senere at være vandret vestover. Ejeren af Eskesgaard Mads Kofoed lod 11. Juli 1603 paa Søndre Herreds Ting forbyde, at nogen „efter denne Dag skal fordriste sig til at rive Marhalm fra Boerne i Aaker til Hollebæk i Persker, uden den vil deles og derfor tiltales som for andet Uhjemmelt“ (Tyvegods) [Fr. Thaarups Papirer i Rigsarkivet, Pakke 19]. Dette Forbud maa være fremkaldt af Frygt for Sandflugt i Egnen omkring Raghhammer Odde midt paa Bornholms Sydkyst. Det er det ældste Tegn paa, at man havde Øjet aabent for Sandflugtens Dæmpning ved den

naturlige Tilvæxt af Sandgræsser. Meget baadede det næppe; Marhalmen var efterstræbt til Hustækning, hvortil den fandtes varigere end Langhalm [Præsternes Sognebeskrivelser 1624]. Forbudet mod Margræsskær i Sandmarkerne gjentoges i den kongelige Plakat af 25. Nov. 1720.

I Nabosognet Povlsker havde Flyvesandet sin frie Tumbleplads paa den brede, lave Forstrand indenfor Bornholms Sydspids Dueodde. Det byggede her sine hushøje vandrende Klitter, som minde om den jyske Vesterhavskyst. De sædvanlige Vesten- og Østenstorme førte det tværs over den øde Odde, og kun sjældent dansede det ind over det opdyrkede Indland. Det skete dog 1618, da de fire Selvejergaarde, den 23de til den 26de, som ligge i en Bue ud imod Strandmarken, 27. Juni fik udstedt et Sognevidne om, at deres Rug- og Bygjord, Enge, Fiskevand og Fævanding var slet ødelagte og dækkede af høje Sandbakker, saa at deres smaa Havejorder maatte tages til Bygjord, og to af Gaardene (24de og 25de) maatte flyttes. De kongelige Kommissarier Iver Juel, Holger Rosenkrands og Sekretær Axel Arnfeld, som dette Aar kom til Bornholm (fra 24. Juli til 2. Avg.), indstillede de skadelidte Gaarde til Lempelse i deres Afgifter [Indkomne Breve til Dansk Kancelli 1618, Juli og u. D.].

I de følgende Aar bredte Sandflugten sig her. Prins Kristian besøgte Bornholm 1630 og gav de sex Selvejergaarde, den 22de til den 27de, som nævntes Sandboerne, Brev paa Nedsættelse til halv eller to Tredjedel Skat [Kornskatregnskab 1636]. Varig Hjemmel fik denne Lempelse dog først 29. Juni 1643, da Kristian den Fjerde tilstod de sex Povlskerbønder et

aaarligt Afdrag paa ialt 22 Daler i deres Landgilde [Skaanske Tegnelser].

Atter her vandrede Sandflugten vestover. I Aarene 1711 til 17 ramte den Nabogaardene, den 28de til den 31te Selvejergaard og den 6te Vornedgaard. Rente-kamret lod optage Syn paa Skaden 28. April 1711 og 21. Juli 1717. I Mellemtiden havde Forholdene forværret sig stærkt. De to Gaarde var blevet flyttede, og deres oprindelige Byggsteder kunde ikke paavises i Flyvesandsbankerne; de to andre Gaarde var helt indmælte (omringede af Sandmiler), saa at Haverne ikke kunde skelnes, Stengærderne var overdækket med Sand som af store Snedriver om Vinteren og Møgdyngerne, som Ejerne skulde udføre til deres Rugsæd om Fisked (i Efterhøsten), meget ilde fordærvede. Dobbeltgaarden Munkegaard, som 1711 havde faaet sin Landgilde nedsat til en Tredjedel, fik den nu sat til en Sjettedel; de andre tre Gaarde fik deres nedsat til en Tredjedel [Jordebogsregnskab 1718].

Ogsaa paa Bornholms Nordspids raadede Sandflugt. Navnene Sandvig, Osandbugten, Sandhammeren tale herom. Igjennem den dybe Dalslugt, der skiller Hammerens Forbjerg fra det øvrige Land, fæg Sandet og dannede sine Klitter for begge Ender af Hammersøen, hvis Vandflade ligger otte Metre over Havet; mod Øst dække de en Tørvemose. Øst og Nord for selve de høje Hammerklipper, i Læ bag disse, tilsandedes den lavere Hammerodde, som ogsaa frembyder store Klitter med dybt udskarne Dalgryder. Tilsandingen finder endnu stadigt Sted, især i den 1891—92 byggede Hammerhavn. Historiske Optegnelser fra Sandflugtstiden her findes ikke. Hele

Eggen var udyrket; her var intet at ødelægge. Sagnet vil vide, at Allinge By har været bygget paa Hammeren og maatte flytte for Sandflugten; det er opdigtet til Forklaring af det Særsyn, at Salomons Kapel hæver sine svære Kampestensmure paa denne øde Kyst ved Kragkaas Skærhavn. Men ingen Grundvold af middelalderlige Byhuse ses her, skønt Sletten omkring Kapellet er saa lidet sanddækket, at Levninger fra Stenaldertidens Fiskerliv ligge fremme i Dagen. Kapellet byggedes i Middelalderen til Brug for de til Efteraarsfisket fra Hansestæderne hidstrømmende Sømænd og Købsvende [Bornholmske Samlinger, 8. Bind, S. 128—70].

Medens Flyvesandet rimeligvis lige fra den graa Oldtid er føjet hen over Dueodde imod Syd og Hammerodde imod Nord, synes det forholdsvis sent at være brudt løs paa Bornholms Vestkyst imellem Rønne og Hasle. Klitterne ere her lidet mægtige; de gamle Kæmpegrave, Kjilehøje, ja selv enkelte Stenblokke rage op over dem. Sandflugten her findes omtalt første Gang i Jordebogsregnskabet 1680—81, hvor det hedder, at Sandegaard i Knudsker Sogn ligger ved Strandsiderne, hvor meget Sand opflyver og fordærver Ejendommen. Et Sognevidne af 15. Juni 1693 siger, at denne Gaard er en øde, til Kongen hjemfalden Steel, som ganske i sin Jord og Ejendom er fordærvet af Flyvesand, saa at ingen den hverken for Landgilden eller Kontributionerne deraf vil antage, hvorfor dens ringe Jord er hedenlejet til Naboen Kirstine salig Andres Rosmans til Fævogt, af hvilken hun ikke kan give mere aarligt end som udi alt en Otting Smør [Kontributionsregnskab 1692]. I

1738 siges Toftesteel i Klemmedsker skadelidt af Flyvesand.

Sandflugten her var farligere end de andre Steder paa Bornholm. Pisket frem af Aarets idelige Vestenstorme fæg Flyvesandet fra den syv Kilometre lange Strandmark eller Udmark ind over de tilgrænsende Gaardes opdyrkede Indmarker i de tre Sogne Knudsker, Nyker og Klemmedsker. Et simpelt Risgærde skilte Udmarken fra Indmarken; men det dækkedes hvert Aar af ophobede Sanddriver. Enten man nu øste Sandet bort eller satte nyt Risgærde oven paa Sandmilen, gjentog det samme sig; Aar efter Aar maatte hele Udmarksgærdet fornyes. Det kunde ikke holde det paa Udmarken løst gaaende Kvæg, Faar, Svin og Heste fra at bryde ind paa de dyrkede Agre. Resterne af den mægtige Sandrevle, som dannede sig over det stadigt forhøjede Risgærde, ses ved Sandegaard i Knudsker og ved Holmegaard i Nyker. I Knudsker mentes Almegaard i de sidste to Aartier inden 1800 at have tabt over to Tusend Daler ved Flyvesandet; ogsaa Rosmannegaards Skade var stor. Foruden disse nævnte Gaarde hjem søgtes i Klemmedsker særligt Baggegaard, Siegaard og Toftesteel.

Sandflugten skal have bredt sig stærkt efter Vinteren 1740, hvis langvarige Barfrost og Blæst ødelagde det sparsomme Plantedække, som endnu holdt Sandet bundet. Den udvidedes ved, at Militzens Artilleri og Kavalleri tog sig Øvelseplads ved Kjilehøje og skar Bredtørv til deres Skansearbejder. Kørevejen fra Rønne til Hasle førte over Sandmarken med utallige Hjulspor, som pløjede det løse Sand frit. Talrige Husdyr fra hele det omliggende Bornholm søgte løsslupne hid til Græsning og Vanding i Bagaa,

Blykobbeaa og Rosmannebæk, som løb igjennem Udmarken, og med deres Klove og Tryner væltede de Sandet op. Kulgraverne søgte Kul i Undergrunden; de gjorde kun mindre Skade. Det Ler og Kulstøv, de hakkede op og rømmede ud, var vel goldt, ødelæggende alt Planteliv, men tjente til at binde Sandet.

Da der først rejste sig Tale om at standse Flyvesandets Ødelæggelser paa Bornholm, galdt den Dæmpningen af denne Sandflugt paa Kysten mellem Hasle og Rønne, den mest faretruende. Men der skulde tales og tvistes efter hævdvunden Skik i 27 Aar, inden Dæmpningsarbejdet toges op til Gjennemførelse. Meget unyttigt Flyvesand hvirvledes i disse Aar op i Bornholmernes Sind.

Dæmpningsforslag.

Regeringen lod 19. Sept. 1792 udgaa Forordning om Sandflugtens Dæmpning i Danmark; dens Formaal var, at de sandføgne Landstrækninger igjen kunde vorde forbedrede og til Brug og Nytte med Tiden bekvemgjorte. Den paabød, at i Amter, som led af Sandflugt, skulde dannes en Kommission af Stedets Herredsfoged sammen med to kyndige nærboende Grundejere, hvis Ejendomme dog ikke maatte ligge ud til selve Sandflugtstrækningen. Kommissionen skulde samles, saa ofte Forholdene krævede det, for at afgive og gennemføre Forslag til Sandets Fredning og Dæmpning og indsende til Rentekamret en aarlig Fremstilling af Arbejdets Fremgang; den skulde ophøre, naar Dæmpningen var varigt fuldført, og for hver Dag, som brugtes i dens Forretninger, skulde Sandflugtskommisærerne have 1 Rigsdaler i

Diætpenge. Der skulde udnævnes Klitfogder til at føre dagligt Tilsyn i Klitterne, optage løst gaaende Kvæg og paagribe Mennesker, som oprykkede og bortførte Marhalmen. Det forbødes uvedkommende at køre, ride eller gaa paa de indhegnede Sande. De der optagne Husdyr skulde modtages af Sognefogden og kunde inden to Døgns Udløb indløses af Ejerne mod Bøder fra 32 Skilling for et uringet Svin ned til 4 Sk. for en Gaas; optoges de samme Dyr anden og tredje Gang, steg Bøderne til det dobbelte, tredobbelte o. s. fr. Meldte Ejermanen sig ikke, skulde Dyrene sælges, og af Avktionssummen dækkedes Bøderne og andre paaløbne Udgifter. Alle og enhver skulde i givet Fald yde Bistand til Opbringelse af Dyr og til andre Dæmpningsarbejder.

Da dette Kongebud naaede Bornholm, indhentedes Amtmand (siden 30. Maj 1787) Christen Heiberg Herredsfogdernes Udtalelser om dets Iværksættelse under Øens særlige Forhold. Disse prægedes af Enighed om ét: Gjennemførelsen vilde vække bitter Modstand hos de gammelvante Bornholmere. Den bornholmskfødte Herredsfoged Christian Jespersen i Nexø skrev 10. Sept. 1793: „Deres Velbaarenhed véd selv bedst, hvor bange Bonden er for alt nyt og nyttigt, naar det blot medfører en ringe Bekostning.“ Den bidske Herredsfoged Hans Gad i Hasle udtalte: „Indvaanerne have faaet Hævd paa at modsætte sig; enhver Embedsmand, som vilde paasé Forordningen iværksat, vilde blive et Offer for deres Raseri, og Flyvesandet blev dog udæmpet.“ Øens Embedsmænd lod Sagen falde. [Rigsarkivet, Amtmand Thaarups Papirer].

Hvor Embedsstanden gav tabt, tog de skadelidte

Bønder selv fat. Barske Sydveststorme gav i Efteraaret 1795 Flyvesandet Fripas til at tumle sig fra Knudsker Strandmark ind over de tilgrænsende fire Bøndergaardes dyrkede Marker. Disses Ejere, Michel Jensen paa Sejersgaard, Herman Kofoed Stender paa Almegaard, Lars Kofoed paa Sandegaard og Jens Ipsen Stange paa Rosmannegaard, indgav 5. Jan. 1796 til Amtmand Heiberg et Forslag om, at det maatte tillades dem, til Værn mod yderligere Ødelæggelse af deres Jorder, selv at forsøge paa at tilplante Knudsker Strandmark, og at denne, hvis det lykkedes dem at dæmpe Sandflugten, maatte som rimelig Løn for deres Arbejde lægges ind under deres Gaarde som deres Ejendom.

De fire Gaardejeres Forslag vakte Røre i hele Rønne. Som Herredsfoged i Vestre Herred maatte Regimentskvartermester Jens Biørn egenligt give Bønderne Ret; men som Byfoged i Rønne maatte han udtale, at Borgerskabet formodeligt vilde med Hænder og Fødder sætte sig imod deres Forslag. Hans Formodning slog smukt til. I Rønne Raadstuesamling 29. Jan. 1796 drøftedes Bøndernes Skrivelse; og 8. Febr. godkendtes de fire Bykvarterers Formænds skarpe Afvisning af den. Den støttede sig paa, at det kongelige Rentekammer 11. Juni 1709 havde fastslaaet, at Udmarkerne paa Bornholm var fælles Græsgange, hvoraf intet maatte indhegnes til Enkeltmands Nytte, idet herved Sognenes samlede Bondestand spærredes ude fra Brugen af den Græsgang, for hvilken hver Bonde svarede Skat og Landgilde. Kongen havde 1720, 27 og 39 indskærpet Forbudet imod Indhegning. De fire Bønder dristede sig følgerigt til at sætte sig ud over ikke blot bornholmsk Hævd og

Vedtægt, men selve Kongens Lov. Og — skulde man tro Rønne Borgere — var Strandmarken en Edens Have for deres Husdyr, og ikke blot disse, men alle Byens 500 Borgerhjem maatte gaa til Grunde af Sult, naar den lukkedes for Kvæget.

Bag de fire Gaardejere stod Bornholms Landsdommer Ditlev Ludvig Rogert, et Menneske af en ret sjælden Støbning. Præstesøn fra Laaland, født 11. April 1742, Ungdomsven af Digteren Johannes Ewald, til hvis Sang: „Kong Christian stod ved højen Mast“ han havde skrevet den nu af alle Danske kendte Melodi, var han fyldt 32 Aar, inden han var naaet frem til at tage sin juridiske Examen, og 40 Aar, inden han var havnet paa Bornholm først som Vice-landsdommer, fra 1784 som Landsdommer. Som Enkemand havde han her 3. Avg. 1785 ægtet Christiane Antonette Nansen (1758—96), Datter af Bornholms Kommandant Hans Michelsen Nansen. Han havde 1789 købt Tornebygaard i Klemmedsker Sogn og som god Landmand virket for Udbredelsen af Hvede-, Kløver-, Humle- og Kartoffelavl. God Jurist blev han derimod aldrig. Tornebygaard blev hans Tusculanum, hvor han levede i Sysselsættelse med Planter, Bøger, Musik og Jægerliv. Han døde 9. Marts 1813 som Bornholms sidste Landsdommer og lod sig nævne: Landsdommer og Bonde paa Bornholm. Hans livlige, vennesele Væsen gav ham fast Hjempas blandt Bornholmerne og virkede aandeligt frugtbringende i disses mere stride Sind.

De fire Gaardejere indgav 19. Febr. 1796 til Amtmanden en af Rogert affattet Gjendrivelse af Borgerkabets Paastande. Som Prøve paa Rogerts ejendommelige Stil hidsættes her Indledningen: „Nu da

det er fuldkommen indseet, hvor skadeligt Fællesskab er for Vindskibelighed og Agerdyrkningens Flor, nu da dets Ophævelse er allesteds opmuntret, befalet og understøttet af Regieringen, nu tager Rønne Byes Formænd sig paa at holde sig til det gamle Testament, fordi de ingen Deel ville have i det nye, og det, som værre er, under Anførsel af en kyndig Jurist og en oplyst Embedsmand. Næsten blues vi ved at fremvise deres Indvendingers fulde Nøgenhed, men da en erfaren Kok ogsaa kan kaage en god Suppe paa en Pøsepind, og ikke enhver har den Kundskab om Tillavninger, som behøves til at kiende og finde det matte og afsmagende i en saadan Ret, udbede vi os“ o. s. v.

Større Virkning var at vente af en Synsforretning, som de skadelidte Bønder lod fire af Herredstinget udmeldte Mænd fra Nabosognene optage 29. Marts. Dens troskyldige Tale vidnede, at Strandmarken ikke var nogen Edens Have, hverken for Kvæg eller for Mennesker: „Knudsker Strandmark befindes at være af Stormen med Flyvesanden meget opreven og i Banker og Kuler opløst og dels bortbløst og mod Indmarken henflyvet. Dog er der endnu nogle Steder her og der, som endnu findes begroet dels af Lyng og dels Græs og andre Væxter, og som Flyvesanden ikke endnu har faaet opbrækket. Men at den opflyvende Sand den største Deel har overdækket samme Udmark, det er Sandhed, og at den største Deel af denne Mark formedelst den Opbrækning og overdækkende Sand ser gysselig ud, det er Sandhed. — Udmarksgierdet er den største Deel kun lidet tilsyne, men af Flyvesanden saa aldeles underlagt med store Sandbakker paa begge Sider, ligesom forexempel at

Snedriver i Blæst og Rog kan lægge sig ved Gierder, saa at det synes at ikke være rimelig, at de til Hægnens Tid denne Sommer kan faa dem i den Orden, at de kan udeholde Kreaturerne fra Indmarken, og om disse Mænd nogle Dage ville arbeide paa at frakjøre eller frøse Sand af Gierderne eller paagierde dem til Forhoyelse, kunde imidlertid skee, at en nye Blæst kunde opkomme og paa nye overdække samme og gjøre alt Arbeide omsonst. — Befandtes megen og en stor Deel af deres Jorder at være overdækket af den fra formeldte Udmark indflyvende Sand, nogle Stæds meer, anden Stæds mindre, og paa somme Stæder langveis op over deres Grunde eller Jorder; paa et og største Stæd fra Udgiærdet og opad ved Afskritning fandtes den lagde Sand at være en Strækning til 6 a 700 Skrit.“

Gaardejerne fandt det saare ønskeligt, om det kunde skikke sig saa, at de endnu i samme Foraar kunde tage Dæmpningsarbejdet op. Men lige over for Rønne Borgeres stride Modstand lod Amtmand Heiberg Sagen løbe ud i Sandet denne Gang og lige saa fire Aar senere, da Bønderne gjentog deres Forslag. Han døde 21. April 1801 i Nexø og efterfulgtes 13. Maj af Jakob Mandix, en evnerig, virksom Mand, som, født 18. Jan. 1758 i København, inden sit 22de Aar havde taget baade theologisk, juridisk og philologisk Embedsexamen. Han valgte Rønne til sit Bosted og fandt i Sandflugtens Dæmpning her en just for sig til Rette lagt Opgave.

Mandix havde kun en Maaned til Ende været Amtmand paa Bornholm, da han 30. Juni 1801 foredrog denne Sag for det kongelige Rentekammer. Det var hans Agt at se den kongelige Sandflugtsforordning

hævdedet paa Bornholm. Han fik de to kyndige Bønder i Klemmedsker, Landsdommer Rogert paa Tornebygaard og Lieutenant Thomas Kofoed (1761—1814) paa Ladegaard, udnævnte til Sandflugtskommissærer. Han overtalte Kommandant Johan Christian Funch (1746—1808), som var barnefødt i Rønne, til at forlægge Militzens Kanon- og Dragonexercis andet Steds hen og at stille Skansernes Udbedring med Bredtørv i Bero. Han indskærpede Forbudet imod at oprive Sandgræsser, skære Bredtørv og rive Lyng samt paa bød Nabogaardene at holde det lange Udmarkshegn fra Rønne til Hasle ved Magt hele Aaret rundt. Han lod holde Retsmøder til Sætning af Skel mellem de tre Sognes Dele af Strandmarken samt mellem denne og Hasle Friheds Udmark mod Nord, Rønne Friheds Udmark mod Syd. Han søgte gennemført, at Landevejen fra Sejersgaard til Blykobbeaaen flyttedes fra den opkørte Sandmark ind paa Indmarkerne langs Udmarksgærdets østre Side [Rigsarkivet, Sandflugtsjournal 1835, 20. Okt., Nr. 118].

Havde der fem Aar tidligere været Røre i Rønne Borgerskab, saa vakttes der nu Uro over hele Bornholm. Det var urolige Tider. To Maaneder efter Slaget paa Københavns Rhed, inden den sluttede Vaabenstilstand var blevet almindeligt kundgjort paa Bornholm, var Admiral Tottys engelske Eskadre ankret op under Rø Kyst og havde med Kommandant Ditlev Nicolai Ammons Tilladelse landsat tre Officerer til en Sammenkomst med denne i Rønne, hvor han boede hos Toldinspektør Hans Christian Lohmann. Paa deres Rejse tværs over Øen havde de engelske Officerer mødt Trusler og Modstand hos de Militdragoner, som fulgte dem, og som frygtede for, at

de skulde udspejde Landets Afmagt og svage Forsvar. Ved deres Komme til Rønne om Morgenen d. 8. Juni red Dragonerne pallaskvæbnede op foran Kommandantens Bopæl, nægtede at ville taale de engelske Officerers Nærværelse og modsatte sig deres egne Kommandoordrer. Opløbene gjentog sig de følgende to Dage. Disse Oprin skal have virket til, at den gamle Ammon, født i Gentofte 19. Sept. 1724, Kommandant paa Bornholm 20. Novbr. 1795, døde Juledag. En Kommissionsdomstol mødte 20. Juli i Skipper Siemsens Gaard (den nuværende Amtmandsbolig) i Rønne og ikendte ved sin Dom 11. Sept. 1802 de oprørske Militære, 139 i Tallet, delvis meget strænge Straffe, som dog 9. Dec. 1803 mildnedes af Kongen. Frederik den Sjettes Hjærte slog sammen med de djærve Bornholmeres i Harmen mod Briten.

Under disse Forhold kaldte Amtmand Mandix ny Bølgegang til Live ved sine Krav. Det stred mod Bornholms gamle Vane og Vedtægt at holde Udmarkshegnet ved Magt efter Høsten og derved hindre Husdyrene i at søge deres Føde, hvor de lystede over hele Bornholm, Indmarker saa vel som Udmarker. At tilsiges til Vejarbejde var Gaardejerne højligt imod; allerede 1789 havde Bønder i Nørre Herred undladt at lystre Herredsfoged H. Gads Tilsigelse til saadant og var derfor satte i Straf. Om den i Danmark gyldige Vejforordning havde Regeringen — Generalvejkommisjonen — selv 1. Nov. 1794 udtalt: Gælder ikke for Bornholm. Den fjærne Ø var stillet lidt uden for dansk Lov — omtrent som nu til Dags Færøerne. Ogsaa til de af Mandix krævede Vejarbejder undlod Bønderne at møde; og ud fra tidligere Erfaring krympede Herredsfogderne H. Gad og J. Wiborg sig ved

at fremme dem ved Rettens Magtmidler. Rønne Borgere modarbejdede Landevejens Omlægning ind paa Byens dyrkede Vang, hvis Jorder stod i en Pris af 200 Rigsdaler for en Tønde Land. Da Vejens Stenlægning udbødes til Overtagelse, indkom ikke et eneste Tilbud.

Sandflugtstrækningens Afspærring vilde ramme alle Bornholmerne, for hvem Udmarkerne var den store Fællesgræsgang. Nyligt, d. 6. Avg. 1800, havde Kongen paabudt, at Almindingen, der hidtil gav Kvæget fed Græsning, skulde indhegnes. Hele 600 Hektarer spærredes herved for deres Husdyr; men det var dog Kongens egen Skov, og Kongens eget Navn stod under Paabudet, saa det maatte de taale. Nu kom Amtmanden og vilde, blot i Kraft af en gammel Forordning, som hidtil ikke var blevet fulgt paa Bornholm, jage deres Kvæg ud af andre 525 Hektarer af ganske almindelig Udmark. Der kunde let gaa for meget med. Helt over fra Østkysten kom J. J. Koefoed dragende, holdt Møder med Sognefolket og kastede Brand i dets Sind.

Jep Jørgen Koefoed (1751—1836) var en mærkelig Skikkelse inden for Bornholms Bondestand. Han nøjedes ikke med at røgte sin gode Gaard, Kofoedegaard i Østremarker Sogn, der helt siden 1543 vides at være gaaet i Arv fra Fader til Søn. Han var tilføjede Bornholms første Publicist. Med vaagent Blik kastede han sig ind i Kamp for at fremme Samfundets Krav paa vidt forskellige Omraader. Han havde altid sin vittige Pen nær ved Haanden og røgtede frimodigt, inden for Tidens Skranker, Journalistens Kald paa Bornholm. Han havde kun sin Gaasepen at kæmpe med; men i Afskrifter vandrede hans klare

og fyndige Indlæg i Tidens Spørgsmaal Bornholm rundt. Da Øen siden 23. April 1781 havde været uden Amtmand, havde hans Pen skaffet den en Amtmand igjen 30. Maj 1787, lige som den ogsaa virkede kraftigt med til 19. Nov. 1802 at skrinlægge for bestandigt Bornholms bestandige Kommission, der havde indsnevret Amtmandens Handlefrihed. Han var en fuldblods og varmhjærtet Bornholmer, som kastede sig ind i Kamp for sin Fødeøs Velfærd, saaledes som han ud fra sin i Tid og Sted begrænsede Synskres forstod den [Bornholms Tidende, 1916, 3. Juli, Nr. 152].

Hans skarpe Optræden imod Sandflugtsdæmpningen vakte Harme hos Enevældens Embedsmænd. De var fra deres Hjemstavn ganske uvante med, at en usselig Bondemand dristede sig uden for sit jordbundne Kald og formastede sig til at tage Kongeviljens Haandhævere i Skole, under Tugt og Formaning. De tørstede efter at øve Gjengæld. Herredsfoged H. Gad skrev om ham: . . . „Denne Krop, som indslutter et vanartigt ondt Hjærte, burde oversendes til Forbedring; al anden Tugtelse var frugtesløs. Men fòruden at foranfòrte rækkede Personen selv, saa gav den et ypperligt Exempel for Vinkelskrivere, Almues Opviglere og Roligheds Forstyrre.“ Landsdommer Rogert fandt, „det var saa meget ønskeligt, om hver Mand blev i sit Kald, og at der var solid Revselse for enhver, som forlader det, især naar derved en kongelig Foranstaltning til en Landeplage at hemme standses i sin lovlige Gang.“ Det var da et stort Held for Bornholms første Journalist, at han ikke hørte hjemme under Nørre Herreds Ret eller stod tiltalt for Bornholms Landsting.

Ene Jens Ipsen Stange paa Rosmannegaard holdt den rejste Bevægelse Stangen og søgte at faa Amtmanden til at fremme Sandflugtsdæmpningen, i hvad end derimod maatte skrives. Sikkert ret haardhændede Overtalelsesmidler bragte de andre skadelidte Gaardejere til 16. Sept. 1802 at affatte en Ansøgning til Kongen, i hvilken de udtalte, at de bittert fortrød, at de tidligere to Gange havde søgt om Strandmarkens Fredning, og bad om, at alt maatte blive ved det gamle. Om det samme bad ni Indsiddere, som havde deres Fiskerhytter paa Strandmarken, ved Sorthat og Løvka. De to Sandflugtskommisærer saa, at ene Hegn og Fredning kunde føre Dæmpningen frem, men at sligt var umuligt at sætte igjennem; „sædvanlig Brug er en Afgud, som meget andægtigt dyrkes af Almuen,“ skrev Rogert. Amtmand Mandix sluttede 2. Nov. sin Fremstilling til Rentekamret med ikke at finde synderlig Anledning til at paanøde Bornholmerne, imod deres Vilje, de kongelige Forordningers velgjørende Forskrifter. Ævred var opgivet; og allerede 13. April 1804 forlod Mandix Amtmandsstillingen og Bornholm.

Det kongelige Rentekammer forelagde Erik Nissen Wiborg (1759—1822) Sagen. Denne dygtige Mand sad nu paa Landbohøjskolen som Professor i Husdyravl og -røgt, men var tillige kyndig i Botanik og havde 1788 udgivet „Efterretninger om Sandvæxterne“, en Bog, der blev Ledetraaden i alt Arbejde mod Sandflugt i Danmark. Han udtalte 29. Jan. 1803: Sandflugtsagen er sat i en saadan Bevægelse paa Bornholm, at Regeringen bør lade en sagkyndig Mand undersøge den paa selve Øen; disse Øboer trænge til Beroligelse ved at se de nødvendige Foranstaltninger

grundlagte paa kyndige lagttagelser af deres egenartede stedlige Forhold. Det følgende Aar tog Mandix Sæde i Rentekamret, og dette overdrog 1. Febr. 1806 Professor Wiborg at rejse til Bornholm for at skønne, om Sandflugtstrækningen kunde blive tjenlig til Skovplantning, og om Tilsynet med den maaske bedst burde overdrages en enkelt Mand, samt at foreslaa en duelig Mand hertil.

Wiborgs Bornholmsrejse.

Erik Wiborg kom ikke til Bornholm den Sommer. Endnu i lange Aar laa Sandflugtsagen død, mens det levende Flyvesand boltrede sig frit. Syv Krigsaar sled sig hen. En Rejse til Bornholm var lidet tillokkende. To yngre Naturforskere Ole Jørgen Rawert og Gottfried Garlieb brugte i Juni 1815 syv og et halvt Døgn til i en bornholmsk Jagt fra København at naa Bornholm. De gav et skarpt tegnet Billed af Sandflugtsforholdene:

„Hele Strækningen mellem Rønne og Hasle er idelt Flyvesand, der paa nogle Steder strækker sig en Fjerdingsvej ind i Landet. Paa meget faa Steder er der nogen Lyngskorpe, og næppe danner denne sig, før den strax afskrælles af den grumme Fladtørvespade. Saa længe denne Lyngskrælling skal vedblive, saa længe elendige forsultne Faar og Kvæg skal tillades at vanke om paa disse golde Sandbanker og med hungrig Tand afgnave ethvert fremspirende Græs, saa længe vil det og være umuligt at tænke paa at sætte Skranker for dette alt ødelæggende Sandhav. Indtil den Tid faar det at rase frem, at ødelægge de omboendes Marker, gjøre Gaarde øde og bringe deres Beboere til Betlerstaven.“

Et Stykke Vej frem kom man dog. I Oberstlieutenant Poul Magnus Hoffmann (1778--1842) fik Bornholm 25. Juli 1814 en Kommandant, hvem det laa varmt paa Sinde at fremme ikke blot Øens militære, men ogsaa dens borgerlige Samfundsliv. Han udvirkede Kongens Samtykke i, at Militens Mandskab, i Stedet for at stille til den aarlige Generalmønstring, stillede holdvis til Vej- og Havnearbejder og anden borgerlig nyttig Dont. Paa denne Maade fik han i Sommeren 1815 fuldført Vejbygning fra Rønne over Knudsker Strandmark til Blykobbeaaen, saa at en fast, stenlagt Vejbane her afløste de utallige sandopkørte Hjulspor.

Først i Aaret 1819 kom Sandflugtsdæmpningen i Gang. Dette Aar danner Vendepunktet i Skildringen af det bornholmske Flyvesands Underkuelse og Opdyrkning.

Professor E. Wiborg meddelte Rentekamret 10. April 1819 sine lagttagelser fra den Bornholmsrejse, han havde foretaget den foregaaende Sommer efter Rentekamrets tolv Aar gamle Ønske. Sandflugten ved Hammersøen fandt han ufarlig og let at dæmpe ved at plante Klitter tværs over Dalen for begge Ender af Søen. Sandmarkerne paa Sydvestkysten var delvis tilvoxet med Klittag og Sandstar og burde udloddes til Nabogaardenes Ejere med Forpligtelse for disse til at tilplante dem med Skov. Den lange Flyvesandstrækning mellem Rønne og Hasle foreslog han vel fredlyst og tilplantet paa tværs med 20 Alen (13 M.) brede Klitter i en halvandet Hundred Metres Afstand fra hinanden; men Fredningen kunde ikke gennemføres om Somren uden ved Hyrder og endnu langt mindre strengt om Efteraaret, da Bønderne ikke kunde

hindres i efter gammel Vedtægt at bryde Huller i Udmarksgærdet, for at deres Kvæg kunde græsse over alt. Derfor burde heller ikke nedlægges Marhalmsvipper, da det fremspirende spæde Græs strax vilde fortæres af det forsultne Kvæg; derimod burde der udsættes Hjelmerørsplanter, som kunde hentes fra Persker Sogns Strandmark. I øvrigt fandt han det unødvendigt at indføre Sandflugtsforordningen af 19. Sept. 1792 paa Bornholm, da det lille Arbejde let lod sig gennemføre her; kun maatte der sættes Bøder efter Landets Skik for de Kreaturer, Gæssene ikke at forglemme, som gik i de fredede Strækninger. Til at forestaa Tilplantningen, som burde ske endnu i Maj og Oktober 1819, indstillede han Major og Landinspektør Henning Pedersen (1775—1837), en dygtig Mand, som i disse Aar styrede Bornholms Matrikulering og deltog i Udskiftningen eller rettere sagt Samlingen af de enkelte Gaardes vidt spredte Jordlodder.

Paa dette fattige Udbytte af Wiborgs i Aarevis udsatte Rejse tog det kongelige Rentekammer, hvis sagkyndige Medlem var Bornholms tidligere Amtmand Jakob Mandix, sig kun fjorten Dage til at bygge sine gjennembrydende Forslag: Forordningen af 19. Sept. 1792 skulde gennemføres paa Bornholm til den skadelige Sandflugts Dæmpning og hertil udnævnes en enkelt Sandflugtskommisær med en Løn af $2\frac{1}{5}$ Rigsbankdaler Sølv i Dagpenge og fri Hest og Vogn for de Dage, han maatte bruge til sine Rejser i Sandflugtstrækningerne, samt Udsigt til et Tillæg af indtil 100 Rbd. Sølv som Paaskønnelse af udmærket Flid, særligt i at fremelske Skov; — Knudsker, Nyker og Klemmedsker Sognes Strandmark, som var

Kongens Udmark, skulde afspærres med Stendiger, mod Syd fra Rønne og mod Nord fra Hasle Købstæders Udmarker, hvorved hele Sandflugtstrækningen blev indhegnet, idet den nævnte Forordning paabød, at det lange Udmarksgærde ind imod Sogdenes dyrkede Jorder skulde holdes ved Magt hele Aaret rundt; ved hvert af de to nye Stendiger skulde bygges et Ledvogterhus til Bolig for en Klitfoged, som skulde vaage over Sandmarkens Fædning; — Flyvesandstrækningerne i Persker og Povlsker Sogne skulde udskiftes mellem Nabogaardenes Ejere til Skovplantning.

Rentekamret overlod Bornholms Amt at udtale sig om disse Forslag og at udpege en kyndig Mand til Sandflugtskommissær. Amtmand Jespersen fandt det strax let at paavise den rette Mand i Oberstlieutenant Jens Kofoed Rømer (1767—1850), der efter at have taget sin Afsked levede paa sin Gaard Risenholm i Nyker; men da denne gav et aldeles afslaaende Svar, var det vanskeligt at udpege en anden. Han vilde da indstille Prokurator Niels Peter Arboe (1791—1867) i Hasle til Embedet, en kyndig Mand, som vilde vise sig virksom i denne Stilling for derigjennem at bane sig Vej til Forfremmelse. Vel vilde Land- og Økonomiinspektør Henning Petersen ved Frederiks Stenbrud i enhver Henseende være den bedste; men han boede fire, fem Mil fra Sandflugten, og hans Tilsyn med Stenbrudet levnede ham ikke Tid til at paatage sig andet Embede. Ogsaa Kancelliraad Peder Jespersen i Rønne følte Varme for Sagen, men som Ejer af en til Sandflugten grænsende Bondegård var han i Følge Sandflugtsforordningens § 1 ganske udelukket fra at blive Sandflugtskommissær. Amtmanden fandt de to

Stendiger ud imod Rønne og imod Hasle nødvendige, men de vilde blive dyre, da der ikke laa Sten i Nabolaget; saaledes havde Kancelliraad Jespersen ladet sin Gaards 55 Hektarer indhegne med Stengærde; men skønt han havde faaet den største Del af Stenene fra Gaardens Jorder og selv dagligt havde gaaet med i Arbejdet, havde dette Gærde kostet ham den næsten utrolige Sum, 10000 Rigsbankdaler. — End videre udtalte Amtmanden 28. Maj, at Gaardejerne i Persker og Povlsker næppe uden Tvang vilde modtage Lodder af den derværende Sandmark til Eje med Forpligtelse til Skovplantning.

Rentekamret indstillede sine Forslag til Kongens Stadfæstelse og udtalte om Valget af en Sandflugtskommissær: „Vist nok er det ved Forordningen af 19. Sept. 1792 bestemt, at de Mænd, som maatte blive udnævnte at besørge Sandflugtens Dæmpning, ikke maatte besidde Ejendomme paa det sandføgne Sted. Men lige som tilforn i enkelte Tilfælde ere bevilgede Undtagelser fra denne Bestemmelse, saaledes skulle vi være af den allerunderdanigste Formening, at en lignende Undtagelse vel ogsaa kunde tillades i Henseende til Kancelliraad Jespersen, hvis Redelighed og Retsindighed ikke lade befrygte, at han vilde skaane sig selv for at deltage i Sandflugtsarbejdet alt, hvad der kunde tilkomme ham. Vi tro derfor allerunderdanigst at burde foreslaa ham, der skal være en af de kyndigste Jorddyrkere paa Bornholm, og som føler Interesse for den her omhandlede Sag, til at udnævnes til Sandflugtskommissær der paa Landet.“ Rentekamret skræmmedes ikke af, at de Gærder, han byggede, blev utroligt dyre.

Fire Dage senere, 17. Juli 1819, underskrev Frederik

den Sjette følgende Udnævnelse: „Vi vil allernaadigst have Kancelliraad Peder Jespersen indtil videre overdraget Opsynet med Sandflugten paa Bornholm imod derfor at nyde foruden fri Befordring $2\frac{1}{5}$ Rigsbankdaler Sølv dagligt i Diætpenge for de Dage, han anvender paa Tilsynet med Sandflugten, samt Adgang til efter Omstændighederne at erholde det Gratiale, som Kamret er allernaadigst bemyndiget til at tilstaa de Sandflugtskommisærer, som udmærke sig ved Flid og Bestræbelser for Sandflugtens Dæmpning m. v., dog at han i Overensstemmelse med Forordningen bør tillige med vedkommende Herredsfoged foretage en aarlig Hovedbesigtigelse over Sandflugtens Tilstand paa Bornholm, hvorimod det i øvrigt tillades ham efter Godtbefindende at rejse omkring for at bestemme Vippers Indsamling og deres Plantning m. v.“

Som nitten Aar tilforn ved imod Forstvæsnetts Indstilling at sætte Lieutnant Hans Rømer til Skovrider i Almindingen gik Rentekamret sine egne Veje ved paa tværs af den sagkyndige og den stedkendte Embedsmands Forslag at vælge Kancelliraad Peder Jespersen til Sandflugtskommisær paa Bornholm. Begge dets Valg traf den rette. Rømer dækkede de øde Lyngbakker, Jespersen de vandrende Sandklitter med Skov. Hver for sig blev de Banebrydere for regelret planlagt Skovbrug paa Bornholm. Peder Jespersen var Manden for at dæmpe det viltre Flyvesand paa Strandmarken og under langt bryskere Kamp det stride Flyvesand i Bornholmernes Sind. Denne Kamps Væsen og Omraade er her søgt tegnet. Inden dens videre Forløb fremstilles, har Peder Jespersen Krav paa en dybere gaende Levnedsskildring som den

Mand, der sætter Skel i den bornholmske Sandflugts Historie ved at være den første til at tage det brydsomme Arbejde op ude i selve Sandmarkerne.

Slægten Jespersen.

„Der var en liden Bye, i Byen var en Smed, som farlig var, naar han blev vred. Han sig en Fiende fik“ Wessels Vers syngede ind med, naar der høres fortalt om den drabelige Allingesmed Jesper Hansen. Han fødtes 2. Sept. 1698 som Søn af en paalidelig Allingeborger Hans Jespersen; denne havde arvet sin Købmandsgaard efter sin Fader Jesper Aagesen, der 1648 var Kræmmer i Allinge med Handel paa Lybek; og som de fleste af Byens Folk dyrkede han sin Jord, sejlede sin Skude paa Søen og solgte sine Varer, men havde det forud for de andre, at „han bladed i sin Lov omhyggelig.“ I Sager, under hvilke Birkedommeren maatte vige sit Sæde, indtog han det og sagde Dommen. Han var Sættedommer i Febr. 1708, da Døden kom og tvang ogsaa ham ud af Dommersædet [Jordebogsregnskabs Bilag 1707]. Hans Enke Engliske Nielsdatter sendte sin ældste Søn i Smedelære til København.

Som udlært Klejnsmed, med Lavgets Examensbrev i Lommen, kom Jesper Hansen tilbage til Fødebyen og giftede sig 5. Maj 1722 med Ane Katrine Nielsdatter (1702—64). Han virkede ikke blot som examineret Smed, men ogsaa som uexamineret Prokurator og havde som saadan særdeles god Søgning. Amtmand J. C. Urne tiltroede ham at være Aktor i flere Retssager, og i en Sag var han Kommandant J. Kruses Fuldmægtig; Modparten, den ustyrlige Præst Anders

Agerbech i Klemmedsker, nyttede Lejligheden til at stemple hans retslige Indlæg som en Grovsmeds Løgne. Kommandanten fik imidlertid Præsten dømt i svære Bøder og Omkostninger, 190 Rigsdaler i alt, og hans ublu Tale fra Prædikestolen kendt død og magtløs. I øvrigt stod Justiskassen sig vel saa godt som Jesper Hansen ved dennes Optræden som Prokurator, der hyppigt kostede ham Bøder for lovstridig Procedure.

Hans Fjende blev selve Sognepræsten Hans Christian Lassen Mahler, født 1695, Præst i Olsker og Allinge Sogne fra 3. Dec. 1723 til sin Død 17. Okt. 1759. Hans Nidkærlighed bragte ham i et meget skævt Forhold til Menighederne. „Enten Allinge skal agtes for et Kiøbstæd eller Fischeleye, veed jeg iche, men det veed jeg“, skrev han i 1735, „de iche i elleve Aar har haft nogen Skolemester, men ladet de unge leve som vilde creaturæ, hvorfor mangan af dem er opvoxen i Synd og Sicherheit og træder i deres Forældres onde Fodspoer.“ Da nu Christian den Sjette 23. Dec. 1735 ved sin Forordning om nøjere Kirketugt mod skandaløse Synder lagde den iltre Præst skrappe Paatalemidler i Hænde, og der endog rejstes Gabestokke rundt om paa Danmarks og Norges Kirkegaarde, da blev selvsagt Kærlighedsforholdet mellem Præst og Menighed ikkun yderligere undergravet.

Allinge Borgere satte haardt imod haardt. Jesper Hansen sammen med ni andre rejste 1734 Sag mod Sognepræsten for hans forargelige Forhold baade i og uden Embedet, hans Undladelse af at komme til syge inden deres Død, hans Nægtelse af at tildele Sakramentet, hans utilbørlige Forhold i Skriftestolen, hans ulovlige Krav for Ligtaler, hans forargelige Tale

om Doktor Luthers Lærdomme. De opnaaede strax, at det midlertidigt under Sagens Gang overdroges en anden Præst at betjene Allinge Menighed med Sakramenterne, og deres Klage fremkaldte et Tilhold til alle danske og norske Præster om at holde sig Loven og Ritualet efterrettelige. Først efter fem lange Aar naaede Sagen frem for Højesteret, som gav baade Præsten og Prokuratoren noget nær lige Uret: Hans Mahler skulde bøde 30, Jesper Hansen 24 Rigsdaler.

Præsten Mahler laa paa sin Side ikke ledig. Der faldt rigt med Vrag paa Allinge Forstrand, og Præsten, som ogsaa paatalte Julelege og Fastelavnsskyden som Helligbrøde, lod 1743 Jesper Hansen og Hans Wienberg af Allinge samt Slotsvangegaards Ejer Vevst Jensen tiltale for Birketinget, fordi de en Søndag Morgen havde været ude ved et Vrag. Birkedommer Poul Eskildsen frikendte dem dog alle, da det var sket før Kirkegang, og det var uomgængeligt fornødent at bruge det stille Vejr til at bjerge Godset og bringe Ligene kristeligt i Land. Lige saa stort Uheld havde Præsten i sine egne Vraghandler. Han blev tiltalt for at have købt vaade Hareskind; de var lige fiskede op fra et Vrag, og han idømtes herfor en Bøde paa 14 Rigsdaler, for hvilken dog Kongen fritog ham 26. Nov. 1745. Da sex Lodsmænd fra Allinge 17. Sept. 1748 Klokken 10 om Formiddagen i Magsvejr havde sejlet Skipper Mathias Pedersen Riis's Skib paa Grund, blev noget af det bjergede Gods lagt ind i Mahlers Gaard i Allinge, og her forsvandt en Del Hør; ved Rettens Eftersøgning fandtes det gemt ind i en Kælder, under Præstens Laas og Lukke. De brøstholdne Rhedere fik Kongen til at sætte en Kommissionsdomstol [Sjællandske Tegnelse 1748, 15.

Nov.], for hvilken de indstævnedede den halve Allinge By: Præsten og Lodserne, Skipperen og hans Fuldmægtig Jesper Hansen, Bjergerne, Stadskaptajnen, Rettens Mænd og Tolderne; men Dommen kendes ikke.

Johan Gottfried Schepelern blev Jørgen Kruses Efterfølger som Kommandant paa Bornholm fra 19. Jan. 1752 til 15. Sept. 1756. Vildmanden Anders Agerbech tog paa ny Striden op med ham, og uheldigvis for Jesper Hansen stillede denne sig nu paa Agerbechs Side og brevvexlede med ham om Landets Bedste og militære Sikkerhed. Agerbechs uvorne Tunge revsede skarpt baade Kommandanten og Vicekommandanten. Frederik den Femte lod ham irettesætte og 16. Juli 1756 forflytte fra sit gode Klemmedsker Præstekald over paa Kristiansø. Schepelern havde forlangt Jesper Hansen straffet for i sine Skrifter om Landets Forsvarstilstand at have røbet, hvad der burde holdes hemmeligt; men Kongen nøjedes med 7. Maj at lade Stiftamtmanden forbyde Grovsmed Jesper Hansen i Allinge under Straf af Fæstningsarbejde at skrive eller at gaa i Rette for andre uden at være kaldt dertil af Øvrigheden. Hermed var smeddet en forsvarlig Laas for hans Tunge paa Tinge.

Jesper Hansen mistede en spød Søn 1741 og fastsatte Begravelsen til 20. Juli. Sognepræsten, som efter Aftale den Dag skulde ud til Provsten i Rønne, lod ham vide, at han maatte vælge en anden Dag. Da Dagen kom, kørte Hr. Mahler til Rønne. Jesper Hansen tilsagde Degnen Bidstrup til at lade Klokkerne ringe og Ligpsalmerne synge og fik sit Barn begravet den fastsatte Dag uden Præstens Hjælp. Mossjø Bidstrup fik baade skrap Formaning og Bøde

for sin Optræden; det var jo nok for Smed at rette Bager. Jesper Hansen stævnedes Præsten for Retten, men indgik paa at forlige Sagen. Senere hen blev en af hans Døtre gift med Præstens Søn Christian Mahler, Ejer af Kyndegaard i Nyker.

Smed Jesper Hansen var en Stormand i Allinge, Overformynder og Ejer af mindst 500 Slettedaler. Han sad som Enkemand i elleve Aar og døde 26. Okt. 1775. Da han var sænket i Graven, slo di Ilj aa Van ette ijn, hedder det i Folkemunde; man var bange for at se ham gaa igjen. Hans selvraadige myndige Skikkelse havde fæstet sig i Folkets Sind som udover Dagliglivets Skranker. Her er dvælet ved den, fordi den særligt skarpt bærer Nordlandspræget i sig.

Her paa Nordlandet, hvor Bornholms Klipper have givet sig den mægtigste Skabning, hvor Stormen piskede Flyvesandet ind over Hammerens Øde, hvor Hammershus rejste sin Tale om grim Selvtægt, maatte Folket tage barske Livtag med en karrig Natur for at bjerge sig Føden. Saa blev det i Vanen ogsaa i sit indbyrdes Samliv. Lidt norden for Lov og Ret laa i hin Tid Hammershus Birk, hvorunder Allinge hørte. Nordlandsfolkets Sind var haardt og djærvt som de Klipper, der fostrede det; dets Blod gik i stejle og stride Bølger som Hammervandet, hvilket det fravristede Føden. Jesper Hansens sunde og kraftige Nordlandsblod kendes i hans talrige Efterslægt. Sønnen Nicolai Jespersen, født 1738, blev engelsk Orlogskapitajn og Kapitalist i London. Sønnensønnen Jacob Hansen, der som søfarende Bornholmer tog Navnet Holm, reddede 1804 med Livsfare to Mennesker fra et synkende Skib ud for Sandvig. Dennes

Broder Jesper Hansen Holm (1758—1822) blev Ejer af Sømlegaard i Klemmedsker, en anden Broder Jens Lund (1783—1849) Ejer af Sellesborg i Nilarsker, og en tredje Broder Nicolai Hansen Holm (1769—1811) blev Farfader til Viggo Hansenius Holm, Kordegn i Nykøbing paa Falster, lønnet 1908 med Videnskaberne Selskabs Guldmedaille for sin Del i Rektor I. C. S. Espersens Bornholmske Ordbog.

For Allingesmedens Søn Niels Jespersen, født 1725, blev Juraen, i hvilken hans Fader og Farfader havde spillet deres Gæsterolle, den regelrette Livsbane. Kongen udnævnte ham 6. Avg. 1762 til Byfoged i Nexø og Aakirkeby samt Herredsfoged og Skifteskriver i Søndre Herred; og han styrede disse Dommerembeder retsindigt og kløgtigt lige til sin Død 30. Marts 1793. Han var stadigt sengeliggende fra 1780, saa at hans ældste Søn maatte være hans Støtte i Embedsførelsen. Da Landsdommer Rogert havde idømt ham 2 Rigsdaler i Bøde til Justiskassen for en vankundig Dom, førte han Sagen ind for Højesteret, som 3. Jan. 1794 omstødte Landstingsdommen og dømte Rogert til at betale Niels Jespersens Dødsbo 60 Rigsdaler i Kost og Tæring. Han ægtede 8. Okt. 1763 Barta Marie Dam (1740—1820), Datter af Borgerkapitajn og Købmand Christian Pedersen Dam i Aakirkeby og dennes Hustru Barta Philipsdatter Rasch fra Rønne; hun havde først halvandet Aar været gift med Købmand Claus Thiesen i Svanike.

Omflytningen til Sydlandet virkede, vel ved Siden af hans legemlige Svaghed, mildnende ind paa Nordlandssønnens Sind. Her som hist fandtes Hav og Blæst og Flyvesand. Men Sydlandet laa jævnt, dets lave Bakkedrag var byggede op af Sandsten og Skifre

i regelrette Lag. Oplandet var kornfrodigt og skovrigt, gav sine Børn baade at bide og brænde. I dets grødefulde Muld rodfæstedes og trivedes en tidlig Bonde- og Borgerkultur. Ved sit Ægteskab knyttedes Niels Jespersen ind i en kraftig, sindig og virksom Sydlandsslægt. Af denne Forbindelse udgik fire Sønner af Nord og Syd. Den ene, Jacob Jespersen (1771—98), døde ung som Købmand i Nexø. De tre var fuldblods Bornholmere med vidt spændende Udsyn og Handlekraft og gik alle ind i Juraen, som Slægten havde dyrket i tre Led før dem. Jesper Jespersen (1767—1829) blev Justitiarius i Viborg Overret. Den ældste, Christian, og den yngste, Peder Jespersen, fik deres Livsvirke paa Fødeøen selv.

Christian Jespersen, født 30. Avg. 1766 i Nexø, kom allerede som fjorten Aars Dreng ind i Juraen, idet han maatte hjælpe sin sengeliggende Fader i Byfogedgjerningen. Han blev Student 1786 og et Aar derefter dansk juridisk Kandidat, men maatte slippe sit Haab om at tage den fuldstændige latinske Examen, da Faderens Sygdom kaldte ham hjem til Nexø. Her blev han samme Aar konstitueret som sin Faders Medhjælper og 11. Juni 1793 udnævnt til hans Efterfølger som By- og Herredsfoged i Nexø, Aakirkeby og Søndre Herred. Han blev dette Aar gift med Amtmand Heibergs Datter Elisabeth Catharine (1769—1830). Da Bornholm i Krigsaarene 1807 til 14 sættes under militært Styre, søgte den dygtige og virkelystne Amtmand Frederik Thaarup Afsked fra sit stærkt indsnævrede Embede og saa sig med Glæde afløst 1. Febr. 1809 af Christian Jespersen som konstitueret Amtmand. Denne blev en brav Støtte for Guvernør C. A. Rothe i de lange, brydsomme Krigsaar, og ved

Gouvernementets Ophævelse sattes han 4: Juli 1815 til virkelig Amtmand og afgav sit Byfogedembede. Han blev den eneste Amtmand paa Bornholm, som var barnefødt der, den eneste Amtmand i Danmark, som kun havde en dansk juridisk Examen i Ryggen, en arbejdsom, indsigtfuld, retsindig og uegennyttig Embedsmand, som i alle Henseender vandt almindelig Fortrolighed, Paaskønnelse og Kærlighed [Udsagn af Thaarup og Rothe]. Kongen kaldte ham i Aaret 1832 til København, for at han som en af de 35 oplyste Mænd kunde deltage i Planlæggelsen af Stænderforsamlingerne. Paa sin 70de Aarsdag rantes han af en Hjerneblødning og døde 30. Marts 1837 i Nexø.

Mange Sindsdrag var de to Brødre Christian og Peder Jespersens Fælleseje, særligt deres mægtige Retfærdssans og deres Glæde i trofast, uegennyttigt Arbejde i Fødeøens Tjeneste. Dog var der en vid Forskel i deres Sinds Væsen. Strax man mødte dem, var den let kendelig i deres Ydre. Amtmand Jespersen bar en sirlig Paryk fra Christian den Syvendes Tid med den lille stive Nakkepisk. Peder Jespersen lod, som Frederik den Sjette, sit Haar kruse sig naturligt, som det selv lystede. Den gav sig ogsaa til Kende i deres Livsbaner. Den ældre Broder var en ypperlig Embedsmand, holdt sig sindig i den lagte Bane og var som sine vanekære Landsmænd lidt bange for alt nyt; intet gjennembydende Forslag kendes fra hans Haand, og først naar slige var udtænkte og fremmede af andre, og naar han i dem saa Bornholms Vel, kastede han sin utrættelige Arbejdsiver ind paa at gennemføre dem. Den yngre Broder var en ustadig Embedsmand, kastede sig ideligt ind paa nye Baner og Planer, klækkede alskens uprøvet

frem og trossede sine Landsmænds haardhændede Modstand for at iværksætte, hvad han følte rigtig og ønskeligt for Bornholm.

Paa sit Kontor i Nexø modtog Amtmanden en Dag med Posten et langt skriftligt Forslag fra sin Broder i Rønne. Da han havde gennemlæst det, lænede han sig grublende tilbage i sin Stol, stirrede længe op i Loftet og udbrod højt: „Jeg tror sandfærdigt, min Broder er bleven gal.“ Det blev næppe den eneste Gang, den krushaarede Peder Jespersen gav Amtmanden den Tro i Hænde.

Peder Jespersen.

Peder Dam Jespersen fødtes 11. Marts 1772 i Nexø. Han tog 1791 dansk juridisk Examen med bedste Karakter, var i to Aar paa Amtmand Heibergs Kontor, blev 11. Juli 1795 Prokurator ved de bornholmske Retter og udnævntes 22. Sept. 1797 til Byskriver i Nexø og 13. Marts 1798 tillige til Herredsskriver i Søndre Herred. Han ægtede 31. Jan. 1798 Barbra Kirstine Bohn, som var født 26. April 1781 i Svanike, eneste Barn af Købmand Jockum Ancker Bohn (1756—1809) og Maren Schor (1736—1808). Hun var Bornholms rigeste Arving, idet hun gennem sin Fader kunde vente at tiltræde den store Bohnske Købmandsgaard i Rønne og gennem sin Moder, der først havde været gift med Jockum Thiësen (1702—75), havde Lod i den rigeste Købmandsgaard i Svanike. Saa- lunde var Peder Jespersen nu Embedsmand med fastere Rygstød end fattige Byskrivere flest.

Byskriveriet kunde ikke udfylde hans Sind. Han var et Friluftsmenneske, gik gjerne og længe og

tilkøbte sig 1. Avg. 1796 Kongens Jagtret over hele Bornholm for tre Aar mod en Aarsafgift paa 166 Rigsdaler 1 Mark, ligesaa paa ny 1802 for fem Aar mod 138 R. 1 M. i aarlig Afgift. Paa sine Jægervandring lærte han sin Fødeøs Forhold grundigt, ikke blot Dyrelivets, men ogsaa Menneskelivets Kaar i deres Fortrin og Fejl; hans Tanker lod ham ingen Ro, før han havde stræbt sit bedste for at fremme de første, hemme de sidste. Under aaben Himmel groede frem det usvigelige Retsind, den Pligt troskab imod Arbejdet, det maalsikre Mod til at bryde al Modstand, hvilke særprægede hans hele Livsvandel.

Regeringen kendte sin Mand, da den 9. Dec. 1802 satte Peder Jespersen til at være Skattekommissær for Bornholm sammen med Byskriver Mads Arboe i Hasle og Amtsfuldmægtig Holstein i Rønne. Den ny paabudne Afgift af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Ejendomme skulde gennemføres paa Bornholm. Da de gamle Hartkornsskatter manglede fast Grundlag i en Matrikulering, og Bøndernes Jordeje var blevet forrykket paa mangfoldig Vis i det forløbne Hundredaar, maatte der forud herfor gaa en ny Taxation af hver enkelt Ejendom, for at den nye Afgift kunde blive retfærdigt paalignet. Kommissionen rejste alle Sognene rundt, undersøgte Jordernes Godhedsgrad, Ejernes Pantegæld og meget andet. Arbejdet var brydsomt og utaknemmeligt. Bornholmerne følte deres gamle Privilegier true og bad 1. Febr. 1803 Kongen om at fritage dem for den nye Afgift eller i det mindste for de tre Skattekommissærer. Men disse fik dog Kongens Vilje sat igjennem paa Bornholm. Kommissionen, som først 29. April 1805 fik en Landmaaler, Lieutenant Henning Petersen, knyttet

til sit Arbejde, maatte virke ihærdigt Aar efter Aar, inden Modstanden blev brudt.

Herigjennem førtes Peder Jespersen ind paa Landbrugets Omraade. Vel var han en sikker og paa-lidelig Byskriver; men langt mere end at føle sig Bymand og Embedsmand var han af Livskald Landmand og følte sig hjemme paa Bondemarken. Han ejede i disse Aar Dammegaard i Povlsker, grænsende ud til den sandføgne Strandmark ved Dueodde. Han fandt i Bornholms Gamledages Landboforhold meget, som burde omdannes fra Grunden af, hans Tanker syslede ideligt med Omvæltning og Nyskabning. Til det kongelige Rentekammer indgav han 1804 Forslag om Udmarkernes Opdyrkning, 1805 om Mageskifter til Samling af hver Gaards vidt spredte Marklækker og om en retfærdigere Fordeling af Hartkornet, 1806 om Markfred gennem Indhegning og Vogt samt om Vandafledning. Disse vidt gaende Forslag faldt i Øjeblikket til Jorden, men som Sædekorn, der efter Aaringers Hvile skulde spire frem og bringe Grøde og Fylde ind over det bornholmske Agerland.

Som Manden selv, saaledes strejfede ogsaa hans Tanker vidt omkring. Han paatog sig 28. April 1798 at bygge Tinghus i sin Hustrus Fødeby Svanike for 770 Rigsdaler og fik det færdigt i Løbet af to Aar. Ved Nexø havde han den tunge og dyre Stenkørsel fra Frederiks Stenbrud ind til Byens Havn for Øje, og han foreslog Rentekamret 21. Juni 1805 at lægge Havn i selve Stenbrudet. Gruben var som skabt her-til; kun et smalt Stendige skilte den fra Østersøen. Netop i den samme Tanke havde Stenbrudets Grundlægger Niels Birch (1724.—93) lagt den saaledes og ført sine Stenudsprængninger ud under Havbunden.

Det følgende Aar kom Kommandør Povl Løvenørn over for at undersøge Sagen; men Tanken blev dog aldrig sat i Værk.

Byskriveriet gav halvt tarveligt Brød. Peder Jespersen søgte 1806 Stillingen som Strandingskommissær; Amtmand Fr. Thaarup gav en anden Nexøborger den og fik da 25. Juli en bitter Skrivelse fra Jespersen, hvilken endte saaledes: „Jeg skriver noget friet, jeg kan beviise Noget, og jeg maa oplyse Tingene paa vedkommende Steder med den Roe i Siælen, at Uretfærdigheds Armen rakte ikke Sokrates, da han blev dømt til at drikke og villig drak og døde.“ Her var det den krushaarede Peder Jespersen, som stak Hovedet frem. Med det danske Kancellis Anbefaling søgte han 1808 først om Toldinspektør-, senere om Amtsforvalterstillingen paa Bornholm og tænkte ogsaa paa at søge en Tjeneste i Jylland. Dog glippede alt dette for ham.

Hans strænge Retsind, som altid søgte at bøde den Uret, der ramte andre, tog med tung Alvor paa Forurettelser, han selv led under. Han ejede lidet af det muntre Lune, som slaar Bro over Verdens Nød og Livets Stød. Alvoren hos ham uddybedes ved, at hans førstefødte Søn var døvstum. Synet af dennes sanseløse Færd i Hjemmet pinte ham og drev ham ud under aaben Himmel. Tolv sunde og dygtige Børn kom til — og krævede mere, end Byskriveriet magtede.

Hans Svigerfader Jockum Ancker Bohn havde efter sin Faders Død 1802 overtaget Slægtens gamle Købmandsgaard i Rønne. Her mistede han sin Hustru 6. Dec. 1808, og selv døde han 1. Maj 1809. Peder Jespersen flyttede da til Rønne, idet det tillodes ham

at lade Byskrivertjenesten i Nexø paa sit Tilsvar udføre af den derværende Toldoppebørselsbetjent Gram, hvem han overlod alle Embedets Indtægter. Af Allingeslægt, Embedsmand i Nexø, gift i Svanike og bosat i Rønne: saaledes samledes i Landmanden Peder Jespersen Nord- og Sydland, Øst- og Vestland, Bygaard og Bondejord. Han skulde nu i Rønne forvalte sin Hustrus Arvemidler og Købmandsgaarden.

Købmandsgaarden var, som en Stentavle i dens søndre Gavl fortalte, bygget 1705 af Hans Hjort og Margrete Pedersdatter Lesler og var 1712 ved Arvfalden til Slægten Bohn, der siden 1585 havde hjemme blandt de store Raadmandsslægter i Rønne. Den dannede det søndre Hjørne af Storegade og Krystalgade, som nyligt havde faaet Navneforandring fra Skidenstræde. Den dækkede med Gaardsrum og Have 2900 Kvadratmetre, hvortil kom dens Gjenbo paa Storegade, Nygaarden, med henved 600 Kvadratmetre. Fra Gaden saa man intet til Handelsboden; men der var aaben Færdsel fra Nørre Port i Krystalgade (over for den nuværende Hotelhave) til Vestre Port paa Storegade (ved Siden af Amtmandsboligen, da Skipper Siemensens Gaard), tværs over Gaardsrummet, fra hvilket Boden havde Indgang. Nørre Port var stillet skraat frem imod Gadelinjen, saaledes at man med de fulde Høstlæs ude fra Byvangen, hvilke ikke kunde svinge helt paa tværs i den snævre Krystalgade, kunde fortsætte Svinget ind igjennem Porten. Dette Bygningstræk i gamle Købmandsgaarde i Rønne er endnu at se i Kommandantgaarden, forhen Konsul Winsløws Gaard, i Rosengade.

Til Gaarden hørte ni Hektarer Jord i Byvangen. Det var Peder Jespersen for smaat. Han købte 19. Juli

1810 den til Vangen grænsende Sejersgaard i Knudsker, 57 Hektarer stor, af Ejeren Michel Jensen for 8000 Rigsdaler og et aarligt Undentag paa 151 Rd. (Gaarden har Navn efter Sejer Erichsen, som boede paa den 1648). Han fik 30. April 1817 Tilladelse til at nedbryde dens Bygninger, som laa oppe mod Øst i Nærheden af Almegaard, og at drive dens Avl under Bygaarden. Han modtog 12. Avg. 1811 af Kongen overdraget til Eje $2\frac{3}{4}$ Hektar af Knudsker Udmark med Forpligtelse til at indhegne Lodden og opdyrke den til Skov; det er den nuværende Have til Sejersgaard; efter femten Aars Afgiftsfrihed skulde han deraf aarligt svare ti Pund Smør. Vest for denne Skovlod tillodes det ham 1813 at opsætte en lille flyttelig Vejrmølle paa Udmarken mod en aarlig Grundleje af en Rigsdaler Sølv. Den kom i Gang i November, og han kaldte Stedet Frydenlund, et Navn som endnu kan høres brugt om den sydligste Del af Sandflugtskoven. Tillige købte han endnu 1810 Skovløkkerne Bolleris og Fogeddalen i Klemmedsker og Brøddegaard i Olsker; og i et følgende Aar blev han Ejer af Sandemandsgaard i Knudsker tæt Øst for Rønne.

Hans Hu stod til Bondelandet. Kræmmer var han ikke; han lod roligt Handelen i Købmandsgaarden ebbe ud i de vanskelige Aar efter 1813. Han kunde ikke hamle op med Købmænd, som helst solgte indsmuglede Varer, og ikke trække Kunder, som helst købte toldfrit. Han bluedes ved at høre om store Toldsvig, som gik i Svang, og hans Tanker tumlede i Aarevis med Forslag til at afløse Tolden og Tolderne med en fast Aarsafgift, som skulde ydes af Købmandsnæringen. I hine Aar, da Tolden for Born-

holm, bortset fra Strandingsgods, holdt sig paa en noget nær fast Størrelse Aar for Aar, havde Købmændene selv 1789 og 1803 søgt om Toldfrihed mod en saadan Aarsafgift paa 2000, næste Gang 2700 Rigsdaler, hvorved Bornholm kunde udvikles til en fri Stabelplads og Toldlønningerne spares. Men Regeringen vendte da og atter nu det døde Øre til saadanne Forslag. Et Par Gange forsøgte Peder Jespersen sig som Skibsrheder. Han havde 1807 ladet bygge en Galease paa 50 Læster, den faldt paa sin første Rejse i Fjendens Vold. I sin ældre Alder fik han hjemme i Nygaarden bygget en Jagt „Bona-vedde“ af Tømmer fra Bolleris; den forliste paa sin første Søfart. Peder Jespersen var ingen heldig Købmand.

Dog vandt han ved sin usvigelige Redelighed sine nye Bysbørns Tillid. De satte ham til Forstander for Rønne Hospital, der skyldte Slægten Bohn sin Tilværelse [Bornh. Saml., 8. B., S. 199—211]. Som en anden Arv fra denne Slægt stod for ham Rønne danske Skole, som hans Svigerfader havde faaet bygget 1806 gennem en Gave af 500 Rigsdaler fra Brygger Hans Peter Kofoed (1743—1812) paa Kristianshavn og selv havde tillagt 200 R. ved sin Død. Peder Jespersen lagde andre 200 R. hertil, og da Skolen havde kun én Lærer, lønnede han fra 1810 i sex Aar en Andenlærer med 50 Rigsbankdaler aarligt. Han fik i Aaret 1813 bygget Arbejdshuset i Rønne; selv skænkede han hertil 1500 Rbd. og sin Arvelod efter Student Lars Hjort Bohn (1763—1808), en Broder til hans Svigerfader. Det sikredes gennem Brygger Kofoeds Enkes Gave paa 8500 Rbd.; hun var hans Hustrus Faster og kendes som Legatstiftersken Etats-

raadinde Marie Kofoed født Bohn (1760—1838). Som „Tante Kofoed“s Raadgiver og Tillidsmand paa Bornholm fik han nogen Indvirkning paa de Formaal, hun satte sig til. Fremme af sin Fødeøs Trivsel. Arbejds-
huset blev Peder Jespersens og Rønne Borgeres Smærtensbarn; i de dyre Tider byggede han meget dyrt, af Grundmur; det slugte alle frivillige Tilskud fra Borgernes Side, og endda maatte Byen sælge Udmarkslodder for at dække Underskudet. Da det endeligt stod færdigt, kom det ikke i Brug efter sit Formaal, men omdannedes 1844 til Brug for den danske Skole [Bornh. Saml., 10. B., S. 93—96].

Uden for selve Købmandsboden viste Peder Jespersen sig saaledes som en værdig Arvetager efter den gamle Bohneslægt, hvis Børn havde kastet deres Arbejdstrang og Offervillighed ind paa Samfundets Alménnytte. Han imødekom alle Krav, som de trange Krigsaar 1807 til 14 stillede til ham. Han udgav 2000 Rigsbankdaler for at udløse nogle djærve Sø-
mænd fra Nexø af engelsk Fangenskab og støttede i Nødaarene 1813 til 14 denne Bys trængende Hus-
stande. Til Rønne Fattigkasse bidrog han 50 til 70 Rbd. aarlig og gav dens Styrelse Tilsagn om, at den maatte paalægge ham, hvad den vilde. Lige saa villig sendte han sit Sølvtoj ind som Gave til Banken, da Staten gjorde Opbud 1813. Da Næringsvejene var lukkede ved Krigens Ophør, skænkede han 500 Rbd. bort til Uddeling blandt fattige Borgere. Med Mis-
nøje saa han, at Bornholms dristige Kapermatroser ofte gik Glip af det vundne Bytte, i det de under Dyrtiden maatte sælge deres Udbyttelodder i Utide for blot at have det daglige Brød i Huset; i den vilde Omsætning af disse Lodder fra Haand til Haand greb

han ind ved at købe dem og holde dem i Kaperguttens Navn saa længe, indtil efter Prisekendelse, Avktion og Fordeling Udbyttet kunde komme denne til Gode, som ene havde fortjent det ved sin kække Kaperdaad.

De ivrige bornholmske Kaperførere gav Peder Jespersen meget at gjøre, da Frederik den Sjette 7. April 1810 havde sat ham til Meddommer i den kongelige Priseret for Bornholm og Kristiansø. Retsmøderne holdtes i Rønne Latinskoles store Sal, og i Løbet af et Aar afsagdes Domskendelse om ikke færre end 49 erobrede Skibe. Da blev Rettens Justitiarius, Byfoged Jacob Wiborg forflyttet til Overretten i Viborg og samtidigt, 1. Maj 1811, søgte og fik Peder Jespersen Afsked som Prisedommer. Endnu en Gang fik han et Dommersæde at beklæde, idet han 1817 ved et Byfogedskifte i Rønne blev konstitueret som Byog Herredsfoged. Som saadan fik den krushovedede Peder Jespersen sin værdige Broder Amtmanden lokket ud i Letsindighed. Rentekamret havde 15. Febr. udsendt en Skrivelse om, at vel var Rygtet om et paatænkt Forbud mod Kornudførsel ganske uhjemlet, men for at forebygge Brødmangel paalagdes det Amtmændene sammen med Rettens Betjente at sikre Tilstedeværelsen af de nødvendige Kornvarer, saa vidt muligt gennem frivillige Overenskomster med Stedets Landbrugere og Købmænd. Da skræmmedes Rentekamret op ved ganske uventet at faa meddelt fra Toldvæsnet, at Byfoged Peder Jespersen i Skrivelse til Toldkamret i Rønne havde forbudt at udføre Korn og Kornbrændevin under Straf af Konfiskation. Det paa lagde 15. April Amtmanden at lade Byfogden uden Ophold gjøre Rede for sin Optræden, „der endog er

aldeles modstridende Rentekamrets Cirkulærskrivelse“, hvilken han havde at holde sig nøje efterrettelig. Det lykkedes dog Amtmand Christian Jespersen at mildne Rentekamrets Sind; det tilskrev ham 1. Juli, at det ikke drog i Tvivl, at den af Amtmanden trufne Forholdsregel var føjet i den bedste Hensigt og havde syntes ham uomgængelig fornøden, men at det dog havde ønsket, at han forud for den havde forestillet Rentekamret Sagen, samt at det holdt sig forvisset om, at Hr. Amtmanden for Fremtiden ved lignende Tilfælde, naar Omstændighederne tillod det, vilde bruge en saadan Fremgangsmaade. Det tør vel siges, at Rentekamrets Cirkulære havde været lidt uklart, og at de to Brødre Jespersen ikke havde grebet helt fejlt.

Under sin Virksomhed som Prisedommer var Peder Jespersen 23. Jan. 1811 blevet udnævnt til Kancelliraad. Fra Byskriverembedet i Nexø søgte og fik han sin Afsked 14. Marts 1816 med 150 Rbd. i Pension. Men ved samme Tid gik han ind i en ny Gjerning, idet han gjordes til kongelig Forligskommissær for Rønne By samt Vestre og Nordre Herred. Han var utrættelig i sin Trang til at gjøre Nytte i Samfundet, og hans Arbejde spændte over mange Omraader. Hans Lod var den, at han uden Ansøgning sattes ind i en lang Række Stillinger, hvilke alle sammenlagte og igjennem Aarenes Løb ikke gav ham den Indtægt, som den af ham forgæves søgte Amtsforvalttertjeneste eller Toldinspektørembedet kastede af sig i blot ét Aar. Saa længe han følte sig rig, gav han gladeligt bort til Samfundets og Fattigmands Tarv. Pengeforandringen 1813 skiftede ham fra at være en af Bornholms rigeste Mænd om til at blive fattig,

som han selv har sagt. Sex af hans gode gamle Dalere dansk Kurant galdt nu kun én Rigsbankdaler i Seddelpenge, og disse stod atter i lav Kurs, til Tider gik der elleve af dem paa sex Rbd. Sølvmønt, hvilke opvejede kun fire Rbd. Sølvværdi. En saadan Hensmulren af Formuen, hvorunder 100 gamle Sølvdalere svandt ind til 6 Rigsbankdaler Sølvværdi, følte paa en Tid, hvor alle Fødevarer og andet Livsophold blev usigeligt dyre, dobbelt af en Mand som Peder Jespersen, der fik tretten Børnemunde at mætte, og hvis milde Sind ikke tillod ham at volde andre Ulykke ved at kalde udestaaende Pengekrav hjem.

Paa ét sparede han dog hverken Tid, Møje eller Penge; det var hans Landbrug. Han fik Sejersgaards Jorder helt indhegnede, i det han udbyggede 835 Metre gamle Kniplingsgærder med en Jordvold og opførte 1775 Metre nye, faste Stengærder af halvanden Meters Højde, af hvilke de underste tre Fjerdedele blev lagt med indtil en kvart Kubikmeter svære Sten. Ved hertil at tage Stenene fra Gaardens Marker samt ved at sænke de uflyttelige Stenblokke og jævne Jorden over fastliggende Klippeknolde fik han Agrene ryddede for Sten og gjorde tilgængelige for Ploven. Til Vandafløb lod han grave over 4 Kilometre Grøfter, indtil $1\frac{1}{4}$ Meter brede og dybe. Paa Sandemandsgaardens Jorder lagde han henved 1 Kilometer lignende Grøfter. Vandet fra Sejersgaards Marker ledede han ud i et lille Tilløb til Byaaen, Øst for Landevejen, hvilket herefter nævntes „Jespersens Bæk“.

Skønt Peder Jespersen selv stadig gik med i Arbejdet, kostede alene Gærdet omkring Sejersgaards Jorder ham den næsten utrolige Sum af ti Tusend Rigsbankdaler Sødler. „Djare e dyrt, mæn ijnjed

Djare e dyrere," mente Kanseliraadijn. Det kostede ham en haard Strid mod Naboernes Spot over, at han ødede sine Penge paa saadan ny og unyttig Stas, og mod den voldelige Selvtægt, de øvede for at hævde deres ældgamle Adgang til efter Høst at lade deres Husdyr gaa løse over hele Bornholm, baade paa de opdyrkede og paa de udyrkede Jorder. Den, som gjennem Indhegning vilde hævde Fred paa sin Agermark, mødte deres truende Spørgsmaal: Vil du nu yppe Strid? Med sit Gærde blev Peder Jespersen Banebryder for noget ganske nyt i Bornholms Jordbrug, for Hævdelsen af Markfred. Da Rente-kamret 1817 lod Jagtretten for de følgende ti Aar stille til Salg, var han den eneste Bonde paa hele Øen, som fik sin Gaards indhegnede Jorder undtagne fra dette Salg og sig overladt uden Aarsafgift Jagten paa sin egen Grund. For at opnaa dette lod Rente-kamret endog den allerede holdte Avktion gaa om og stod sig godt herved, i det Jagtretten i Knudsker Sogn 4. Juli kun var budt op til 50 Rbd. aarligt, men nu 9. Okt. solgtes for $85\frac{1}{6}$ Rbd. Sedler. Peder Jespersen stod sig ligeledes godt ved at fries fra Jægerne; saa nærgaaende kunde disse være, at Præsten i Povlsker 1817 maatte bede dem holdte ude af sin Præstegaardshave. Selv købte Jespersen Jagten i Vestremarker, Nilarsker, Rønne og Hasle Købstadsjorder, Klemmedsker og Rydsker for $114\frac{1}{2}$ Rbd. aarligt.

I Ly for alskens ubudne Gæster gav Sejersgaards Jorder gode Afgrøder. De forsømte Havrejorder lagde Jespersen i rent Brak og gjorde dem herved efter et Aars Hvile ydedygtige. Bønderne holdt stille paa Landevejen og saa med misbilligende Undren paa hans brakpløjede Marker; „han fattes Sæd, kan tro;

han pløjer uden at saa“, var deres Opfattelse af dette Særsyn. Men ved at se det frodige Høstudbytte, som disse tarvelige Jorder i de følgende Aar gav ham, indtil 24, ja 27 Fold af Vintersæden, opdagede de, at han ikke var saa helt krushovedet i dette, og han blev Bornholmernes første Læremester i Brakdriften. Han drev Kartoffel- og Kløveravl i større Maalestok end almindeligt paa Bornholm og tog her op helt fra nyt af Dyrkning af Sankt-Hans-Rug og af Raps. Til at presse Olje af Rapsfrø byggede han sin egen lille Mølle hjemme i Købmandsgaarden. Ligeledes virkede han ivrigt for Bygning af et Korntørringshus, hvilket han dog ikke fik opført. Ogsaa udtænkte og prøvede han nye Avlsredskaber, Arbejdsvogne og lignende uden dog heraf at høste noget varigt Udbytte. I at bryde Vej for de nævnte store Fremskridt i Bornholms Landbrug stillede han sig ved Siden af Toldinspektør Christian Gotfred Ditlev Lohmann (1785—1829) paa Vibegaard ved Rønne og Kapitajn Mogens Andersen Lind (1768—1836) paa Lindesgaard ved Ols Kirke. Dog til at begynde med lo gammelvisse Bønder haansk ad dem; de mente at vide, hvad en god Daler var værd, og Peder Jespersen maatte vedstaa: „Lohmann, Lind og jeg ere alle bleven gjeldsbundne, fordi vi over Evne have stræbt at blive Exempler i Agerdyrkingen.“ De tre Mænd maatte sande, at det er dyrt at gjøre sig til Læremester. Sin Stræben efter at blive for Agerbrugets Opkomst paa Bornholm, hvad engelske Lorder var for deres Fødeland, maatte Jespersen opgive, da han 1820 saa sig i en Gæld paa 7000 Rbdlr.

Ligeledes viste Peder Jespersen sine Landsmænd, at Enkeltmand kunde plante Skov paa sin Gaards Grund. Paa den lille Udmarksløkke, som var overladt

ham til Skovplantning, kostede han meget. Selv hans bitre Fjende, Skovrider Hans Rømer [Bornh. Saml., 10. B., S. 111—122], maatte 27. Okt. 1814, som førende Tilsyn hermed, vidne, at han havde fundet dette Stykke Jord „at være forsvarligen indfredet samt paa det sammesteds gjordte Skovanlæg at være anvendt megen Fliid.“ Ogsaa her vilde Jespersen fremvirke noget ganske nyt. Samme Efteraar 1811, da han fik Løkken at tilplante, modtog han fra Brygger H. P. Kofoed en otte Potter Bøgeolden fra Aastrup Skove ved Holbæk for ved Udsæd af dem at skabe den første Bøgeskov paa Bornholm. Grunden var ret uskikket til Trævæxt, med stillestaaende Vand over Jærnahl. Han maatte grave sig igjennem denne og fylde hver Grube med tre Hjulbøre god Muld, førend han der fik noget til rigtig at voxte. „Kancelliraad Jespersen har dyrt maattet betale det Forsøg, han har gjort, og det Exempel, han har villet give ved at fremtvinge Skov i saadan Grund,“ lød endnu 1831 Amtets Udtalelse til Rentekamret. Han maatte sælge sine andre Gaarde, saaledes 1833 Sandemandsgaard.

Mod Vest ud imod Havet laa den store Sandflugt som Sejersgaards Nabo og kaldte paa den virkelystne Peder Jespersen. Han foreslog Professor Wiborg under dennes Ophold paa Bornholm 1818 at søge gennemført den gamle Plan om at tildele de tilgrænsende Gaardes Ejere Strandmarken som Ejendom med Forpligtelse til at dæmpe Flyvesandet; men han kunde kun overtale tre fire af de andre Gaardmænd til at gaa med sig heri, og han indsaa, at saaledes mistedes ikkun alt det bedste, og de værste Sandflugtshuller vilde da ingen tage sig af. Wiborg lod hans Forslag ganske uænset og indstillede som nævnt en anden

Mand til Sandflugtskommisær. Da Rentekamret raadspurgte Amtet, nævnte detle en tredje Mand og mente at Peder Jespersen kunde som Nabo til Flyvesandsmarken ikke lovligt bruges. Og dog skønnede Rentekamret, at netop han var den brugbare Mand.

Sandflugtskommisæren.

Saaledes var Peder Jespersen gennem et mangt omspændende Virke, der saadt at sige aldrig havde givet ham en sysselløs Time, naaet et godt Stykke ind i sit 48de Aar, da han 22. August 1819 modtog gennem Amtet det overraskende Budskab, at Kongen fem Uger tilforn havde sat ham til ene Sandflugtskommisær paa Bornholm. Fra samme Stund ofrede han al sin Tid og sin utrættelige Virkekraft paa sin nye Gjerning; og havde det kongelige Rentekammer voldt ham en Overraskelse, saa bød til Gjengæld han det mange store og smaa Overraskelser [Rigsarkivet, Sandflugtsjournal 1835, 20. Okt., Nr. 118].

Den følgende Dag red han ud til Persker Strandmark for at se paa Marhalmsvipper til Indsamling; men i dette Aars Tørke bar de kun Avner uden modent Frø. Han kunde ikke bie paa næste Aars Vippehøst; og mens han atter red hjem til Rønne, forkastede han som Avner Professor Wiborgs Sanddæmpning med Marhalm, der aldrig kunde give nogen Salgsindtægt af sig, og hos ham modnedes den Tanke, at Flyvesandet strax burde tilplantes med Skov. Kun to Dage senere indsendte han sin foreløbige Arbejdsplan paa sex tætskrevne Foliosider gennem Amtet til Rentekamret.

Inden Nytaar vilde han have Sandflugtstrækningen

indhegnet. Hertil krævedes kun Opførelse af Jorddiger paa dens smalle, omkring 400 Metre lange Syd- og Nordside; ned over Havbrinkerne skulde sættes Lægtehegn. For den lange Landside imod Øst skulde det slette Udmarkshegn af Ris og Tjørne holdes vedbørligt ved lige af de tilgrænsende Jorders Ejere. Til at hævde Fred maatte sættes tre Klitfogder, som skulde være Ledvogtere, og til hvem der maatte bygges Huse ved det søndre og det nordre Jordhegn samt midt for Strækningens Østside ved Blykobbeaen, hvor Landevejen gik ud fra Sandmarken gjen-nem et Led. „Naar dette er iværksat, *kan Dæmpning bedst ske ved Skovplantning*“, først ved begge Ender, hvor ingen Sandflugt er, derpaa i Bækdalene og endeligt paa selve Flyvesandet, som dækker henved to Tredjedele af Grunden. „Jeg mener,“ skrev han, „at Sandflugten bør egenligt intet koste at dæmpe undtagen langs Grænsehegnene. *Den skal dæmpes ved Fred og ved Skovplantning*, hvilket ikke kunde ske, hvis Naturens viseste Overherre ikke havde her, just paa de sandføgne Steder, ladet voxte en Slags Pil, her kaldes den Vidjepil [*Salix repens L.*]; den kryber langs Jorden, skyder favnlange Rødder, mest langs Jordens Overflade; den giver meget Frø, som Tidselfrø forsynet med Vinger og skabt for at flyve i Flyvesand for der overalt at saas.“ Til første Udsaaning vil han bruge El, Birk og Lærk.

Flyvesandet paa Sydlandet omkring Dueodde vil han først senere hen tage fat paa. „Strax at begynde alt og udføre noget deraf des slettere er mig lige saa modbydeligt, som det er uhensigtsmæssigt. At virke kraftigt mellem Rønne og Hasle vil vorde mig en kær Syssel, da mit Velbefindende mest beror paa,

at jeg Dagen igjennem kan have Guds frie Himmel til mit Hustag. Jeg tror, Fred skal blive endnu i Efteraaret; thi jeg gaar meget og gjerne, jeg gaar da herud og har Tilsyn med Fred. Jeg har ti Heste paa Stald og skaffer en af disse en Gang imellem en nyttig Bevægelse ved at bære mig ud mod Hasle, for at mit Øje stundom kan være der. Alt dette koster kun lidt, uden at Bonden besværes med Ægter, eller at jeg forlanger noget for fri Befordring.“ Arbejdsudgifterne ville efter hans Skøn være 5 til 600 Rbd. aarligt.

Skønt nu Amtet ikke turde inklade sig paa at borge for, at det kunde lade sig gjøre at plante Skov paa Sandflugten, udvirkede Rentekamret 19. Okt. denne kongelige Resolution: „Vi bifalder allernaadigst, at til Hegns Opførelse ved den Os tilhørende Udmark imellem Rønne og Hasle udredes 500 Rbd. og til trede Ledvogterhuses Opførelse end videre 1000 Rbd. Sedler af Vor Kasse, samt at disse Huse tillægges hvert en Jordlod paa to til tre Tønder Land, hvorefter fornævnte Udmark i øvrigt for Fremtiden bliver saa vidt muligt at anvende til Skøvs Opelskning.“

Inden Peder Jespersen kunde føre sin Skovplantning fra Papiret ud i Virkeligheden, maatte Sandflugtsmarken indhegnes. Ved dens nordre Ende gik det nemt, idet han 13. Nov. paa et Aastedsmøde med Hasle Bys Formænd ved Byfoged Mads Høg Arboes velvillige og meget virkende Mægling fik Grænsen dragen ganske efter sit Ønske over det smalleste Sted af Udmarken; Hasle Borgere gav endog herved Afkald paa nogle Tønder Land Sandbakker paa Betingelse af, at Byens Forstrandsret ikke indskrænkedes. Paa Amtets Indstilling tilkendegav Rentekamret 15.

Jan. 1820 Byfoged Arboe og Hasle Borgerskab, at det havde været det kært at erfare den Velvilje og Bestræbelser, de herunder havde vist. I Rønne Borgerskab mødtes stærk Uvilje.

Jespersen vilde have det søndre Dige for Sandmarken ud imod Rønne Udmark ført ud paa de stejle Kystbrinker Syd for Hvideodde, hvorved han undgik at bygge igjennem dennes brede Forstrand. Til Erstatning for en smal Strimmel Sandjord, som herved skares fra Rønne Forstrand, vilde han rykke Digets Landende imod Nord, saaledes at her tillagdes Rønne et tilsvarende Stykke god Jord. Men paa Rønne Raadstuesamling 24. Nov. 1819, Klokken 2, forkastedes dette hans Forslag. Han følte, at han maatte ruste sig til Kamp. „Mange og sandsynlig store Vanskeligheder ville møde mig fremad,“ skrev han den følgende Dag til Amtet; „thi Udmarkerne ere Bornholmernes Kæphest. At betage dem Ret til at skamsulte sine Kreaturer derpaa er at rive et Øje ud, især for de Landboere, der intet have at frygte af Sandflugt, men have dog afbenyttet Græsningen. Gives nu slige Fredsforstyrre Medhold, hvor de have Uret, og det i første Fejde, saa kommer jeg nok til at skrive mere om Sandflugtsdæmpning og Skovplantning, end jeg kommer til hermed at faa arbejdet i Marken. Og skulde jeg ikke fejle alt for stygt, saa maa det vel aldeles lovligt kunne komme til at bero paa mig, med min Konges og Øvrigheds Tilladelse og uden at spørge nogen Borger, at sætte Hegn, hvor jeg, var det endog midt inde i Rønne Frihed, finder det rigtigt til Sandflugtsdæmpning. Jeg har efter Sandflugtslovene aldrig tvivlet herom. Altsaa vel rigtigt, at man uden videre Omstændigheder sætter Hegnet,

hvor jeg har foreslaaet det at skulle staa. Det er ikke Kvantiteten af Jord, men Kvaliteten af Menneskers Tænkemaade, som væsenlig virker.“

Amtet støttede dette Forslag; men Rentekamret ønskede al krushovedet Strid undgaaet og Sagen afgjort gennem Landvæsenskommissionen. Først 29. Marts 1820 samledes denne, Inspektør Petersen og Branddirektør Andreas Rasch, med Amtmanden, Sandflugtskommisæreren, Rønne Byfoged og Borgerformænd samt Landinspektør Pedersen paa et Aastedsmøde til Fastsættelse af Skellinjen; og her enedes man om, at Hegnet skulde sættes i det gamle Skel, kun at det efter Peder Jespersens Forslag ned imod Stranden førtes noget ind paa Rønne Udmark, hvorimod han forpligtede sig til at holde Vej aaben for Byens Borgere til at hente Sand paa Hvideodde samt til i det gamle Skel at lade sætte en Sten med Indskrift: „Rønne Kjøbstads Frihed“, for at Forstranden og Bjergningsretten for Rønne By kunde opretholdes efter det gamle Skel. Sandvejen og Frihedsstenen findes der endnu.

Endeligt skulde det syv Kilometre lange Risgårde ind imod Sognenes dyrkede Jorder holdes i Hævd imod Bornholmernes gamle Vane med at rive det ned, naar Kornet var indhøstet. Peder Jespersen skrev 19. Nov. 1819 til Sandemændene i Knudsker, Nyker og Klemmedsker Sogne, at det skulde tillyses ved Kirkestævnerne, at fra kommende Foraar vilde hele Udmarken imod Havet blive aldeles holdt under Fred og Husdyr, som mødtes der, blive optagne, hvorfor Sognefolket i Tide maatte holde Hegnet ubrudt, saa at tamme Kreaturer til ingen Tid af Aaret kunde slippe igjennem det. Som det var at vente, rejste der sig

en almindelig Modstand mod dette Paabud. De tre Sognes tilgrænsende Gaardejere og de paa Strandmarken bosatte Husmænd indgav 6. Febr. 1820 et Bønskrift til Kongen om al den Skade og Jammer, der vilde flyde af dets Gjennemførelse: Paa Strandmarken græssede Sommeren over 550 Faar, hvis 750 Pund Uld gav 2250 Alen Tøj til 1125 Rigsbankdalers Værd; dertil gav de 350 Lispund Lammekød, lig 350 Rbd., 350 Lammeskind, lig $58\frac{1}{3}$ Rbd., samt Indmad og Talg til $87\frac{1}{3}$ Rbd., alene for Faareavlen i alt $1620\frac{2}{3}$ Rbd.s Tab ved Afspærringen, uden at tale om andre Husdyr, saaledes Gæssene, af hvilke aarligt udførtes flere Hundreder. Tabet af Græsningen paa denne Sandmark vilde bringe Bønderne til med Bettelstaven i Haanden, om ikke halvnøgne, at hendirve et kummerfuldt Liv og se deres Sengsteder blottede for Klæder. De tre Sognes Sandemænd paa-tegnede Bønskriftet, at dets Indhold var Sandhed; det forelagdes Amtmanden med Krav om hans øjeblikkelige Paategning, hvilken kom til at gaa ud i et: Forevist Amtet. Det bragte ikke Frederik den Sjette til at kalde sit Kongebud tilbage; men det var Peder Jespersen et barskt Varsel om, hvad han vilde møde i sin Bane fremad til at gennemføre dette.

Ogsaa Naturforholdene bød Braaden frem. Da Jespersen havde fuldført en 70 Metre af Jorddiget ud mod Rønne, stødte hans Grøftegravere paa stærke Kildevæld, som førte Fjydesand med sig. Hurtigt var hele Jordvoldens Grund flydt bort, saa den sank ned i Grøften. Ved strax at bygge Vandrender af Egeplanker og Fyrrebrædder fik Jespersen Ødelæggelsen standset; „ofte frygtede jeg for at faa Volden ned paa os, og ofte var jeg bange for Arbejdernes Lemmer

af Styrtninger, der ogsaa gav mig smaa Puf. Atter her en uforudset Udgift af ikke langt fra et Hundred Rigsdaler.“ En kyndig Mand udtalte, at de Vanskeligheder, der her mødte Kancelliraad Jespersen, var af den Natur, at en mindre virksom og kyndig Mand vilde have ladet sig afskrække af dem eller i det mindste fremstillet dem som mindre afhjælpelige, end han havde vist dem at være.

I Opførelsen af Ledvogterhusene ønskede Peder Jespersen at vise sine kære Landsmænd noget ganske nyt. Paa Lygtegaard paa Amager havde han set Huse byggede af stampet Ler (Wällerwände), alen-tykke Lervægge paa en høj Kampestens Fodmur; og han fandt denne Bygningsmaade værd at indføre paa det lerrige Bornholm som en Spore for andre Husbyggere. Skulde den mislykkes for ham, vilde Huset staa ham til Skam ved en stærkt befærdet Landevej, men lykkedes den, som et gavnligt Mynster paa rette Sted. Amtet talte varmt for hans Forslag, som kunde komme til Nytte for Opførelsen af Øens Skolebygninger; Rentekamret billigede det 8. Dec. 1819. Jespersen prøvede dog kun sin nye Bygge- maade paa Klitfogedhuset ved Rønne og havde den Modgang, at dette blev dyrere end de to andre. I Slutningen af Okt. 1820 havde han baade Husene og Grænsedigerne færdig byggede; de tre Huse, til hvilke var tilstedt ham et Tusend Rigsbankdaler, havde kun kostet ialt 605 Rbd. 2 Mark 8 Skilling. Den sidste Post paa hans Udgiftsregnskab lyder saa: „Det er Skik at give Tømmertilstand ved Tømmerrejsning; at holde 3de blev for kostbart. — Mine Tømmerarbejdere, Murmester og Sandflugtsarbejdere trakerte jeg med Tømmertilstand Mad, Steg, Fisk, Risengrød, Øl, Brænde-

vin, Ponts, Musik, Dans; men dette var saa min egen Sag, udføres derfor med . . . 0 Rbd. 0 Mk. 0 Sk.“

Allerede i Vintren 1819—20 var Peder Jespersen gaaet i Gang med selve Tilplantningen af Sandflugtstrækningen. Frosttiden havde han brugt til at lade grave Huller i de ellers utilgængelige Hængesumpe for at kunne udsaa Ellefrø i de derved opkastede Jordtuer. Han havde købt 250 Kilo Birkefrø og agtede med sin svære Brakharve at oparbejde Jorden i Lyngdalene mellem Sandbakkerne til Udsæd af Birk og El. Skønt Rødel sagdes kun at trives i fugtige Fordybninger, vilde han efter sine Erfaringer driste sig til at saa den i selve Sandklitterne og vilde hertil særligt lade indsamle Frø af saadanne Elletræer, som stod i fuld Væxt i Persker Sandmiler. Han vilde tillige skaffe sig en lille Planteskole til Fremdrivning af Elleplanter, som senere derfra skulde udflyttes med Jordtørv. End videre ønskede han sig Fyrrefrø til Udsaaning og Lærkefrø til Fremdrivning i Planteskolen.

I sit Plantningsarbejde og sine Forslag gik Jespersen som sædvanligt efter sit eget Hoved, hvis Tanker var Forstvidenskaben ganske nye og uprøvede. Da Rentekamret indhentede Forstvæsnets Udtalelser om dem, blev de grundigt forkastede af dette, navnlig af Skovrider Hans Rømer i en drabelig Embedserklæring 2. Febr. 1820. Rømer bar fra ældre Tid uden vitterlig Grund et ustyrligt Fjendenag til Jespersen; og nu, da han saa dennes Skovarbejde sluge Statens Penge, for hvilke han selv havde saa godt Brug til sit Stovværk, Almindingskovens Nyskabelse, kom hans Sind i vulkansk Udbrud: Flyvesandets Fredning og Tilplantning vilde skabe Indbyggerne

Skade og Ødelæggelse og i de første halvhundred Aar sluge et Hundred Tusend Rigsbankdaler uden at indbringe én Skilling. De styrende Mænd i Rente-kamret godkendte 15. April i et og alt Jespersens Arbejdsmaader og Forslag, lod oversende tyve Kilo Lærkefrø til ham og ænsede kun for saa vidt Rømers skarpe Fordømmelse, som de gjorde deres bedste til at hindre hans Sammenstød med Jespersen for Fremtiden og navnligt fritog ham aldeles fra nogen Sinde at afgive Embedsskøn over dennes Sandflugts-arbejder [Bornholmske Samlinger, 10. Bind, S. 111—122]. Deres Optræden udvirkede, at Jespersen kunde vandre sin retlinede Embedsbane uden at ænse alle de Sten, Rømer vedblivende søgte at lægge ham i Vejen.

I Løbet af Aaret 1820 førte Jespersen Tilplantningen videre frem. Han lod Jordsmonnet oparbejde dels med firtandede Hakker, dels med Brakharven, dels med en engelsk (Baileys) Plov, som han i Oktober fik tilsendt fra Landhusholdningsselskabet. Han gik mere og mere over til Pløjning; derimod brugte han kun lidet Skovspaden, da Gravning af Plante-huller voldte større Udgifter. Sandklitterne lod han afgrave til jævne Skraaninger og tilsaa med Græsfrø fra sine Hølofter. Han lod udsaa El, Birk, Elm og Lærk. Da han saa Kirsebærtræ trives godt i de nærliggende Husmandshaver, lod han indsamle store Mængder Kirsebærsten, som han planmæssigt saede i Render i Sandklitterne; det var en Træart, som andre Forstmænd ikke dyrkede som Skovtræ, men Peder Jespersens Iver gav den et frodigt Hjemsted i Sandflugtskoven, som endnu hvert Foraar hvidner af Kirsebærblomster og hver Sommer byder sine sorte,

røde, gulrøde og gule Kirsebær frem til Læske for Vandringsmanden. Ligeledes udsaaede han Axlebær og Hyld og plantede Pilestiklinger og Esp. Ud imod Forstranden satte han en Hæk af Tjørneris med Bærrene paa, for at Hvidtjørnen kunde saa sig selv. Han havde skarpt Øje for, at de i Landet voxende Vidjepile og Senegræsser vilde kunne sprede sig selv, saa snart der skabtes dem Fred til at sætte modent Frø; og han foreslog indført fra Skaane Klittehavre, hvis haarde Straa skyttede den mod at ædes af løstgaaende Kvæg. „Det synes for mig,“ skrev han, „at naar alle frøbærende Væxter ved Fred faa Tilladelse at bære modent Frø, saa vil dette Frø forplante sig selv, saa at Naturen, ved Fred hjulpen til sin Kraft, vil blive Mester over Sandrogg; og skulde Naturens største Mester give os flere saadanne fugtige Somre som sidst [1820], saa vil Erfaringen sikkert stadfæste mit Forslag.“

„Fred er Hovedsag,“ skrev Jespersen, og han mente den sikret ved de to Jorddiger for Enderne af Sandflugtsbæltet og ved Hævd af det lange Rishegn paa dets Landside. Men der stod en langvarig og bitter Kamp tilbage. Han og hans tre Klitfogder gik eller red aarle og silde, endog om Natten i Maaneskin, ude i Sandmarken for at optage løstgaaende Kvæg. Især var Jens Munk i Blykobbehuset ivrig Kvægfangere. Han indtog to Heste; men endnu inde paa Sandflugten fratog Ejeren, Hans Kofoed paa Mulebygaard, ham dem med de Ord: „Hestene ere mine, og jeg skal bruge dem.“ Kofoed blev herfor retsligt tiltalt og idømt en Mulkt paa elleve Rigsbankdaler „for sine egne Heste.“ Nogle Dage senere tog samme Klitfoged en Tyr; Ejeren, Ole Kofoed Rømer

paa Østre Aabygaard, nægtede at indløse den; den skulde da sælges i Nyker Sogn til Dækning af Optagelsesbøden, men Sandemanden P. Kure nægtede at modtage den og stille den til Avktion. Kom Kreaturerne endeligt til Avktion, vilde ofte ingen byde paa dem, eller Ejermanen købte dem tilbage for mindre end Optagelsespengenes Sum. Disse Opbringelser af Husdyr vakte Sognefolkenes Harm og Had og Haan. Aabymanden skrev: „Saaledes lever vi her som imellem Røvere og vel verre; thi disse ville sige, de have kongelig Tilladelse saaledes at behandle os, hvorfor man maa tie og lide. Blive vi ikke paa nogen Maade jolpne, da ere vi givne til Rov for de Onde.“ Man mærker Trangen til i næste Øjeblik at gaa til voldelige Haandgribeligheder dirre i Brevskriveren. Naar Peder Jespersen færdedes i sit Kald, hørte han Haansordet „dæjn stora Vautehorrijn“ slyngtet efter sig. Paa sine Nattefærder mødte han knippelrustede Bønder, som truede ham med, at det var bedst at sove om Natten, da man i andet Fald fik se, hvorledes det vilde gaa. Han maatte da føre ladt Bøsse med sig for at holde sig dem fra Halsen.

De indtagne Husdyr maatte Jespersen selv huse og fodre paa sin Gaard, indtil Avktionen kunde komme i Stand. Da Loven ikke tillagde ham nogen Foderløn, gav ham dem frit Foder og Staldrum, men nødigt vilde han paa den Maade støtte deres forsømmelige Ejere. Særligt vanskeligt faldt det at optage Faar, i det han kun paa Ryggen af en rask Hest kunde indjage dem. For at raade Bod paa disse Forhold fik han 16. December Rentekammerets Billigelse af, at han indhegnede en Løkke ved Rønne Klitfogedhus med Stengærde og Jordvold og derhos byggede

en Halvtagsfold til Indjagning af Dyrene, som her kunde finde Græsning og Stald. Af Optagelsespen-
gene gik i Følge Bestemmelse af 12. Avgust 1820
Halvdelen til Klitfogderne, Halvdelen til Kongen.

Jespersen fik 18. Okt. 1820 optaget Skøn over
Aarets Arbejde af dertil af Nørre Herred udmeldte
Skønsmænd. Disse, to Hasleborgere og to Gaard-
ejere fra Klemmedsker, var paavirkede af det alminde-
lige Misnøje med Afspærringen af Sandmarken. Vel
maatte de vedgaa, at de tre Klitfogedhuse var for-
svarlige og gode, og at de to Digehegn var faste
nok; men af nykommen Trævæxt saa de kun ved Bly-
kobbeaa og længere ud imod Hasle nogen El og
Lærk, ingen Birk: „Sandflugten befinde vi i det hele,
som den altid har været, med de foran bemærkede
Undtagelser, og er intet gjort med Klittetags eller
Marhalms Saaning eller saadant, som bør gjøres for
at dæmpe Sandet, men Græs, Lyng og Videspil har,
siden Fred blev, vist sig i megen Væxt.“ Rente-
kamret fandt imidlertid de gode Mænds Bedreviden
ugrundet og godkendte 16. December alle Jespersens
Forslag om Kreaturfold og Skovplantning, saaledes
at Udplantning af Sandvæxter ikke skulde foretages.

Da hans første Sandflugtsaar var bragt godt og
vel til Ende, skrev Peder Jespersen følgende Regning
til Rentekamret: „Fra 23de August forrige Aar til 6te
denne Maaned har jeg anvendt ved mit Tilsyn paa
Sandflugten 366 Dage à 2¹/₅ Rigsbankdaler Sølv, som
underdanigst bedes mig anviste paa Bornholms Amt-
stue. Rønne d. 13. Nov. 1820. Ped: Jespersen.“ I
Skrivelse til Amtet skildrer han sit Sandflugtsarbejde:
„Nu skulde jeg selv sige, hvor mange Dage jeg har an-
vendt paa Sandflugten. Jeg har ikke holdt Optegnelse

herover, fordi jeg har hver Dag haft Tilsyn, Søndagene undtagne ligesom og nogle Vinteruger, for saa vidt jeg ikke skulde tilsé, hvorledes det gik med Kulgravningen i Barfrostet; og siden Hegnet blev færdigt, har jeg og tilsét Hegnet om Søndagene for Fred af Kreaturer at iagttage. I Høstetiden var mit Tilsyn ikke meget, fordi mine Arbejdere da høstede i 14 Dage à 3 Uger. Jeg har gaaet fra Rønne til Hasle igjennem Sandbakkerne og omkring til de forskellige Steder, hvor Arbejderne have været. Naar jeg da, træt og øm under Fødderne, er kommet hjem sildig Middag, har jeg ofte ikke gaaet ud igjen førend imod Aften og véd derfor ikke, om saadant maa beregnes mig for én Dag. Men naar jeg ikke har gaaet saa langt, har jeg fundet det nødvendigt, ofte at være hos Folkene fra Morgen Kl. 6 à 7 til Aften Kl. 9 à 10 med 1 à 2 Timers Hvile om Middagen. Om Aftenen derimod har jeg maattet skrive og anvendt mange Timer dertil, hvilket min Sandflugts Kopibog udviser at have været mere, end rimeligt kan troes. Og havde et endnu mere enfoldigt Menneske faaet hermed at gjøre, saa skulde mine Landsmænd vel vidst at holde ham saa strengt til Skrivebordet, at det øvrige var blevet forsømt. Jeg har og ofte rejst (o: redet), dels for at se til Sønderlandets Sandflugt, dels for at se paa Frøindsamling, dels og mest i Sandflugten mellem Rønne og Hasle, hvor jeg dog blev ked af at gaa i Sanden over 2 Mil hver Dag. For Befordring fordrer jeg intet.“

Han fortsætter med at ønske sig fast Aarsløn som Holtsførster og Sandflugtskommissær, da hans Nærværelse fordres dagligt Aaret rundt: „Det er dog tungt, selv at sige, hvor mange Dage Diætpenge ere

fortjente. Og da mine Landsmænd hist og her mumle om, at jeg blot behøver at gaa ud paa Sandflugten, saa tjener jeg strax tvende Specier, enten jeg der har noget at gjøre eller ikke, vilde jeg gjerne fjærne saadanne skæve Bedømmelser fra mig hos det Folk, der just ved Sandflugtens Fredning finder sig utilfreds. Jeg vilde være glad ved 4 á 500 Rbd. aarligt. Det styggeste ved saadant, som mig er betroet, er Begyndelsen, og den er ikke ilde gjort. For under 1900 Rbd. er fredet mange Hundred Tønder Land Jord ved Hegn, er bygget 3 Huse, tilsaaet et stort Areal, Sandbakkerne for en stor Del afskraaede m. m.“

Hos sin Broder Amtmanden hentede Peder Jespersen sig en sær Ros, der mere kendetegner Tiden, end særtegner Manden; i hine Dage drev mangan god Købmand Toldsvig. „Det er her temmelig bekendt,“ skrev Amtmanden, „at Kancelliraad Jespersen som Handlende aldrig har tilladt sig indirekte ved den her saa gængse Kontrabandehandel at besvige Majestæten, og man kan derfor vel ogsaa antage, at han ikke gjør sig skyldig i direkte Besvigelse. Endog til et Slags Sværmeri interesserer han sig for det, han paatager sig at udføre, og saa vidt jeg har erfaret, er han fra den tidlige Morgen til Aften selv ved Arbejdet, ja endog fordi dette er hans Lyst, arbejder han selv med. Naar jeg har været i Rønne, har han næsten aldrig været hjemme, og naar man har spurgt efter ham, har man altid faaet det Svar: han er paa Sandflugten.“

Rentekamrets Mænd voldte Peder Jespersens Krav sikkert en stor Overraskelse. Ved at sætte ham paa Dagpenge havde de næppe tænkt sig andet, end at Sandflugten her som andet Steds vilde kræve, maaske

højt regnet, én Dags Tilsyn om Ugen; og nu mødte denne Sandflugtskommisær frem med 366 Tilsynsdage i ét Aar og lidt til, altsaa et Lønkrav paa lidt over 800 Rbd. Han fandt dem særdeles villige til at imødekomme Ønsket om en fast Aarsløn. Frederik den Sjette bestemte 7. Febr. 1821: „I Stedet for de Kancelliraad Jespersen tillagte Diætpenge tilstaa Vi ham allernaadigst, fra hans Ansættelse som Sandflugtskommisær at regne, 500 Rbd. Sølv i aarlig Løn (med Halvdelen af Kongens Kasse, Halvdelen af Amtet), da han derimod maa uden videre Godtgørelse befordre sig selv paa alle Rejser til Sandflugtstrækningerne, men fremdeles beholde Adgang til efter Omstændighederne at tildeles det Gratiale, som Vort Rentekammer er bemyndiget at tilstaa de Sandflugtskommisærer, som udmærke sig ved Flid og Bestræbelse for Sandflugtens Dæmpning.“

Godt begyndt og godt endt, mente Peder Jespersen om sit første Arbejdsaar i Sandflugten. Og naar han gik sine egne Veje, brugte han det Valgsprog: Vel gjort er halvt forsvaret.

Sandflugtskovens Opvæxt.

Aaret 1821 gav Peder Jespersen mange Skuffelser og Modgang at overvinde. Stærk Varme i April, Kulde og Nattefrost til ind i Juni og derefter Tørke borttog næsten alt det fremspirede, Lærk, Birk og Kirsebær, og selv de unge Elleplanter holdt sig kun paa fugtige Steder i Live. Han maatte nu paa ny tilstaa Strækningen fra Blykoppe mod Syd, halv Vejs ind imod Rønne, med Birkefrø og Kirsebærstene. Arbejdet gik langsomt; den nye Plov kunde han ikke tage i

Brug, da gamle Heste, som ifjor kunde købes for 6 til 10 Rigsbankdaler, nu ikke kunde faas under 20 Rbd. Han maatte opgive sit Haab om Gratiale, „hvilket dog kom i god Jord for den, som var heldigere i at forplante Indbyggere af Mennesker end af Træer.“

Det viste sig, at Jespersen havde udregnet Optagelsespengene for løstgaaende Kvæg efter en nyere Taxt end den gamle, som her skulde bruges. I alt maatte han nu betale Dyrenes Ejere $58\frac{1}{2}$ Rbd. tilbage, og grumme ærgerligt maa det have været ham at bringe sin hadske Uven paa Aabygaard de 5 Rbd., denne havde bødet for sin optagne Tyr, tilbage paa ikkun 20 Skilling nær. Værre faldt det ham dog, at de tre Klitfogder, hvis eneste Pengeløn var Halvdelen af de indkomne Løsningspenge, nu rejste Modstand mod at lade sig deres Del afkorte: de havde taget deres Poster paa Jespersens Tilsagn om de store Løsningspenge, og skulde de nu dømmes til at betale disse tilbage, da fik han selv være Klitfoged; thi paa de Vilkaar fik han hverken dem eller andre dertil. Med sit stærke Retsind indstillede Jespersen at fritage dem for Tilbagebetaling: „Klitfoged Jens Munk ejer intet uden sin Ærlighed, Flid, mange Børn, en uhusholderisk Kone og nogen Gæld til mig, som han aldrig kan betale. Jeg finder det da rigtigere, at jeg betaler, som skal have taget Fejl af Lovenes rette Forstaaelse.“ Samtidigt foreslog han at yde hver Klitfoged en Aarsløn paa 12 Rbd. Sølv, og Rentekamret tiltraadte hans Forslag 23. Febr. 1822.

Klitfogderne havde stadigt en udsat Stilling paa Grund af Optagelsen af løstgaaende Husdyr; de truedes og undsagdes paa Livet. Filip Skovgaard i

Hasle Klitfogedhus tog 1821 sin Afsked efter at have faaet sine Vinduer slaaede ind. Han efterfulgtes af Mads Kofoed Ridder, hvem Avlsbruger Hans Jørgen Bidstrup i Hasle 1822 overfaldt og skamslog paa en af hans natlige Tilsynsvandringer i Sandflugten. „Han blev saa jammerlig forslagen, at han saae ud i Ansigtet som en stegt Fleskepandekage.“ Voldsmanden maatte udrede 5 Rbd. i Optagelsesbøder; Sagen mod ham blev forfulgt for Retten, men han kunde dække sig ved, at den ikke var vidnefast. I 1822 indkom lidt over 41 Rbd. i Bøder for 112 optagne Kølve, 49 Heste, 33 Kør, 26 Faar og 16 Svin.

Amtmand Christian Jespersen søgte at lægge en Dæmper paa sin krushovedede Broder. Selv var han ikke Mand for at dømme om dennes Plantningsarbejder; han kendte intet til Skovrider Hans Rømers gennem Forstvæsnet afgivne drabelige Nedsabling af Sandflugtskommissærens Forslag, og han indstillede 25. April 1821 til Rentekamret at høre Rømers Tanker om Sandflugtsarbejdet: „Vel har Sandflugtskommissæren selv temmelig gode Indsigter i dette Fag, lige som han og gjør sig al mulig Umage og viser særdeles Iver for at fremme Skovopelskning paa Sandmarken, men dels kan han muligens i denne sin Iver gaa vel rask frem, dels er Holtsførster Rømer mere øvet i dette Fag.“ Rentekamret vendte det døve Øre til Amtmandens Indstilling, og Kongen tillod 1. Avgust Peder Jespersen at hæve de af ham krævede 300 Rbd. paa Amtstuen til sine Skovarbejder. Da dette Aars Kulde og Tørke havde ødelagt Plantevæksten i Sandflugten, kom Amtmanden 15. Marts 1822 med en ny Indstilling om at lade Skovrider Rømer afgive en Embedsudtalelse om, hvor vidt

Skovplantning der er tilraadelig og kan svare Regning. Men de gode Mænd i Rentekamret havde én Gang for alle faaet nok af Hans Rømers Meninger herom; og Kongen gav 14. Maj Peder Jespersen Raadighed over 500 Rbd. til dette Aars Udgifter efter hans Forslag. Dette gik ud paa at udsaa Elle og Birke, at udflytte Elleplanter og Pilestiklinger: „Jeg ønsker helst at gaa smaalig frem; at udsaa Fyr og Gran, førend Naturen og Fred har dæmpet Sanden mere, vover jeg ikke.“

Særligt det Forhold, at Hælvten af Sandflugtskommisærens Aarsløn skulde udredes af Amtets Kasse, bragte den varsomme Amtmand Jespersen ind i en lidt vanskelig Stilling. Da de aarlige Udgifter for Amtets særlige Kasse ved Aarhundredets Begyndelse kun udgjorde langt under 1000 Rbd. og endnu 1835 laa under 4000 Rbd., var denne aarlige Udbetaling af 250 Rbd. følelig. Amtmanden skrev 14. Novbr. 1822 til Rentekamret: „Bornholmerne have i de senere Aar ikke forlangt at erholde den Afskrift af Amtets Udgiftsposter, hvortil de ere berettigede, muligen fordi de stole paa mig, at jeg paasér, at ingen uforvunden Udgift paalægges dem. Men naar de erfare, at de, foruden at tabe Græsningen paa Sandmarkerne, ogsaa maa betale ikke ubetydeligt i Aarsløn til Sandflugtskommisæren, vil den store Grad Modvillighed, de have vist mod Sandflugtsdæmpningen, sikkert føre dem, just fordi han er min Broder, til at tage hans Ansættelse og Løn som et Foster af mig. Jeg har i denne Anledning hørt den bitreste Sarkasme af en Præst [Niels Grønbech i Nilarsker]. og det kan vel derfor noget undskyldes de simple Bønder, om de endnu tænke lavere end Embedsmanden. Noget kan

anføres for Bønderne i dette Tilfælde, nemlig at Skovopelskningen paa Sandmarken imellem Rønne og Hasle sker til Fordel, ikke for Bønderne, men for Kongen og paa hans Grund.“ Rentekamret afviste hans Synspunkt: „Da Sandflugtsdæmpningen er til Fordel for Bornholms Land i Almindelighed, samt da Beboerne have været fritagne for at forrette Arbejde dertil, og da alle andre Udgifter udredes af Kongen, kan Rentekamret ikke søge dette Lønningsforhold ændret.“

Peder Jespersen saa intet synderligt for sig at lære af Almindingskovens Tilplantning: „Havde Almindingen kunnet lade sig opløje, saa havde jeg kunnet have mere Erfaring af Holtsførster Rømers Fremgang, end jeg nu har.“ Derimod rejste han i Foraaret 1822 til Stettin og derfra til Lands 400 Kilometre over Svinemynde til Rygenwalde. Hvad han her fik at se af Skovplantning paa fugtig Sandgrund, optog ham stærkt. Afhuggede frøbærende Fyrregrene var lagte ud i Sandmarkerne, for at Frøet ved Eftermodning kunde falde ud og under Grenedækket skærmes mod Udtørring. Paa Mosegrund stod Fyrrestammerne livskraftige ude i Vandsumpene. Pilestiklinger var satte i Rækker paa Kryd og tværs igjennem Sandmarkerne for at skaffe Læ og Ro i Flyvesandet. Han forelskede sig i en særegen Art Hedepil (Wejde), tog flere Hundrede Stiklinger af den med sig og fik den til at voxte i Sandflugten mellem Rønne og Hasle, bedre end anden Pil.

Herredsfoged I. C. Pingel optog 3. Jan. 1823 Synsforretning over Sandflugtstrækningen i Knudsker og Nyker. Optagelsesfolden fandtes indelukket bag et 185 Metre langt enkelt Gærde af kløvede Kampesten

med Jordvold udvendig og Grøft indvendig; det stod „meget suffisant og højt.“ Det tilhørende Halvtags-skur var af Egebindingsværk paa en $1\frac{1}{4}$ Meter høj Fodmur af kløvet Kamp. Ved Havet var sat henved 600 Metre Risgærde til at standse Sandet; det stod ubeskadiget med fire Rader Pilestiklinger i god Væxt paa hver Side. Helt ud til Blykoppeaa fandtes mange Elletræer smukt opkomne i smaa Reder i Bækfaldene. Kjilehøje, Aabrinkerne og en stor Flade ud for Sandegaard var tilsaaede med El, Birk og Kirsebær, som endnu dækkedes af det høje Græs. Alle Vegne viste sig gavnlige Følger af Fredningen fra Kreaturer i den frodigt fremspirende Plantevæxt. Men de tilgrænsende Lodsejeres Hegn, ene Sejersgaards undtaget, var meget maadeligt og paa lange Strækninger aldeles ødelagt. — For den nordlige Del af sine Plantninger undlod Peder Jespersen at fremskaffe Synsforretning, da Nørre Herreds Foged Mads Arboe var næsten blind, uden det skarpe Syn, som var nødvendigt for at finde hans smaa Træplanter i Græstuerne og Lyngen. Desuden havde Jespersen skarpt Syn for, at Arboe, som tvende Gange paa Embeds Vegne havde kundgjort Hegnloven til Efterlevelse, selv som Lodsejer ikke holdt sit Hegn ind til Sandmarken lovligt ved lige.

Sit eget Syn paa det frodige Aar 1822 gav Peder Jespersen til Kende i sin Skildring til Rentekamret: Sandflugtstrækningen er ved Naturens Virkning blevet særdeles meget tilgroet i saa faa Aar; efter Udsaaning viser El, Birk, Lærk og Kirsebær sig mere og mere; i Efteraaret har han tillige saaet Agern og syv Skepper Valnødder af sine egne Træer; de udflyttede Elletræer voxte i smaa Samlinger eller Lunde næsten

uden Undtagelse; han har ladet sætte mange Tusender Pilestiklinger, af hvilke to Tredjedele staa i Væxt, frodigst Wejdestiklingerne fra Rygenwalde. For at gennemføre Fredningen har han været ude tidligt og silde i Maaneskin, og alle tre Klitfogder have opfyldt deres Pligt og maaske mere, end hvad strængt kan fordres af dem, thi de have ofte om Natten optaget Kreaturer og ikke ladet sig hindre heri, hverken af Trusler eller af Overfald. Frederik den Sjette tildelte ham 30. April 1823 en Gratifikation paa 100 Rigsbankdaler Sølv.

Ogsaa Sydlandets Sandmarker kaldte paa Peder Jespersens Arbejde. Han fik her 1821 og 22 bygget en Fold og et Foderskur til Indtagelse af løstgaaende Dyr. Men for ham Enemand var det umuligt at overvaage dagligt den ønskelige Fredning ogsaa her i Søndre Herred. Han foreslog derfor 19. Jan. 1822 Dragonlieutenant Peder Christian Dam (1787—1857) i Aaker til at udnævnes til Fuldmægtig for ham, som selv herfor vilde yde ham 100 Rbd. aarligt; denne Ordning blev dog ikke stadfæstet af Rentekamret. Hjemme i Købmandsgaarden lønnede han desuden Alexander Jagenreuter Müller (1795—1871) for at føre Regnskaber og Tilsyn med Modtagelsen og Opbevaringen af Træfrø. Ud over Fredhold paa Søndre Herreds Sandflugtsmarker naaede han ikke; Tilplantningen og Tilsynet paa Vestkystens Sandmark tog hver en Dag af hans travle Arbejdsliv.

Jagtforholdene voldte Jespersen Vanskeligheder. Allerede 14. Juni 1820 fik han udvirket Rentekamrets Billigelse af, at Sandflugtstrækningen mellem Rønne og Hasle lukkedes fra Udøvelse af Jagt. Han havde selv forpagtet Jagtretten i Klemmedsker og gav Afkald

paa at udøve den i dette Sogns Strandmark; et lignende Afkald gav Jagtforpagterne i Nyker Sogn mod et aarligt Afslag af 12 Rbd. Sedler i Jagtafgiften. For Knudsker maatte Jagtretten udbydes paa ny for at faa dette Sogns Strandmark undtaget. Højest bydende blev 19. Sept. 1820 Byfoged I. C. Pingel med ikkun 8 Rbd. Sølv, knapt en Tiendedel af den tidligere Aarsafgift. Rentekamret forkastede dette Skambud og opnaaede til sidst, at Pingel overtog Jagten for 50 Rbd. Sedler aarligt. Her efter foreslog den ivrige Jæger Peder Jespersen, at Jagten i Vestkystens Sandflugtstrækning overlodes Sandflugtskommisæren strax og ligesaa Jagten i Søndre Herreds Flyvesandsmarker fra den nuværende Bortforpagtnings Udløb i 1827. Til dette Forslag havde han god Grund; thi skadefro Uvenner forfulgte ham med deres Haan over, at han jog de tamme Husdyr, men maatte lade Vildtet løbe, navnlig Harerne, „de skadeligste Dyr for adskillige Slags smaa Planter, NB. om der nogen Tid skulde voxe nogen.“ Men Rentekamret nøjedes med 25. April 1821 at henvise ham til tidligere Skrivelser om, at naar Sandstrækningen mellem Rønne og Hasle var indhegnet, var den undtaget fra Bortforpagtningen af Jagtretten. Den vedblev da at være et Fristed for talrige Harer og Raager.

Da Jagtretten i Bornholms Sogne paa ny 1827 skulde bortforpagtes, gik Peder Jespersen og hans Broder Amtmanden ud fra, at den nævnte Sandstrækning var indhegnet i sin Helhed; den blev følgelig undtagen fra Bortforpagtningen af Jagtretten. Heri nægtede Rentekamret dem Medhold; kun de til Skovplantning særligt indhegnede Lodder burde have været undtagne, -- men sket var sket og lodes staaende

ved Magt. Men ihærdig Modstand rejste Rentekamret mod Peder Jespersens voxende Lyst til selv at være Jagtherre i Sandflugten. Vel tilstedte det 19. Jan. 1828 ham og Klitfogderne at jage Raager, men forbød dem al anden Jagt der. Og da han vovede sig frem med Spørgsmaal om, hvad han skulde stille op med alle Stedets Harer, overdrog Rentekamret 12. Marts 1829 Byfoged Pingel Jagten i Sandflugten mod en Aarsafgift af 8 Rbd. Sedler under de Indskrænkninger, at han kun maatte jage der selv eller ved den ham tjenende Skytte, kun maatte ride eller køre paa de afstukne Veje og vogte over, at Træer og Planter ingen Skade led. Det faldt Jespersen drøjt at maatte svale sit Jægerblod alene i Indjagning af Plantningens tamme Gæster; men først hans Eftermand Fasting fik 9. Sept. 1837 sig overdraget Styret over Jagten i Sandflugten mellem Rønne og Hasle.

Peder Jespersen havde i sidste Halvdel af 1820 med Pengetab maattet overtage Klavsemøller, to Vandmøller ved Bagaa, Naboer til Sandmarken. Mod inden fire Uger at nedlægge Møllerne og oprense Aaløbet fik han 13. Febr. 1821 overladt af Rentekamret fem Hektarer af den omliggende Udmark til afgiftsfri Brug for sin Livstid. Frem for her at fremdrive for egen Regning en Skovplantning, som ved hans Død vilde uden Vederlag tilfalde Staten, foretrak han at sælge Vandmøllerne til denne 6. Febr. 1822 for 425 Rbd. Sedler og frafalde Fæstet. Staten solgte Møllebygningerne til Nedbrydning 8. Okt. for henved 71 Rbd. Sedler; Jespersen blev Køber af det meste. Hans kortvarige Ejendomstid vidner om, at Pungenød hindrede ham i at udføre sit Forsæt. De fem Hektarer Udmark gik nu ind som Del i Tilplantningen af Sandflugtstrækningen.

Peder Jespersens øvrige Livsværk.

Skoven voxte frem. Allerede 1828 kunde Peder Jespersen pege paa, at den gav Koner og Børn Kvas at samle til Vinterbrændsel. „Vesterlandets Søkyst,“ skrev han, „synes i tørre Aaringer om Sommertid, naar vi saa højligt behøve Regn, ligesom ved sin Tørhed at kløve Regnskyerne og saa ofte at lade dem gaa Syd og Nord om fra os, hvilket ikke saa ofte maa blive Tilfældet, naar Sandflugtstrækningen stadigt fremskrider til mere og mere at blive, i Stedet for en tør Sandørken, en velbevokset Skov.“

At denne Skov vilde i Fremtiden blive et lunt Værn for Bondens Kornagre, en god Brændeplads til at skaffe Husmanden Dagsværk og Varme og en glad Tumleplads for Byborgeren og hans Børneflokk, følte Peder Jespersen med Glæde. Allerede 1824 ved Prins Christian Frederiks Besøg paa Bornholm rejste han den lille, kønne Mindesten ved Prinsens Kilde i Blykobbedalen Vest for Vandmøllen. Han lod den tilhugge af en dertil udsøgt Klippeblok saaledes, at to sorte Aarer indramme, en paa hver Side, det af Rektor P. G. Bohr skrevne Vers:

Milde Glæder
Kilden spreder
Om sin Bred.
Ynde hviler,
Blomsten smiler
I dens Fjed.

Folket ærer
Hver, som nærer
Livets Væld;
Med Ham iler,
Om Ham smiler
Liv og Held.

Følger nøie
 Førstens Øie
 Kildens Spor,
 Hver en Alder
 Ham da kalder
 God og Stor.

Stenen og Kildepladsen særtagne Frederik den Sjettes Tidsalder og staa, særligt efter at Skovrider K. Bramsen med varsom Indsigt har skabt dem tilsvarende Omgivelser, som en yndefuld Vignet for Peder Jespersens Livsgjerning.

Peder Jespersen drog sin Tilplantning Nord for Blykobbeaaen, nærmere og nærmere mod Hasle. Han maatte dagligt ride et Par Mil og satte sin Hest ind i Fiskerlejet Løvka, der kun har to Huse; Præstens og Degnens, nævnes de, det er hele Menigheden. Han fórtrød nu, at han havde givet Afkald paa Dækning af Færdselsudgifter, især da hans Børneflokk voxte om Kap med Skoven; paa sin Sølvbryllupsdag 1823 bragte han sit trettende Barn til Daaben. Han søgte 1828 om en liden Forhøjelse i sin Aarsløn.

Hans forsigtige Broder Amtmanden modsatte sig dette Krav: „Vist er det, at Sandflugtskommissæren endog sværmer for Opfyldelsen af de Pligter, der paa-ligge ham qua talis, jeg har endog et Par Gange set ham bragt i Ivrighed ved en andens Ytring om, at den slette Sandmark ikke fortjente, at der anvendes saa mange Penge og Arbejde derpaa. Og lige saa vist er det, at han ideligt selv er beskæftiget paa Sandflugten; men jeg maa dog tilstaa, at jeg ikke kan indse Nødvendigheden af, at han hver Dag er paa Sandflugten, da Kliffogderne maa kunne betros noget Tilsyn. Naar Vintren hindrer Arbejdet, og ingen

Kreaturer er paa Marken, maa han vel kunne være derfra; men dette vil han ikke erkende. Dersom Landet Bornholm skal yde Bidrag til Forøgelse i hans Løn, anser jeg det for Pligt at ytre det Ønske, at han intet Tillæg faar. En meget agtet Officer har udtalt, at det lod sig nok bevise, at Sandflugten ikke i 50 Aar har gjort Skade, for hvad den har kostet i et Par Aar, at den halve Skov vel nu tilkom Landet, at Amtets Udgifter i over 30 Aar (1742—80) ikke havde beløbet sig til indeværende Aars Udgift o. s. v.“

Peder Jespersen fik intet Løntillæg. Men da Rentekamret fandt sig til Freds med hans Tjenesteforhold som Sandflugtskommisær, udvirkede det 1830 ham af Kongen tildelt en Gratifikation paa 100 Rbdlr. Sølv. For at skabe sig lidt Indtægt havde han 1820 søgt og faaet sin Prokuratorbestalling fornyet; men den kastede kun lidet af sig, da det stred mod hans stærke Retfærdshu at lade Smaakaarsfolk koste noget paa at komme til deres uomstridelige Ret. Hans Helbred var ikke stærkt; allerede 1815 havde det kostet ham to Rejser til København for der at raadspørge en Læge, da han led under Besvimelser og „Orme-sygdom“.

Under saadanne Kaar var hans Modstanderes haardhændede Uforstand i 1823 nær ved at drive ham bort fra Bornholm. Han tænkte paa at drage til Sjælland og skaffe sig et større Gaardbrug der [Bornh. Saml., 4. Bind, 1909, S. 181]. Tanken var knyttet til det skriftlige Løfte, som Det danske Kancelli havde udstedt til ham 16. Jan. 1821: „at det, med Hensyn til at han har opofret en betydelig Del af sin Formue paa at fremme Agerdyrkning og Industri paa Bornholm, samt i Betragtning af at han bestyrer flere

offenlige Forretninger, hvis Indtægter ikke staa i Forhold til det med samme forbundne Arbejde, med Fornøjelse vil understøtte hans Ansøgning, naar han maatte anholde om at forundes et passende Embede.“ Tanken var dog næppe stort mere end en mismodig Flyvegrille. Alt for stærke Baand fæstede hans Livsgjerning til Bornholm, de lod sig ikke sønderrive. Hans dristige og seje Hu til at naa gjennem al Modstand frem til Vejsende modsatte sig et saadant Brud; han, som tvang Bornholmerne til ikke at opgive Ævred, kunde ikke selv give op halvvejs. Og alt som Skoven groede frem over Sandmarken, dæmpedes ogsaa det stride Flyvesand i hans Modstanderes Sind. —

Samtidigt med at sættes til at dæmpe det bornholmske Flyvesand fik Peder Jespersen sig overdraget et andet brydsomt Stykke Arbejde, i hvilket det ligeledes galdt om at paanøde de gammelkære Bornholmere noget nyt og godt, idet han som kongelig Landvæsenskommissær sammen med Inspektør Henning Petersen fra 17. Jan. 1820 ledede det store Mæglærarbejde („Udskiftningen“), hvorved hver enkelt Bondegaard fik sine hidtil vidt spredte Smaalodder ombyttede med en enkelt samlet Hovedlod omkring selve Gaarden. Dette var just et Hverv for hans fremskridtslystne Sind; men meget fandt han at overvinde, inden den bornholmske Landbostand sluttede sig som én Mand til Tanken om et saadant almindeligt Mageskifte.

Mange holdt stædigt fast ved Ønsket om at lade netop disse Jordlodder, som deres Forfædre, Søn efter Fader, havde dyrket i deres Ansigts Sved, gaa ubeskaarne i Arv til Gaarddrønten. Desuden var og

er det en almenmenneskelig Grundsætning, at man bør ikke give en Mark bort uden Udsigt til at faa en Rigsort igjen. Ejede man en Skovlod med gode Asketræer, byttede kun en Taabe den bort mod en anden Skov, hvis Aske ikke var lige saa talrige og mindst lige saa høje. Man kendte sit Gammeldags Landbrug med Byg- og Havrelækker, og Fordelen ved at faa alle Jorderne samlede havde man ingen Erfaring om. Endeligt ere paa Bornholm Jordstykkerne, selv inden for en enkelt Gaards Omraade, af højst forskelligt Værd som Agerland. Hertil kom, at da nogle Gaarde havde Udlodder inde i Nabsognene, maatte ogsaa Sognegrænserne omlægges.

Magelægningen begyndte i Povlsker; i dette lille, jævne Sogn haabede man at kunne bringe den let og hurtigt til Ende. Men under utallige Indsigelser sled fem Aar sig hen. Opmaalinger i Marken, Skelrettelser og Beregninger maatte udføres om og om igjen. En Mængde Aastedsmøder maatte afholdes for at paahøre Klager og Tvistigheder og faa dem bilagte. Først 15. Febr. 1825 kunde Kongen stadfæste den af Kommissærerne fuldbragte Mageskiftning i Povlsker Sogn. Dermed gik Sagen i Staa. Først en halv Snes Aar senere, da det havde vist sig, at Povlskirkebo ved at give Marken bort havde faaet Rigsorten igjen igjennem et tidssvarende Agerbrug, blev Ønsket om et lignende Magelæg almindeligt i alle Sognene, og dette fuldførtes i Aarene 1835 til 40, efter Peder Jespersens Død. Han blev, sammen med andre, Banebryder for dette grundlæggende Indgreb, som muliggjorde Landbrugets stærke Fremskridt ned igjennem Aarhundredet; men han naaede ikke at se det gennemført over hele Bornholm.

Den ringe Hviletid, hans mangfoldige Arbejder levnede ham, tilbragte han roligt i Købmandsgaarden, som nu laa tom for Kunder, men oplivedes af de syv Sønner og sex Døtre. Mest sad han inde paa det fordums Købmandskontor, sysselsat med Skriverier. Han vexlede Breve med Prins Christian Frederik om Ophævelse af al Told og om Kulgravning. Smaafolk søgte aldrig forgæves hans godvillige Hjælp i at skaffe dem deres lovlige Ret. Paa hans Arbejdsbord laa altid en tyk Foliant aaben, — det var Senekas Skrifter i Birgitte Thotts Fordanskning. Talrige Understregninger paa hvert af Bogens Blade viste, at han fandt Lære og Trøst i den romerske Stoikers ædle Livsvisdom. Den sønlige Ærefrygt, han viede denne, fremgaar tydeligt af hans Ansøgning til Frederik den Sjette om at lade Bogen udgive paa ny. Ansøgningen vil her findes trykt som Tillæg, da der kun er bevaret et enkelt af hans private Breve, og da dens barnligt trohjertede Indhold og Udtryksform giver det bedste Billed af hans krushovedede Drømme til at samstille med hans store praktiske Livsgjerning.

Et smukt Vidnesbyrd om sine Medborgeres Tillid modtog Peder Jespersen, idet Bornholms Købstæder i Somren 1835 valgte ham til deres Sendemand til den første Stændersamling i Roeskilde. Han havde alt ordnet til Rejsen did, havde faaet Gjerningen i Sandflugtskoven overdraget til sin Søn Hans Jespersen, da Døden 28. Sept. 1835 kaldte ham bort paa en anden Rejse. Hans Enke Barbra Kirstine Bohn overlevede ham i henved 29 Aar. Selv sine Forældres eneste Barn blev hun Moder og Bedstemoder for en talrig Slægt, som hun forstod at forene til fælles Festerdage i den gamle Købmandsgaard lige til sin Død

21. Juli 1864. Hundredaarsdagen for hendes Fødsel levede der 127 Efterkommere af hende.

Et Kendetegn paa, at Peder Jespersen inden sin Død havde lært Bornholmerne at se med milde Øjne paa sin Gjerning i Sandflugten, findes deri, at en halv Snes Bornholmere søgte om Stillingen som Sandflugtskommisær. Regeringen gav den til en fremmed, Forstkandidat Carl Fasting, til hvem Hans Kofoed Jespersen afgav sin midlertidige Styrelse 8. Marts 1836. Allerede samme Aar knyttede Fasting Skovriderembedet i Almindingen hertil efter Hans Rømers Død. Han var en arbejdsivrig og dygtig Skovrider, som udvidede begge sine Forgængeres Skovplantning særdeles stærkt, inden han døde som Forstraad 1859 paa Rømersdal. Da blev Stillingen som Sandflugtskommisær ophævet; der var ingen Gjerning for en saadan, nu da Skoven stod, hvor Flyvesandet havde hersket.

Her hvor Stormen bød Sandet til Dans,
— det dansede langt og det dansede længe, —
værner nu Skovens grønne Krans
for Bondens korngyldne Mark og Vænge. —

Peder Jespersen var en Idealist, hos hvem Barnets friske Livsmod og gode Mennesketro forblev usvækkede og handlekraftige. Han satte sig en Række praktiske Maal og naaede dem gjennem den ramme Alvor, mod hvilken al bedsk Modstand prellede af. Hans Livsgjerning fulgte de snorlige Veje, ud fra hvilke han ikke lod sig rokke. Hans ildnende Retfærdssans var hans usvigelige Vejviser i alle Forhold. Han satte alt sit, baade Arbejde og Formue, ind paa at blive Bornholmernes Læremester i Agerbrug og i Skovdrift,

og han blev det i fuldt Maal. Faldt end nødvendigvis nogle af hans krushovedede Barnesinds Planer golde til Jorden, han havde endda talrige, som satte gode Frugter for Efterslægten.

Rigest Frugt bar hans Bondegjerning, i hvilken han tvang Bornholms Landbrug frem mod det stærke Opsving, det gjennevløb i Aarhundredets senere to Tredjedele, og hvori nogle af hans Sønner blev Fremdriftshjulene. Hans Enke og Børn fik ved Etatsraadinde Marie Kofoeds Død 1838 testamentariske Arvegaver i Hænde, hvilke gav hende Ungdomsdagens Velstand tilbage, og som satte fem af hans syv Sønner ind paa hver sin gode Bondegaard paa Bornholm. Af disse var Jochum Bohn Jespersen (1800—1871) paa Kannikegaard i Bolsker og Stifteren af Øens landøkonomiske Forening Hans Kofoed Jespersen (1810—1890) paa Sejersgaard i Knudsker særligt ihærdige Fornyrere inden for Landbruget, i hvilket Navnet Jespersen har bevaret sit nedarvede Ry.

Peder Jespersen selv satte sin Skovplantning øverst. Sent kom han ind i den, dreven frem af sin brændende Trang til at virke Gavn for Jordbruget. Men den tog ham helt og holdent fangen. Paa sin Gravsten paa Rønne Søndre Kirkegaard staar han nævnt som Sandflugtskommisær. Og for den nulevende Slægt er Sandflugtskoven mellem Rønne og Hasle hans stærkest talende, varige Eftermæle. Hvad Flyvesandmarken ikke var, er den nu blevet ved ham: en Edens Have, en mærkelig Skov.

Næsten over alt træffer man en Underbund af løst Sand, saa snart man fjærner Plantedækket, og dette sker let. Brændevognens Hjulspor tegne sig som to hvide Sandstriber ind gennem Skoven, Rævens

Hule røber sig i lang Afstand ved det udkastede skinnende hvide Sand. Men i Læ af de stormvredne Fyrrestammer ude paa Havbrinkerne skyder den fyldige Højskov op, Hvidbirk og Rødel, Eg og Bøg, Hassel og Røn, Fyr, Gran og Lærk, og Tusender af Kirsebærtræer. Nu hvidner den gamle Sandflugt af Kirsebærblomster. I rig Frodighed trives Underskovens yppige Opvæxt, Kaprifol og Hunderose, Brombær og Hindbær, Ene og Esp. Og selve Jordsmonnet dækkes tæt af fremmylrende Urter; næppe nogen anden Skov i Danmark byder Blomsterkenderen en saa rig Mængde af disses forskellige, delvis meget sjeldne Arter som just den vidunderligt frodige Sandflugtskov [Naturen og Mennesket, 9. Bind, Kbh. 1893, S. 237—54. — Bornholmske Saml., 3. Bind, Rønne 1908, S. 87—106]. Dem alle skabte Peder Jespersen Hjem her ved at tæmme den fordum øde Sandflugt med sin Skov.

Paa en gammel Kæmpehøj i Sandflugtskoven, Kjilehøje Syd for Blykobbeaaen, er sat en mandshøj Granitstøtte, paa hvilken læses:

PEDER JESPERSEN
FØDT 1772, DØD 1835
PLANTEDE SKOVEN 1819.

TAKNEMLIGT MINDE
FRA
EGNENS BEBOERE
VED
HUSMANDSKONER I NYKER
1886.

Peder Jespersen har ærligt fortjent dette Mindesmærke, rejst i hans Skov. Han var sin Fødeø en god Søn.

Tillæg (til Side 99).

Til Kongen!

Seneca, som lastes, fordi han har smigret Kejser Nero og dog vel handlede klogt ved at blande Lovtaler imellem Lærdommene, der skulde have frelst denne Kejser fra at blive Tyran, Kejseren som vel ikke uden denne Sødhed imellem Medicinen havde villet læse, hvad ham til Bedste skreves; — Seneca, som roses af Marcus Aurelius Antoninus, hvis Lærere han og var; — denne Seneca, om hvem Augustinus og Flere mente, at han stod i Brev Vexling med Apostelen Paulus, han har imellem de mange særdeles kloge Lærdomme, der findes i hans cirka 1800 Aar gamle Skrifter, sagt adskilligt om, at stille staaende dybe Søer ere helligede, og om, at man mente at finde en Guddom under de tet tilgroede Skovlunde, hvor Grenenes Tethed gav som et helligt Mørke, og om, at man ogsaa helligede de store Klippers Hulhed eller saadanne Steder, hvor Klippefjæld hængte En lige som over Hovedet. —

Ved at læse herom er jeg kommen paa den Mening, at Borresø i Borenholms Alminding, en overordenlig dyb Sø, der har hverken Tilløb eller Fraløb, har været en saadan helliget Sø. Navnet selv synes at bære Vidne om, at Søen har været hele Borenholms Helligdoms Sted, hvilket man vel og kunde troe deraf, at denne Sø har været omgivet af Almindingens største og mest skyggefulde Skove, at i Almindingen endnu sees paa sine Steder Klippefjæld, mere end ret opstaaende, at hænge ud over deres Foed; og endeligt deraf, at i Almindingen ere 3de Rokkestene, som vel og vidne om, at i Almindingen har været et Helligdoms Sted, hvortil hele Landskabet har søgt, som det endnu tildeels gjør hver Sancte Hans Aften. Ved at tænke herover og ved Forestillingen om, at Søen ligger imellem og nær hos hvor Gamleborg og Nyeborg have været, eller nu imellem hvor disse Oldtidens Borge af Rudera ere meget

kjendelige, er jeg kommet paa den Mening, at man maaske ved gode Fangster har offret noget af Byttet til Helligdoms Stedet, som vel Ingen formedelst Overtro har tordet undersøge, hvilket og kan blive rimeligt derved, at man mener her i Landet, at bemeldte Borge have været til at opbevare, hvad ved Søplyndringer er faaet til Bytte. Saa er det vel heller ikke urimeligt at antage, at man i Nødsfald, eller naar Fare har været for Haand, har gjemt sine Kostbarheder i denne Sø, og at nogle af Gjemmerne have sat Livet til i Faren og derfor ej have faaet optaget det Gjemte; og hvorfor jeg mener, at Søen skulde udskjæres og Dyndet, der i er, nøye undersøges for at finde, hvad der imellem maatte være.

Allernaadigste Konge! jeg har vovet allerunderdanigst at fremkomme hermed til Deres Kongelige Majestæt, fordi jeg ikke ved, til hvem jeg rigtigere kunde henvende mig, og uden Nogens Erklæring, da vel ikkun Oldgrandskere, som ikke ere her i Landet, rettest kunde høres, og især disse, fordi i Søen rimelig findes Ting af Vigtighed for Oldgandskerne.

Og urimeligt var det vel ikke heller, at man fandt Anledning til Undersøgelse af Kul og andet i denne meget dybe Sø og under dens faste Grund i Bunden; thi Seneca mener, at ved Skovenes og Jordens Brand ere Metaldele tildels smeltede og samlede, hvorfor man i Bergværker har fundet gedigent Metal; og er den Mening rigtig, saa er det vel ikke urimeligt, at man fandt Anledning til at søge efter uforarbejdede Metaller i den faste Grund under Dyndet, især da Søen nesten over alt er omgivet med høje skovbegrøede Bakker, fra hvis Skraaheder i denne meget dybe Dal kunde være udflydt og nedstyrtet Metaldele, som da efter Tyngselens Naturlove have søgt til det Lave eller Dybe. Fordi det er mig ikke af egen Myndighed tilladt ved Boring at undersøge, hvad Hjælp man kunde vente sig af en dyb Vandaflednings Grøft til Søens Lensning, saa har jeg ikke nivelleret og ikke opmaalt Søens Dybde for derfra

at kunde bestemme, hvor højt Vandet maatte op-pumpes for at løbe bort, altsaa ikke med nogenlunde Vished kan sige, hvor mange Penge maatte blive at anvende til det herved allerunderdanigst anbefalede Undersøgelses Arbejde, men antager, at Arbejdet kunde gjøres for 4 a 800 Rbdlr, saa vidt maatte behøves for at faa Dyndet optaget, mod Solen tørret, fint slaæet og undersøgt, hvad der imellem maatte være.

Jeg ved, at mit allerunderdanigste Foreslag vender sig hen til sikkre Udgivter og tvilsom Nytté; men min allernaadigste Konge vil bedst vide allernaadigst at skionne paa, om mine Meninger over Gjenstanden have saa megen Værd, at kyndige Mænd derover skulde erklære sig. —

Da Senecæ Bog, fordansket af Frue Birgithe Thott, underviser i saa mange nyttige Ting, og Bogen er meget sjelden at faa, saa ønskede jeg den trykket paa nye til de Danskes Gavn. Men jeg har ej Lejlighed til saadan Foranstaltning, og som en Grund mere til at faa dette til at skee anfører jeg allerunderdanigst: Havde Engelænderne, der grave Kiørevej under Thamisen (Themsén), læst Senecæ Rejse til Neapel under Jordan paa den hvalde Vej, der er, saa vare de komne til Kundskab om, hvorledes Støvet betager Lysningen, hvor Støvet er saa indelukket og ingensteds kan faa Luft, og hvor slemt det er at rejse under Jordan; dog dette maa Engelænderne have betænkt tillige med, hvorledes Oplysningens Uddunstninger faaes bort, og mulig de vide at forebygge eller hæve Ubehagelighederne, om jeg end troer, at de Rejsende ikke ville kunde undgaa at lide af noget af alt det, hvad Seneca paa sin underjordiske Rejse led af Fugtighed, Støv og usund Luft; det maa volde flere uundgaaelige Onder at gjøre Kiøreveje under et dybt Vand end igiennem en høj Fjældstrækning. Svermer jeg for, hvad Seneca har troet rigtigt, troer jeg mere paa hans Visdom end paa Engelændernes Klogskab og nyere Opfindelser, saa er Paulus og

Antoninus dog paa sin Maade Anbefalere af omskrevne Bog, der er forfattet af en Hedning, som beskyldtes for at have været en Christen. — Bogens Hovedformaal er at gjøre Menneskene til gode Borgere i Guds og Kongens Rige. —

Rønne den 5te Februari 1828.

allerunderdanigst

Ped: Jespersen,
Sandflugts Commissair.

Den barnligt troskyldige Side i Peder Jespersens Væsen, som dette, ene paa boglig Lærdom grundede Forslag blotter, maa tages med ind i det fuldstændige Billed af Manden. Den er kun flygtigt hist og her kommen frem i den foregaaende Skildring, som har dvælet ved hans utrættelige, praktisk fornyende Virksomhed. I Frederik den Sjettes Dage var imidlertid denne barnlige Opfattelse saa lidet fremmed, at Regeringen tog Forslaget alvorligt, som det var ment. Kongen tilstillede sit Rentekammer det; og dette lod dets Iværksættelse undersøge paa Bornholm. Først denne Undersøgelse tog Livet af det.

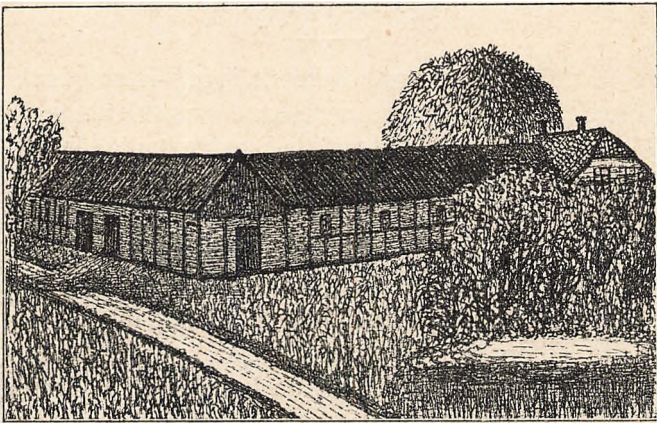
To bornholmske Storgaardes Historie.

Bornholm har som bekendt ingen Herregaarde. Alle Gaardejere herovre er derimod smaa Herremænd, idet de besidder selvstændige Bøndergaarde, der ligger spredt ud over hele Øen. Vel har her i Oldtiden været Borge og Landsbyer omtrent som i det øvrige Danmark; men dette Forhold maa tidlig være blevet ændret; thi helt fra den første kristne Tid af kender vi de spredt beliggende Bøndergaarde, og ingen rigtig Godsejerborg har formaaet at rejse sig iblandt dem.

En Klasseforskel iblandt de bornholmske Gaarde har der dog bestaaet fra gammel Tid, idet nogle, de saakaldte Proprietær-gaarde, har været fritaget for visse Ydelser til Staten; og deres Beboere har ofte forvaltet et eller andet kongeligt Embede. Til den Slags privilegerede Gaarde hører Simblegaard og Vallensgaard, som Amtmand Thaarup i Aaret 1809 regnede for de største; og da disse flere Gange er bemærket i Bornholms Historie, kan en nøjere Omtale af dem og deres Besiddere formentlig være paa sin Plads i „Bornholmske Samlinger“.

Et Par Kilometer Vest for Klemens Kirke ligger Simblegaard ved Vejen til Hasle, saaledes som omstaaende Skitse viser.

Det er en anseelig gammel Gaard med aaben Udsigt ad Rønnekanten til og lukket Læ fra Østsidens høje Bakker. De omgivende Træer er dog følsomme for Vindens Sus; og naar man lytter, er det ligesom man kan høre dem fortælle Gaardens Sagn og Historie fra fordums Dage. Det store Kastanietræ, som knejser højt inde i Gaarden, siger, at det er vokset op af en

Simblegaard.

Kerne, som Herskabsfruen engang købte af en omrejsende Kræmmer for en Pægl Brændevin; og Buskadset der østerude fortæller, at der plejede Underjordsfolkene at løbe igennem og skjule sig, naar de skulde hente Fødevarer fra Gaarden op til deres Bakke; og saaledes videre.

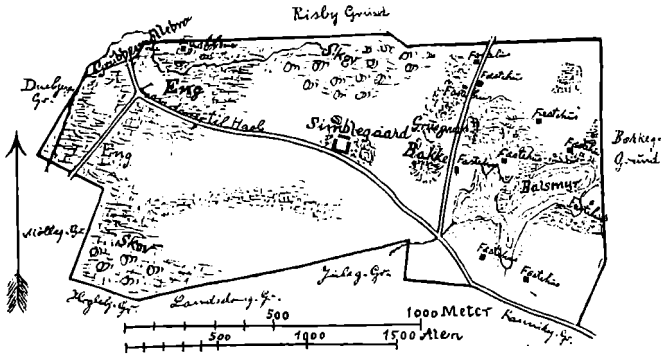
Hvorfra Simblegaard har faaet sit mærkelige Navn, er vel vanskeligt at afgøre nu. Maaske det stammer fra, at der er avlet Hvede og lavet „Simle“ (Hvedebrød) paa den Gaard, medens Hvedeavl ellers ikke

var almindelig paa Bornholm^{*)}). Det var jo ikke usandsynligt.

Simblegaards Grund har Minder helt fra den ældre Jernalder. Paa Troldbakkerne Øst for Gaarden er der nemlig fundet en Mængde Begravelser med hengemte Sager. Disse skal stamme fra Tiden omkring Kristi Fødsel. Jordfæstelserne er af den Slags, som kaldes Brandpletter, det er runde Fordybninger, hvori de døde er brændt til Aske og gemt ned ved Siden af til Dels itubrudte Vaaben, Værktøj, Kar og Smykker under et Overlag af Muld og flade Sten. I Simblegaardsbakkerne fandtes i alt 22 Mandsgrave med et ret stort Antal Sværd, Daggertter, Spydspidser, Skjoldbuler, Knive, Kedler og Kar mest af Jern samt 12 Kvindegrave med baade Bronze og Jernsager som Fibulaer (Bøjlenaale), Hængedop og Knive m. m. De døde Ting taler her om det Liv, der har rørt sig dengang, da Bornholmerne boede i runde Træ- og Lerhuse, ernærede sig ved primitiv Agerdyrkning, Kvægavl, Jagt og Fiskeri og tilbad Solguden; og Vedel mener, at Fundet vidner om en vis Fattigdom hos denne Egns daværende Befolkning. Simblegaardsmosen Balsmyr Øst for de omtalte Bakker har ogsaa gemt paa Oldtidsminder fra samme Tid. Der blev nemlig i Aaret 1832 og senere fundet en Mængde Celter, Haandletringe, nogle Haarnaale og en Nip-tang af Bronze samt 14 Spydspidser, 5 Daggertter og en Hammer af Jern alt mer eller mindre beskadiget eller ituslaet.

*) Det var først i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, at Hvedeavl blev almindelig herovre, skønt Dyrkning af Hvede kendtes paa Bornholm helt fra Stenalderen af. (E. Vedel).

Saadanne Oldsager skal efter lærdes Mening være nedlagt til Brug for afdøde i et andet Liv, og Aarsagen til den omtalte Søndring skal have været, at Folket troede, at Tingene skulde „dræbes“ før Nedlæggelsen, for at de kunde leve op med de døde paa den anden Side i en ny Skikkelse — et Vidnesbyrd om, at vore ældste hedenske Forfædre har anet Sandheden i de Kristnes Lære om Kødets Dødelse som Betingelse for Aandens Liv.

Simblegaard med Jordareal
fra gammel Tid.

Fra den senere Jernalder med dens Vikingeliv og Asatro fortæller Simblegaard os derimod intet; og vi maa flere Aarhundreder frem i den kristne Tid, før dens egentlige Historie begynder.

Ovenstaaende Kort antyder, at Simblegaards Jorder af Naturen er rigt udstyrede med flade Marker (de hvide Pletter), Bakker, Skove, Enge, Sumpe og Aaløb, saa der har været gode Betingelser for Kvægavl, Jagt og Fiskeri; og det meste af Jorden er ogsaa godt skikket til Agerbrug, idet der er Lerunderlag,

som styrker den overliggende løse Muldjord. Ved Bakkerne findes tillige et godt Gruslag, som mærkeligt nok gaar nedad i skraa Retning, medens det tilstødende Lerlag gaar omtrent vandret.

Alle Fordele ved Simblegaards Grund er sikkert tidlig blevet iagttaget, og Stedet derfor valgt og indviet til Gaardplads af en af Øens fornemme Slægter.

Ifølge gamle Beretninger skal der (vistnok i det 15de eller først i det 16de Aarhundrede) have boet Personer af Adelsslægten Grubbe paa denne Gaard; og ved Klemens Kirkes Ombygning 1882 fandt man i den gamle Kirke en Del Begravelser, som man mente hidrørte derfra saa vel som af Familien Eckstein, der ogsaa har boet paa Simblegaard. Ligene var balsamerede og laa indsvøbte i Læderhylstre i deres Egetræes Kister og var forholdsvis godt bevarede. De blev ved nævnte Lejlighed optagne og begravede udenfor den ny Kirke. — Ved den vestlige Eude af Simblegaards Jorder, hvor Vejen krydser en Aa, findes en Bro, som kaldes Grubbemøllebro; dette Navn bekræfter ogsaa de gamle Beretninger; og det fortæller tillige, at Simblegaards-Grubberne har bygget en Vandmølle ved den Bro. Hvorledes de Folk ellers har levet, kendes ikke; men somme af Slægten, f. Eks. Marie og Regitze Grubbe, har jo ikke haft det bedste Lov paa sig; og Folketraditionen har heller ikke kunnet lade disse Grubber have Fred i deres Grave. Det paastaas, at de i mørke uhyggelige Nætter endnu kører rastløs frem og tilbage over Broen i deres Kærre, der er forspændt med to hvide Heste; og i den vestre Ende af Stuelængen skal man ogsaa kunne baade høre og se dem pusle omkring om Natten, som om de ledte efter noget, de ikke kan finde. —

Den første paalidelige historiske Beretning om Simblegaards Ejere er ifølge Hübertz et Kongebrev af 28. 3. 1574 til Menigheden paa Bornholm, „att Peder Hansen (til Simblegaard) schulde were landzdommere ther paa Landitt“. Den Gang var Lybekernes Foged herovre, Sweder Ketting, afsat og en ny, Matth. Tideman, indsat i hans Sted. Men i den danske Konges Tjeneste stod en Jurisdiktsfoged, som skulde paase Kongens og Beboernes Ret særlig i gejstlig Henseende, samt en Landsdommer, der var en Slags Overøvrighed. Peder Hansen kom altsaa til at beklæde sidstnævnte Embede; og i et Brev af 30. 8. 1577 vil Kongen „vnde och forlenne Os Elskel. Peder Hansen vdj Simleggaard, som nu er Landsdommer paa Boringholm, thisse efftherschreffne gaarde och gods, som till thes haffue liggitt vnder thend gejstlige Jurisdiktzis forlening samesteds“; og der nævnes derefter 13 Bønder med Gaarde, som Peder Hansen maa raade over og beskatte. Kun maa han ikke drive Jagt paa disse Gaardes Grund, ej heller forhugge Skovene. Grænserne for hans Ret er dog muligvis senere bleven omtvistet; for Kongen sendte ham et nyt Brev, som gengives her efter Hübertz:

Fr. II. G. a. W., att wij aff wor synderligh gunst och Naade haffue wndt och tilladt, och nu met thette wortt obne breff wnde och tillade, att Os Elskl. Peder Hansen, Landsdommer paa wortt Land Bornholm, maa hereffther haffue, niude, bruge och beholde hans Jordegodtz ther paa forn^e wort Land Bornholm, som hand nu self wdj mere haffuer, mett saadan Friihett, som hans foreldre for hannem och hand self hiidtil haftt och brugtt haffuer, och

som andre frij mend ther paa Landet theris godtz frijst haffuer, dog saa att Bønderne, paa samme hans godtz boendis ere, aarligen til gode rede schulle giffue och giøre theraff till wort slot Hammershutz slig rettighett, effthersom the aff arrildtz-thiid, och hiidtill giordt och giffuett haffuer. Thj forbiude mij etc. Acts. Othense 27 Aprilis Anno 1580.

I sidste Brev er Simblegaard ikke nævnt; men ifølge andre Breve og Dokumenter ses det, at denne Gaard var Peder Hansens Bosted og særlige Ejendom, som han besad i 31 Aar.

Man faar af det anførte Indtryk af, at Kongen regner ham som en Slags Herremand, der faar Ret til at have, nyde, bruge og beholde sit Jordegods som andre frie Mænd og maa modtage Ydelser og Arbejde af sine undergivne Bønder, naar disse blot ikke derved forsømmer at opfylde deres gamle Pligter overfor Slottet Hammershus. Blandt de omtalte Bønder har Fæstehusmændene maaske ogsaa været medregnede; for af saadanne var der fra gammel Tid 11; de sad inde med ret store Jordarealer af Simblegaards Grund; og de var jo meget afhængige af Proprietæren. Som Landsdommer havde Peder Hansen ogsaa en vis Myndighed overfor alle andre af Bornholms Beboere, saa han var utvivlsomt en mægtig Mand.

Da Lybekkertiden var omme 1576, indsatte Kongen en Lensmand paa Hammershus til at styre Bornholm; og denne og Landsdommeren blev nok ofte en Slags Konkurrenter paa Magtens Omraade. Hübertz har flere Aktstykker, som synes at vidne derom.

Engang havde Kongens daværende Lensmand herovre, Henrik Brahe, meddelt sin Herre, at Borgerne

i Neksø havde taget altfor stor Bjergeløn af en Skipper, der var strandet derudfor med sit Skib; og Kongen befalede da Landsdommeren at kalde baade Lensmand, Borgmestre og Borgere for sig for at undersøge Sagen og derefter „dømme deri, hvad Ret er“. — En anden Sag, Peder Hansen fik med at gøre, drejede sig om, hvem der skulde være Ejer af en Gaard, som var bortkommen for den formentlige Ejerinde, mens den blev forvaltet af hendes Formynders i hendes Mindreaarighed.

Hvorledes Peder Hansen er kommet fra det med sine Domme, faar man intet at vide om; men han har antagelig søgt at dømme retfærdigt, for at han ikke skulde faa Lensmanden, den ædelt tænkende Henrik Brahe, paa Nakken af sig.

Som halvvejs Adelsmand omgikkes Landsdommeren naturligvis særlig med de store og fornemme Personer; og hans Datter Merete blev derved kendt med en tysk Adelsmand, Hans Grabou, der omsider ægtede hende og kom i Besiddelse af Simblegaard 1609, hvorefter Peder Hansen forsvinder af Sagaen.

Denne Hans Grabou var født i Tyskland 1549. I sin Barndom havde han været med Schack v. Thynen, kongelig Majestæts Staldmester, i Frankrig, hvorpaa han kom til Danmark 1582 og blev senere Befalingsmand paa Fæstningen Christianopol i 8 Aar. Han havde da været gift med en Barbara Hvitfeldt til Engelstoft; og hun havde født ham 2 Sønner, af hvilke den ene døde som ung; og hende havde han altsaa ogsaa mistet. Da han kom til Simblegaard, fik han travlt med at ordne alt sit Gods, som hans ny Giftermaal bragte ham; og han kom i det samme med til at bestemme om de bornholmske Bønders

Hoveri paa Hammershus. Hübertz oplyser, at han foruden sin Sædegaard ejede Halvparten af Duebjerg og Bjerregaard og en anden Gaard i Klemensker og desuden noget Gods i Ibsker og Aaker Sogne. Det sidste søgte han gennem Lensmand Hans Lindenow at faa mageskiftet med Kronen, saa denne kunde faa Andel i de 3 sidstnævnte Gaarde; og denne Sag har han nok faaet ordnet om ikke før, saa da Lindenow drog paa en Rekreatjonsrejse til Syden, og han selv under dennes Fraværelse kom til at styre Embedet for ham.

Stillingen som konstitueret Lensmand beholdt han dog ikke ret længe; for Hans Lindenow naaede ej at komme til Helbred, men døde 1611; og hans Søn af samme Navn blev snart indsat i Faderens Plads, saa da maatte Hans Grabou trække sig tilbage til blot at være Simblegaards-Herremand. Men da den unge Lindenow senere blev forflyttet 1621, var Hans Grabou med at overlevere Hammershus til den ny Lensmand Anders Sinclair, hvilket viser, at Grabou har nydt Regeringens Tillid. Men med al sin Rigdom og ydre Storhed mægtede han ikke at holde Sorgen fra sit Hus. Børnene, som hans anden Hustru fødte ham, døde som unge det ene efter det andet; og hun døde ogsaa fra ham engang, han var ovre paa Lolland. Ulykken ramte dog ikke hans Hjem alene; thi Pesten rasede paa Bornholm i de Aar og bortrev mange Mennesker. Selv omkom han ved, at en „Qvartan Feber“ gjorde Ende paa hans Liv 1626.

Med sin første Hustru havde Hans Grabou dog en Søn, som overlevede ham. Han hed Joachim; og han kom nu hjem og overtog Simblegaard i en Alder af 27 Aar. I sin grønne Ungdom havde han

ført et meget omskifteligt Liv, studeret i Wittenberg, Lejpsig og Hallenstadt og deltaget i et Togt til Spitsbergen, været i venetiansk Krigstjeneste til Søs og i florentinsk do. til Lands, havde berejst Frankrig, Holland og England og siden tjent i den danske Marine. 1625 var han bleven gift i Nakskov med Maren Stensen Hansdatter; og med hende boede han saa paa Simblegaard i 8 Aar. Fra den Tid vides ikke andet om ham, end at Kong Kristian den Fjerde paaskønnede ham for hans Ungdomsbedrifter ved at give ham 14 Selvejergaarde og 7 Vornedgaarde i Nylars at drage Indtægt af paa Livstid, og det skulde ogsaa gælde for hans eventuelle Enke. Da Joachim Grabou var død 1634, lod Enken saa alle disse Gaarde forvalte af Tingskriver og Tolder Lavrids Mikkelsen og Toldskriver Mads Pedersen, hvilket Hverv de udførte til liden Ære for dem selv, hvad Læge M. K. Zahrtmann har skildret i Historien om Hundemordet i Bolsker. Joachim Grabous Enke døde først 3. Marts 1645.

Ved den samme Tid kom en ny Ejer til Simblegaard. Han hed Anders Hansen og var Kaptajn for det unge Mandskab i Rutsker og Olsker; og paa Grund af Krig med Sverrig havde Bornholmerne faaet Ordre til at bringe deres Forsvar i Stand og holde Vagt ved Kysterne Nat og Dag for at holde Fjenden borte, saa der var meget at varetage for den unge Bonde og Officer. Anders Hansen roses for at have været en paalidelig og tjenstdygtig Mand under almindelige Forhold; men i Prøvelsens Stunder glippede det for ham saa vel som for en Del andre bornholmske Officerer. Da den svenske Admiral Wrangel den 9. Juni 1645 med en Flaade lagde til ved Neksø,

forsømte den bornholmske Militsets Ledere som bekendt at føre deres Mandskab frem til Forsvar af Øen; og med Undtagelse af Albert Wolfsens og hans Fællers heltemodige Forsvar af Malkværnskansen, hvor de faldt, blev Bornholm overgivet til Svenskerne uden Kamp. Kaptajn Anders Hansen havde nok kæmpet, naar de andre Officerer var gaaet frem; men nogle af disse var ligefrem Landsforrædere og fejge Personer. Derfor blev de ogsaa efter Fredslutningen med Sverrig dømt til Landsforvisning, medens Anders Hansen slap med at miste sin Formue.

Paa den Maade kom Simblegaard 1646 under Kronen og blev overgivet til Kongens Svigersøn Ebbe Ulfeldt, der tillige blev Lensmand paa Bornholm, efter at den forrige, Holger Rosenkrans, samme Aar var bleven afskediget.

Den nye Herre og højadelige Person var i Slægt med Landsforræderen Korfits Ulfeldt og havde som denne et hovmodigt og egenraadigt Sind. Før han ægtede Kong Kristian den 4des Datter Hedevig, skal han have været gift med en Mette Grubbe; men hende melder Historien ikke meget om. Skønt han var Lensmand paa Hammershus, holdt han dog mest til paa Simblegaard, hvor han førte et fyrsteligt Hus og var meget streng og brutal mod sine undergivne. I Gaarden lod han paa Herremands Vis opstille en Træhest til Strafferedskab for sine Folk; og som Lensmand over hele Øen plagede han de bornholmske Bønder med store Skatter, Ægtkørsler og andre Arbejder. Blandt andet maatte de dyrke Slottets og Simblegaards Jorder som et Hoveriarbejde; og de, som i nogen Maade viste sig opsætsige, lod han ride Træhesten paa Simblegaard eller kaste i Hammers-

huses mørke Fangerum; og ogsaa mod andre, f. Eks. Borgmester Peder Olsen i Hasle, for han frem med Vold og Uret. Bornholmerne var ikke vant til slig Behandling og snakkede saa smaat om at klage over ham; og da Kong Kristian var død, og den ny Konge Frederik den 3^{die} havde bestegit Tronen 1648, tog de Mod til sig og førte Klagen frem. Landsdommer Hans Pedersen gav dem Medhold i første Omgang; og da Ebbe Ulfeldt beklagede sig derover til Kongen, udnævnte denne Borgmesteren i Hasle til at være Vicelandsdommer. Dette varslede ej godt for Ulfeldt; og efter at Peder Olsen havde holdt Møde med Bondeløjerne baade i Hasle og Aaker og hjulpet dem med Affattelsen af Klager og Bønskrifter, afsagde han Landstingsdommen til Bøndernes Fordel; og trods alle Ulfeldts Modangreb og Anklager endte det med, at Kongen fratog ham baade Lenet og Simblegaard d. 12. Maj 1651.

Ulfeldts Efterfølger paa Simblegaard blev Oberstløjtnant Mikael Eckstein, medens Lensherredømmet paa Hammershus blev overgivet til Rigskansler Joackim Giersdorff. Denne sidste tog imidlertid ikke fast Ophold herovre, hvad derimod Eckstein gjorde, idet han boede paa Simblegaard i den følgende Tid. Han var ikke saa streng mod sine Folk som hans Formand havde været. Men Tiden var elendig. Krigsskatter, Misvækst og Dyrtid kuede Folket; og samtidig huserede Overtro og Troldom. Den 6. Juni 1652 blev en Kvinde levende brændt i Rønne, fordi hun havde befattet sig med saadan noget. Den Sag vedkom ellers ikke Eckstein, men den karakteriserer hans Tid. —

Da Bornholm efter Roskildefreden 26. Febr. 1658

kom under Sverrig, og Printsensskøld blev Herre herovre, kom ogsaa Simblegaard under hans Forvaltning en kort Tid; men allerede i Slutningen af samme Aar, efter at Bornholmerne ved en heltemodig Opstand havde befriet sig fra Svenskerherredømmet, kom denne Kongens Gaard atter i Hr. Ecksteins Hænder.

Den 24. December 1658 blev han tillige efter Befolkningens Ønske udnævnt til Kommandant for Militisen paa Bornholm; og Aaret efter blev Guvernør Adolf Fucks valgt til Overkommandant. Denne gjorde ham mange Bryderier ved at tiltage sig for stor Magt. Bl. a. vilde han kommandere Rytteriet, uagtet det sorterede under Eckstein, og han begyndte at holde Officerer og Ryttere paa Slottet. — Som Øens næsthøjeste Officer skulde Eckstein ofte ride ud fra Simblegaard med Ordre til andre militære omkring paa Bornholm; og det maatte han blive ved med helt op i den høje Alder. Derfor er det rimeligvis ham, der har sat den Rytterknægt (Klippe til at bestige en Hest fra), som findes ved den bedste Indgangsdør til Simblegaards Stuehus. (Nu er den imidlertid sænket, saa den ligger jævnt med Brolægningen).

Foruden Simblegaard fik Eckstein 12 andre Bøndergaarde at forvalte for Kongen, saa han havde ogsaa en Del at gøre med Landbruget. Men det stod ellers daarligt til med dette paa den Tid. Der avledes kun lidt Sæd, Gaardene var forfaldne, og Skovene forhuggede; og foruden at yde ekstra Krigsskatter maatte Bønderne underholde en Del Fodfolk og Rytteri, som Kongen sendte herover til Hjælp for at holde Svenskerne borte; og Guvernør eller Amtmand Adolf Fucks var en endnu værre Bondeplager, end Ebbe Ulfeldt havde været; thi han baade pryglede

Folk og skød efter dem. Hans brutale Adfærd kulminerede omsider overfor de højbaarne Slotsfanger Korfits Ulfeldt og Leonora Kirstine, saa han blev afskediget 1661; og de følgende Amtmænd var mere menneskelige. Da blev Militzen ogsaa bedre ordnet, og en ny Jordvurdering foretaget. —

Sine allersidste Aar boede Eckstein i Rosengaarden i Rønne, hvor han døde i Foraaret 1673; men hans Lig blev ført til Klemens Kirke og indsat i Simblegaardsherrernes murede Begravelsesrum. Mikael Eckstein var af østerisk Adelslægt og skal have baaret en Stenbuk i sit Skjold. Han var gift med Agnete v. Mühlen og havde med hende 5 Børn: Mathias, Johan, Mikael, Magdalene og Sofie. Den førstnævnte Søn blev Landsdommer herovre 1671. Ved Skiftet efterlod Mikael Eckstein sig en Nettoformue af 3967 Rigsdaler, som blev fordelt til Enken og Børnene.

Derefter kom Ritmester Caspar Westerwald til at forvalte Simblegaard for Kronen i de følgende 30 Aar. Om ham vides ikke andet, end at han var en almindelig velagtet Officer; og han har nok ogsaa passet sin betroede Gaard vel.

I hans Tid havde vi atter Krig med Svenskerne, og Westerwald har sikkert været meget optaget af Ordningen med Øens Forsvar. I Aarene 1678 og 79 strandede to store svenske Flaader af Transportskibe ved Bornholm under frygtelige Uvejr; og da maatte de bornholmske Officerer være paa deres Post, for at de i Land bjergede Hundreder af svenske Soldater ikke skulde tage Magten. Disse Strandinger blev ellers en Indtægt for Bornholmerne, idet alle Skibene blev Vrag. De følgende Aar prægedes mest af, hvad

den mægtige Amtskriver Avgust Dechner formaede at udrette til Bornholmernes Tab og Skade, i det han bl. a. ved falsk Maal og Vægt gjorde deres Ydelser større end de skulde være; og skønt han omsider fik sin Dom, vedblev slap Moral, Giftmord og andre Forbrydelser dog at florere længe derefter. — 1687 gæstede Kong Kristian den 5te Bornholm; og da har Westerwald som højtstaaende Officer selvfølgelig været med at gøre Honnør for sin Herre, som han havde tjent i mange Aar. — Ritmester Westerwald døde paa Simblegaard den 20. 5. 1702. Han var gift med Amtmand Geddes Datter Dorte Margrete; hun overlevede ham og ægtede siden Michel Mogensen, som med hende fik Simblegaard i Fæste eller Forpagtning omkring ved Aar 1703.

Michel Mogensen mistede imidlertid denne Hustru allerede 1710; og han giftede sig da atter med en Enke, nemlig Katharine Jochumsdatter Thiesen, som havde været gift med selve Kaptajn Jens Pedersen Kofods Søn, Løjtnant Jørgen Kofod paa Kristiansø. Heller ikke om Michel Mogensen ved Historien ellers noget at berette. I hans Tid blev Bornholm (1716) besøgt af den russiske Czar, Peter den store, der gik i Land ved Allinge; og 10 Aar senere indtraf en Misvækst, som hæmmede Landbruget.

Efter 26 Aars Brug af Simblegaard døde Michel Mogensen 1728; og hans Steddatter Anna Kofod fik den derefter i Ægteskab med Hans Kofod fra Kofodgaard i Østermarie. Denne Hans Kofod blev Sandemand i Klemensker og har altsaa været en anset Mand i sit Sogn. Han boede paa Simblegaard i en lang Række Aar; og da Kongen solgte sine Gaarde

herovre 1744, købte han den for 958 Slettedaler^{*)}). Da var den sat til at have 27 $\frac{1}{2}$ Tønde bornholmsk Hartkorn, hvilket tyder paa, at dens Jord ogsaa da regnedes for at være af god Bonitet. Desuden ejede Hans Kofod 35te Selvejergaards Stæl^{**)}), som laa tæt ved Simblegaard, saa det hele blev en stor god Landejendom at drage Indtægt af. Dog gav Agerbruget fremdeles kun lidt af sig i hans Tid. Det blev snarere Kvægavlen med Udførsel af Stude, Heste og Svin, der blev den vigtigste Indtægtskilde, om end Kvægpest og andre Kreatursygdomme lagde nogen Hindring i Vejen derfor. Tilstanden i det hele bedredes dog efterhaanden; og Bornholmerne blev bedre behandlede af Regeringens Embedsmænd.

1746 paabegyndte Pastor Agerbech i Klemensker en kristelig Vækkelse; og Sandemand Hans Kofod blev sikkert en Del paavirket deraf. Ifølge Thaarups „Oversigt“ gav han 66 Rigsdaler og 4 Mark til fattige i sit Sogn, og han fik Øje for, hvad den enkeltes Opdragelse og Oplysning havde at betyde for Samfundets Vel; derfor gjorde han meget for sine Børn i den Retning. Han havde 6, nemlig: Jørgen, som han lod studere, og som siden blev Sognepræst i Klemensker, Peder, som blev uddannet til Officer og blev Ejer af Splitsgaard, 3 Børn, der døde, før de naaede Maalet, og endelig: Mads, der ogsaa fik Officersuddannelse og som yngste Søn arvede Fædrenegaarden ved Aar 1764.

Kaptajn Mads Kofod blev gift med Skovrider Hans Pils Datter Anna Margrethe og fik med hende 6 Børn,

*) En Slettedaler = 2 Kr. 13 $\frac{1}{2}$ Øre.

***) Stæl = ubebygget Gaardplads.

hvoraf Anna kom til Store Hallegaard i Olsker i Ægteskab med Hans Konrad Kristensen, medens de andre døde tidlig eller kom i mere beskedne Stillinger; men deres Moder døde allerede som 35aarig 1775; og Mads Kofod giftede sig igen Aaret efter. Det var med Præsten Agerbechs Datter Gyde, med hvem han atter fik en Flok Børn, 8 i alt, hvoraf 3 døde som smaa eller unge, og af de andre kan nævnes Andreas, der studerede og blev Sognepræst i Jylland, og Nikolaj, der ogsaa blev Student og senere Skibskaptajn, og Caspar, der lærte til Jurist og blev Herredsfoged i Svaneke. Mads Kofods Valg af anden Hustru kunde tyde paa, at Sorgen over Tabet af den første havde drevet ham til at søge Trøst i Kristendommen og derved kommet i nærmere Forbindelse med Pastor Agerbech. I det hele taget lader det til, at Familien var kristelig vakt, saa det jordiske Gods ikke var dem det vigtigste. Ved Arvudbetaling og Bekostning paa Børnenes Uddannelse var det nok gaaet tilbage med Velstanden for Mads Kofod; for han solgte sin store Proprietærgaard 1793 og flyttede til en mindre Gaard i Rutsker (Baasegaard). Det var jo heller ikke de bedste Kaar for Landmanden den Gang. For Søfolkene var det derimod en heldig Tid.

Den ny Ejer af Simblegaard, Skipper Jesper Hansen Holm, havde tjent sig saa stor en Formue paa Havet, at han kunde give 16000 Rigsdaler for sin ud-søgte Landejendom. Det berettes, at han havde sejlet i Fragtfart paa de store Have under Revolutionskrigene og haft sit Skib armeret og været med til at kapre andre Handelsskibe. Som Minder fra denne Sejlads har man en svær massiv Guldring, som afdøde Lærer Holm i Povlsker skal have opbevaret. Efter alt at

dømme har Skipper Jesper Hansen Holm været noget haardhudet og deri lignet sin Bedstefader Jesper Hansen, der f. Eks. engang egenraadigt lod sin døde Søn begrave med Klokkeringning og Salmesang uden Præst. -- Som Landmand sørgede Jesper Hansen Holm for at holde Gaardens Bygninger i Stand. Da den søndre Længe var brøstfældig, lod han den nedrive og byggede en ny paa 27 Fag, som han lod indrette til Kornlade. Dette skete i Aaret 1807; men ellers vides ikke meget om ham. Hans Slægt mener, at han nok ogsaa har sejlet, efter at han blev Landmand. I Ægteskab med Stine Mørch, der var Datter af en Skippervært i København, havde han 5 Børn, hvoraf det ene døde tidlig. De andre levede derimod og forplantede Slægten. En Datter blev gift med Kapt. Ibsen, Landsdommergaard, en do. imagedes med Holm, Baasegaard i Ruts, en fik en Avlsbruger Kofod, Tassen; og endelig kom Sønnen Hans, som han lod oplære til Officer paa gammeldags Vis og overtage sin Gaard.

Denne Søn Hans Holm købte altsaa Simblegaard 1818 og gav 10000 Rigsdaler for den. Det var jo billigt i Forhold til, hvad hans Fader havde givet; men han var jo ogsaa „Gaarddrønt“. Som Officer avancerede Hans Holm til at blive Ritmester; og han var tillige en efter den Tids Forhold dygtig Landmand. Desuden havde han Lyst til Forretning. Det fortælles, at han købte 16 Gaarde for de derpaa hvilende Bankheftelser, men maatte sælge dem igen uden synderlig Vinding. Mere heldig var han med Driften af Simblegaard. Dens Jorder lod han inddele i passende Sædskifter, saa de kunde yde det mest mulige; og han ombyggede østre Længe 1835 og den vestre Aaret

efter. Den største Bedrift gjorde han dog nok ved at ombygge Stuehuset, den største Del i Aaret 1843 og Resten 3 Aar efter. Tømmeret dertil lod han nemlig tildanne af Egetræer fra Gaardens Skove, idet hans Karle og Snedkere baade fældede Træerne, huggede dem til og skar dem op med Kløvsav; og Bræder og Planker til Lofter, Vinduer og Døre blev skaaret op af Vragtømmer. Tømmeret var saa kærnefuldt, og Arbejdet blev saa godt udført, at den Stuelænge staa endnu og er meget brugbar. Den er ogsaa stor efter den Tids Forhold, nemlig 69 Alen lang og 14 Alen bred, altsaa 23 almindelige Fag. Men Brædematerialet, de brændte Sten og Kalken m. m. skulde jo købes; og derfor fik Ritmester Hans Holm 300 Rigsdaler Underskud i sit Kasseregnskab førstnævnte Aar. Han plejede ellers at have et Par Hundrede Daler tilovers med en Balance af 1600 Daler.

Skønt Ritmesteren var meget interesseret i Landvæsenet og sørgede for Gaardens Drift, nægtede han sig dog ikke saadanne Fornøjelser som Jagt og dermed følgende Selskaber. Naar Jorden var efteraarspløjet, og Plejltærskerne begyndte at banke løs paa Sæden, gik han meget ofte sammen med en Kammerat ud paa Harejagt; og det var ej blot Simblegaards Grund, de jagede paa. Holm lejede Jagtretten baade i Klemens, Ruts og Nyker Sogne, saa der var et stort Distrikt at gennemsøge; men Udbyttet kunde ogsaa være omkring ved et Hundrede Harer for hvert Efteraar.

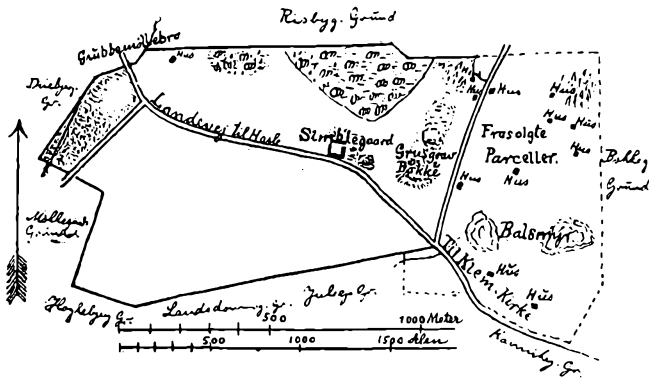
Ritmester Hans Holm var en agtet Mand i sit Sogn og betroet forskellige Tillidshverv som Forligsmægler, Medlem af Amdsraadet m. m. I hans Tid var det, at man fandt de før omtalte Oldsager i Balsmyr

Mose; og han sørgede for, at de fundne Ting blev vel bevarede. I sine sidste Aar skal han have været grebet af Kristendommen og vidnet derom for sine nærmeste. Hans Hustru hed Anna Hansen. Hun var udgaaet fra et Husmands- eller Avlsbrugerhjem og var ham nok en god Støtte. Hun skænkede ham 2 Børn, nemlig: Jesper, som blev uddannet til Officer ovre og siden gift med Løjtnant Ankers Søster og kom til Bækkegaard i Klemensker, og Nikolaj, som ogsaa blev Officer; og han fik Fædrenegaarden.

Dette sidste skete i Aaret 1855, idet den gamle Ritmester da flyttede til et Hus, der var bygget paa Gaardens Grund; og siden levede han af de 14000 Rigsdaler, som Sønnen maatte tilsvare for Simblegaard. Denne havde ogsaa faaet sin Officersuddannelse ovre; og han avancerede snart til Ritmester, ligesom hans Fader havde gjort. Ligeledes vandt han Folks Agtelse og betroede Stillinger. Han var saaledes i mange Aar Medlem af Skoledirektionen. Som Landmand var han maaske noget gammeldags, men begyndte alligevel at dræne Jorden og forstod ogsaa at dyrke den, saa den gav god Afgrøde. Han var gift med Kgl. Agent Thorsens Datter, Engeline og havde med hende 3 Børn: en Datter Anna, som blev gift med L. Stender, Ladegaard, en Søn Jens, som er dansk Jurist, og endelig Hans, som han lod oplære til Løjtnant, og til hvem han solgte Simblegaard 1885 for 150,000 Kr.

Løjtnant Hans Holm, som blev gift med Proprietær Hans Rømers Datter Gertrud, var ivrig for at drive Landvæsenet paa moderne Maade. Han skaffede tidsvarende Avlsredskaber og Maskiner og drev Gaardens Mejeri ved Hjælp af Centrifuge og Kærne-

maskine, længe før der kom noget Andelsmejeri i Sognet. I Aaret 1885 ombyggede han vestre Længe og indrettede deri en meget god Kostald og forsynede den med tilsvarende Besætning af Malkekøer. Desuden lod han rydde en Del Skov og Krat og lod tørlægge og pløje nogle Enge, saa ca. 60 Tdr. L. hidtil uopdyrket Areal blev omdannet til Avlsjord. I Aaret 1896 lod han 8 af sine Fæstehusmænd faa

Simblegaard med Jordareal
i Aaret 1917.

Køb paa deres fæstede Jord, saa de blev Selvejere. Paa den Maade blev hele Terrænet Øst for Risbyvejen skilt fra Gaarden, hvad ovenstaaende Kort antyder.

Paa Grund af Løjtnant Hans Holms Klogskab og Interesse for Landvæsenet blev han en Tid Formand for Bornholms landøkonomiske Forening og Næstformand for Bornholms Hesteavls Centers Bestyrelse. Men Stillingen som Proprietær maatte han tidlig fra-træde. Den høje Pris, han havde givet for sin Gaard,

i Forbindelse med de store Bekostninger, han havde gjort paa den, samt andre uheldige Forhold bevirkede, at hans Gæld voksede, saa det aarlige Rente-beløb blev uoverkommelig stort; og i Aaret 1901 overtog Bornholms Spare- og Laanekasse Simblegaard som første Prioritetshaver. Derefter flyttede Løjtnant Holm til Rønne, hvor han nu virker som Konsulent for Hesteavl.

Konsulenten var altsaa den sidste Simblegaards-ejer af Holmslægten. Han har 3 voksne Børn: Jens, der er Godsforvalter i Rusland, Knud, der er Forvalter hjemme i Danmark, og Marie, der er gift i København.

Samme Aar som Løjtnant Holm flyttede, købte M. Skou fra Duegaard i Østermarie Simblegaard af Sparekassen for 101,000 Kr., og han besad den derefter i 5 Aar. Han lod hugge en Del gammel Skov og solgte en lille Parcel paa 3 Tdr. Land fra Gaarden. Men ellers skete der ikke noget særligt der i hans Tid. Da Skou, som var en ældre Mand, omsider ønskede at faa en mindre Gaard, byttede han Simblegaard bort til H. C. Jespersen fra Risegaard; og Simblegaard med Udbo og Besætning blev da sat til 115,000 Kr.

Herman Christian Jespersen, gift med Martha Jensen fra Tornby, var en fjern Slægtning af Holmfamilien, som havde haft Simblegaard i et Hundrede Aar. Han købte nogle frasolgte Parceller tilbage og gjorde meget for at udvikle Gaardens Drift; men efterhaanden gik hans Interesser ogsaa stærkt i anden Retning. Som Højres Leder og Valgkandidat til Folketinget maatte han ofre megen Tid til politisk Arbejde; og i Aaret 1912 besluttede han at sælge sin Gaard.

Køberen var Fr. G. Stender, og han gav 105,000 Kr. for den. Derefter flyttede Jespersen til Rønne, hvor han blev Redaktør af Bornholms Avis.

Stender havde saa Simblegaard i 5 Aar; og i den Tid gjorde han adskillige Forbedringer paa den. Det gamle Svinehus, som stod ud ad Haven til, lod han rive ned og byggede et nyt Nord paa til vestre Længe i Flugt med Kostalden. Østre Længe lod han indrette til Hestestald; og Gaardlængen, der før havde huset Hestene, blev indrettet med Vognporte og Hønhus. Han tækkede alle Gaardens Udlænger med Tagpap paa 2 Sider nær, og Stuehuset belagde han med Tegl. Øst for Gaarden anlagde han en ny Køkkenhave og omlagde Frugt- og Blomsterhaven, der gaar Nord om Stuehuset. Endvidere bemærkes, at han merglede 10 Tdr. L. af den letteste Jord; og endelig fornyede han Heste-, Kvæg- og Svinebesætning, og naaede paa den Maade at drive Gaarden frem, saa Sæden kundé give fra 18—24 Fold og Køerne indtil 6300 Pund Mælk pr. Ko om Aaret.

Nu er Simblegaards samlede Areal 184 Tdr. L., hvoraf 155 er Ager, 8 Eng og 17 Skov, Mose og Hede, medens Gaardsplads og Have optager ca. 4 Tdr. L.; og der holdes 50 Malkekøer, 34 Ungkvæg med Tyre, 10 Heste, 6 Plage, 8 Faar og ca. 100 Fedesvin. Besætning og Udbo er assureret for 67,000 Kr. og Bygningerne for 40,000 Kr., medens Gaardens Ejendomsskyld kun er sat til 105,000 Kr. Simblegaard er altsaa nu i en fortrinlig Drift. Derfor gik den ogsaa op til en Købesum af 165,000 Kr., da Stender for nogle Maaneder siden solgte den til Alfred Lind fra Brogaard, som sikkert fortsætter i sin Formands Spor. Fr. Stender er gift med Kristine Jensen

fra Frigaard i Knudsker og bor nu med Hustru og 3 Børn ogsaa i Rønne.

Saaledes er Historiens knappe Beretning om de forskellige Personer og Slægter, der under vekslende Forhold har boet paa Simblegaard fra den ældste Tid; og foranstaaende Skildring kunde næppe være blevet meget fyldigere; thi meget er skjult i Glemselens Bog; og hvad hver især har naaet i aandelig Henseende, kan vel anes, men ikke ret beskrives.

Vallensgaard.

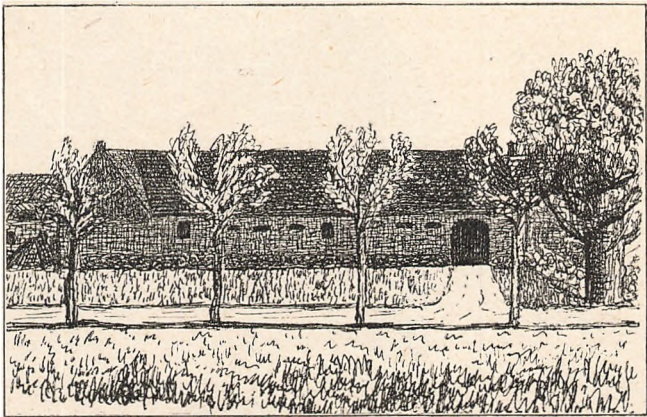
Vallensgaards Historie er tidligere skrevet af afdøde Lærer J. A. Jørgensen; men da jeg bringer en Del møjsommeligt samlet nyt Stof, og min Skildring i det hele er selvstændigt udarbejdet, haaber jeg, den ikke skal være overflødig.

Nævnte Gaard har med Undtagelse af et Fund af nogle Flinteøkser ingen Minder fra Oldtiden; men saa er den des rigere paa Beretninger fra den historiske Tid. Disse er saa mange, særlig om Lybekernes Forhold der, at de kunde fylde en hel Bog; og da *her* ikke er Stedet at gengive alt det Stof, maa vi nøjes med en kort skitseret Fremstilling deraf.

Vallensgaard ligger ved en gammel Alfarvej fra Aakirkeby gennem Almindingen til Slottet; og dens Brolægning har ofte genlydt af Høvdinghestes Hovslag og Trampen. De gamle Lindetræer, hvoraf et ses rage op for Enden af Stuehuset, har ogsaa været Vidner til adskillige fordums Begivenheder, og selve

Gaardens Jorder ligeledes, medens dens Bygninger blot staar som Minder om nyere Tidens raske Færd.

Som det er antydet paa omstaaende Kort, strækker Vallensgaards Jorder sig over de store Lavninger Sydøst for Almindingen, hvor Læsaens øvre Løb vander de side Engstrækninger ved Ekkodalen og danner Moser og Sumpe mellem Skovkrattet. Op over disse hæver sig mod Vest de stejle vedbendsmykkede

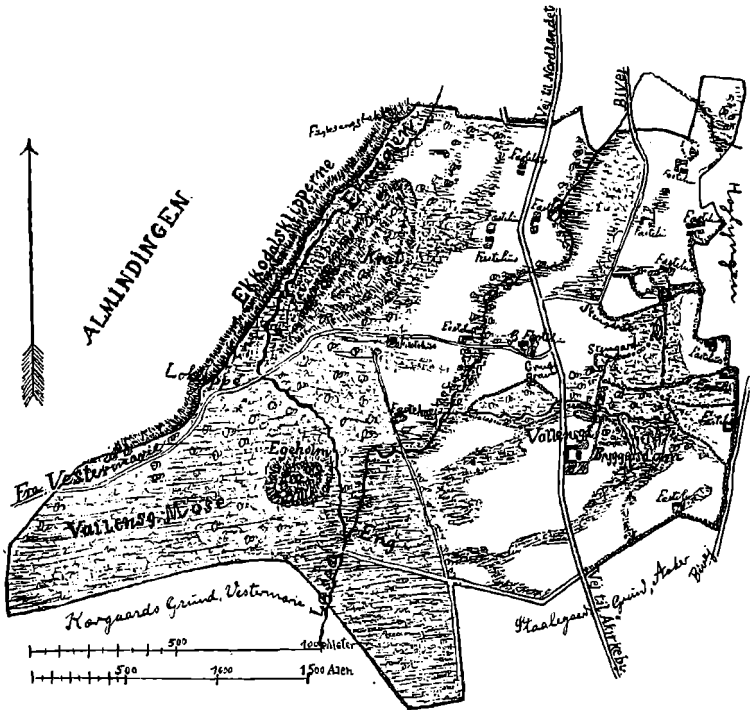

Vallensgaard.

Ekkodalsklipper med de kratbevoksede Rævehulebakker ligeoverfor, medens dyrkede Smaahøjninger (de hvide Pletter) kommer længere Øst efter; og enhver vil kunne skønne, at der i dette Terræn fra den ældste Tid har været gode Græsgange for Kvæget og prægtige Skjulesteder for det Sturvildt, der fandtes paa Bornholm den Gang.

Den gamle bornholmske Historieskriver Rasmus Rauffn mener endog, at Navnet Vallensgaard skulde stamme fra, at der „holdtes Kiør noch til Gaarden

og vanker meget Melk og Valde." Men mon alligevel ikke snarere den anden Historieskriver P. N. Skovgaard har Ret, naar han formoder, at Navnet Vallensgaard kommer af Val (stor ubeboet Mark eller Kamp-

Vallensgaard med Jordareal
fra gammel Tid.

plads); thi saaledes laa den netop hen i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Den havde tidligere været en af de 4 Herredsfogedgaarde, som tilhørte Kongen. Men saa var der kommet en Sværdtid for Landet i Aaret 1509 og senere, hvor Lybekkerne plyndrede og brand-

skattede Bornholm; og da maa Vallensgaard være bleven afbrændt og ødelagt. — De lybske Sørøvere blev imidlertid helt Herrer herovre, idet Kong Frederik d. 1ste for Gæld maatte pantsætte Øen til dem paa 50 Aar fra 1525 af; og de indsatte Fogder paa Hammershus, der skaltede og valtede med Bornholm, næsten som de vilde, og altsaa ogsaa med Vallensgaard. Hübertz' Aktstykker beretter saaledes, at en Bonde klagede over, at Fogden Bernt Knop tog noget Eng fra ham og lagde til Vallensgaards Jord, som Fogden altsaa havde tilegnet sig; og endvidere berettes, at den samme Foged ophævede de omtalte Herredsfogedstillinger og skænkede de derved ledigblevne Gaarde til lybske Herrer, som skulde forvalte dem under Hammershusfogdens Overhøjhed. Paa den Maade kom Vallensgaard i Hænderne paa en lybsk Raadsherreætling ved Navn Carsten Luneborg i Aaret 1541. Og Forleningsbrevet til ham lyder efter Hübertz' Aktstykker til Bornholms Historie saaledes:

Borgmestere og Raadmænd i Lybek bekjende ved deres aabne Brev, at de have overdraget til Carsten Luneborg „Walandegordenn“ paa Bornholm, hvilken en tidlang laa øde, men som han har opbygget og anvendt megen Bekostning paa, som arveligt Lehn, Arving efter Arving, saalænge Raadet har Landet Bornholm i Besiddelse, imod at han deraf til Herskabet, det nuværende eller tilkommende, erlægger aarligt 1 Tønde Smør, og da dette skeer til Kronens Nytte og Gavn, nærer man det tillidsfulde Haab, at den kongelige Regering vil stadfæste denne Forlehnning Freddag post dom. Quasimodag.

Den Carsten Luneborg havde tidligere som Lybekerfoged plaget Bornholmerne og været i Fangenskab derfor 2 Gange, saa nu var han glad ved at drive mere fredelige Sysler; og han havde altsaa bygget Vallensgaard op efter den øde Tilstand, den havde ligget i, og siden fik han Lov at bo der i 14 Aar. —

Bornholmerne led frygteligt under de lybske Fogeders Herredømme; og særlig Bernt Knop gjorde sig forhadt ved sine Udsugelser og haarde Straffedomme, saa Befolkningen klagede til Kongen over ham Gang paa Gang og gjorde endogsaa et fortvivlet Forsøg paa selv at afkaste Aaget ved Kampen paa Egla Enge 1535. Efter Nederlaget blev Fogden endnu værre og straffede de opsætsige med Bøder og Henrettelser; og Kong Kristian den 3^{die} maatte tilsidst for Alvor tage sig af Sagen. Han sendte Stig Pors og andre Mænd herover til at undersøge Forholdene; og det endte med, at Bernt Knop blev afsat; og Lybekerne maatte love at befale de forurettede Bornholmere Skadeserstatning.

Mens denne Sag var for, har Lybekereren Sweder Ketting nok paa sine Rideture fra Hammershus til Aakirkeby lagt Mærke til Vallensgaards fede Græsgange og gode Jagtdistrikter, for han gik hen og købte hele Herligheden af Carsten Luneborg i Aaret 1555 og tog derefter Ophold paa Vallensgaard, hvor han siden holdt meget af at bo. For at gøre den mere herregaardsagtig udvidede han Bygningerne og opførte et Stenhus med Taarn og Kælder imod Øst og indrettede et Bryggers, som Lybekerne siden regnede for at være noget af det bedste ved Gaarden, saa Sweder Ketting blev Bornholmernes Foregangs-

mand paa Ølbryggeriets Omraade. 1556 blev han udnævnt til Lybekkernes Foged eller Hovedsmand herovre; og skønt han da havde Ret og vel ogsaa Pligt til at bo paa Slottet Hammershus, lader det til, at Vallensgaard har været hans egentlige Hjem. Der havde han sin Familie; og der nød han sikkert ogsaa Jagtens Glæder. Men hans Embedsstilling lagde Beslag paa megen af hans Tid og skaffede ham mange Bryderier, saa Livet der blev ikke Nydelse alt sammen. Da de Erstatninger, som Lybekkerne var blevet idømt at betale, udeblev saa længe, troede man, det var hans Skyld og saa derfor umildt til ham; og skønt han var uskyldig i det Stykke, gav hans Forhold som Foged dog ofte Grund til Klage, idet han altid saa paa Lybekkernes Fordel. Det samme gjorde han ogsaa i Syvaarskrigen 1563—70, da han ellers ledede Øens Forsvar paa en rosværdig Maade. Kong Frederik den 2^{den} antog ham imidlertid for at være dansksindet og udnævnte ham derfor til sin gejstlige Jurisdiktsfoged paa Bornholm 1565; men dette Embede krævede, at han skulde handle paa Kongens Vegne i visse Sager samtidig med, at han havde at varetage Lybekkernes Interesser; og da det ikke er let at dele sig saaledes, blev Stillingen uholdbar i Længden. Bornholmerne klagede over, at han afsagde uretfærdige Domme, tog mere Indtægt, end han havde Ret til og hensynsløst lod Folk kaste i Fængsel eller henrette. Disse Klager optændte om sider Kongens Vrede, saa han gav Sweder Ketting Afsked som sin Foged allerede 1571, og efter at en Kommission havde undersøgt hans Forhold nøjere, blev han ogsaa afsat som Lybekkernes Embedsmand 1573.

Dermed havde Sweder Ketting udspillet sin Rolle paa Bornholm, og samtidig blev det forbi med hans Herresæde paa Vallensgaard, hvilket sidste nok var ham en stor Sorg, thi han havde elsket denne Gaard og gjort meget for, at den aldrig skulde komme i Danskes Eje. Mens han endnu var i Kongens Gunst, havde han faaet denne til at udstede et Gavebrev paa Vallensgaard til hans Søn Jørgen. Dette lød saaledes:

Skjøde til Jørgen Ketting.

Fr. II. Giøre alle vitterligt at wij aff synderlig gunst och naade saa och for troschaff og willig tjeneste, som os Elschel. Sweder Ketting Embitzmand paa wort slot Hammershus och wor Jurisdichtsfoget paa wort Land Bornholm os och riget hertil giort och beuist haffuer, och han och hans søn Jørgen Ketting her effther troligen giøre och beuise mue och skulle, haffue wndt skiøtt och gifuit, och nu mett thette wor obne breff vnder skiøder och giffuer for^{ne} Jørgen Ketting och hans arffvinge en wor och kronens gaard paa for^{ne} wort Land Borneholm, vdj sønderherrit vdj Aakersogen liggendes kallis Wallentzgaard, met ald same gaards rente og rette tilligelse, agger, eng, skouff, marck, fiskewand, fegang, wott og tiuffuert aldeles inthet vundertagit, at haffue nyde, bruge och beholde til arfueelig eyendome met ald kongelige rente och rettighed, saa frij som Addelen nyder och bruger theris gotz ther paa landet. Dog saa at for^{ne} Jørgen Ketting och hans arffuinge, skulle were os och wore efftherkommere konninger vdj Danmarck och Danmarcks rige hulde och tro, wort

och rigens gaffn och beste wide och ramme, och wor skade og forderffue aff theris yderste formue wende och affuerige. Thij forbinde wij alle, ehuo the helst ere eller were kunde serdelis wore fogitter, Embitzmend och alle andre forn^e Jørgen Ketting eller hans arffuinge her emod paa forn^e Wallensgaard eller nogen sin rente og rette tilliggelse met herlighett och friihett effther som forn^{it} staar, at hindre eller i nogre maade forfang at giøre vnder wort hyllist och naade.

Giffuit Lundegaard then XIIj Aprilis 65. (Det er 1565. Hübertz).

Ovenstaaende Kopi af det med Kongens Segl forsynede Dokument, der skulde give Sweder Kettings Søn „Ret til at bruge og beholde Vallensgaard med Tilliggelse til arvelig Ejendom, som Adelen bruger deres Gods,“ fik altsaa ingen Værdi, efter at Faderen var afskediget paa ovennævnte Maade. Denne maatte altsaa overgive sin kære Gaard til den næste Lybekkerfoged 1573 og rejste derefter til sin Hjemstavn, hvorfra han ordnede det med at faa Vallensgaard solgt til Sylvester Francke 1575; og kort efter døde han.

Sweder Ketting var 2 Gange gift; den første Hustru, Margaretha, døde d. 13. 8. 1568, og den anden, Thalia, døde 1572, og de blev begge begravet i Aa Kirke, hvor der endnu findes 3 Ligstene som Minde om dem og deres Mand. Foruden Jørgen havde han en Søn, der hed Sven, samt nogle mindreaarige Børn, som nok alle fulgte deres Fader til Lybek.

Den følgende Vallensgaardsherre, Admiral Sylvester Francke, havde gjort Tjeneste i den danske

Marine i Syvaarskrigen og udmærket sig ved at være baade dristig og tapper, naar det gjaldt, saa man skulde synes, at han egnede sig daarligt til at sidde stille paa en Gaard; og der var nok heller ikke saa megen Stadighed over ham, at han kunde det; for det berettes, at han boede vekselvis i København og paa Vallensgaard. Det varede heller ikke saa længe med hans Besiddelse af denne Sweder Kettings „Øjsten“; thi efter 5 Aars Forløb solgte han den til Kongens Lensmand paa Bornholm, Henrik Brahe. Men denne Handel var ikke efter Kongens Ønske; for han vilde selv have den for det gode Jagtterræn Skyld; og da han havde 1000 Daler tilgode af Sylvester Francke, vilde han have Henrik Brahe til at gøre Handelen om igen, og skrev derfor følgende Brev til ham (efter Hübertz):

Breff til Henrich Brahe.

. Fred. II. Wiid, at som wij forfare, atthu skall haffue handlit med os Elskl. Siluester Francke, om thend gaard Wallandtzgaard, som hand haffuer kiøbt aff Sueder Ketting, og eptther att wij icke thuiffle, at thig io er witterligt, at forn^e Sueder Ketting, saawelsom forn^e Syluester Francke, med wor synderlig Beuilging och thilladelse, thend ene eptther andenn, samme gaard kiøpt haffuer, thu ocksaawedst thig at erindre, at wij siidenn med fliid haffue Os tilforhandlit huis godtz, som nogle wore wnder-sotthe aff Addelen her wdj Riigitt, the Oxe och Andre therpaa Landet haffdt haffue, saa thu wel theraff kunde haffue at betencke, at wij icke wilde tillade thiig eller nogenn andenn at kiøbe forn^e gaard, kunde wij Os icke anderledis til thig forsee,

end atthu paa wore wegne och Os til Beste, med forne Silvester Francke om forne gaard haffuer thig indladt. Bedendis thig och wille atthu paa wore wegne och Os til Beste forne handel, om forne gaard giører med forne Silvester Francke til Ende, thagendis endelig nøiagtig skiøde aff hannom paa samme gaard wnder Os ock Kronnen. Huis thu hannom paa forne Kiøb wdj haffre eller andit allerede wdlagdt haffuer, wille wij thig lade egien giffue och fornøige, och huis hannom ydermere therpaa kand tilkomme epther thed Kiøb och handel, thu med hannom giordt haffuer, wille wij j liige maade lade hannom giffue, naar wij aff thig maa haffue therom clar Besked. Therepther etc. Actum Wamdrup thend 22 Aprilis Aar etc. MDL. XXXj. (1581).

Hvis Adelsmanden Henrik Brahe har bøjlet af for Kongens Ønske eller Befaling, er Vallensgaard altsaa kommet under Kronen 1581; men Brahe har i saa Fald nok faaet Lov at beholde den i Forpagtning. Ifølge historiske Beretninger boede han en Tid paa Vallensgaard og en Tid paa Hammershus, mens han var Kongens Lensmand herovre. — Om Henrik Brahe vides, at han var en langt ædlere Skikkelse og retfærdigere Hovedsmand, end de lybske Herrer havde været, saa Bornholmerne maa have haft det forholdsvis godt i hans Tid. Som Eksempel paa hans gavmilde og gode Sind kan bemærkes, at han og hans Hustru skænkede en Gaard (Frostegaard) i Aaker til Fattighospitalet i Rønne. Nævnte Gaard havde tidligere hørt ind under Vallensgaard. Det berettes, at han i sin Ungdom led af Melankoli og mente, at han ikke burde gifte sig (vistnok af kristelige Hensyn);

og han nægtede i 10 Aar at ægte sin trolovede. Dog kom han efterhaanden ind paa en mere sund Tankegang; og i Aaret 1574 holdt han Bryllup med sin Fæstemø Lene Tagesdatter Thott, med hvem han levede i et 13aarigt Ægteskab og fik 3 Døtre.

Den ene af disse, der hed Else, blev omsider gift med Rigsraad Henrik Ramel; og sammenholder man dette med, hvad Trap og P. N. Skovgaard beretter, at i Aaret 1624 ejedes Vallensgaard med Herregaardsnavn af Henrik Ramels Arvinger, saa maa nævnte Gaard alligevel være blevet i Brahes Slægt; og naar man betænker, hvor mægtig Adelen var den Gang, saa er det vel ikke usandsynligt, at Kongen alligevel har maattet godkende Henrik Brahes Handel med Sylvester Francke. 1587 døde imidlertid den adelige Lensmand; og da maa hans Svigersøn Henrik Ramel altsaa have overtaget Vallensgaard, selv om han ikke tog Ophold der. Dennes Børn: Henrik, Ove og Ane ejede den 1624; og den ene af dem har naturligvis overtaget den. Henrik var Landsdommer i Skaane nogle Aar og siden Landkommisær til 1642; og i Aaret 1650 blev han sendt til Bornholm for at ordne Ebbe Ulfeldts Forhold. Ane blev gift med Kansler Peder Reedtz.

Ifølge Rasmus Raffn ejedes Vallensgaard 1671 af „Erlig og Velbyrdig Mand Steen Reedtz“; og da denne jo var i Slægt med førnævnte Kansler Peder Reedtz, kan man altsaa ogsaa følge de adelige Besidderses Række og slutte, at Vallensgaard har været i Henrik Brahes Slægt i 100 Aar. Ejerne har sikkert ikke boet paa deres bornholmske „Herregaard“ altid i den Periode; men de har utvivlsomt besøgt der af og til dels for at drive Jagt og dels for at tilse deres

Forpagtere eller Bestyrere. Selve Gaarden er vel nok blevet noget forsømt i den Tid; men Rasmus Raffn beretter alligevel 1671, „at den da forestaas af Peder Laursen og Johanne Rasmusdaatter, som de have her indsendt for 10 Aar siden og dennem med samme Gaard og Gods forsynet, hvilken og hans Velbr.s Gavn troligen og i alle Maader tilser og forfremer.“

Omkring ved 1680 kom Vallensgaard i Slægten Müllers Eje, i det dens Stamfader Ancher Anthoni Müller da tilkøbte sig den (utvivlsomt af Steen Reetz) tilligemed noget andet Jordegods paa Bornholm. — A. Müller var født i Kallundborg 1654; og hans 3 Søskende omtales senere som Københavnerne. En Tid derefter igen berettes, at A. Müller og hans Søster Elisabeth*) er blevet ansete Bornholmere, saa Familien har rimeligvis i København stiftet fornemme Bekendtskaber, der har ført dem til Bornholm. Faktisk er det i hvert Fald, at Ancher Anthoni Müller var kommen hertil før 1686 og gjort sig saa fordelagtig bekendt, at han dette Aar blev udnævnt til Vicelandsdommer paa Øen. Den egentlige Landsdommer Mathias Rasch maatte nemlig under en Strid med den berygtede Amtsskriver Avgust Dechner flere Gange vige Pladsen i sit Embede, som ikke kunde henstaa ubesørget. Saaledes kom A. Müller ved den Lejlighed ind i en meget højagtet Stilling og blev ved samme Tid gift med en anset Dame: Borgmester Poul Kofods Enke, Magdalene Margrethe Heseler, som var af adelig Æt; og at de har ført et stort Hus og omgaaets Øens fornemste Familier, vidner flere Ting om.

*) Elisabeth blev gift med Kaptajn Morten Kofod, som var en Søn af Borgmester Poul Kofod i Svaneke.

Kirkebogen i Aaker beretter, at to af deres Børn er blevet holdt over Daaben af Oberstinde Fru Cicelle Grubbe og et Barn af Fru Lisabeth Acheleje Claus Kofods osv. Deres Vandel har sikkert ogsaa svaret til deres Stand. De levede sammen i 20 Aar og havde 5 Børn, hvoraf et døde som spæd. De andre var: Antonette, der blev Pastor Herman Sodes Frue, Mette, der blev gift med Løjtnant Grollou og Agnete, der kom til at ægte Landsdommer Michel Nansen, samt Poul, der fortsatte den mandlige Slægtslinie paa Vallensgaard.

Da Fru Magdalene Heseler var død 1706, lod A. Müller holde Skifte efter hende; og derfra oplyses det, at han foruden Vallensgaarden, der blev sat til 1500 Daler, ejede 9 Gaarde gammelt Vallensgaards-gods i forskellige Sogne samt Proprietærgaarden Skovsholm i Ibsker og 22 andre Gaarde samt flere Ejendomme i bornholmske Købstæder til en samlet Værdi af 41,298 Daler, hvoraf kun en Fjerdedel var Gæld, saa efter Fradrag af denne og Arven til Børnene ejede Müller endda 15,200 Daler (32,376 Kr.), en efter den Tids Forhold meget stor Formue. I sit andet Ægteskab med Kathrine Frørup fik han kun 2 Børn, der begge døde som smaa.

Heller ikke Vicelandsdommer Müller boede paa Vallensgaard, men i Svaneke; og der var det, at han modtog Kong Kristian den 5te i sit Hus ved et Flaadetoget, som denne gjorde til Bornholm i Aaret 1687 som før er bemærket. En Mindetavle i Svaneke Kirke fortæller om dette Besøg. Müller stod altsaa højt anskrevet hos Kongen; og det lod til at blive ved; thi uagtet han som Vicelandsdommer kom til at afsige en urigtig Dom, fik han dog Lov at beholde sit Em-

bede, selv efter at Mathias Rasch ved Dechners Fald var bleven genindsat i sit. Og dog havde Kongegunsten sine Grænser. 1696 søgte Müller nemlig om at faa adelig Sædegaards Frihed paa Vallensgaard; og det blev nægtet ham, fordi Bornholmerne før havde faaet sær Frihed, hed det.

Nævnte Ansøgning vidner ellers om, at Landsdommer og Proprietær Müller af alt sit Jordegods satte Vallensgaard højest; og derfor har han nok heller ikke forsømt at vedligeholde den og lede dens Drift. Det vigtigste ved denne var jo at avle de faa Tdr. Land, der var opdyrket, høste Engene og holde Grænsegærdet vel i Stand, at de paa Højlyngen løsgaaende Kreaturer ikke skulde bryde igennem og gøre Skade paa den Smule Sæd, der var paa Marken.

Ti Aar efter sin første Hustrus Død maatte den gamle Vicelandsdommer ogsaa forlade denne Verdens Herligheder (1716), hvorefter hans store Formue blev delt mellem Arvingerne; og da er sikkert de fleste af hans mange Gaarde og Byejendomme blevet solgt for at faa Dødsboet opgjort. Mærkeligt nok fik hans 24aarige Søn Poul ikke straks Fædrengaarden. Enken maa vel have ønsket at beholde den til sin egen Slægt; for hun giftede sig siden med Søkaptajn Henrik v. Suhm og forsøgte at drive den en Tid ved hans Hjælp. Dette Forsøg med Sømanden som Landmand er nok alligevel faldet uheldig ud; for efter 4 Aars Forløb lod de Poul Müller overtage Vallensgaard for 2000 Slettedaler (1723). Denne naturlige Arving, der vel en Tid havde opgivet Haabet om at faa sin Faders Gaard, sad da som gift Købmand i Svaneke, og der gik en Del Aar hen, inden han kunde faa sin Forretning afhændet og flytte til Vallensgaard. Dog

skete dette omsider; og da har Poul Müller som gammel Forretningsmand sikkert sørget for at gøre Gaardens Drift rentabel og faa Bygningerne i god Stand, om end Misvækstaarene 1726 og 40 har gjort Nedslag i hans Beregninger. Foruden Vallensgaard ejede han ogsaa Vigegaard i Ibsker; og Pasningen af disse 2 Landejendomme har nok taget al hans Tid. Den store Børneflok, han efterhaanden fik, gav ham ogsaa noget at tænke paa. Med den første Hustru, Borgmesterdatteren Elsebeth Bohn fik han 8 Børn, hvoraf de 3 dog døde tidlig. De andre var: Anker, der siden blev Landsdommer og fik den gamle Hospitalsgaard i Aaker, Magdalene, der blev gift med Stadsfændrik Jørgen Kofod, Agnethe, der ægtede Borgerkaptajn Aleksander Kofod og Margrete, der fik By- og Herredsskriver Jørgen Madvig, og endelig Herman, der blev uddannet til Løjtnant og blev først Proprietær til Store Kannikegaard i Bodilsker og senere Ejer af Fædrenegaard. — Poul Müller har sikkert holdt meget af sin første Hustru, for da hun var død 1743, ønskede han ikke at gifte sig igen. Han søgte Øvrigheden om at maatte hensesidde som Enkemand med sine Børn i uskiftet Bo. Denne Hensiddende er vel saa blevet ham for trist i Længden; for 6 Aar efter lod han holde Skifte og giftede sig igen. Hans Hustru blev Katrine Magdalene Kofod, en Datter af Kaptajn Morten Kofod og dennes 4de Hustru (den første havde været Poul Müllers Faster Elisabeth). — Katrine var da kun 17 Aar, medens han var 56; og efter denne fremrykkede Alder fik Poul Müller atter nogle Børn, nemlig: Sønnen Morten, der rejste ud som Sømand, Elsebeth, der blev gift med Poul Anker i Rønne og Kathrine, der fik

Korporal Kjøller til Lynggaard i Aaker. Men inden de naaede saa vidt, var Faderen død 1764.

De mange Børn havde naturligvis tæret paa Familiens Formue, og det andet Giftermaal foraarsagede ogsaa denne Gang en Del Bryderier med at faa de afdødes Gods fordelt tilfredsstillende mellem Arvingerne. Baade yngste Søn af første og eneste Søn af andet af Poul Müllers Ægteskaber havde jo paa en Maade Arveret til Vallensgaard; og da de begge gjorde Krav paa den, blev Sagen saa vanskelig, at den maatte afgøres af Retten; og efter at den havde passeret de lovformelige Instanser, dømte Højesteret den 9. April 1766, at Sønnen af sidste Kuld Morten skulde have Sæde, Adgang og Indløsningsret til Vallensgaard, medens det overlodes til Familien selv at bestemme, hvem der skulde have Vigegaard; og dette sidste afgjorde de saadan, at Læjdsdommeren fik den mod at give Løjtnanten 200 Slettedaler i Indløsning.

7 Aar efter døde imidlertid Vallensgaardsarvingen paa en Sørejse; og under Skiftet efter ham brød Striden om Arveretten til den gamle Gaard løs igen. Poul Müllers sidste Hustru Katrine havde nemlig giftet sig paa ny efter hans Død, og hendes anden Mand Kaptajn Peter Dam til Kobbegaard gjorde ogsaa Krav paa den for sin yngste Søn Kristian, medens Poul Müllers ældste Datter af andet Ægteskab, Elsebeth, stillede Kravet for sig og hendes Mand; og Løjtnant Herman Müller paastod naturligvis sin Ret som første Gang.

Ifølge Udskrift af Skifteprotokollen var Vallensgaardsfamiliens Formue svundet ind, saa der var ikke andet at dele end selve Gaarden, og dette har maaske bidraget til at gøre Striden noget bitter. Denne Gang

blev der valgt 8 Meddomsmænd til at hjælpe Dommerne med at udfinde, hvad der var Ret; og de 6 udtalte sig saa omsider til Fordel for Løjtnanten, medens de 2 holdt med den afdøde Arvings ældste Datter Elsebeth; og Landsdommeren, Hans Skovgaard, gav de sidste Medhold. Dette Udfald af Sagen vilde Løjtnant Müller ikke lade sig nøje med. Han indankede Sagen for Højesteret, og den 13. Marts 1776 afsagde den følgende Dom:

Lieutenant Herman Müller

Bør have Sædet, Adgang og Løsningsretten til Vallensgaarden for den paa Skiftet den 22. Juni 1773 forsatte Summa 3000 Slettedaler; Og Catharine Magdalene Dam være berettiget til at Bruge og Beboe samme Gaard sin Livstid. Processens Omkostninger for alle Retter ophæves osv.

Datum ut Supra. Nostro Sub Sigillo osv.

L. S.

Kragh Juell Wind.

Fra den Dag var Løjtnant Herman Müller altsaa retmæssig Ejer af Vallensgaard og glædede sig sikkert til at opslaa sin Residents der. Hans Faders Enke Katrine Dam hindrede ham vel næppe deri, for hendes Mand havde jo Kobbegaard at bebo og besidde. Men der var andet i Vejen for at kunne flytte straks. H. Müller ejede nemlig ogsaa Kannikegaarden, som før omtalt. Den Gaard havde han faaet med sin Hustru, Katrine, der var Enke efter dens forrige Ejer Didrieh Busch; og deres eneste Datter Anna havde i Ægteskab med Købmand H. Sonne i Neksø et eneste Barn, en Søn, Knud, der ved Moderens

Død 1768 var bleven udnævnt til Kannikegaardens Arving. Men denne var da kun 8 Aar, saa Müller følte sig nok som hans Bedstefader forpligtet til at bebo og bestyre Gaarden for ham en Del Aar endnu, mens han voksede til. Derved kunde Müller jo ogsaa bedst sørge for og have Tilsyn med hans Optrædelse. Paa den Maade fik Løjtnant Müller 2 store Gaarde at passe samtidig med, at han skulde eksercere med sit Sogns unge Karle ved Kirken om Søndagen og visse andre Tider imellem. Saaledes gik nogle travle Aar for den højtstræbende Officer og Landmand; og under alt dette flyttede han til Valensgaard. Denne Flytning har hans Hustru som født Kannikegaardsbo vel ikke kunnet taale; for hun døde kort efter 1786. — Nu var Dattersønnen Knud imidlertid blevet voksen; og han fik saa Køb paa Kannikegaarden, der blev takseret til 900 Slettedaler. Endvidere fik han 1000 Slettedaler i rede Penge foruden en Del kostbart Arvegods.

Dette vidner om, at Løjtnant Müller havde tilgiftet sig stor Rigdom; og en Del af denne kom nu Valensgaard til gode, saa det blev en Opgangstid for den. De gamle Bygninger fra Sweder Kettings Tid har da nok været meget brøstfældige; og Herman Müller har nok fornyet dem. I hvert Fald har han sikkert ombygget Stuelængen; thi paa et Løsholt i den stod der før sidste Ombygning 1881 indhugget Aarstallet 1777.

Aaret efter sin første Hustrus Død giftede Løjtnant Müller sig med Aakirkebypræstens Datter Birgitte Whitte, som da var 19 $\frac{1}{2}$ Aar gammel, medens han var 55. Det var ligesom hans Faders andet Ægteskab meget ulige for Parterne; men H. Müller var

nok en stærk Natur, der bar sine Aar vel; og hvad han ikke selv kunde, det hjalp hans unge Hustru ham med. Som Officer red han ofte til Kirke og andre Steder, hvor han havde noget at ordne ved Militzen; og det fortælles, at naar han kom hjem med Hovedet fuldt af mørke Tanker over de Bryderier, han havde haft, saa forstod Birgitte at blæse det hele hen; og hun var saa flittig og ivrig til at snurre med Rokken, at hun næppe altid gav sig Tid til at høre paa ham. I deres Tid hjemsøgte Landet ogsaa af tørre Somre; men paa Vallensgaards side Jorder mærkedes dette ej saa meget, der voksede i hvert Fald Græs paa de store Enge til Høslet og Kvæggræsning, og Korn til Brød og Malt til eget Brug kunde de sagtens avle. Desuden skal der jo meget til at lamme en rig Storbonde, der tillige har Løn som Officer. H. Müller blev omsider Major. Til Afveksling har han sikkert ikke nægtet sig Jagtens Glæder, som Vallensgaards Jorder gav saa god Anledning til; og i sit Hjem havde han i sin fremrykkede Alder megen Lykke, idet hans Hustru skænkede ham det ene Barn efter det andet, ialt 13. De seks af disse døde dog som unge eller ugifte, medens de 7 førte Slægten videre. Disse var følgende: Povl, der blev Skibskaptajn i Svanke og gift med Signe Gram, Hans, der blev uddannet til Løjtnant, og i Ægteskab med Margrete Aaby kom til Loftsgaard i Nylars, Herman blev Krigsraad og Toldkontrollør og gift med Katrine Hansen, Mathias, der ægtede en Ane Svendsen og kom til Bækkegaard i Østerlars, Aleksander, der blev Krigskancelisekretær og Købmand i Aakirkeby, gift med Cecilie Elleby, Birgitte, der ægtede Løjtnant Karl Kofod, Sjølegaard, Østermarie og Jørgen Peter, der som

den yngste Søn skulde have Fædrenegaarden, og den fik han ogsaa tilkendt uden nogen Familietvist ved Faderens Død 1806.

Men Jørgen Müller var kun 2 Aar gammel den Gang, saa Moderen maatte baade drive Gaarden for ham og tage sig af hans Opdragelse i hans Mindreaarighed; og Fru Birgitte var en Kvinde, der forstod begge Dele, for hun var som før nævnt flittig og tillige noget skrap, saa hun kunde sætte sin Vilje igennem. Som Eksempel paa det sidste kan nævnes, at hun tvang Regeringen til at betale sig 50 Rigsdaler, fordi Kgl. Skovrider Rømer havde sat Almindingsgærdet en Smule ind over Vallensgaardsjordens Grænse. — Jørgen Müller havde vel nok godt af at være under sin Moders faste Ledelse i sin Barndom; men om det var heldigt for ham, at det Forhold blev ved gennem hans voksne Ungdom og helt op i Mandomsaarene, er vel tvivlsomt; for han var en noget svagelig Natur. Og dog blev det netop saaledes. Som sin Moders lydige Søn gik Jørgen hjemme og hjalp til med, hvad han kunde i mange Aar; og først, da hun var død 1842, overtog han Vallensgaard, som han da maatte give 5000 Rigsdaler for. Aaret efter giftede han sig med en paa Gaarden tjenende Møllerdatter, som han var kommen til at holde af. Johanne Kristine Hansdatter hed hun; og dette Valg af Ægtefælle var meget ilde set af den øvrige Familie. Hun havde intet at bringe med til Gaarden; og efter at Jørgen Müller fik udbetalt sine Søkende deres Mødrenearv, kom han nok til at sidde halv smaat i det, for Vallensgaard var allerede fra før i en Nedgangsperiode.

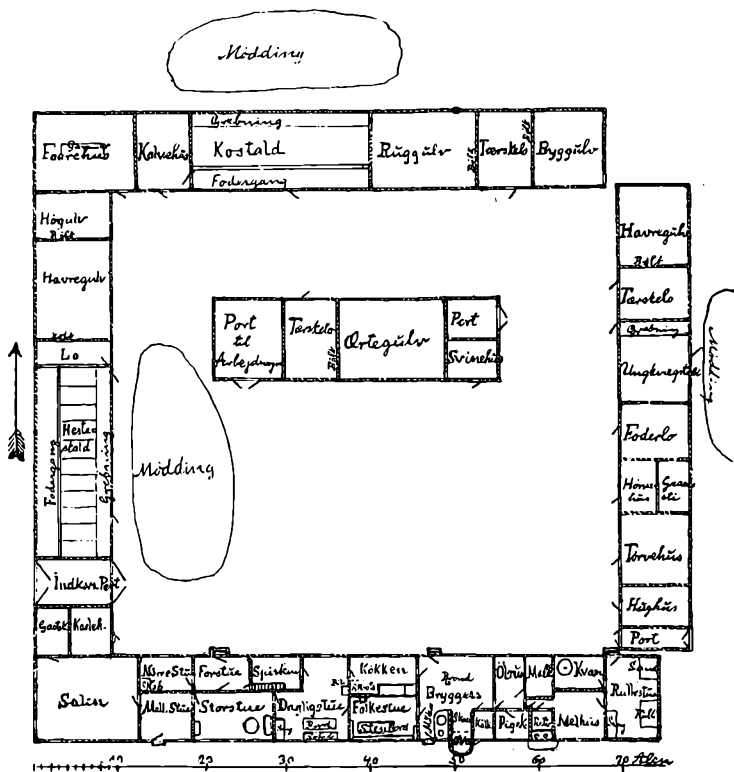
Jørgen Müllers Ungdoms- og Mandomsaar faldt

ogsaa i en vanskelig Tid. Krigen med England og Statsbankerotten 1813 havde lammet mange; og var der end efter Bøndernes Frigørelse 1788 kommet nogen Fremgang i Landbruget i det øvrige Danmark, mærkedes dette ikke synderlig paa Bornholm. Paa Vallensgaard blev der heller ikke Raad til mange Forbedringer da. De vigtigste var, at Hjulploven blev afløst af Svingploven og Kartoffeldyrkning paa Marken begyndt omkring ved 1840; og ved samme Tid blev Fællesgræsningen i Højlyngen ophævet. Alt dette gjorde jo nok nogen Forandring ved Gaardens Avl og Kreaturhold; men da baade Bygninger og Driftsmaade i det væsentlige var de samme, som de havde været i det foregaaende Aarhundrede, gives her en Skildring og et Grundrids af Vallensgaard, saadan som den var, før den blev ombygget i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel.

Alle Bygningerne var Bindingsværk med Straatag og Lervægge. Længerne var lave og smalle og Udstyrelsen i det hele taget tarvelig. De smaa Vinduer med blyndfattede Ruder gav ikke meget Lys ind; men for at bøde paa denne Mangel var de fleste Døre delte i Halvdøre, saa man kunde lade den øverste staa aaben, naar man var inde at udrette noget i det mørke Rum. —

I Stuehusets vestre Ende var den 4 Fags store Sal, hvor de muntre Selskaber og Dansegilder holdtes. Den var forholdsvis lys, idet den var forsynet med 3 Vinduer paa Gavlen mod Vest og et imod Syd; og der var Brædegulv, medens der i de andre Værelser var Lergulv undtagen i Bryggers og Køkken, hvor Gulvet bestod af store Kampestenene. Østen for Salen kom Mellemstuen og Nørre-Stue; og derefter

Storstue og Forstue og siden videre frem den sædvanlige Række Værelser, som Grundplanen ogsaa udviser. I Dagligstuen og Folkestuen stod brede firkan-

Grundplan af den gamle Vallensgaard før Ombygningen 1860—90.

tede Bilæggerovne, hvori der fyredes med Brænde og Tørv fra den store aabne Skorsten i Køkkenet, og derude var ogsaa Ilderen (muret Komfur) til at koge Mad paa. Oppe i Skorstenen hang der næsten

altid nogle Flæskeskinker og Faarelaar til Røgning. I Flugt med Skorstenen var der en Alkove eller Sengehul med Adgang fra Folkestuen og for Enden af Sengen et Skab til forskellige Sager. Ved Karlens Siddeplads „Dræjnabæjnkjijn“ langs Udvæggen i nævnte Stue stod det store Stenbord, hvorved Tjenestefolkene og Daglejerne spiste. I Bryggerset var Brønd med Pumpe; og omkring den store Skorsten derude fandtes Murkar, Bagerovn og Maltkølle*). Tjenestepigernes Kammer var lige ved Siden af denne, saa de kunde rigtig faa Gavn af Ovnvarmen imellem. I Kværnummet stod Haandkværnen, og i Rullestuen stod foruden Stenrullen en Seng til at lægge mindre fornemme Gæster i f. Eks. „Skrâgâulan“, der plejede at komme „Frâuenat“ og gøre Hekseri. Desuden fandtes derinde en Kasse med Sand, hvoraf Pigerne skulde hente i deres Forklæder, naar de skulde strø Sand paa de renfejede Ler- eller Stengulve. Af andre karakteristiske Ting kan nævnes, at der i Folkestuen hang en Pyramidehylde, hvori Brændevinsflasken og forskellige andre Kar og Flasker fandtes. I Nørrestue var et gammelt Egetræsskab med godt udført Billedskærerarbejde, der fremstillede de tolv Apostle; men dette sjældne Arvestykke blev i Jørgen Müllers Tid solgt til en omrejsende Handelsmand. Endvidere kan bemærkes, at der paa Døren til Melhuset fandtes en Inskription, der kunde tyde paa, at den har været brugt et andet Sted i et tidligere Stuehus — maaske i Carsten Luneborgs Bygninger.

I denne Forbindelse kan det nævnes, at det ogsaa

*) Maltkølle = Kølle = Ovn til at tørre Malt i. Rettelse til Bornh. Smlg. IX. Side 52. Note 7.

har spøget i Vallensgaard imellem. En tidligere Hus-herre eller Foged, som nok havde været meget strid-bar og derfor baaret Navnet „Æggelijn“, skal ofte være set og hørt i stormfulde mørke Nætter at fare omkring i Gaarden og slaa med Dørene; og dette Sagn passer jo godt til den gamle Vallensgaard. Men det er tvivlsomt, om Spøgeriet trives i den ny. —

Vestre Længe var sammenbygget med Stuelængen; og der fandtes først Gaardens pæneste Gæsteværelse med Indgang fra Salen; og dertil stødte Karlekammeret, hvor 2 à 3 Karle havde deres Hybel. Derefter kom Indkørselsporten og siden de forskellige Stalde med tilhørende Fodergange og Loer. Hestestalden var kun lille. Den rummede kun 10 Heste; og 2 af disse var Stadsheste, som skulde have det bedste Foder af Hø og Havre. I Foderloen stod Hakkelsekisten, med hvilken Forkarlen skulde fabrikere det nødvendige Fintfoder af Halm og Havre til at komme i Hestenes Krybbehæk fra Fodergangen af. Floren (Grebningen) vendte til Gaardsiden, og derudenfor laa den sig vidt bredende Mødding.

I nordre Længe fandtes Kostalden og Faarehuset, hvoraf den første ogsaa var forholdsvis lille. Der holdtes nemlig kun 10 à 12 Malkekøer paa Vallensgaard den Gang; og skønt disse havde Adgang til de bedste Græsgange, gav de kun lidt Mælk; og der produceredes ikke mere Smør foruden Hjemmeforbrugt end, hvad der nu og da kunde sælges til Købmanden i smaa Bøtter, og om Vinteren blev der sjælden noget til ham; for da var Køerne som oftest sene (udmalkede). I den strenge Frosttid anbragtes al Mælken i nogle lave Træbøtter eller Lærfade paa en Hylde over Bilæggerovnen i Folkestuen; og der

maatte samles paa Fløde i flere Uger, før der blev kernet. Men der sagdes rigtignok ogsaa, at „Smør-bâran“ var slem til at udsuge Vallensgaardskørerne i de Tider. I vestre Længes Udvæg var der et Kattelhul, hvor man ofte havde set hende smutte igennem; og nede paa Engen var der somme Tider tydelige Spor af, at hun havde kastet op af sit overflødige Maveindhold. Saadan lod man Overtroen forklare Ting, som man ikke den Gang forstod. — Faareavlen var derimod Vallensgaards bedste Indtægtskilde. Derfor var Faarehuset temmelig stort. Midt i det stod Gammen (den tremmede Foderkrybbe), hvoraf de ca. 40 Faar stod og gumlede Hø og Ærtehalm om Vinteren, medens de om Sommeren selv opsøgte Føden paa Gaardens Lyngbakker og i dens Kratskove under en Vogterdrengs Tilsyn. Faarene gav megen Uld og mange Lam, der solgtes til gode Priser om Efteraaret. I Høsttiden og derefter gav de heller ikke saa lidt Mælk. Da var Flokken med de udvoksne Lam paa ca. 100 Stykker; og de var saa vel disciplinerede, at naar Hyrden om Aftenen stillede sig udenfor Faarehusdøren og sagde: Sjiil ud! Sjiil ud! saa kom Faarene ud og blev lukkede ind i en Port, hvor de skulde være om Natten for at malkes næste Morgen, medens Lammene blev i Faarehuset. Faaremælk til Grøden betragtedes som en Herreret, og tyk Faaremælk, „Syltemilk“, paa det tørre Brød var en Lækkerbidsken.

I østre Længe fandtes Stalden til Ungkvæget, hvoraf der fandtes en Snes Stykker, som plejede at gaa løse i en Lyngløkke om Sommeren; og der holdtes ofte nogle Stude, som fededes til Salg. Fjerkræhuset var ogsaa i østre Længe; og det var saaledes indrettet, at det var afdelt til Gæs, Ænder og

Høns, og de sidste havde deres Hjald ovenover de andre.

I Gaardlængen fandtes Svinehuset, der var forbavsende lille; men der holdtes gerne kun een So og nogle faa Fedesvin. Mens en Del af Kreaturerne gik løse i Højlyngen den meste Tid af Aaret, holdtes der nok lidt flere i Antal; men de var til Gengæld tyndere; og somme var ofte forsvundet, før man vidste af det.

Paa Grundplanen ser man, at der fandtes ikke mindre end 3 Tærskeloer paa Vallensgaard, og det var nødvendigt, naar al Sæd skulde tærskes med Plejl. Der stod Tærskemændene Vinteren igennem og bankede løs paa Rug, Byg og Havre ja Ærter og Hvede ogsaa imellem; og deres Løn var hver 25^{ende} Tønde af den rensede Sæd.

Af andre Rum i Udhusene lægger man Mærke til Vognporte og Redskabsrum, der ogsaa var mærkværdig smaa; men der brugtes heller ikke ret mange Avlsredskaber den Gang. Plov, Letharve og Tromle var det vigtigste foruden nogle klodsede Træakslevogne. I Huggehuset fandtes Værktøj til at reparere Trætøjet med; og det kunde Proprietæren eller Karlene for det meste selv besørge; men naar Jernsagerne skulde laves, maatte man til Smeden med dem; da maatte Husbonden købe baade Jern og Kul til Brug ved Reparationen og lade en Karl følge med Vognlæsset til Smeden for at trække Blæsebælgen for ham og slaa med Forhammeren, naar dette behøvedes; og med Vognen maatte tillige følge Proviant baade til Karlen og Smeden, og Smeden skulde desuden have 2 Mark (66 Øre) om Dagen. Det kaldte man da en meget høj Dagløn; og det var kun

en udlært Haandværker, der fik saa meget. — Mølleren skulde behandles paa lignende Maade som Smeden. Naar man skulde have Gryn malet, maatte en eller to Piger følge med Kornsækkene til Møllen og siden staa der med Sold og skille Skaller fra Grynene, til det hele var færdigt; og de maatte ligeledes have Mad med baade til sig selv og Mølleren. Det Byg, som skulde anvendes ved Ølbrygning, behandlede man derimod selv hjemme paa Gaarden. Man lavede Malt deraf paa Køllen; og Maltet malede man paa Haandkværnen, før det kom i Ristebaljen og gav Øllet sin Kraft. Men Mølleren maatte selvfølgelig da som nu male Rugen og Hveden til Mel, som der skulde laves Brød af, hvorimod man besørgede Bagningen selv ved Hjælp af den store Bagerovn hjemme paa Gaarden. Man producerede i det hele taget næsten alle Fødevarer selv den Gang. Men man levede ogsaa tarveligt da paa Vallensgaard saa vel som andre Steder. Bart Brød til en Snaps Brændevin eller en Slurk Drikke (Øl) var den almindelige Mellemmad Morgen, Formiddag og Eftermiddag; og kun ved Middagsmaaltidet vankede der lidt Sul. Lønnen for Landarbejdet var tilsvarende. Vogterdrengen fik gerne en hjemmelavet Klædning og et Par Træsko for Sommeren; og en Karl maatte nøjes med 26—28 og en Pige med 14—15 Rigsdaler om Aaret foruden Kost og Husly. Daglejeren modtog ofte Løn i Naturalier som Brænde, Sæd eller Halm; og skulde han have Pengeløn, fik han sjælden mere end 10—12 Skilling om Dagen. Kun i den travle Høsttid kunde Daglønnen stige til 1 Mark (33 Øre) for en Karl og 8 Skilling (16 Øre) for en Kvinde. Fæsterne maatte ogsaa gøre en Del pligtigt Arbejde (Hoveri) for

Brugsretten af deres Jord. Paa Vallensgaards Grund var 19 Fæstehuse med Arealer fra 1—20 Tdr. Land, hvorfor der maatte ydes baade Heste- og Mandskraft paa Gaarden visse Dage om Aaret, saaledes at en Dags Arbejde med et Par Heste regnedes lig med 5 Dages Slid af en Mand. Landarbejdet var strengt den Gang, da man ikke havde Maskiner til Hjælp. I Høsttiden plejede man at begynde Kl. 3—4 om Morgenen og sluttede først, naar Solen gik ned. — Vilkaarene for Fæstning var gerne, at Fæsterne foruden Arbejde og Naturalydelse maatte betale Proprietæren 100 Rigsdaler for Brugen af et Hus med Jord i 50 Aar, og fik derved til Gengæld Ret til at lade sit Kvæg græsse i Gaardens Kratskove og paa udyrkede Steder.

Vallensgaards Avlsjord var den Gang inddelt i 2 Slags: Bygjord og Havrejord. Til den første henregnedes den bedste, der laa nærmest Gaarden. Den fik Gødning efter Brak og gav derefter Rug eller Hvede, Kløver, Byg, Ærter, Havre. Den egentlige Havrejord fik derimod ingen Gødning. Man saede blot Havre deri Aar efter Aar, saa længe der vilde gro noget; og den laa derefter nogle Aar som Leje, idet der voksede, hvad der vilde; og dette var ofte en forvirret Blanding af alle Slags; for Ukrudt som Kvikgræs, Lausurt (gul Okseøje), Pilsurt og røde Syrer var meget almindelige paa Vallensgaardsjorden; og det var ved at tage Overhaand over Sæden imellem. Grunden dertil var dels, at Jorden var for sid eller mager, dels, at Avlsredskaberne var for daarligere til at rense den med. Hjulploven kunde jo kun rode i Jorden, og Letharven løb oven ad og lod Ukrudtet ligge. Da Svingploven og senere Svensk-

harven kom, bedredes dette Forhold noget; og ligeledes bedredes Jordens Kvalitet, da man begyndte at kraftfodre og derfor kunde tilføre Jorden bedre Gødning; men dette skete først ret i Jørgen Müllers sidste Tid, som faldt i anden Halvdel af det 19de Aarhundred.

Skønt det i somme Henseender stod stille eller gik tilbage med Vallensgaard i J. Müllers Ungdoms- og Mandomsaar, saa gik det sikkert alligevel fremad i andre; for Proprietær Jørgen Müller og hans Hustru Johanne var jævne gudfrygtige Folk, der sikkert sankede aandelige Skatte, som det ej falder saa lige til at værdsætte. De har utvivlsomt ved deres jævne Færd og kristelige Liv efterladt en god Arv til deres Slægt. De havde 5 Børn, hvoraf det ældste, Johannes, overtog Fædrenegaarden, medens det andet, Herman, døde som ung, det tredje, Birgitte, blev gift med Bager Jens Ipsen i Aakirkeby, det fjerde, Frida, ægtede Fabrikant Herman Blem i Rønne, og det femte, Mathea, fik en jysk Gaardejer, nemlig: Branddirektør Rasmus Rasmussen i Koldingegnen.

Som før nævnt var Jørgen Müller noget svagelig; og han blev efterhaanden saa aandssvækket, at han ikke selv kunde forestaa noget, og hans ældste Søn Johannes maatte lede Gaardens Drift helt fra 1860 af. Denne havde da lige fyldt 14 Aar; og den unge Forvalter gik paa med Dygtighed og et villigt Sind til at afhjælpe alle Savn og bedre paa alle uheldige Forhold. Vallensgaards Bygninger begyndte at blive forfaldne; og allerede 1862 maatte østre Længe bygges om. Den ny blev ligesom den gamle opført som Bindingsværk, men med Brændtstensvægge og en Bredde af 12 Alen; og Hestestalden blev flyttet derind.

Da man brød den gamle ned, fandt man Rester af det Fangetaarn og den Kælder, som Sweder Ketting havde bygget, ligesom der i Marken Østen for endnu findes en Mængde Munkestensbrokker fra hans Bryggers. 1866 blev vestre Del af nordre Længe bygget om paa lignende Maade som østre og indrettet til Kornlade og Loer. Den østre Del var for Resten ombygget allerede 1858; og Kostalden blev nu gjort større, saa der kunde lægges an paa større Kvæghold; og for at faa mere Gavn af Græsningen i Engene, lod den unge Müller de mest side og oversvømmede Arealer udgrøfte. Fæsterne havde ofte misbrugt deres Græsningsret; og for at det ikke skulde blive ved, sørgede Johannes Müller for, at denne Ret blev tilbagekøbt. Saaledes kom Forbedringerne lidt efter lidt. Men alt det nævnte kostede Penge, og for at skaffe dem til Veje og for tillige at imødekomme Fæsternes Ønske blev deres lejede Jordstykker fraskilte Vallensgaard og solgt dem til Selvejendom. Dette foregik omkring ved 1869 og 70.

I Aaret 1874 flyttede den gamle Jørgen Müller med sin Hustru til Huset „Dalshøj“, der var bygget paa en af de fraskilte Parceller; og samtidig fik Sønnen Johannes Køb paa Vallensgaard paa den Maade, at han kom til at svare 31,000 Rigsdaler for den samt et Undentag til de gamle. Da den unge Müller nu var selvstændig Ejer af Fædrenegaarden, tog han endnu ivrigere fat paa at arbejde Vallensgaard frem; og han naaede ret vidt i saa Henseende. Han fortsatte med Dræningen af de side og surbundede Jorder; og store stenede Arealer, som laa hen med spredt Bevoksning af Ener, Lyng og Krat, lod han rydde og pløje eller tilplante, saa 70 Tdr. Land hidtil udyrket

Jord blev til Ager og 50 Tdr. Land til regelmæssig Skov. Den sidste findes især paa Rævehulebakkerne og deromkring, hvor der nu er en prægtig Naaetræ-plantage mod Nord og en ung Bøgeskov imod Syd. Fra Mosen lod han køre en Mængde Mergel op paa den kalkfattige Jord, som snart lønnede Arbejdet ved at give rigere Afgrøde; og efter at have inddelt Agerjorden paa en ny Maade, begyndte han at dyrke Roer, hvorved Køernes Mælkeydelse ogsaa blev fremmet. Endvidere kan det bemærkes, at han skaffede nye Redskaber og Maskiner, efterhaanden som disse kom frem, saa Jorden blev bedre rensed end før og Avl og Besætning i det hele taget større. I Aaret 1881 lod han vestre Længe rive ned og bygge op igen i Grundmur og indrettede den med Vognporte og Kornlader. Samme Aar fornyede han ogsaa Stuehuset, ligeledes i Grundmur, og indrettede det herskabeligt med fremspringende Kvist og Veranda efter Tidens Fordringer. I 1888 blev Gaardlængen ombygget, og Svinehuset deri blev nu betydeligt større end før. 2 Aar efter byggede han en svær Kampestenslænge Nord paa og indrettede en større Kostald deri. Kort sagt: Johannes Müller byggede hele Gaarden om i Løbet af 30 Aar.

Det var i det hele taget vældige Bekostninger, han gjorde paa Vallensgaard; og hans Kasseregnskab havde sikkert ikke kunnet balancere, hvis han ikke havde forstaaet at lede det alt med Dygtighed og ført et sparsommeligt Hus. Noget hjalp det vel ogsaa, at han havde faaet en stor Medgift med sin Hustru, og at han bortsolgte nogen Jord f. Eks. til Jernbanen, der i Aaret 1900 lagde sin brede Vej gennem hans Jord og byggede Station paa en af Gaardens Parceller.

Desuden solgte han andre Parceller f. Eks. nogle Tdr. Land Jord til Højskolen, der blev rejst paa Val-lensgaards Grund i Aaret 1893. Men det var ikke blot for sin Indtægts Skyld, han gjorde det sidste. Han tog ogsaa Del i selve Højskoleforetagendet ved at sætte Penge deri; og han lod anlægge en Sti fra Højskolen ned til Ekkodalen, hvor han indrettede en smuk Mødeplads, som han skænkede samme Skole til Brug ved Fester og Folkemøder om Sommeren; og den har siden været flittigt benyttet til Glæde for mange, ligesom Højskolen ogsaa stadig har udført et oplysende og vækkende Arbejde overfor de 30—40 Elever, den samler hvert Aar baade Sommer og Vin-ter. Müller skænkede ogsaa en smuk Plads under 3 store Ege ved Ekkodalen til Pastor Tranbergs Min-desmærke. Og det, at Proprietær Johannes Müller er en Ven af og Støtte for den Slags Ting, vidner om hans aandelige Stade. — Endvidere har Müller gjort sin Indflydelse gældende, ved at han i flere Aar har været Medlem af Sogneraadet i Aaker samt været For-mand for det stedlige Mejeri (Brodal).

I Ægteskab med Store Munkegaardsdatteren Anna Kofod fik han 4 Børn, nemlig Anton, der blev gift med Sigaardsdatteren Tyra Kofod og købte Fædrene-gaarden, Aksel, der grundlagde et Savværk paa Val-lensgaards Grund, Elisabet, der blev gift med Pastor Høst fra Jylland, og Hedevig, der kom til Sigaard i Ægteskab med Sønnen der: Aksel Kofod.

Anton Valdemar Müller købte Vallensgaard af sin Fader for 100,000 Kr. i Aaret 1904; og medens den gamle Proprietær, der nu er Enkemand, henlever sine sidste Dage i Villa „Klippely“, fortsætter den unge med at udvikle Fædrenegaardens Drift og udvinde

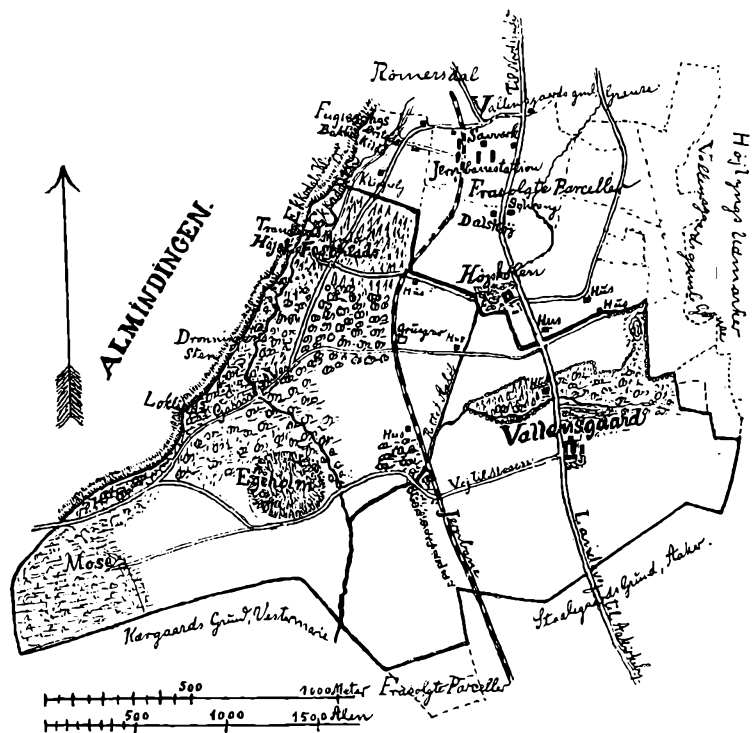
de skjulte Skatte, der ligger i dens Jord; og han har i sin 13aarige Gaardejertid allerede udrettet betydeligt i saa Henseende. Ved at sænke Ekkodaleaaens Vandstand en Meter og rette og regulere dens Løb gennem de store Enge samt ved at lade grave dybe Grøfter gennem de sumpede Strækninger er det ogsaa lykkedes ham at indvinde ca. 70 Tdr. Land hidtil uopdyrket Areal til Avlsjord; og denne gamle Mosejord med det sorte frugtbare Muld betaler rigeligt Arbejdet ved, at Sæden der giver 20—30 Fold. Fra den tilbageblevne Mose har den unge Müller ogsaa hentet Mergel til Hjælp for den gamle Jord ligesom hans Fader. Mosen er i det hele taget en lille Guldgrube for Vallensgaard, idet den indeholder baade Mergel og Tørv i saa stor Mængde, at der kan hentes baade til Gaardens Brug og Salg til andre. Derfor har Müller ofte henimod en Snes Mand sysselsatte der om Sommeren; og da gaar det livligt med Tørvestoffets Optagning, Æltning, Udbredning, Skæring og Stakning, til Tørven er færdig og køres bort. —

Det Øst for Gaarden oversvømmede Terræn, som kaldtes Bryggersdam, har A. Müller ligeledes ladet udgrøfte, tilfylde og tørlægge, saa Ploven gaar nu hen over de Steder, hvor Sweder Ketting havde sit Bryggers og sine Vandkilder.

Og den driftige Proprietær har ogsaa lavet et lille Vandværk paa Gaardens Grund. Fra en Dam oppe i Stenløkkerne Nordøst for Gaarden har han nemlig lagt Vandledninger ned til Gaardens forskellige Stalde, saa Fodermesteren kan ved blot at røre en Hane faa Vandet til at strømme i Dyrenes Krybber.

Endvidere kan det bemærkes, at A. Müller har bygget til Kostalden og yderligere udvidet Arealet

ved at købe nogle frasolgte Farceller tilbage, saa Vallensgaard nu har et Tilliggende af 352 Tdr. Land Jord, hvoraf de 200 Tdr. Land er Ager, medens 42 Tdr. Land er Eng og Krat og 50 Tdr. L. Skov.

Vallensgaard med Jordareal
Aaret 1917.

Vallensgaards Jordareal har altsaa endnu en ganske anselig Størrelse, som vedføjede Kortskitse antyder.

Agerjorden dyrkes i 7 Marks Drift saaledes: Brak, Rug eller Hvede, Roer, Byg, Kløver og Græs, Grøntjordshavre, og der holdes gerne 4 Karle, 3 Piger og

3 Daglejere til at besørge Arbejdet; og disses Løn er steget, saa en Karl faar omkring ved 600—700 Kr. aarlig og en Pige 250—300 Kr. i samme Tid, medens Daglejerne opnaar 2 à 3 Kr. om Dagen foruden Kosten. Kreaturbesætningen er udvidet til 60 Malkekøer og 40 Ungkvæg med Tyre samt 18 Heste, hvoraf de 14 bruges som Arbejdsdyr, og 5 à 6 Grisesøer og ca. 100 Fedesvin, hvorimod Faareholdet helt er opgivet. Kornet giver gennemsnitlig 20 Fold, og Køerne i Almindelighed 3000 Kilo Mælk pr. Ko aarlig, ligesom Svineholdet hidtil ogsaa har givet godt Udbytte. Der er anskaffet en Mængde moderne Avlsredskaber og Maskiner som Fjedertandsharver, Grejsharver, Lugepløve, Sæddækkere, Saamaskiner, Slaamaskiner og Selvbindere osv., som huses i en stor Halvtagsbygning Nord for Gaarden; og alt dette repræsenterer store Kapitaler. Besætning og Udbo er assureret for 65,000 Kr., Bygningerne for 40,000 Kr., og Jord og Bygninger er sat i Ejendomsskyld for 140,000 Kr.

Johannes Müllers anden Søn Aksel er ogsaa kommet godt i Gang ved Savværket, som han fik bygget paa Vallensgaards Grund 1906. Han holder saaledes 3—4 Spand Heste, der er i stadig Brug til at trække de mange Læs Træer hjem, som Savværket skal behandle og omdanne til Tømmer, Tagspaan, Sildekasser og Træuld, og disse Varer fører han omkring til Øens forskellige Egne. Paa den Maade er Fabriken blevet til en rentabel Forretning; og den beskæftiger til Stadighed 24 Mand, som bliver godt lønnede og vel behandlede af deres Chef.

Kaster man et Blik paa Kortet over det gamle Vallensgaards Jordareal og sammenligner det med Kortet

over det nuværende, hvor de punkterede Linier betegner den gamle Grænse, og de optrukne den ny, vil man skønne, at Vallensgaard har gennemgaaet en heldig Udvikling. Medens det bibeholdte Areal er udnyttet paa bedste Maade til Gaardens Behov, er det fra-solgte kommet til at tjene baade enkeltes og hele det bornholmske Folks Vel. Man lægger Mærke til, at gamle Fæstehuse er blevet selvstændige Landejendomme, hvoraf „Dalshøj“ og „Solvang“ er de største. Og man ser, at vigtige Kulturpunkter har fundet Plads ved Siden af. Man finder Ekkodalens Jernbanestation, som er Gennemgangsled for Trafikken paa Østlandet; man faar Øje paa Savværket, der fabrikerer vigtige Genstande til Øens Beboere; og endelig lægger man Mærke til Højskolen, der som en aandelig Kraftstation udsender bevingede Ord og Toner, der søger at give Genlyd ikke blot i Ekkodalens Fjældvægge, men særlig i de længselsfuldt bankende Menneskehjærter.

Hermed afsluttes Vallensgaards 400aarige Historie, som nu har berettet lidt om Gaarden og dens Beboere i forskellige Tidsafsnit; og medens Efteraarstormen river Bladene af dens gamle Lindetræer, og det suser i Rævehuleskovens høje Graner om det ny, der vokser frem, hvisker det vaarligt i Ekkodalssklippernes stedsegrønne Vedbend om det Liv, der holder sig gennem alle Omskiftelser, fordi det er rodfæstet paa Klippen. —

Karl M. Kofod.

Af Kilder, som jeg har benyttet ved Udarbejdelsen af foranstaaende, vil jeg nævne: E. Vedel: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager samt Efterskrift til do. af samme Forfatter. Rasmus P.

Rauffn: Chronica Boringiaca. P. N. Skovgaard: Beskrivelse over Bornholm. Thura: Beskrivelse over Bornholm. Thaarup: Kort Oversigt over Bornholms Amt. Thura: Smaa Bidrag til Bornholms Statistik. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie. Bornholmske Samlinger. Dansk biografisk Leksikon. Trap: Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Krarup og Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark. J. B. C. la Cour: Danske Gaarde. Bidstrup: Stamtavle over Familien Kofod. Bidstrup: Stamtavle over Familierne Müller, Madvig og Sode. H. Jespersen: Stamtavle over Familien Jespersen. Skriftlige Meddeleiser fra Dansk genealogisk Institut. Mundtlige Meddeleiser fra Løjtnant Holm, Proprt. Stender, Ladegaard, Redaktør H. C. Jespersen, forhv. Proprt. Fr. Stender, Læge M. K. Zahrtmann, fhv. Proprt. Johannes Müller, Proprt. A. V. Müller, Frk. J. Davitzen, Fru F. Blem o. fl.

NB. Efter allersidste Oplysninger skal Spøgelset „Æggelijn“ eller „Igelijn“ i den gamle Vallensgaard tilsidst have været identisk med et mørkt dybt Høgulv, hvori Spøgelser eller Trolde-tøj huserede.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

TOLVTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1918

BORNHOLMSKE SAMLINGER

TOLVTE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG (KNUD JØRGENSEN)

TRYKT I COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

1918

INDHOLD:

	Side
CARL ANTHONI KOFOED: Familien Madvig. Et Par nye Led i Stamtavlen	1
M. K. ZAHRTMANN: Den skaanske Indvandring paa Born- holm omkring 1680 og Skovrider Hans Olufsen Mad- vig paa Kobbegaard	11
HENNING JENSEN: Sex Aar i Persker Præstegaard	27
CHR. HEILSKOV: Fortegnelse over Tidsskrifts-Artikler ved- kommende Bornholms Historie og Topografi	51
JOHANNES KNUDSEN: Hydrografiske Undersøgelser ved Bornholm 1676—84	71
JOHAN BULMER: Om Kong Erik Menveds Besiddelses- tagelse af Bornholm i Aaret 1319	105
P. KOFOED: Undersøgelse af Enkeltheder ved Rønne gamle Kirkes Udstyr	115
Provst BOSTRUP: Rønne Kirkes Nybygning	137
Deklarationer	171

Familien Madvig.

Et Par nye Led i Stamtavlen.

Ved

cand. polit. CARL ANTHONI KOFOED.

I sine „Livserindringer“ siger Madvig, at han indtil 1884 kun kendte sine Forfædre indtil sin Oldefader, Oluf Hansen Madvig, Byskriver i Svaneke. „Men,“ fortsætter han paa sin Tids og sin egen diskrete Maade, „siden har en ivrig og heldig Genealog oplyst, hvem Tipoldefaderen var.“ Oldefaderen siger nemlig i sin Ansøgning om By- og Herredsskriverembedet, at hans Fader under Krigen mellem Danmark og Sverige mistede alt sit Jordegods og al sin Ejendom i Skaane for sin Troskab mod den danske Konge Christian d. 5te. Han fik siden, efter nogle Aars Ophold i København, af Kongen Bestalling som kgl. Skovrider paa Bornholm, dat. $\frac{1}{3}$ 1681. Dermed var Madvig altsaa blevet bekendt med sin Tipoldefader, Skovrideren, og Madvig tilføjer, at denne Skovrider lod 1675 sin ældste Søn døbe i Hellerød Kirke i Skaane (se Julius Bidstrups Stamtavle over Familien Madvig).

Det blev mig af Skolebestyrer, cand. philol. Lyngby meddelt, at J. N. Madvigs Søn, Retsformand

Madvig havde fortalt ham, at Familien Madvig havde tidligere ført Navnet Kofod, men at den ved sin Tilbagevenden til Bornholm havde taget Navnet Madvig, fordi der paa Bornholm var saa mange af Navnet Kofod. Jeg havde ikke tidligere hørt noget herom og kunde vanskelig fæste Lid til denne Meddelelse, især ikke til Begrundelsen af Navneombytningen, da der dengang, 1681, ingenlunde var mange Kofoder paa Bornholm. Den vrimlende Mængde af dette Navn er opstaaet i langt senere Tid, især i Slutningen af 17- og i Begyndelsen af 18-hundrederne, først ved at mange Kognater, Datter- eller Datterdatter-Sønner, har optaget Navnet, og derefter ogsaa fjernere indgiftede, samt endelig nogle helt udenfor staaende.

I Aaret 1917 udkom „Supplementer til Madvigs Livserindringer“, udgivet af Sønnen, Retsformand J. N. Agathon Madvig. Heri findes de noget dunkle Ord: „Jeg havde lært at bruge Navnet Madvig (i Steden for den fra Blekingen indkomne almindelige Benævnelse Kofod), idet Madvig i Blekingen var Navnet paa en lille Bugt med blød Jord, og i Norge en lille Bugt med Smaasild.“ Her tales altsaa om Blekingen og ikke om Skaane, ligesom „Livserindringerne“ ogsaa siger, at Navnet stammer fra Fiskerlejet Matvik mellem Ronneby og Carlshamn i Blekingen.

For at faa en sikker Oplysning om Familiens Tradition med Hensyn til Navneombytningen henvendte jeg mig til fhv. Retsformand Madvig og rettede i al Korthed de to Spørgsmaal til ham: Har Familien Madvig tidligere ført Navnet Kofod? og: Har Familien skiftet Navn ved Hans Olufsen Madvigs

Ansættelse som Skovrider paa Bornholm? Hr. Madvig besvarede begge disse Spørgsmaal med Ja. Jeg spurgte da, om der i Blekinge fandtes mange af Navnet Kofod. Hertil svarede Retsformanden: „Nej, han var født paa Bornholm og vendte nu *tilbage* dertil.“ Derpaa svarede jeg, at saa maatte han jo kunne findes i Stamtavlen. Ja, det mente Hr. Madvig ogsaa.

Hvis det her fremførte forholdt sig som af Retsformanden fremstillet, vilde Familien ikke kunne regnes blandt de indvandrede Slægter. *Det forholder sig dog næppe saaledes*, som den Madvigske Tradition melder. Man vil vist forgæves blandt de kendte Kofoder søge en Hans Olufsen Kofod, som kunde identificeres med Skovrider Hans Olufsen Madvig, enten i Familien A eller Familien B.

At Kofodnavnet ellers ikke har været ukendt i de „skaanske Provinser,“ er rimeligt nok efter Bornholms Beliggenhed og dets med Skaanes sammenhørende Historie. I Julius Bidstrups Stamtavle B, S. 2 findes jo ogsaa nævnt en Borgemester Oluf Koefoed i Ystad, en Laurits Koefoed i samme Egenskab sammesteds, foruden et Par kvindelige Medlemmer af Slægten i Malmø. Endvidere har jeg i „Skaanske Tegnelser“ fundet omtalt en Peder Koefoed som Raadmand i Malmø (muligvis den Peder K., som 1626 solgte Baggegaard i Klem. til Matthias Puttkammer, eftersom han siges at have en Broder som Borgemester i Slagelse, Jørgen Koefoed, Fader til den Magleby Sognepræst og Provst i V. Flakkebjærg Herred, Ejer af Erikstrup i Stævns Herred, Jacob Jørgensen Koefoed, og til Borgemester Frederik Koefoed i Skælskør).

Da Hans Olufsen Madvig, den senere Skovrider, altsaa lod sin ældste Søn døbe i Hellerød Kirke i Skaane, vilde det være rimeligt at søge Oplysning om denne Daab i Sognets Fødsels- og Daabsbøger, men disse findes jo ikke i vort Landsarkiv, men derimod nok i Landsarkivet i Lund. Omstændighederne tillod mig ikke at søge Oplysning der, hvorimod jeg tyede til vort Rigsarkiv for i dets Jordebøger og Lensregnskaber at finde noget af det „Jordegods“, som Hans Olufsen mistede paa Grund af sin Troskab mod Kristian V. Saadanne Regnskaber findes jo for den danske Tids Vedkommende indtil 1658 i Rigsarkivet.

Der er i Skaane to Navne Hellerød; de findes begge i Malmöhus län, nemlig *Hallaröd socken* i Onsjö härad og *Landsbyen Heljaröd* i Farhult socken i Luggude härad (se „Sverige“ af Ahlenius og A. Kempe I). I den danske Tid var det nuværende Malmöhus län delt i Malmøhus Len, Kristianstad Len, Landskrone Len og Helsingborg Len; *Sognet Hallaröd* i Onse (Onsjö) Herred laa i Landskrone Len og *Landsbyen Heljaröd* (Hellerød) og Luggude Herred laa i det gamle Helsingborg Len. Hvis det er rigtigt, hvad Bidstrups Stamtavle og siden Madvigs Livserindringer meddeler, at Hans Olufsen Madvig lod sin Søn døbe i Hellerød Kirke i Skaane, maa det have været Hellerød i Helsingborg Len eller i Landskrone Len. Her maatte jo ogsaa findes det „Jordegods“, som han mistede paa Grund af sin Troskab mod Kristian V. Jeg har gennemgaaet Jordebøger, Lensregnskaber og Skattemandtal fra disse Len i den danske Tid, men ikke fundet noget Spor af eller noget, som kunde hentyde til Navnet Mad-

vig eller Kofod. Jeg er derfor af den Mening, at „Skaane“ maa opgives i disse Meddelelser om Hans Olufsen Madvig, og at man maa holde sig til Blekinge (Blegind), hvad jo ogsaa fremgaar af „Erindringerne“ Omtale af Fiskerlejet Matvik mellem Ronneby og Carshamn i *Bleking* og af „Supplementernes“ Omtale af „den fra Blekinge indkomne almindelige Benævnelse Kofod.“ Det nuværende län Blekinge var i den danske Tid delt i Sølvisborg Len og Kristianopel Len. I Sølvisborg Len laa Bregne Herred (nu Brekna härad) med Sognet Hellery (nu Hällaröd socken), og i dette Sogn laa Fiskerlejet Madvig (nu Matvik) nær ved Trensrum By ved Trensrum Aa.

Vil man nu i Jordebøgerne for Sølvisborg Len søge efter det Jordegods, som gik tabt for Hans Olufsen, er der to Omstændigheder, som virker hindrende ved Eftersøgningen, den ene Omstændighed, at Jordebøgerne ikke sjælden er upaalidelige for Aarstallenes Vedkommende, da man ofte benytter gamle Bøger ved nye Skatter, ligegyldig for, om Ejernes Navne er forandrede, den anden Omstændighed, at Jordegods, som fra Staten er udlagt til andre, ikke kommer med i Jordebøgerne og Lensregnskabet. Saaledes vil man i flere Jordebøger ved Hellery Sogn kun finde faa Navne, fordi de øvrige hører til Gaarde, som var udlagt til Helena Kirke. I Jordebog af 1651 hedder det f. Eks.: „Gods bevilget fra Helena Kirke til Sølvisborg Slot,“ idet Godset atter er gaaet fra Kirken ind i Lensregnskabet. Mere paalidelige er Ekstraskatte-Mandtallene, da disse Skatter svaredes af hele den menige Almue.

Vil man søge Forbindelse med Aaret 1675, da

Hans Olufsen Madvig lod sin Søn døbe i Hellerød Kirke, opstaar den Vanskelighed, at de danske Lensregnskaber kun gaar til 1657, hvorved der fremkommer et Tidsrum af 18 Aar uden Efterretninger. Men i Mandtal over Maanedsskat Marts—August 1657 staar i Hellery Sogn: *Oluff i Madvig*. Navnet Oluff vækker Opmærksomhed, da de ældste forhen kendte Navne i Familien Madvig var Hans Olufsen Madvig, Skovrider, død 1701, og Oluf Hansen Madvig, By-skriver i Svaneke, død 1750. Man faar et bestemt Indtryk af Forbindelsen mellem disse Navne: *Oluff i Madvig* og Hans Olufsen Madvig og Oluf Hansen Madvig paa Bornholm. For Aaret 1656 findes nævnt baade ved Pengeskat og Kornskat til Mikkelsdag: *Oluff Hanszen i Madvig*, og ved Graverskatten til Helsingborg Fæstnings Bygning oppebaaren 1656 i Hellery Sogn: *Oluff i Madvig, Kirkeværge*. Denne Oluf Hansen i Madvig i Hellery Sogn i Blekinge er *Fæstebonde*. Der var i Hellery Sogn kun 3 „jord-eigne“ Bønder (Selvejrbønder), men mange Fæstebønder, og Oluf i Madvig nævnes ofte som Nr. 3 eller 5 blandt disse.

Saaledes nævnes fremdeles for Ivert Aar tilbage i Tiden Oluf Hansen i Madvig, indtil vi naar tilbage til Aar 1643, da Oluf Hansen ikke endnu er *ene* om at udrede Skatterne, men deler Byrderne med *Hansz* i Madvig, formentlig hans Fader: Pengeskat til Skt. Hansdag: *Hansz* i Madvig, men Kornskat til Martini Dag: *Olluff* i Madvig. Ligesaa 1639, Pengeskat: Olle Hanszen og Kornskat: Hans i Madvig. Paa samme Maade indtil Aar 1635—6. Her begynder Oluf Hansens Deltagelse i Skatteredselen, og i Sølvisborg Slots Regnskab for 1633—4 finder vi Forkla-

ringen, idet det oplyses, at i dette Aar har Faderen, Hans i Madvig, overladt *den halve Gaard til Sønnen Oluf (Ole)*. Det hedder nemlig under Stedsmaal (Fæste) Indtægt: „Ridefoged Hans Holst har annammet Feste: Olluff Hansen i Madvig $\frac{1}{2}$ Part i *Madvig Gaard*, sin fader oplod for Penge vij Sldl.“ [c: 7 Slettedaler]. (Saaledes f. Eks. ogsaa: Sted (fæstet) Svend Lauritzen $\frac{1}{4}$ Part af Harkviff sin Fader Oplod — ij Sldl.).

Denne Gaard er den eneste Gaard i Fiskerlejet Madvig og kaldes her *Madvig Gaard*; det er en Helfæstegaard, Stedsmaalsgaard, hvad der svarer til Vornedgaardene paa Bornholm. Hvornaar og hvorledes den 2. Halvpart af Madvig Gaard kommer over til Oluf Hansen, ses ikke, da Stedsmaal for Aarene 1639—41 mangler i Regnskaberne, og i disse Aar er vistnok ogsaa den 2. Halvpart tilfaldet Oluf Hansen. I Erindringerne siger Madvig, at det mistede Jordegods har vel været *en hel eller halv* Bondegaard. Her ses det, at det har været en Helgaard.

Fra 1633—4 og tilbage i Tiden indtil Aar 1600 findes Hans i Madvig som Enebesidder af Gaarden og som ene Udreder af Skatterne, og da der ved Aaret 1621 er Tale om *Stenepenge* til Kristianopels, „Styr-Calmars“, Fæstning, møder han under Navnet *Hanns Nielsen* — ij Rdl. (den almindelige Skat for Stedsmaalsbønderne), og ligesaa for Aaret 1606: Kongskat (de 3 jordeigne Bønder i Hellery Sogn giver hver 1 Daler, men Stedselbønderne hver $\frac{1}{2}$ Daler): *Madvig: Hanns Nielszen*. Vi kan følge Hans Nielsen helt ind i 15-hundrederne, men her ophører alle skriftlige Efterretninger, og om *Niels i Madvig* hører vi intet.

Nu skal det ikke skjules, at en Oluf Hansen findes ogsaa i Meelby Sogn, Lister Herred i samme Sølvisborg Len; han nævnes ved Baadsmændsskatten 1653, men hans Gaard er *øde*; ligeledes nævnes han ved Rigsortskatten 1651 og kaldes Ugedagstjener, og samme Aar nævnes han ved Pengeskat til Martini som Ugedagsfæstebonde; Gaarden var *øde*. For 1650 siges det i Bilagene, at han var Ugedagsfæstebonde og hans Gaard en „Heelgaard“, men *øde*. Fra 1649 staar han uden Tilføjelsen: *øde*, 1647 og 1646 ligeledes. Forud for og efter denne Tid, 1646—1653, nævnes ved denne Gaard Navne, som synes uden Forbindelse med hans. Fra 1648 til 1653 og sagtens den danske Periode ud er Gaarden altsaa *øde*. Der er vel her en tilfældig Navnelighed med Navnet Oluf Hansen i Madvig. Paa samme Maade forholder det sig vist ogsaa med den Hans Olufsen, der nævnes som Tolder i Sølvisborg og Bodde Kuld Aar 1657.

Hvis de ovenfor nævnte Hans Nielsen i Madvig og Oluf Hansen i Madvig virkelig er henholdsvis Hans Olufsen Madvigs Bedstefader og Fader, saa kan den af Retsformand Madvig til mig udtalte Mening, at Skovrideren var født paa Bornholm og, efter at have mistet sit Jordegods, vendte tilbage til Bornholm, jo ikke være rigtig. Om disse Mænd har ført Navnet Kofod, er ikke modbevist ved, at dette Navn ikke findes i Jordebøger og Lensregnskaber, da det ikke var nødvendigt at tilføje det til Fornavnet, idet dette lige saa ofte findes alene, som det følges af Faderens Navn. Hans og Oluf var i disse Dokumenter nok; undertiden tilføjes Nielsen og Hansen, og det kan jo tænkes, at Kofod for Nemheds Skyld

er udeladt. Sandsynligt er det dog egentlig ikke. Det kunde ogsaa tænkes, at en Kofod ejede Jordegods i Skaane eller Blegind, som slet ikke kom med i Jordebøger og Lensregnskaber af den Grund, at Godset var adeligt eller Frimandsgods, ligesom de bornholmske Frimænds Gaarde ikke i Almindelighed nævnes i de tilsvarende bornholmske Regnskaber. Mest sandsynligt er det da, at vi i disse nye Navne Oluf Hansen og Hans Nielsen i Madvig virkelig har *Madvigs* hidtil ukendte Forfædre. Ja, da Navnet stammer fra Fiskerlejet Matvik (i den danske Tid Madvig), og da de to sidste Navne ved Madvig Gaard er lig de to første Navne paa Bornholm (Hans og Oluf), kan heri vel siges at ligge, om end ikke et Bevis, saa en til Vished grænsende Sandsynlighed for Rigtigheden af denne Forøgelse af Stamtavlen.

Følger man altsaa, hvorledes Madvig Gaard er gaaet i Fæste fra Fader til Søn, faar man følgende Slægtrække:

Niels i Slutningen af 1500ne.

Hans Nielsen i Madvig o. 1600—1634 (43).

Oluf Hansen i Madvig o. 1643 (34)—o. 1673.

Hans Olufsen Madvig (i Madvig) o. 1675—o. 1679.

Skovrider paa Bornholm 1681—1701.

Oluf Hansen Madvig, Byskriver i Svaneke — 1750.

Jørgen Madvig, Byskriver i Svaneke — 1798.

Poul Anthoni Madvig, Byskriver i Svaneke — 1816.

Johan Nikolaj Madvig, Geheimekonferensraad — 1886.

Johan Nikolaj Agathon Madvig, Retsformand —.

Det er vel ikke tvivlsomt, at man i Landsarkivet i Lund gennem Kirkebøger, Skifteprotokoller m. m.

vil finde denne Rækkefølge — dens Rigtighed forudsat — bekræftet foruden udførlig Oplysning om Familieforhold, Ægteskaber, Børnenes Navne og Antal o. s. v. Ifølge den af L. Weibull udgivne „Vägledande förteckning vid person- och släktforskning i Landsarkivet i Lund (1916)“ findes i Brekna härad födelse- och dopböcker 1647—1869 (luckor, „Huller“, 1665, 72—73, 80—1, 87—1700) och död- og begrafningsböcker 1647—1869, hvor man rimeligvis let i Henhold til det hér fremstillede vil finde sig til rette.

Den skaanske Indvandring paa Bornholm omkring 1680 og Skovrider Hans Olufsen Madvig paa Kobbegaard.

Af M. K. ZAHRTMANN.

Til de gennem C. A. Kofoeds omhyggelige Undersøgelse fremdragne Oplysninger om Slægten Madvigs ældste Led og om dens Fædrehjem Madvigsgaard i Blegind kan knyttes nogle løse Optegnelser om dens tidligste Optræden paa Bornholm i Forbindelse med Skaaningernes Indflytning her omkring 1680.

Christian den Femte havde ført den skaanske Krig 1675—79 med større Lykke til Vands end til Lands. I de tidligere danske Landskaber Skaane, Halland og Blegind havde talrige Indbyggere med Vaaben i Haand hævdet deres gammeldanske Sindelag. Da nu Lykken gik dem imod, maatte de fra deres hærgede Hjemstavn ty ned til andre Dele af det danske Stammeland. Til Bornholm kom mange, og de fæstede deres nye Hjem særligt i Gudhjem, som laa næsten uddødt siden Byldepestens Hærgen i 1654. For at lette disse Flygtninge deres nye Bosættelse fritog Kongen 24. April 1694 Gudhjembo fra at yde de aarlige Dagværkspenge, efter at det var blevet

ham oplyst, at de var alle Skaaninger og Blegindfarer. Endnu i Dag spores denne Indvandring i Gudhjemboes særegne Tungemaal [Bh. Saml., 8. Bind, 1913, S. 143]. Ogsaa i Fiskerlejet Tejn bosatte sig en Del skaanske Flygtninge.

Den mest kendte Flygtning fra Skaane havde allerede den foregaaende Svenskekrig ført til Bornholm. Det var Oluf Svendsen Brock, Bornholmer af Fødsel; han havde vundet Borgerskab i Malmø og traadte 1658 ind som Deltager i Forsøget paa at bringe denne By i de danskes Magt. Det kække Forehavende røbedes i Utide; desværre var det en fra bornholmsk Fangenskab undsluppen svensk Rytter, som, gjennem hvad han havde hørt derom paa Bornholm, først aabenbarede det i Februar 1659 for de svenske Myndigheder i Malmø. Sammen med sine ni Fæller førtes Oluf Svendsen Brock 22. December 1659 frem paa Byens store Torv; tre Hoveder faldt for Bøddelsværdet; da overbragte en Rytter Carl Gustafs Naadebrev, som ændrede de andres Dødsdom til Landsforvisning. Med Tab af sit Gods søgte Oluf Brock tilbage til sin Fødeø og bosatte sig som Købmand i Rønne. „For den velmente Troskab, han udi seneste Krigstid udi Malmø agtede at lade se, og hans store derover lidte Skade og haarde Medfart“ skænkede Christian den Femte ham 7. Februar 1671 [Sjæll. Register] en Aarpenge paa 200 Rigsdaler og satte ham 30. August 1680 til Borgermester i Rønne. Han blev Ejer af Smedegaard i Knudsker; da hans Aarpenge som Følge af den nye dyre Krig ikke kom til Udbetaling, søgte han 28. Juli 1685 om at faa to Ødegaarde udlagte sig til Eje for sit ubetalte Krav paa 1600 Rigsdaler. Han havde først haft til Ægte

en Enke Mette Movridsdatter [Sjæll. Register, 17. Juni 1675], som havde bragt ham tre Stifbørn, af hvilke Datteren Lisabet Markmand (gift Bohn) er kendt som den, der fældede Bornholmernes Plageaand Augustus Deckner. Senere giftede han sig med Margrete Pedersdatter Lesler fra Kyndegaard. Begge hans Ægte-skaber forblev barnløse. Han døde omkring 1689 i Rønne; hans Enke døde 1720.

Af dem, som Flugten fra de skaanske Landsdele drev til Bornholm, kan dernæst nævnes Præsten Hans Dominici, der 1677 af Svenskerne blev tvunget til at pakke sig bort fra sit gode Præstekald Kjelstrup og Bedinge i Skaane. Med sin Hustru Margrete Andersdatter og mange smaa Børn opholdt han sig i København og mistede ved Ildebrand sine fattige Midler, hvorfor det tilstedtes ham 4. Januar 1681 [Sjæll. Register] at indsamle Hjælpemidler ved at lade stille Bækken for Kirkedørene. Bedre hjulpen blev han ved 25. November 1681 at kaldes til Sognepræst i Ibsker og Svanike i den afdøde Hans Lavridsen Borringholms Sted. Han virkede i dette Præstekald til sin Død i Februar 1706.

Sent og mindre vel hjulpen blev Mikkell Andersen Frøling ved 26. September 1685 at sættes til Byfoged i Nexø og Aakirkeby og Herredsfoged i Østre Herred, hvilket han 13. Marts 1686 fik omskiftet med Søndre Herred. Der var ingen fast Løn knyttet til disse Tjenester, der dog gaves ham efter hans Sigende til at afbøde hans store Tab i Skaane: „ helst jeg aldrende fremmede Mand af min allernaadigste Konge er hid beskikket til den ringe Tjeneste, som jeg i allerunderdanigst Hørsomhed skal efterleve, og formedelst at jeg fra Skaane

for min allernaadigste Konges Skyld blev forfulgt og har tilsat udi Skaane, hvor jeg levede i meget rigelig Velstand, over fjorten Tusend Dalers Middel. Nu er jeg ene Byfoged og Øvrighed paa tvende Steder, nemlig Nexø og Aakirkeby, hvor tilforn før min Tid har været Borgermester, Raadmænd og Byfogder, som jeg alene maa forvalte og svare for, og jeg har ikke én Skilling til aarlig Løn af begge Byerne. Men en Bysvend kan jeg ikke være foruden, som i adskillige Maader skal tilbruges, og falder det mig for tungt at føde, klæde og lønne af mit eget“. [Bornh. Jordebogsregnskab 1693—94]. Han døde 1697 inden April Maanedes Udgang, efter at han endnu 22. April havde fralagt sig en Sigtelse for Overtrædelse af det sjette Bud [Bh. Jbr. 1697—98].

Hendrik Johansen Pop fra Malmø fik 16. Juni 1687 sig tillagt de skaanske Flygtninges Skattefrihed og udnævntes 15. Marts 1690 til Byfoged i Hasle, og Herredsfoged i Nordre Herred. To Aar senere, i April 1692, druknede han paa Overrejse til København.

Et helt Kompagni paa 80 Mand skaanske Friskytter — Gønger eller Snaphaner, som de ogsaa nævntes, — overførtes fra København til Bornholm, hvor det landsattes 6. Maj 1678 og udstyredes med Proviant, inden det drog over til Blegind. Det førtes af Major Henrik Ovesen Pflug og Kapitajn Jens Kjeldsen. Efter endt Indfald i Blegind blev det trukket tilbage til Bornholm, hvor det gjorde Tjeneste ved det store svenske Flaadeforlis under Sose Natten mellem 4. og 5. December 1678. Kompagniet indgik her under Garnisonen paa Hammershus. Kongen sendte det 27. April 1685 til Kristiansø til Bygningsarbejde paa den nye Fæstning Somren over, og det

aftakkedes her 20. Oktober 1685; dog optoges en Del af Mandskabet i et nydannet kristiansøsk Frikompagni, som fra 20. November 1687 til 11. Marts 1688 arbejdede i Rønne med at tilhugge Sten til Fæstningen her og ligeledes jevnlgt senere indtil 1725 overflyttedes til Hammershus, naar de slette Sundhedsforhold paa Kristiansø med Udbrud af Skørbug vakte Uro i det og bragte det til at hige efter Forfriskning.

Ved Aftakningen 1685 gik det skaanske Frikompagnis Officerer ud af Tjenesten: Kapitajn Jens Kjeldsen, Lieutenant Ole Pedersen, Fændrik Karl Pedersen og Kvartermestrene Jon Beck, Jens Jensen Ternø og Sønne Pedersen. Nogle af disse og af deres undergivne Friskytter bosatte sig paa Bornholm og, som det synes, især i og ved Gudhjem og Tejn. Kapitajn Jens Kjeldsen fik 26. Oktober 1686 skænket en Aarpenge paa 40 Rigsdaler og udnævntes 1687 til Strandrider paa Bornholm, hvor han døde i Sommeren 1704. Hans Aarpenge blev 11. November 1704 tillagt to andre fordrevne Skaaninger paa Bornholm, Ole Jensen Wrip og Jens Pedersen [Bornh. Jordebogsregnskab 1704--5]. Rimeligvis havde disse tjent under ham som Friskytter eller „Gønger“. Dette sidste Navn var taget efter Gønge Herred i Skaane, som havde fostret de djærveste Friskaremænd under Krigen; og naar Bornholmskortet endnu nævner en halv Snes Huse, som ligge i Nyker Sydvest for Kirken, Gøngeherreds Huse, gjør dette Navn det troligt, at nogle af hine Friskytter 1685 have fæstet Bo her.

Den fordrevne Blegindsfar Hans Olufsen Madvig fandt saaledes mange nære Landsmænd og Medbrødre i Ulykken for sig i sin nye Hjemstavn, da

Christian den Femte 9. Marts 1681 satte ham til Skovrider paa Bornholm, efter at han omkring 1677 havde mistet Madviggaard og alt sit Eje for sin Troskab mod Danmark. Skovriderstillingen var ringe, Aarslønnen 80 Rigsdaler; den svarede til senere Tidens Skovløber- eller Skovfogedtjeneste. Der var to Skovridere; den anden, Erik Mogensen, havde været Livkarl hos Frederik den Tredje og gjort Tjeneste i Forsvaret af København 1659; han boede i Rønne og fik 31. Maj 1687 sin Søn Hans Erichsen udnævnt til sin Medhjælper. Kongen gav dem 11. Avgust 1688 en overordnet Holtsførster (hvad nu til Dags vilde kaldes Skovrider) i Bornholmeren Hans Christensen Piil, født og boende paa Pilegaard (69. Sg.) i Klemmedsker Sogn. Skovriderne havde mere at sørge for Kronvildtets Trivsel end for Skovens; de hidsendte kongelige Jægere nedskød 1684 et Hundred Kronhjorte til Kongens Husholdning, og atter det følgende Aar holdt de en stor Jagt paa Bornholm; ligesaa lod den jagtkære Christian den Femte 1693 og flere Aar overføre store Flokke indfangne Hjorte til sin nyligt anlagte Jægersborg Dyrehave Nord for København [Bornh. Saml., 10. Bind, 1916, S. 57].

Om Skovrider Madvigs første Aar paa Bornholm høres kun lidet. Hen imod Slutningen af 1684 indgik han en godvillig Overenskomst med en Fæstebonde Anders Hansen paa Kobbegaard (2. Vg.) i Østrelarsker Sogn om, at denne skulde aftræde til ham sit Fæste paa Halvdelen af Gaarden. Benedix von Hatten, Amtmand paa Bornholm fra 8. Juli 1682 til sin Død paa Lindesgaard (Lensgaard) 27. Marts 1685, tilstedte dette Fæsteskitte, og 9. September 1685 godkendte det kongelige Rentekammer det,

imod at Madvig lod sig Fæstets Landgilde, Skat, Ægt- og Arbejdspenge afkorte i sin Aarsløn, at han holdt Bygningen forsvarligt ved Hævd, og at han levede roligt og skikkeligt med Fæstebonden paa Gaardens anden Halvdel, saa at intet Klagemaal opstod.

Kobbegaard var en god, stor Gaard, — men delt imellem to Husstande vilde den dog kunne være bleven en trang Bolig, om ikke Skovrider Hans Madvig havde været den fredsæle Mand, som han var i al sin Færd paa Bornholm. Gaarden regnedes da til 16 Tønder Hartkorn; nu til Dags findes den sat til lidt over 20 Tdr. Hk., 93 Hektarer. Frederik den Tredje havde 10. Avgust 1659 tildelt Landstingskriver Peder Lavridsen Barfod af Aakirkeby for af ham udvist tro Tjeneste en Aarpenge paa 60 Rigsdaler samt for egen, Hustrus og et Barns Livstid at nyde alle Afgifter af Kobbegaard. Bornholmerne selv have ikke nævnt samme Barfod blandt dem, som de priste for deres Lod i Landets Udfrielse af Svenskemagten 1658, og hans tro Tjeneste var næppe anden end den, at bringe Kongen Bornholmernes Gavebreve i Hænde i Somren 1659, da han ligeledes hjembragte som Skænk af Kongen de tre Sølvbægere, hvoraf denne, Dronningen og Kronprinsen paa Københavns Slot ved den frydefulde Lejlighed havde drukket paa Bornholms Vel. Men Barfods Kongegave varede længere end de, som blev Bornholmernes Førere i Opstandsdagene 1658 til Del. Selv døde han ved Jul 1678; hans Enke Margrete ægtede derefter Købmand Herman Syemer i Rønne, og efter dennes Død fik hun mod Slutningen af 1683 Provincialfiskal Claus Krøger i Rønne til Ægtemand. Hun blev tredje

Gang Enke 1694 og døde 1712. Nydelsen af Kobbegaards Afgifter gik da over til hendes Datter Sidsel Pedersdatter, Enke efter Morten Jonsen i Nexø, og først ved dennes Død 27. Juli 1715 faldt de tilbage i Kongens Kasse.

Skovrider Hans Madvig fandt Kobbegaard liggende gunstigt for Tilsynet med Kongens Vildbane. Nogen Ret havde han heri, — de andre Skovtilsynsmænds Boliger, i Rønne og i Hasleegnen, laa længere fra Banen. Vildbanen strakte sig fra Heljebakkerne ved Nexø mod Vest ind til Almindingen og derfra mod Nord over Stavsdale til op imod Ols Kirke; den indtog Højlyngen inde i Landet. Kobbegaarden laa udfør Midten af den, — men ude ved Vandet. Den laa smukt med sine Skove op langs den dybt nedskaarne Kolbedal, hvis stejle Klippevægge minde om Stortebakkerne i Ekkodalen, og som fyldes af klangfuld Bulder fra Kobbeaaens lodrette Fald i Stavehøl. Klippekynten her, en af Bornholms skønneste Egne, fra Rankløven op mod Gudhjemmeknyten og Lens Klint, Fiskerlejerne Saltuna og Melstad, endeligt de fire Ertholme ude i Horisonten: Kobbegaard og hele Omegnen har sikkert draget Blegindsfaren Hans Madvigs Sind til sig ved at vække Minder om Fæstegaarden derhjemme ved Madvigen, en Milsvej Øst for Trensøm By [Karlshamn], med Ternø og de andre Skærholme ud for sig.

Saaledes drog Madvig og hans Hustru Boel Pedersdatter med deres fem smaa Børn ved Foraars-tide 1685 ind paa Halvdelen af Kobbegaard. Hustruen døde 1. Juli 1686. Selv om Husførelsen har krævet en Husmoder, synes Hans Madvig dog at have ventet

til 20. Oktober 1691 med at fæste sig en ny Hustru. I Mellemtiden fandt Børnene muligvis moderlig Pleje hos Gaardens anden Husstand. Sikkert er det, at Skovrider Madvigs anden Hustru blev Sofie Leidring, der var født omkring 1664 paa Frennegaard, som hendes Fader, Raadmand i Svanike Hans Leidring, havde i Fæste af Kongen, og at Madvig omtrent 1691 fik hele Kobbegaard i Fæste, selv om Fæstebrevet først udstedtes 6. Marts 1694, efter at han 28. Oktober 1693 ligeledes havde fæstet af Kongen Ørredfiskeriet i Kobbeaa.

Selv var Skovrider Madvig rimeligvis mindst en Snes Aar ældre end sin anden Hustru. Hun gav ham tre Sønner og en Datter. Han døde 16. Avgust 1701 paa Kobbegaard. Hans Dødsbo, som var rigt paa gammelt Sølvøj, var ogsaa rigt paa Gæld; efter dens Fradrag, 709 Slettedaler, blev kun 117 Slettedaler til Arvingerne. Hans Enke indgik endnu to Ægteskaber, først med Mads Davidsen, siden med Peder Andersen. Kort efter sin sidste Mands Død oplod hun 25. Maj 1737 Fæstet paa Kobbegaard, „som hun havde haft i trede Mænds Tid siden 20. Oktober 1691“, for sin Søn David Madsen.

Ved det store Salg af alle Kongens Fæstegaarde paa Bornholm bød Kapitajn Didrik Funch 13. April 1744 Kobbegaarden saa højt op, at David Madsen ikke kunde følge ham. Funch forlangte sig Gaarden tilslaaet. Skønt henimod 80 Aar gammel rejste Sofie Leidring strax til København, hvor hun 22. April talte sin Søns Sag for Kongen. Ogsaa Amtmand I. C. Urne blev David Madsens Fortaler, og i dette som i alle andre lignende Tilfælde blev den tidligere Fæsters Bud godkendt. For 1272 Slettedaler blev

David Madsen Ejer af Kobbegaard; det var et af de dyreste Gaardkøb under hint Salg [Rentekamrets Arkiv, Avktionsforretningen 1744]. I hans Tid nedbrændte Gaarden 7. Marts 1754. Fiskeriretten i Kobbegaarden havde en Landstingsdom 15. Juni 1718, støttet paa et Sognevidne af 15. Oktober 1555, tilkendt alle de tilstødende Lodsejere. Fra David Madsen paa Kobbegaard nedstammer gennem hans Søn Hans Davidsen Leidring Slægten Davidsen i Svanike og Nexø. Omkring 1752 døde Skovrider Madvigs Enke Sofie Leidring hos sin Søn paa Kobbegaard.

Om Hans Olufsen Madvigs sindige og fredsæle Optræden haves vel hjemlede Fortællinger. Han var 8. August 1684 Deltager i et Gæstemaal hos Amtsskriver Augustus Deckner i Rosengaarden i Rønne. Efter at være stegne til Hest i Gaarden drak Gæsterne endnu et Afskedsbæger under Pistolskud. Kapitajn Jens Pedersen Kofoed spildte herved Vin paa Kapitajn Haagen Mikkelsens Kjortelskøde, og denne øvede hastigt Gjengæld med de Ord: „Der har du det til det andet.“ Jens Kofoed tørrede Vinen af sit Ansigt, og idet han red ud ad Porten, sagde han: „Er det Manér at slaa Vin paa en ærlig Mand eller paa en ærlig Mands Klæder? Deri gjorde du som ingen ærlig Mand.“ Uden for Porten løsnede han et Pistolskud. Haagen Mikkelsen red ilsomt efter ham. Skovrider Hans Madvig fulgte efter de to Kamphaner op forbi Kirken og gennem det østre Byled, hvor han indhentede dem, og, som han selv sagde, „vi red saa sagtelig vor Vej hen ud paa Agrene.“ I Byvangen steg Jens Kofoed af Hesten, trak sin Kaarde og raabte: „Af Mæren!“ til Haagen Mikkelsen, som nu ogsaa sprang af Hesten og drog Kaar-

den. Madvig lagde sig imellem, fik først Kofoed til at stikke Kaarden i Skeden og holdt dernæst Mikkelsen tilbage. Dennes Rideknægt ilede til med de Ord: „Hans Olsen, hvad gør I? I maa ikke holde min Husbond.“ Madvig svarede: „Jeg holder ingen, — jeg véd vel, hvad jeg gjør, — jeg vil ikke se paa de gode Mænds Skade.“ I det samme gik Jens Kofoed ind paa sin Modpart, gav ham to Mundslag med sin flade Haand og sagde: „Du Flabmund, skal du overfalde en god ærlig Mand?“ Haagen Mikkelsen fik ham grebet i Haaret, og de to Kapitajner laa nu i en Knold tilsammen og sloges med et Spanskrør, indtil de blev adskilt af tilløbende Folk. Da Jens Kofoed naaede hjem til Maglegaard, fandt han sig blaaslagen i Panden med en Knude i Haarbunden og stærke Hovedsmærter, hvorfor han søgte Lindring ad Rettens Vej. Saadan Efterslæt bar paa hin Tid et Gilde mellem gode Mænd paa Bornholm [Museum, 1891, I., S. 183—87].

Atter nogle Aar senere ses Hans Olufsen Madvig som Manden, der var rede til at sætte sit ind paa at stifte Fred blandt stridige Hoveder og tillige stod i et vist faderligt Forhold til de andre hiddrevne Blegindsfarer. Paa sin aarlige Bogklaringsrejse holdt Amtskriver Augustus Deckner i Februar 1688 Afregning med Gudhjembo i deres Byfoged Hans Rijmands Hus og havde tilsagt til dette Møde Skovrider Madvig, som havde lovet at tage en Del af Fiskerne ud for de Dagværkspenge, Amtskriveren havde at indkræve hos dem. Deckner spurgte efter Friskytterne, som var udeblevne med deres Dagværkspenge. Efter Budsendelse mødte nu Jens Jensen Ternøe og de andre Friskytter frem med Kon-

gens allernaadigst givne Frihedsbrev; ved dette, udstedt 7. Maj 1680, gaves Blegindsfaren Jens Jensen fra Ternøe tyve Aars Frihed, som Skaaningerne nød den, for Skatter og Byens Paalæg. Ternøe klappede Deckner paa Skuldren og sagde: „Far! vil I anse dette Brev?“ Deckner spurgte: „Hvad er det for et Brev?“ — „Det er det bedste Brev, jeg har haft i min Haand.“ — Hvortil Augustus Deckner svarede: „Jens! jeg vil sige dig, hvortil det Brev er godt.“ — Ternøe sagde da: „Avgust igjen! I maa lige saa gjerne sige det ud, som I tænker; giv mig hid mit Brev, for I tænker, I agter det ikke mere, end som I vil stryge Eders Rumpen derpaa.“ — „Saa min Sjæl, Jens! der er noget om det.“ Med disse Ord tog Amtskriveren Kongebrevet, strøg det bag sin Lænd og kastede det paa Bordet: „Saa godt er det til.“

Nu greb den kongetro Hans Madvig ind med de Ord: „Oh, Hr. Amtskriver! ikke saa at handle med Hans Kongelige Majestæts Brev! Hvor meget er Jens Ternøe skyldig? saa tag af min allernaadigste Løn, som staar inde hos Eder, og gjør Eder betalt for Manden.“ Jens Ternøe selv sagde: „Far! om I ikke vil tage Skovrideren for det, I fordrer, saa tag Kaptajn Jens Kjeldsen derfor.“ Deckner svarede: „Jens! du er god nok for at betale selv. Vil du flytte henad Friheden til [ind i en Købstad], saa kan dit Brev være godt nok.“ Friskytten Mads Beck løb ud ad Døren med det Udraab: „Agter han nu ikke mere Kongens Brev end at stryge sin Røff paa det, saa giver jeg hannem Døden og Dieffuelen!“

Skovrider Madvig følte det uforeneligt med den Troskabsed, han havde svoret Kongen, at dølge denne Sag. Ogsaa gennem andres Vidnesbyrd blev

den kendt. Skønt den var den mindste af hans tal-løse Forbrydelser, fandt Amtskriver Deckner den far-ligst. Sine ublu Udsugelser af de skattepligtige Bøn-der og sine store Besvigelser overfor Kongen troede han sikkert at kunne snakke sig fra; men denne Majestætsforbrydelse, for hvilken Straffen var at miste sin højre Haand for Øxen, at firdeles og at klæde Stejle og Hjul, søgte han ivrigt neddyssset. En Dag, da Kapitajn Jens Kjeldsen gik forbi Rosengaarden, kaldte han denne ind til sig og sagde: „Om I vil blive mig troere end som Hans Madvig, det Djævelen fare i ham, da gak til Jens Ternøe og skaf mig hans Attest til at bilægge den Snak, der er gangen om Hans Kongelige Majestæts Brev, saa gjør I mig en stor Tjeneste dermed, og siden skal Jens Ternøe blive vel fornøjet, i hvad han staar til Rest med, og jeg skal vel fly Madvigen at skøtte.“ Men hos sin tidligere Kvartermester Jens Ternøe hentede Kapitajn Kjeldsen kun dette Svar: „Nej, den Snak, som er udgangen, den maa staa.“

Da Bornholms Bondestand rejste sig imod Lan-dets Plageaand, „den uretfærdige Amtskriver“ Au-gustus Deckner, tog den ogsaa paa Østre Herreds Ting 18. Avgust 1690 edeligt Vidnesbyrd om det skildrede Optrin i Gudhjem [Rentekamrets Arkiv, 1690, 23. April, Deckners Sag]. For sine svære For-brydelser led Deckner efter Højesterets Dom sin vel-fortjente Straf; paa Københavns Nytorv blev han 26. Februar 1691 kagstrøget, brændemærket i Pan-den og derfra henført til at arbejde som Slave i Jern paa Bremerholm, hvor han døde samme Aars Nyt-aarsaften. Skovrider Hans Madvig gik lykkeligt fri af hans onde Hævnsind.

Handlemod i Troskab mod Danmark, Retsind i Kamp mod Voldsmænd og Fredsælhed i Vennelag var de stærke Grundsten i Hans Olufsen Madvigs Vandel; og ved at skænke sine Livsarvinger dem at bygge paa blev han af alle de fordrevne Blegindsfarer den, hvem Bornholm og Danmark endnu føle sig Tak skyldig. Thi hans Efterslægt holder ogsaa i vore Dage denne sunde Slægtsarv i Hævd. Den vandt yderligere Styrke i Professor Johan Nicolaj Madvig (1804—86), Kultusminister fra 1848 til 1851, og i hans Broder Poul Anton Madvig (1816—99), Fysikus i Haderslev indtil 1864, da han maatte se den gamle danske Landsdel, som var blevet hans Hjem, givet i Fjendevold, men uforsagt holdt sin udpræget danske Lægedønt fast.

Af Skovrider Hans Madvigs Sønner bosatte den ældste, Oluf Hansen Madvig (1675—1750), sig som Skipper i Rønne og bragte under den lange Krig 1709—20 paa farefulde Sejladser i aaben Fiskerjolle Bud fra Bornholms Kommandant Valdemar Reedts over til København; han var allerede inde i Halvtreserne, da han 14. Februar 1727 udnævntes til By- og Herredsskriver i Svanike med Østre og Søndre Herred. Hans Søn og Sønnesøn arvede Byskriverstillingen efter ham. Skovriderens anden Søn, Peder Hansen Madvig, blev Skovrider paa Prinsesse Sofie Hedevids Gods Dronninglund ved Sæby; han havde 4. Marts 1721 den Ulykke at skyde en Krybskytte med Hagl saaledes, at Manden døde en halv Snes Dage senere; han dømtes herfor fra Livet, men det tør vist haabes, at Højesteret gav ham en mildere Dom. Skovrider Hans Madvigs tredje Søn, Hans Hansen Madvig, blev Møller paa Bornholm og døde

i Oktober 1752. Andre Oplysninger om Slægten Madvig ere indsamlede af Registrator i Rigsarkivet Julius Bidstrup (1848—1910) i hans Stamtavle over Familien Madvig.

Det ligger nær at tro, at Hans Olufsen (Olsen) Madvig har haft Brødre, som sammen med ham ere fordrevne fra Hjemmet i Blegind. Peder Olsen Madvig tjente i den danske Flaade som Skipper, 1677 paa Jagten „Diane“, 1684 paa Fløjteskibet „Røde Hane“ og 1688 paa Galioten „Gak med“. I Aarene 1684—90 sejlede disse Skibe Hammervandet tyndt for at bringe Materialer til de nybyggede Fæstninger Kristiansø og Rønne. Niels Olsen Madvig findes nævnt 1677 som Kapitajn i Kongelig Majestæts Tjeneste og er rimeligvis den samme som Niels Olsen Madvig fra Ternø i Blegind, hvem Kongen 8. Oktober 1680 [Sjæll. Register] gav indvandrede Skaaningers Friheder. Ham gjenfinde vi maaske i Niels Olsen Ternøe, Lodsmand paa Kristiansø, hvor han 27. Juni 1685 afløste Kapitajnlieutenant Wildeman som Havnebygmester og 14. November 1687 fik tilsendt af Kongen i dybeste Hemmelighed 50 Rigsdaler i Paaskønnelse af hans dygtige Havnearbejde. Hans Hustru kom senere i Klammeri med Barberer Langhorns Kone, og Følgen af Niels Olsen Ternøes Optræden herunder blev, at han 13. Juni 1693 afsattes fra sin Stilling som Fæstningens Lodsmand. Den i København bosatte Skipper Gregers Madsen Madvig, som 12. Juni 1716 førte Skibet „Emanuel“ paa Islandsfart lader sig derimod for Tiden ikke knytte ind i den bornholmske Slægts Stamtavle.

Det lader sig formode, at saa vel Peder Olsen Madvig som Niels Olsen Madvig (Ternøe) kunne

have været Brødre til Skovrider Hans Olufsen Madvig, som Bornholmerne slet hen nævnte Hans Olsen. Lige som Navnene Lavridsen og Larsen i hin Tid gik i et, saaledes brugtes ogsaa Navneformerne Olufsen og Olsen i Flæng, ikke blot om, men ogsaa af en og samme Mand (f. Ex. Landsdommer Peder Olsen og Peder Olufsen, Bornh. Saml., 9. Bind, 1915, S. 144). Ternø er Navnet paa en Klippeholm udfor Fiskerlejet Madvig; den hører sammen med dette ind under Helleryd Sogn i Blegind.

Alt i alt bragte den skaanske og blegindske Indvandring omkring 1680 sundt og djærvt dansk Blod til det af Byldepest, Krig og Uaar haardt hjemsøgte Bornholm. Den er vel værd en dybere gaende Undersøgelse. Dens Hovedtræk ere her søgt givne gjennem en Sammenstilling af de løse Optegnelser, der forefindes om dens Enkeltmænd.

Sex Aar i Persker Præstegaard.

AF HENNING JENSEN.

Den 4 December 1872 blev jeg kaldet til Sognepræst for St. Peders Menighed paa Bornholm. — Jeg var den Gang 34 Aar gammel, og var, saa vidt jeg husker, den yngste Sognepræst i Danmark. Der var nemlig i hin Tid en lige saa stor Overflod paa teologiske Kandidater som der nu er Mangel. Medens en Kandidat nu kan blive Sognepræst lige fra Examinationsbordet, var Gennemsnitsalderen for at naa til denne Værdighed den Gang c. 40 Aar.

At jeg saa tidligt naede dette Maal, kan jeg takke Grev *Moltke-Bregentved*, — den nuværende Lehns-greves Far — for. — Jeg var nemlig Kapellan i *Dalby* og *Tureby*, og Greven paa *Bregentved*, der forøvrigt hørte til *Haslev* Sogn, var min jævnlig Tilhører. — Da Sognepræst *Olsen* i *Dalby* døde, gjaldt det jo om at faa et Embede. *Hall* var den Gang Kultusminister, og han var en god Ven af Grev *Moltke*. Da jeg kom op til *Hall* som Ansøger til *Persker*, lagde han sine Arme om Halsen paa mig og sagde: „Kære Pastor Jensen! Der er ingen der er anbefalet

saa varmt til mig som De.“ — Og saa fik jeg altsaa Persker.

Der var den Gang den Bestemmelse, at de som kaldedes til Præster paa Bornholm kunde vente, — jeg tror det var et halvt Aar —, før de tiltraadte deres Embede. Denne Bestemmelse skyldtes selvfølgelig den vanskelige Forbindelse, der den Gang var mellem Bornholm og det øvrige Danmark især om Vinteren.

Jeg flyttede derfor med min Hustru og vor lille Datter hjem til min Fars Præstegaard i *Ousted* ved Roskilde, og opholdt mig dér til — saavidt jeg husker — ind i Februar 1873, da jeg gjorde et — ganske vist mislykket — Forsøg paa at naa Bornholm.

Der var den Gang ingen Dampskibsforbindelse mellem København og Bornholm om Vinteren. Forbindelsen vedligeholdtes ved en lille Jagt „Ørnen“, som en Gang, eller maaske to, om Ugen seilede fra *Rønne* til *Ystad* for dér at afhente Post og Passagerer fra Danmark. — Jeg efterlod altsaa min Hustru og vor lille Datter i *Ousted* Præstegaard, og begav mig over København—Malmø til *Ystad*. Det stormede og var koldt. — Jeg gik ned til Havnen og tog „Ørnen“ i Øiesyn. Det var en meget lille Skude. Jeg fik fat i Skipperen og spurgte om Reisen vilde blive haard. „Ja, den vilde blive meget haard og langvarig; thi Vinden var imod.“ — Jeg forhørte mig om Bekvemmelighederne ombord. Der var en lille bitte Kahyt med, saavidt jeg husker, fire Køier. Men de var optagne af Bornholmere, som skulde reise hjem. — Saa opgav jeg Turen, blev i *Ystad* om Natten og reiste næste Dag tilbage til

Sjælland igen. — Senere hørte jeg, at „Ørnen“ havde været 16 Timer om at seile fra Ystad til Rønne.

I Marts Maaned begyndte Dampskibet at gaa, og saa kom jeg omsider afsted. — Det var den Gang den lille Damper „Scandia“, som var ene om at besørge Trafiken paa Bornholm. Det førtes af Kap-tajn *Thorsen*, en ægte Type paa en bornholmsk Sø-mand. Det var første Gang, jeg var paa en længere Sørejse; hidtil havde jeg kun været over Storebælt; i hine Tider reiste man ikke. — Østersøen, og navnlig Hammervandet, skal være berygtet for at fremkalde Søsyge, og dette stadfæstede sig paa mig. I de sex lykkelige Aar jeg tilbragte paa Bornholm, havde jeg næsten kun én Lidelse — Søsygen, naar vi gjorde vor aarlige Rejse hjem til Ousted Præstegaard. Paa en af de sidste Ture fandt jeg et Middel, som i det mindste hjalp mig. Jeg satte mig urokkelig paa en Bænk oppe paa Dækket; naar Skibet blev hævet af en Bølge indaandede jeg, naar det sank ned i én Bølgedal udaandede jeg. Ved saaledes at lade Aandedrættet følge med Skibets Bevægelser slap jeg for Søsyge. —

Vi kom altsaa henad Aften til Rønne. — Min For-mand i Persker, Pastor *Gudme* i Østermarie, havde anmodet mig om at tage op til ham først for at vi kunde forhandle om forskellige Ting vedrørende Em-bedet. — Der gik Dagvogn fra Rønne til Østermarie, og jeg sikrede mig altsaa en Plads. Men vi kom først til Østermarie Præstegaard ved Midnatstid, jeg var ikke ventet, alle var i Seng og Porten lukket. Jeg henstillede til Postillonen at hjælpe mig ind paa en eller anden Maade. Han tog da sit Horn og blæste saa kraftigt at Porten lidt efter blev lukket

op af Præsten selv, der spurgte, hvad der var paa Færde. — Jeg blev meget venligt modtaget og opholdt mig nogle Dage hos Pastor Gudme. Blandt andet besøgte vi Bornholms Høiskole, som den Gang laa i Østermarie med *Julius Bôn* som Forstander.

Pastor Gudme fulgte saa med mig til Persker. — Præstegaarden stod tom, da hele Familien var flyttet til Østermarie, og vi tog derfor ind i en Nabogaard, der eiedes af *Anders Olsen*, hos hvem jeg skulde bo indtil min Familie kom over. — Han forpagtede Præstegaardens Jord.

Næste Søndag holdt jeg min Tiltrædelsesprædiken og begyndte min Virksomhed som Sognepræst i Persker. Sognets Folk modtog mig med stor Venlighed, og i de sex Aar jeg var der, var der ingen Mislyd mellem dem og mig. To af mine Naboer, Sogneraadets Formand *Marius Due* paa L. Loftsgaard og *P. Andersen* paa Grubbegaard kom jeg snart til at staa i et meget venskabeligt Forhold til.

Det første Par jeg viede i St. Peders Kirke var Lærer ved Landbrugsskolen i Tune, *Christensen* og Frøken *Kofoed* fra Aagaarden i Persker. Jeg var med til Brylluppet, og havde her første Gang Leilighed til at se Forskellen mellem de sjællandske og bornholmske Bønders Gilder. Paa Sjælland fulgte man endnu i hin Tid den gamle Skik med Risengrød og Klipfisk; paa Bornholm fik man, — formodentlig ogsaa efter gammel Skik — Suppe, derefter et Utal af Stege og tilsidst en Overflødighed af Kager. Jeg har aldrig set saa mange Stege samlede paa én Plet som paa et bornholmsk Gildesbord. Hele Gaardens Besætning af Dyr maatte levere Bidrag: Kalve, Svin, Gæs, Kalkuner, Ænder, Høns, Duer.

Henad Sommeren, saavidt jeg husker i Juni, reiste jeg saa over, efter min Familie, og vi tog Bolig i den store og smukke Præstegaard. Fra Havestuen var der en deilig Udsigt ud over Østersøen, hvortil der kun var en lille Fjordingvei, og hvor vi hver Sommer brugte Bade. Efteraaret og Vinteren var ikke saa idyllisk. Præstegaarden laa ret høit og uden Læ; naar det stormede fra Nordøst, var jeg ikke rigtig dristig ved at gaa i Seng; thi Stormene kunde tage saadan i Sparreværket, at det knagede og rystede. Jeg plantede en Del Fyrretrær i Haven Øst for Stuelængen. Hvis de staar der endnu er de vel saa store, at de kan give noget Læ.

Under en saadan Nordøst Storm strandede der ikke sjældent Skibe paa Dueodden i Poulsker Sogn. En Vinter strandede et tysk Skib og hele Besætningen druknede; det var ikke muligt at komme dem til Hjælp; de søgte at svømme i Land, kom saa langt ind, at de kunde bore Hænderne ned i Sandet for at holde sig fast, men blev atter suget ud af Bølgeslaget og den voldsomme Strøm. Flere af Ligene blev skyllet op paa Stranden ud for Persker og begravede paa Kirkegaarden; den ene Matros havde paa sin ene Arm tatoveret følgende Linier: „In Sturm und Wetter ist Gott mein Retter.“ — Nogen Tid efter kom en af Fædrene, en Skipper fra Warnemünde, for at se til Sønnens Grav. Han boede nogle Dage i Præstegaarden, og sendte mig til Tak et Skrivetøi med en Portrætbuste af Schiller, og en mægtig røget Aal.

Om Vinteren var Postgangen jo ret uregelmæssig; saavidt jeg husker fik vi, i det mindste de første Aar, kun Post fra København to Gange om Ugen; en Vinter var Isforholdene saa vanskelige, at vi i

fjorten Dage var uden Post. Egentlig savnede vi det ikke; der var noget vist hyggeligt ved saaledes at være afspærrede fra den øvrige Verden. — En anden Vinter kom der lige op imod Jul saa megen Sne, at det ikke var muligt at komme udenfor Præstegaarden. Det saa næsten ud til, at vi kom til at mangle Fødevarer i Juletiden; men omsider bedagede Veiret sig dog saaledes, at man kunde komme ud efter Forsyning til Huset. — Ellers havde vi, især ved Juletid, Huset rigelig forsynet. Vore gode Venner, hvoraf vi efterhaanden fik mange, vidste jo, at Persker var et temmeligt magert Embede. De bragte os derfor saa mange Foræringer, især af slagtet Fjerkræ, saa vi undertiden havde vanskeligt ved at faa Has paa det. — Der fiskedes den Gang en Mængde Lax fra Fiskerleiet „Bakkerne“; og Fiskerne kom jævnligt med et Stykke til Præsten. Bornholm var i det hele den Gang et billigt Sted at leve paa.

Blandt de bornholmske Præster havde jeg mest Glæde af min Nabo, gamle *Algren* i Aaker. Mange hyggelige Timer har min Hustru og jeg tilbragt hos ham og hans rare Hustru i Præstegaarden i Aakirkeby. I de sidste Par Aar han levede havde han til Kapellan *Riemann*, som nu er Sognepræst i Faxe; nogle af vore bedste Minder fra Persker Præstegaard knytter sig til hans og hans unge Hustrus Besøg hos os. Sognepræst *Christensen* i Rønne og hans eiedommelige, begavede Hustru var ogsaa vore gode Venner. Det som knyttede os sammen med disse Præstefamilier var vort fælles grundtvigske Livssyn. At vi alle sluttede os til Venstre havde jo ogsaa, især i hin stærkt politiske Tid, sin Betydning. — Blandt Omegnens Lærere mindes jeg endnu med

Tak og Glæde *Dam* og *Hammer* i Aakirkeby, *Magnus Jensen* i Aaker søndre Skole, *Skovmand* i Østermarie, Andenlærer *Thorsen* i Persker — den nuværende lærde Magister P. K. Thorsen, og ikke mindst Friskolelærer *Smidt* i Aakirkeby, den senere Redaktør af „Bornholms Tidende“. Naar han jævnlig om Lørdagen kom spadserende med sin store Taske for at blive til Søndag Aften, var det en Fest for os, og ikke mindst for Børnene, der hang omkring ham, naar han fortalte Eventyr. —

Det var i hine Dage at den grundtvigske Bevægelse gik sin Seiersgang hen over Landet; den var endnu ikke bleven *en Magt*, den stod i Opposition baade til verdslige og geistlige Autoriteter, derfor var der en Friskhed og Freidighed over den, som nu vistnok har tabt sig noget. Det var ikke saadan videre vel anset den Gang at være „Grundtvigianer“, derfor kunde man være temmelig sikker paa, at de som sluttede sig til denne Bevægelse, mente det alvorligt. Og der var et stærkt Sammenhold mellem os; vi følte os som en stor Familie.

Paa Bornholm havde den grundtvigske Bevægelse slaaet fast Rod da jeg kom derover, dels ved Algrens Virksomhed, dels fordi det allerede den Gang var almindeligt, at de unge Bornholmere tog paa Høiskole. Men Algren var nu gammel og svag, jeg var ung og begejstret, og da Riemann blev Kapellan i Aaker, var det jo ganske naturligt, at det blev os to, som kom til at føre an. Navnlig ved Friskolelærer Smidts Bestræbelser blev der bygget et Forsamlingshus i Aakirkeby, og dette blev nu Midtpunktet for den folkelige Side af den grundtvigske Bevægelse paa Bornholm. Hver Maaned blev der

holdt et stort Møde med Foredrag af Riemann og mig og derefter Fællesspisning med Taler og Sange. Købmand *Ludvig Dam* og hans flinke Hustru havde paataget sig Beværtningen. Hvis der endnu lever gamle Bornholmere, som har været med til disse Møder, er jeg vis paa, det gaar dem som mig, — de høre med til vore bedste og lyseste Minder. Og vi tænker med Vemod paa, hvor meget der er forandret siden den Tid, og hvor vi selv er forandrede. Mange af os maa maaske sande det gamle Ord, at vi arges som vi ældes.

Da gamle Algren døde vilde Grundtvigianerne i Aaker Sogn jo gerne have Riemann eller mig til Præst. Om Riemann kunde der ikke godt være Tale, da han var altfor ung. Jeg var jo mere kvalificeret, da jeg havde større Alder baade som Menneske og Præst; men da jeg ikke var vel anskreven hverken hos Sognets Høiremnæd eller hos Provst *Hansen* i Ibsker fik jeg naturligvis ikke Kaldet, som blev givet til den residerende Kapellan i Rønne Pastor *Teisen*, som forøvrigt var omtrent jævnaldrende med mig.

Følgen deraf blev at en 30—40 Familier i Aaker Sogn løste Sognebaand til mig deriblandt Købmand *Ludvig Dam* og Hjulmager *Mogens Peter Ipsen*, Aakirkeby, *Balle*, St. Myregaard, *Chr. Kofoed*, Soldatergaard, *Marcus Kofoed*, Siegaard, *H. P. Kofoed*, Bakkegaard, Amtsraadsmedlem *Marcus Hansen*, St. Duegaard og *Marcus Blem*, den senere Folketingsmand og Direktør for Østifternes Kreditforening, Vermelandsgaard. Han var den Gang Formand for Skytteforeningen i Aaker Sogn. Jeg mindes ham endnu, naar han ung og freidig gik i Spidsen for Skytterne gennem Gaden i Aakirkeby ud til Fest-

pladsen ved Kannikegaarden, hvor jeg skulde holde Tale ved Festen. — Kort før hans Død mødte jeg ham i Ørstedsparken i København og vi fik os da, som altid naar vi mødtes, en lille Passiar om de gode, gamle Dage paa Bornholm. — Og der var mange andre, som jeg endnu ser for mig, men hvis Navne jeg har glemt. Fra Bodilsker havde jeg ogsaa enkelte Sognebaandsløser, deriblandt den senere Lands-tingsmand Landinspektør *Kofoed*, hvis Fader eiede Bransgaard. Af ham erfarede jeg, at Bornholmerne endnu troede paa „de Underjordiske“. Han havde selv set to af dem en Aftenstund i et Krat ved Gaarden. — Der var den Gang endnu saa megen Poesi i Bornholmerne, at de var — hvad man kalder „overtroiske“. Jeg haaber de er det endnu. — I Persker Sogn ligger Bonaveddes Gaard umiddelbart op til en Kæmpehøi. Det Bæger Trolden gav ham, før han med sin Hest sprang over Kirkegaardsmuren, stod endnu i min Tid i St. Peders Kirke.; og saa ung jeg var, havde jeg dog allerede den Gang saa megen Forstand, at jeg tog Sagnet om Bonavedde i fuldt Alvor. — *Meget* af det man kalder „Overtro“ er et Folks *naturlige* Tro paa, at der er en oversauselig Verden. Det er den Jordbund hvori den *kristne* Tro skal gro. Kirken og den materialistiske Videnskab har gjort hvad de kunde for at udrydde „Overtroen“. Det er heldigvis ikke lykkedes dem helt; thi var det lykkedes, saa var Resultatet blevet det samme, som naar man saar et Frø, og bagefter omhyggeligt fjærner den Muld hvori det skal gro. Men saa meget er det dog lykkedes, at al vor Tids Kristendomsopfattelse i Virkeligheden er mer eller mindre *rationalistisk*, — Antagelsen af visse bestemte

Læresætninger som Kendemærke paa et „troende“ Menneske.

Antallet af mine Sognefolk var altsaa ved den store Sognebaandsløsning bleven betydelig forøget, og Kirken var hver Søndag fuld af Mennesker. Der var en Salmesang, som man meget sjældent hører i en Landsbykirke. Bornholmerne har, som alle Folk der bor paa Klippegrund, ualmindelig friske og klare Stemmer. — Desuden holdt jeg ret jævnlig Søndag Eftermiddag Gudstjeneste i Forsamlingshuset i Aakerkeby. — Men det var ikke alene i Kirken og Forsamlingshuset vi mødtes. Bornholmerne er et selskabeligt anlagt Folk, og vi blev meget hyppigt bedt ud, navnlig til de velstaaende store Gaardeiere i Aaker Sogn. Begyndelsen af Halvfjerdserne var, baade aandeligt og materielt, en Opgangstid for Bønderne, og de bornholmske Bønder udfoldede en storslaet Gæstfrihed. Ved saadanne Sammenkomster blev der altid sunget Salmer og Fædrelandssange, og samtallet om alt hvad der var oppe i Tiden. Jeg har aldrig truffet Bønder, der var saa interesserede i alle aandelige og folkelige Spørgsmaal som de bornholmske. Der var noget i høi Grad fribaarent ved hele deres Optræden; man mærkede, at de aldrig havde været Trælle under Herremændenes Aag. I Virkeligheden var de bornholmske Bønder — Gaardeierne — Øens Aristokrati. Dette havde den gode Virkning paa dem, at de i Intelligens og virkelig Dannelse stod betydeligt over andre Bønder, men det havde den mindre heldige Virkning, at der var en meget betydelig Kløft mellem dem og Husmændene. Den grundtvigske Bevægelse er jo i Hovedsagen en Gaardeierbevægelse, og for de grundtvigske Præster var der —

i det mindste i hin Tid — en Fristelse til at være Præst særlig for Gaardeierne. Jeg erkender nu, at jeg paa ingen Maade seirede over denne Fristelse.

Jeg har fortalt om Brylluppet paa Aagaard i Persker Sogn, hvor jeg første Gang, strax efter min Ankomst til Øen, var med til en bornholmsk Festlighed. Jeg mindes en anden Festlighed kort før min Afreise fra Øen. Det var en Barsedaab hos *Markus Kofoed* paa Sigaard i Aaker Sogn. Min Eftermand i Persker, nuværende Provst *Kjølhede* i Karlslunde paa Sjælland, var ankommen, og jeg bad ham følge med til Barselgildet. — Da vi kørte hjem til Persker, udtalte han sin Forbauselse og Beundring over saa nydeligt alting var gaaet til. „Det var jo alt sammen af første Klasse,“ sagde han. Han var indfødt Københavner, havde været Kateket ved Frue Kirke, og troede vistnok, at de bornholmske Bønder var et høist uciviliseret Folkefærd. — Men saa mindes jeg ogsaa en Sørgehøitid, som berørte os alle smerteligt. *Balle* paa St. Myregaard i Aaker Sogn havde en Søn, *Johan Balle*, som døde, saavidt jeg husker af Tuberkulose, ca. 20 Aar gammel. Han var et af de elskeligste og smukkeste unge Mennesker jeg har kendt. Bornholmerne er gennemgaaende et smukt Folkefærd. Der var stor Begravelse og stor og ægte Sorg. Jeg ser endnu hans gamle, sortklædte, sønderknuste Moder for mig.

Foruden den grundtvigske, var der i hin Tid to andre religiøse Bevægelser paa Bornholm, „*Møllerianerne*“ og Pastor *Trandbergs* Menighed, som før havde været Frimenighed udenfor Folkekirken, men nu var Valgmenighed og altsaa indenfor Folkekirken. „*Møllerianerne*“, hvis Fører var en Smed Møller, som

i sin Tid havde hørt til Trandbergs Menighed, kom jeg ikke i nogen Berøring med, hverken venlig eller fjendtlig. De var ikke udtraadte af Folkekirken, men holdt deres egne Forsamlinger og søgte aldrig Kirkerne. Forøvrigt var der kun meget faa af dem i Persker Sogn. — Pastor Trandberg derimod stod jeg i et meget venligt Forhold til, skjøndt han nærmest var indremissionsk. Den Indre Mission som særlig kirkelig Retning existerede den Gang ikke paa Bornholm. — Pastor Trandberg og hans Hustru, en født Frøken *Lüttichau* fra Tjele, var et af de smukkeste Ægtepar jeg har set. Trandberg var jo indfødt Bornholmer. De boede lidt uden for Aakirkeby i et Hus, hvor der baade var Kirke og Beboelsesleilighed. Noget kirkeligt Samarbejde eller nogen videre personlig Forbindelse var der ikke mellem den grundtvigske Menighed og Trandbergs. Men vi betragtede hinanden, — for at bruge et af Datidens grundtvigske Udtryk —, med „milde Øine“, og Trandberg og jeg hjalp gensidig hinanden, naar en af os var paa Reise. Jeg har nogle Gange prædiket i hans Kirke og han i min. Hver Sommer reiste jeg gerne med hele Familien til mit gamle Hjem paa Sjælland, og saa overtog Trandberg ikke alene mit Embede, men nogle Gange ogsaa Persker Præstegaard. Han flyttede derind med hele Familien — der var forøvrigt ingen Børn, men saa vidt jeg husker et Par Pleiebørn — Hest og Vogn og det hele. Sagen var den, at han og hans Hustru gerne vilde bruge Bade. Men fra deres eget Hjem var der over en Mil til Stranden, — Aakirkeby ligger som bekendt „inde i Landet“ —, fra Persker Præstegaard var der kun en lille Fjerdingvej til en Badestrand med den deiligste Sand-

bund. — I et Brev, jeg for kort Tid siden havde fra Fru Trandberg, der nu opholder sig i Norge — mindedes hun endnu sine Sommerophold i Persker Præstegaard.

Mit Ophold paa Bornholm faldt jo paa den Tid, da det trak stærkt op til den storpolitiske Strid, som i Firserne naaede sit Høidepunkt og bl. a. kostede mig mit Embede i Stenmagle. Naturligvis var vi grundtvigske Bornholmere stærkt interesserede i Begivenhedernes Gang. Jeg havde ved den Leilighed min Debut som Journalist. Min første Avisartikel, — som senere er efterfulgt af adskillige Tusinde andre — fremkom i „Bornholms Tidende“, som den Gang redigeredes af Folketingsmanden for Bornholms 2 Kreds, Borgmester og Postmester i Aakirkeby *Dam*.

Anledningen hertil var følgende:

Høiskoleforstander *Julius Bôn* havde i „Bornh. Tid.“ skrevet en politisk Artikel i hvilken han bl. a. havde kaldt Grundloven af 5 Juni 1849 „et Hastværksarbeide“. Bôn var selv Venstremand og vi stod i et personligt venligt Forhold til hinanden. Der var derfor ikke mindste Grund for mig til at fare op, især da jeg ikke kan afgøre om det nævnte Udtryk om Grundloven er historisk berettiget. Men jeg var ung og hidsig; og da jeg desuden, som temmelig nybagt Venstremand, havde en overmaade følsom demokratisk Samvittighed, følte jeg mig krænket paa Grundlovens Vegne, og skrev altsaa en Artikel imod ham. Jeg husker ikke et Ord af Indholdet; men jeg tvivler ikke om, at den har været unødigt lvas. *Bôn* var heller ikke af de blide og gav mig naturligvis

raat for usødet. Vi vexlede, saavidt jeg husker, adskillige Hug, men Resultatet blev naturligvis det samme som efter alle politiske Artikler, at enhver beholdt sin Mening. Men nu havde jeg faaet politisk Blod paa Tanden, og skrev ret jævnligt politiske Artikler i det af *Høgsbro* udgivne „Dansk Folketidende“. Ved den Lejlighed opdagede jeg, at jeg havde en vis Evne til at skrive saadan at Folk gad læse det, en Evne, som jo baade kan bruges og misbruges, og som af mig ganske utvivlsomt er benyttet paa begge Maader, skjøndt jeg er mig bevidst aldrig at have skrevet noget om hvis Rigtighed jeg ikke i *Øieblikket* var overbevist. En anden Sag er det jo, at man i et langt Liv mange Gange kommer til Erkendelse af, at det man en Gang skrev kan være — om ikke pinende galt — saa dog i høi Grad ensidigt, og at man tit har gjort sine Modstandere Uret. Denne Erkendelse viser, — forekommer det mig —, at jeg som *Menneske* betragtet maaske ikke er helt forfeilet, men at jeg derimod, som *Politiker* betragtet, er ganske umulig; thi en Politikers første Pligt er det jo at hævde, at *hans* Parti har *hele* Retten, og de andre hele Uretten. Efter at jeg er kommen til den Erkendelse, at Retten og Uretten under *normale* politiske Forhold er nogenlunde ligelig fordelt mellem de forskellige Partier, har jeg ganske opgivet at skrive om Politik.

Men den Gang var jeg altsaa ivrig i Tjenesten, og nogle af de Foredrag jeg holdt blev mere politisk farvede end før; men *rent* politiske Foredrag har jeg aldrig holdt før jeg selv blev Folketingsmand. Forøvrigt var det en af de store Feilgreb i

mit Liv, at jeg nogensinde blev Politiker; jeg egnede mig endnu mindre til det end til at være Præst.

Da den første provisoriske Finanslov blev given 1877 strammedes Baandene mellem Høire og Venstre yderligere, og det blev nu paalagt de respektive Politimestre at overvære alle politiske Møder. Da man nu gik ud fra, at de Foredrag jeg holdt altid var politiske, saa fremstillede Politimesteren i Nexø, Hr. *Petersen*, sig stadig ved Møderne. Forøvrigt var Hr. Petersen en skikkelig Mand, som vistnok ikke tænkte paa at gøre en Kat Fortræd. Men naturligvis irriterede det os, at vi saaledes var sat under Politiets Opsigt som mistænkelige Personer, og jeg undlod heller ikke lejlighedsvis i Foredraget at give Politimesteren en eller anden ondsksfuld Spydighed. Saavidt jeg husker begyndte jeg en Gang mit Foredrag omfrent saaledes: „Politimesteren maa undskylde, at der i det Foredrag jeg vil holde ikke er mindste Gran af Politik; han har altsaa i Virkeligheden ikke det mindste at gøre her, — hvis han da ikke er kommet *kun* for at høre et godt *folkeligt* Foredrag, hvad han naturligvis kun kan have Gavn af.“

Selvfølgelig var det ondsksfuldt, da Politimesteren jo i og for sig kun gjorde sin Pligt. Men vi tog jo ikke paa hinanden med Glacéhandsker den Gang; og Regeringens Ordre til at sende Befolkningen Politiet paa Halsen var jo en saa uhyre Dumhed, at den nok fortjente, at vi der talte ved Møderne slog igen det bedste vi kunde.

Mange Aar efter, da jeg boede her i København, gik jeg en Dag i Frederiksberg Allé, da der kom en Mand bagved mig og slog mig venskabeligt paa Skulderen. Jeg vendte mig om og saa paa Man-

den, men kendte ham ikke. „Kender De mig ikke?“ sagde han smilende. „N—æh.“ — „Jeg er jo Petersen, der i sin Tid var Politimester i Nexø.“ — — „Naa det var Dein, der passede paa mig!“ — „Ja vist. Jeg *skulde* jo.“ — Saa fik vi en lille Passiar om gamle Dage.

Under disse spændte Forhold kom der Meddelelse om, at Biskop *Martensen* vilde holde Visitats paa Bornholm. Det hørte til de meget store Sjældenheder, at Biskopperne vovede sig saa langt bort, og man tænkte sig derfor at der maatte være ganske særlige Grunde til denne Visitatsreise. Og man kunde ikke tænke sig andet end at Biskoppen kom for at holde Styr paa dette urolige Hoved, Præsten i Persker. — Noget var der maaske nok i det. Provsten paaa Bornholm, *Hansen* i Ibsker, var jo meget ilde berørt af mine mange Sognebaandslødere, og da han tillige var ivrig Høiremand, var han selvfølgelig ikke venlig stemt imod mig.

Det første Sted, Biskoppen visiterede, var *Rønne*. Da Pastor *Christensen* var min gode Ven, var bl. a. ogsaa jeg bedt med til Bispegildet. — Efter Bordet kom jeg til at tale med Biskoppen. Han var meget venlig. Hverken Politiken eller Sognebaandsløsningen blev berørt. — Jeg vidste om Biskop *Martensen*, at han ikke bedømte en Mand efter hvad han havde hørt af andre, men kun efter Selvsyn. Derfor var jeg ganske rolig; thi jeg vidste, at hvad det at prædike angaar, saa kunde jeg godt maale mig med hvilkensomhelst anden af de bornholmske Præster; og skjøndt det at prædike godt i Virkeligheden er

en temmelig uvæsentlig Del af en Præsts Gerning, saa er det jo dog derefter, at en Biskop væsentlig bedømmer Præsterne. — Næste Gang jeg var sammen med Biskoppen var i Østermarie, hvor jeg ligeledes var bedt med til Bispegilde. Ogsaa her var Martensen meget venlig.

Det sidste Sted han visiterede var hos mig i Persker. Han kom om Lørdagen, og da vi havde snakket lidt, bad han om jeg vilde vise ham hans Værelse. Jeg førte ham op i den store Havestue, og sagde, at jeg havde tænkt mig, at Biskoppen her skulde have sin Dagligstue. „Og herinde,“ sagde jeg, og aabnede Døren til et tilstødende Gæsteværelse, „er Biskoppens Soveværelse.“ — Det gjorde øjensynligt et godt Indtryk paa ham, at han ikke alene fik *to* Værelser, men ogsaa den største og kønneste Stue i hele Præstegaarden. — Døren ud til Haven stod aaben, og han gik hen og saa paa den smukke Udsigt ud over Havet. „Naa,“ sagde han, „her er jo rigtig rart.“

Om Eftermiddagen var der Visitats i Skolen. Det gik kun tarveligt baade hos Førstelæreren og Andenlæreren. Den sidste var ganske nylig bleven ansat og havde altsaa intet Ansvar for det mindre heldige Resultat. — Næste Dag, Søndag, skulde der saa være Gudstjeneste med Prædiken og Katekisation af Ungdommen. Om Morgenen sagde Biskoppen til mig: „Ja, jeg er forberedt paa, Pastor Jensen, at Deres Ungdom ingenting kan, efter det Resultat i Skolen i Gaar.“ — „Det er nok muligt, Deres Høiærværdighed,“ svarede jeg, „jeg kan ikke indestaa for noget.“ — Jeg havde i Virkeligheden heller ikke Begreb om, om mine Konfirmander fra de sidste 3—4 Aar kunde

nogetsomhelst, da jeg aldrig gav dem Lektier for, — undtagen nogle Salmer —, og aldrig examinerede dem, men bare fortalte dem Bibelhistorie.

Saa gik vi over i Kirken. Biskoppen og Provst *Hansen* i Spidsen, jeg bagefter. Kirken var naturligvis stuvende fuld. Biskoppen og Provsten tog Plads paa Stole, anbragte oppe i Koret. — Nu brugte vi i Kirken et lille Tillæg til den almindelige Salmebog, som væsentlig indeholdt Salmer af Grundtvig. Jeg vidste, at dette Tillæg var Biskoppen en Torn i Øiet, og at han havde modsat sig, at det blev autoriseret til Brug i Kirkerne. Dog havde jeg valgt en Salme af dette Tillæg til Begyndelsessalme. Det var Grundtvigs deilige Salme: „Denne er Dagen, som Herren har gjort.“ — Da Biskoppen havde sat sig, rakte jeg ham altsaa et Exemplar af Tillægget. Men han satte et bistert Ansigt op, vinkede afværgende med Haanden, og vilde ikke modtage Bogen. Det var jo ikke opmuntrende, og det berørte mig ilde. — Stærkt bevæget gik jeg paa Prædikestolen, og min Bevægelse var i Begyndelsen kendelig paa min Stemme. Jeg prædikede over Søndagens Evangelium „Peters Fiskedræt“, og Prædikenen var god og blev godt holdt. Efter Prædikenen var der altsaa Overhøring af Sognets Ungdom. Og her fik baade Biskoppen og jeg en Overraskelse; thi de svarede ypperligt med Liv og Lyst. Navnlig var der en ung Pige, *Mathilde Kofoed*, en Datter af Sandemand *Kofoed* paa Brogaard i Persker, som udmærkede sig; hun kunde svare paa alt, hvad Biskoppen spurgte om. — Hun blev senere Kommunalærerinde her i København, blev gift med den bekendte Overretssagfører *Amdrup*, og Venskabet mellem os holdt til

hendes Død for et Par Aar siden. Jeg lod hende undertiden høre, at det var hende jeg kunde takke for, at jeg blev Præst i Stenmagle.

Nu var Biskoppen altsaa færdig med sine Visitationer paa Bornholm; men det var Søndag, og Dampskibet til København gik først Tirsdag Eftermiddag. Spørgsmaalet var altsaa, hvor Biskoppen vilde tilbringe Mandagen. Saavidt jeg kunde skønne, var det en Slags Aftale, at han om Aftenen skulde tage hjem med Provst Hansen til Ibsker. Da Tiden nærmede sig, da Provsten skulde køre, sagde han: „Ja, saa tager Biskoppen vel med mig hjem?“ — „Tak,“ svarede Biskoppen, „jeg har det godt her. Og hvis Pastor Jensen og hans Frue vil beholde mig, saa bliver jeg her.“ — Naturligvis vilde vi gerne beholde ham. Men jeg kunde se, at Provsten blev baade noget forundret og lidt stødt. — Om Mandagen talte vi meget sammen om mange forskellige Ting. Han havde bl. a. nylig indviet en Kirke i København, ved hvilken der var ansat en bekendt Indre-Missions Præst. Jeg spurgte om hvordan han prædikede. „Jo,“ svarede Biskoppen med et Smil, „han dømte os jo alle sammen til Helvede.“ — Den storpolitiske Strid kom ikke paa Tale; men jeg fik det Indtryk, at Biskoppen var ikke nogen begejstret Tilhænger af Ministeriet *Estrup*. „Dér sender man os,“ sagde han bl. a., „den ene Kultusminister værre end den anden.“ — Saavidt jeg husker var Fritænkeren *Fischer* den Gang Kultusminister. — Saavidt jeg forstod holdt *Martensen* paa *den oplyste sociale Enevælde*, hvor *Kongemagten* sluttede sig til *Arbejderne* og aftvang Aristokratiet og Bourgeoisiet omfattende sociale Reforme. — Som vi sad sammen i Sofaen, sagde han

pludselig til mig: „Hør, hvad var der i Veien, da De begyndte Deres Prædiken i Gaar? De var saa bevæget.“ — „Ja,“ svarede jeg, „det var fordi Biskoppen ikke vilde modtage det Tillæg til Salmebogen, jeg gav Dem. De andre Præster her paa Bornholm bruger ogsaa Tillægget i Kirkerne, men de har formodentlig gemt det ved Visitatsen. Men jeg syntes det var mest ærligt at vise Biskoppen, at vi brugte det.“ — „Naa—h—ja,“ svarede han. Men jeg tror han erkendte, at han havde ikke baaret sig ganske rigtig ad. — Om Eftermiddagen sad han en Tid alene inde i Havestuen og læste. Jeg sad inde i mit Værelse ved Siden af Havestuen. — Pludselig hører jeg Hanen gale inde hos Biskoppen. Den var fra Haven gaet ind gennem den aabne Dør. Jeg for ind og jog den næsvise Hane ud. Men Biskoppen morede sig over det. „Den aarvaagne Fugl,“ sagde han.

Resultatet af Visitatsen blev, at Biskoppen gav mig et meget rosende Vidnesbyrd i Præstekaldets Embedsbog.

Jeg havde altsaa vundet en Seir, og jeg var den Gang ikke saa lidt stolt af den. Og selv nu, over 40 Aar efter, tænker jeg med Glæde paa det. Ogsaa fordi jeg kom til at holde meget af denne betydelige Mand, der i hele sin Optræden over for mig viste, at han i sin Dom var ganske uafhængig af, hvad han havde hørt af andre.

Tirsdag Formiddag skulde jeg altsaa ledsage Biskoppen til Rønne. Dér skulde alle Bornholms Præster samles til en Afskedsmiddag for ham paa Dams Hotel.—En af mine Naboer, *Hans Kofoed* paa Damme-gaarden, havde tilbudt at køre for os. Han havde et Par meget smukke Køreheste med dertil svarende

Seletøi; og han havde, jeg husker ikke af hvem, laant en overmaade præsentabel aaben Kaleschevogn. Vi kom altsaa yderst standsmæssig afsted. — Vi kørte om ad Aakirkeby. Pastor *Teisen* var nemlig alvorlig syg; der havde derfor ikke været Visitats, men nu vilde Biskoppen ind og se til ham. — Da vi kørte fra Aakirkeby kom vi til at tale om hvordan Pastor Teisens Embede skulde besørages under hans Sygdom. Jeg sagde da til Biskoppen, at jeg kunde godt prædike i Aa Kirke hver Søndag og besøge alle Embedsforretningerne. Han sendte mig et skælnsk Blik fra Siden. „N—æh,“ svarede han „det gaar ikke an. Jeg er bange for, De skal være altfor tiltrækkende“. — Det var den eneste Gang han sigtede til mine mange Sognebaandsløserne fra Aaker Sogn, og det skete jo paa en Maade, som jeg umuligt kunde føle mig krænket over.

Under Køreturen bragte jeg Pastor *Trandberg* paa Tale. Han vilde nemlig gerne med til Afskedsmiddagen for Biskoppen, men da han jo havde haft adskillige Konflikter med denne, vidste han ikke, om han var velkommen. Han havde derfor anmodet mig om at sondere Terrænet, og saa var det Aftalen, at han skulde møde i Rønne og faa Besked. — Jeg talte Trandbergs Sag saa godt jeg kunde, og Biskoppen modtog ham venligt. — Efter Middagen fulgte vi Biskoppen ombord, og saaledes endte den første og sidste Visitats jeg i min Præstetid har haft.

Det var vel et Par Maaneder efter Visitatsen at Pastor *Teisen* døde, og Aaker Sognekald var saaledes atter ledigt. — Da jeg nu mente at staa mig nogenlunde godt med Biskoppen, besluttede jeg atter at prøve min Lykke. — Jeg tog da en Dag over til

Provsten for at tale om Tingene. „Ja,“ sagde Provsten, „da Biskoppen *kom*, havde han ikke noget godt Indtryk af Dem; men da han *reiste* var hans Indtryk ganske vist forandret.“ Men alligevel troede Provsten ikke jeg fik Kaldet. Og det slog ogsaa til. Der blev kaldet en Pastor *Christensen*, der var tre Aar yngre end jeg; som teologisk Kandidat var han et Aar yngre, og vore Examenskarakterer var ganske ens. — Det var altsaa ganske klart, at *paa Bornholm* fik jeg ikke noget andet Embede end det jeg havde. Man har formodentlig tænkt, at fik jeg *Aaker*, saa vilde jeg faa en Del Sognebaandsløserne fra *Persker*, og saa var man jo lige vidt. Men *Persker* var et meget lille Embede; der hvilede den Gang en betydelig Byggegæld paa Kaldet, som skulde forrentes og afdrages. Ganske vist hjalp Sognebaandsløserne mig godt, saa vi havde rigeligt hvad vi behøvede; men i Længden, naar Børnene voxede til, vilde det blive meget smaat. — Det kunde nu aldrig falde mig ind at sige, „at Vorherre altsaa vilde have mig et andet Sted hen“. Det kan tværtimod godt være, at Vorherre vilde beholde mig paa Bornholm, og altsaa sætte mig fast i det lille *Persker*. Men det havde jeg ikke Mod til at inlade mig paa, og da der var gaaet et Aars Tid begyndte jeg, i Slutningen af 1878, at søge andet Sted hen. — Jeg indgav Ansøgning om to Embeder, Stenmagle—Stenlille paa Sjælland, et Par Mil fra Ousted, hvor min Fader endnu var Præst, og Kværndrup paa Fyn i Nærheden af Svendborg.

Den 17 Januar 1879 blev jeg kaldet til Stenmagle, skjøndt der var mange Ansøgere ældre end jeg. Her var der altsaa ikke noget i Veien. Men det

pudsige er, at det egentlig var ved en Slags Feiltagelse, at jeg fik Stenmagle.; thi da jeg kom til Sjælland, gik jeg selvfølgelig op til Biskop *Martensen* og takkede ham, og udtrykte bl. a. min Glæde over, at jeg blev i hans Stift. — „Men,“ sagde Martensen, „det er jo til *Fyn* De er kommet.“ Jeg gjorde ham opmærksom paa, at Stenmagle virkelig ligger i *Sjællands* Stift. — Bagefter gik det op for mig, hvordan Biskoppen var kommen til denne Feiltagelse. Han har sandsynligvis slet ikke set min Udnævnelse i Avisen. Han vidste kun, at da mine Ansøgninger kom til ham, saa har han sandsynligvis anbefalet mig varmt til *Kværndrup* paa *Fyn*. Og da Martensen var en saa høit anset Mand, er hans Indstilling vel saa godt som altid bleven fulgt. Men i dette Tilfælde har altsaa Kultusminister *Fischer* havt en Ansøger til *Kværndrup*, som *han* specielt interesse-rede sig for, og saa tog han ham. Men for at imødekomme Martensen gav han saa mig Stenmagle, idet han gik ud fra, at det kunde jo være Martensen lige meget, *hvilket* af de to Embeder jeg fik. — Dette er imidlertid paa ingen Maade sikkert; Martensen vilde utvivlsomt hellere have mig til *Fyn*. Hans Tankegang har vistnok omtrent været den, at han gerne vilde hjælpe mig til et godt Embede, især da han erkendte, at jeg var sket Uret ved den sidste Besættelse af Aaker Sogneald. Men paa den anden Side —, denne Pastor Henning Jensen var et noget uroligt Hovede; det var ikke saa heldigt at beholde ham i *Sjællands* Stift. Lad ham komme over til de mere livlige *Fynboer*, dér passer han bedre.

Men skjøndt Martensen saaledes mulig helst havde villet være af med mig, saa mærkedes det ikke paa

ham. Da jeg gik bad han mig se op til ham, naar jeg kom til København, hvilket jeg ogsaa jævnligt gjorde i de Aar han endnu var Biskop. Han døde 1884 Aaret før jeg fik min Afsked af Kultusminister *Scavenins* paa Grund af en politisk Artikel i „Politiken“. Havde *Martensen* levet var det næppe sket. Naar en Præst afskediges pleier Ministeren nemlig altid at raadføre sig først med den paagældende Præsts Biskop og Provst. Men Biskop *Fog* og Provst *Andersen* erfarede først min Afskedigelse, da de saa den i Avisen, og det er mig bekendt, at de begge følte dette som en Tilsidesættelse. En saadan Fornærmelse havde *Scavenius* næppe vovet at byde *Martensen*. — —

Jeg var altsaa kaldet til Stenmagle 17 Januar 1879, men kom først til at reise fra Bornholm i Mai. Min Hustru og to af Børnene fik nemlig Skarlagensfeber, og jeg havde heller ikke noget Hastværk med at komme bort fra Bornholmerne. — Vi fik smukke Gaver baade af Sognet og af Sognebaandsløserne, og tog Afsked med hinanden i Forsamlingshuset i Aakirkeby.

Men baade for min Hustru og mig staar de sex Aar vi tilbragte paa Bornholm som de lykkeligste i vort Liv.

Fortegnelse

over

Tidsskrifts-Artikler vedkommende Bornholms Historie og Topografi.

Ved

CHR. HEILSKOV.

Nedenstaaende Artikler er uddragne af Aarbøger, Tidsskrifter og andre periodiske Skrifter, trykte i Danmark fra den ældste Tid indtil 1912. Tillige er medtaget alle saadanne Skrifter, der begynder i Løbet af det nævnte Aar, selv om deres Afslutning falder senere. Dog er Indholdet af „Bornholmske Samlinger“, „Illustr. Tidende“ og et Par enkelte andre Tidsskrifter medtaget indtil 1915. Forhaabentlig vil denne Fortegnelse da kunne være af nogen Værdi som Vejledning for Læserne til at danne sig et Overblik over hvad der er skrevet om Bornholm i adskillige, ofte ret forskelligartede Tidsskrifter (ikke Aviser). De med * mærkede Artikler er forsynede med Illustrationer.

Bornholm i Almindelighed.

Almindelig Beskrivelse.

*Udtog af en til D. Oluf Worm 1624 indsendt Beskrivelse over Bornholm. (Suhms Samlinger til den danske Hist. 1. Bd. 2. Hft. 1780. S. 32—46).

- Bornholm og Møen. (Dansk Folkekalender. 1841. S. 136—41).
- A. E. Meinert: Bornholm. (Den danske Bondeven. 1853. S. 377—79 og Bidrag til Tidshistorien. 1853. S. 181—84).
- Elisabeth Martens: En Eftermiddag imellem danske Klipper. (Folke. 1859. S. 338—46).
- *r—m.: Lidt om Bornholm. (Ill. Tid. 1860—61. S. 396—98).
- *A.: Fra et Besøg paa Bornholm. (do. 1865—66. S. 418—19).
- *—: Lidt mere om Bornholm. (do. 1866—67. S. 83—84).
- Ebbe Stub: Fra en Tur til Bornholm. (Fra alle Lande. 1867. S. 194—210).
- *P. Hg.: Fra Bornholm. (Ill. Tid. 1868—69. S. 208. 230).
- *Argus: En Fører til Bornholm. (Nutiden. 1878—79. S. 336).
- *E.: Bornholm och dess naturskönheter. (Nutiden i bilder och text. 1878—79. S. 346).
- R. Fr. J.: En Sommerferie paa Bornholm. (Dansk Ugebl. 1880—81. Nr. 52—53).
- *Niels Kierkegård: Bornholm. (For Hjemmet og Skolen. 4. Bd. 1883. S. 59—62. 74—78. 92—101. 114—17. 145—51. 166—69. 202—03. 210—12).
- *Georg Himmelstrup: Fra Bornholm. (Husvennen. 1883—84. S. 95—96. 101—03. 278—79. 292—94).
- *Glistrup: Fra Bornholms Sydkyst. (Wisbechs Almanak. 1884, 7 Sider).
- *—: Fra Bornholms Vestkyst. (do., 1 Side).
- Grib: Sommer paa Bornholm. (Nutiden. 1885—86. S. 471—72).

- *M. Mørk: Bornholm. (Nordstjernen. 1893—94. S. 513—16).
- Hermann Henrichsen: Bornholm. (do. 1895—96. S. 289—90).
- *K. G. Brøndsted og Rasmus Kr. Kofod: Bornholm. (Søndagsbl. 1897. S. 62—71).
- *Smit: Bornholm. (Turistforeningens Aarskr. 1898. S. 47—66).
- N. P. Jensen: Øjebliksbilleder fra Bornholms Østkyst. (Dansk Folketidende. 1898. S. 218—20).
- *Børge Janssen: Fra Klippernes og — Oldemor's Ø. (Søndagsbl. 1899. S. 240—43. 251—52).
- *Fra Bornholm. (De tusend Hjem. 1900—01. S. 340).
- *Bornholm. (Folkelæsning. 1901—02. S. 341).
- *Bornholms Nordkyst. (De tusend Hjem. 1901—02. S. 692).
- *Fridtjof Bôn: Bornholms Østkyst. (Turistforeningens Aarskr. 1902. S. 95—98).
- *Thor Kure: Mellem Klipper og Lyng. (VerdensSpejlet. 1902—03. S. 715—17).
- *Bornholm. (Danmark, udg. af Dansk Rejsebureau. 1903. S. 115—16).
- *„Østersøens Perle“. (De tusend Hjem. 1904. S. 228).
- *Olga Bartz: Vor Klippeø. (Husmoderens Blad. 1904. S. 145—46. 153—54).
- *S—h.: Vor Klippeø. (do. 1905. S. 133—34. 245—46).
- Poul Bjerger: Paa Cykle Bornholm rundt. (Dansk Ungdom. 1905—06. S. 20—22. 39—40. 53—55. 85—87).
- *A. Kr. Kristiansen-Taarup: Billeder fra Bornholm.

(Folkelæsning. 1905—06. S. 59—60. 78. 93—94. 109. 122—23. 153).

*Bornholm, Dänemarks Capri. (Turistbl. Ude og Hjemme. 1906. Nr. 3).

M. K. Zahrtmann: Det ældste paa Dansk trykte Skrift om Bornholm. (Bornh. Saml. 1906. S. 1—6).

Københavnnerinde: Fra Bornholm. (Nord. Turist-Tidende. 1906—07. Nr. 5).

*Alonso: Bornholm. (Hver 8. Dag. 1907—08. S. 792—94).

*Valdemar Greibe: Den danske Klippeø. Bornholmerbreve. (Ill. Tid. 1907—08. S. 591. 606—07. 677—78).

*N. P. Jensen: Øjebliksbilleder fra Bornholms Østkyst. (Turistbl. Ude og Hjemme. 1908, Marts).

*Carl: Bornholm. (Ill. Familie-Journal. 1908. S. 315).

*Carl Gunnensen: Bornholm. (Krig og Fred. 1908. S. 223).

*C. C. Clausen: Bornholm. (Hver 8. Dag. 1908—09. S. 605—07).

*Bornholm. (Fædrelandet. 1908—09. S. 711—12).

*J. A. Sørensen: Bornholm. (Meddelelser fra Rejseforeningen for Danmarks Lærerstand. 1909. S. 12—15).

*Henrik Scharling: Bornholm. Et Sommerbrev. (Ill. Tid. 1909—10. S. 650—52).

*Svend Sinding: Bornholm. (Architekten. 1909—10. S. 441—48).

Bornholm. (Turisttidende. 1910. S. 41—45).

*En Landsdel, vi kender for lidt til. Bornholm og Turisterne. (Noget for Alle. 1910. S. 75—76).

*E.: Af Rejsedagbogen. (Søndagsbl. 1910—11. S. 68—70).

- *Chr. F. Mortensen: Dansk Klippeland. (De tusend Hjem. 1912. S. 300—02).
- *Østersøens Perle. Billeder fra Bornholm. (Nær og Fjærn. 1912—13. S. 113—14).
- *H. S. H.: Tag til Bornholm i Sommer! (Turist-tidende. 1915. S. 119—23).

Historie.

- M. K. Zahrtmann: Fra Hedenold til Kristendom. (Bornholmske Saml. 1911. S. 97—132).
- Thaarup: Bornholmsk Krønike fra Christendommens Indførelses Tider. (Minerva. 1. Bd. 1837. S. 222—36. 2. Bd. 1837. S. 10—25. 80—88. 131—41. 3. Bd. 1838. S. 17—27).
- M. K. Zahrtmann: Bornholms Krønike og dens Forfatter. (Kirkehist. Saml. 1899—1901. S. 604—08).
- M. K. Zahrtmann: Lybækkerne paa Bornholm. (Museum. 1894. II. S. 340—63).
- M. K. Zahrtmann: Bornholms Tilskikkelser i Christian 4.^s sidste Svenskekrig. (Bornholmske Saml. 1909. S. 101—174).
- Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. (Danske Magazin. 1745. S. 125—28).
- Abraham Kall: Domb . . . anlangende Boringholmbs Lehns Administration 1646. (Nye danske Magazin. 1806. S. 289—314).
- Axel Larsen: Bornholms Reisning 1658. (Museum. 1890. S. 321—35).
- J. Marckmann: Bornholmernes Opstand mod de Svenske i Aaret 1658. (Dansk Folkebl. 1841—42. S. 161—63. 165—70).
- Bornholms Befrielse. (Almue-Vennen eller Cimbria. 1850. Nr. 15—16).

- S. B.: Bornholms Reisning 1658. (Fortid og Samtid. 1870. S. 374—80).
- *V. D.: Prindsenskjold og den bornholmske Vesper. (Flinchs Almanak. 1874, 17 Sider).
- Tractat mellem Danmark og Sverrige om Bornholm. (Nye danske Magazin. 1827. S. 229—34).
- J. A. Jørgensen: Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. (Bornh. Saml. 1908. S. 107—93).
- M. K. Zahrtmann: Af Samlermappen. (do. 1909. S. 175—85).
- Kongelig Resolution af 20. Juli 1726 ang. Bortfæstelsen af Kongens Udmarksjorder paa Bornholm. (do. 1908. S. 55—83).
- H. St. Holbeck: Kongebesøget paa Bornholm 1851. (do. 1907. S. 57—82).
- *Kongefamiliens Besøg paa Bornholm. (Ill. Tid. 1875—76. S. 458—60).
- Joh. Bulmer: Bornholms Privilegier (Skatteprivilegierne). (Bornh. Saml. 1913. S. 48—59).

Kirker og Kirkevæsen.

- C. B. Friis: Bornholms runde Kirker. (Kirkehist. Saml. 1853—56. S. 145—55).
- *K. F. Wiborg: Om de bornholmske Kirker, særlig de runde. (do. S. 501—34).
- Bornholms Kirker. (Søndagsbl. for Bornholm. 1903. S. 3—4. 8. 11. 15—16. 24).
- Mathias Bidstrup: Bornholms middelalderlige Kirker. (Bornh. Saml. 1912. S. 1—21).
- H. Hjorth: De bornholmske Rundkirkers Alder og Oprindelse. (do. 1913. S. 31—47).
- *—: De 4 bornholmske Rundkirker. (do. S. 85—127).
- M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie

- og Tilknytning til Middelalderens Kapeller. (do. S. 128—211).
- Mathias Bidstrup: Bornholms Kirker. Gensvar til Hr. Hjorth. (do. 1915. S. 72—103).
- H. Hjorth: De bornholmske Rundkirker. I Anl. af Hr. Prof. M. Bidstrups Gensvar. (do. S. 104—13).
- Mathias Bidstrup: Endnu et Gensvar i Anl. af Hr. Fabrikant H. Hjorths Bemærkninger. (do. S. 104—16).
- *Per Lorenzen: Danmarks mærkeligste Kirkebygninger. (Ill. Tid. 1914—15. S. 544—45).
- H. F. Rørdam: Uddrag af Rasmus Pedersen Ravns Skrifter. (Kirkehist. Saml. 1889—91. S. 454—68).
- Knud Hejberg: Bidrag til Herrnhutismens Historie paa Bornholm. (do. 1903—05. S. 161—84).
- Frantz Nielsen: Bornholms Valgmenighed. (Højskolebl. 1900. Sp. 553—64).

Kultur, Folkeliv, Dragter.

- Wiborg: De vigtigste Hindringer for Bornholms Velstand. (Ny Minerva. Apr. Kvartal 1807. S. 58—76).
- J. Bulmer: Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde. (Bornholmske Saml. 1909. S. 41—61).
- Joh. Bulmer: Om Vildt og Jagtret paa Bornholm især i ældre Tider. (do. 1911. S. 41—72).
- M.: Levninger af Middelalderens Folkeliv paa Bornholm. (Ill. Tid. 1897—98. S. 644).
- J. A. Jørgensen: 2 gamle bornholmske Skifter. (Bornholmske Saml. 1907. S. 33—56).
- *—: De gamle bornholmske Herreds- og Sogne-segl. (do. S. 193—98).
- *Danske Nationaldragter: Bornholm. (Nordisk Billedmagazin. 1864. 2. Kvart. S. 127—28. 134—37).

Militærvæsen.

- Mich. Treschow: Christen Skeels Føretning paa Borrhholm Militien angaaende 1671. (Nye danske Magazin. 1806. S. 289—314).
- Folkevæbning paa Bornholm [Efter Panum]. (Dansk Folkebibl. 1841—42. S. 227—28).
- Joh. Bulmer: Bornholms Militærvæsen. (Bornholmske Saml. 1913. S. 60—67).
- : Instruksen af 1817 for Bornholms Kommandant. (do. S. 73—84).

Naturforhold.

- Karl A. Grönwall: Natur, Naturskønhed og Kultur. (Bornholmske Saml. 1907. S. 81—100).
- E. Wielandt: Fra Bornholm. (Flora og Fauna. 1911. S. 101—07).
- N. Hoffmeyer og J. S. Høhnenberg: Vejrforhold og Strandinger i de danske Farvande: Bornholm [med Kort]. (Tidsskrift for Søværnen. 1879. S. 307—44).
- Peter Freuchen: Jordmagnetismen paa Bornholm. (Naturen og Mennesket. 16. Bd. 1896. S. 312—15).
- *G. Forchhammer: Om de bornholmske Kulformationer. (Vidensk. Selsk. Skr. 4 nat.-math. Afdl. VII. 1838. S. 1—64).

Oldtidsforskning.

- *Om Oldtidsminder paa Bornholm og nogle der fundne Oldsager. (Antiquariske Annaler. 1827. S. 379—99).
- Otto Blom: De Bornholmske Brandpletter. (For Ide og Virkelighed. 1870. II. S. 91—97).

- E. Vedel: Om de bornholmske Brandpletter, Begravelser fra den ældre Jernalder. (Aarb. f. nord. Oldkyndighed. 1870. S. 1—110).
- : Den ældre Jernalders Begravelser paa Bornholm. (do. 1872. S. 1—184).
- : Recherches sur les restes du premier âge de fer dans l'île de Bornholm. (Mémoires des antiquaires du nord. 1872—77. S. 1—46).
- *—: Nouvelles recherches sur l'âge de fer dans l'île de Bornholm. (do. 1878—83. S. 61—90).
- *—: Nyere Undersøgelser ang. Jernalderen paa Bornholm. (Aarb. f. nord. Oldkyndighed. 1878. S. 73—258).
- *—: Yderligere Undersøgelser ang. Bornholms Oldtid. (do. 1885. S. 77—218).
- *—: Bornholmske Undersøgelser med særligt Hensyn til den senere Jernalder. (do. 1890. S. 1—104).
- *—: Recherches archéologiques dans l'île de Bornholm. (Mémoires des antiquaires du nord. 1890—95. S. 1—21).
- Karl A. Grönwall: Flintens naturlige Forekomst paa Bornholm og de bornholmske Stenalderredskaber. (Aarb. f. nord. Oldkyndighed. 1903. S. 316—19).
- *Hans Kjær: Bornholm i Jernalderen. (Bornholmske Saml. 1907. S. 111—53).
- *E. Vedel: Bornholms Oldtid. (do. S. 157—92).
- Johannes Steenstrup: Ere Bornholms Stednavne danske? (Fædrelandet. 1. Aargang. 1906—07. Nr. 10).
- Magnus Olsen: De skaanske og bornholmske Runestene. (Dania. 1906. S. 20—39).

Speciel Topografi.

Aakirkeby.

- J. Carlsen: Pesten i Aaker Sogn paa Bornholm 1653—54. (Naturen og Mennesket. 3. Bd. 1890. S. 149—60).
- *A. Fang: Gamle danske Kirker. Aa Kirke. (Ill. Tid. 1906—07. S. 499, og De tuseud Hjem. 1907. S. 212).
- *Thomsen: Efterretninger om en Døbefont med Runeindskrift. (Antiquariske Annaler. 1827. S. 140—51. Efterskrift af R. Rask. S. 269—71).
- C. Th. Christensen: Uddrag af Aaker Kirkebog 1651—1682. (Kirkehist. Saml. 1889—91. S. 469—80).
- N. Hansen: Aaker Præstegaard i 200 Aar [Med Grundplaner]. (Bornh. Saml. 1906. S. 7—58).
- *En bornholmsk Skole. (Folkeskolen. 1910. S. 531).
- *Sophus Müller: Un vase d'argile de forme classique trouvé à Bornholm. (Mémoires des antiquaires du nord. 1896—1901. S. 352—56).

Allinge-Sandvig.

- *Cit.: Allinge-Sandvig. (Folkelæsning. 1903—04. S. 293).
- *Fra Allinge Havn. (Ill. Tid. 1872—73. S. 91).
- *Chr. Otterstrøm: Allinge Havn. (Den tekniske Forenings Tidsskr. 1880—81. S. 12—20).
- En bornholmsk Mordhistorie. (Bidr. t. Tidshistorien 1849. S. 47—48).

Almindingen (Se ogsaa Højlyngen).

- *Almindingen paa Bornholm. (Ill. Tid. 1870—71. S. 406—07).

*Andr. Hansen: Vinter i Almindingen. (Dansk Ungdom. 1906—07. S. 353—56).

M. K. Zahrtmann: Hans Rømer og Almindingen. (Bornh. Saml. 1916. S. 49—151).

„Kongemindet“ paa Bornholm. (Arkitekten. 1895—96. S. 56—153).

*Münter: Om Rokkestenene paa Bornholm. Antiquariske Annaler. 1820. S. 19—29).

Blaaholtslyngen.

Martin Andersen Nexø: Naar Lyngen blomstrer. (Verdens-Spejlet. 1904—05. S. 742—43).

Blykobbe Plantage.

M. K. Zahrtmann: Sandflugtsskoven ved Rønne og dens Anlægger. (Naturen og Mennesket. 9. Bd. 1893. S. 239—54).

Bodilsker.

Mathias Bidstrup: Lidt om Bodils (St. Botolphus) Kirkes Navn. (Bornh. Saml. 1915. S. 102—03).

M. K. Zahrtmann: Hundemordet i Bolsker. — Landsdommer Peder Olsen. (do. S. 117—53).

Brogaard.

E. V.: Runestenen ved Brogaard i Clemensker Sogn paa Bornholm. (Ill. Tid. 1868—69. S. 293—94).

George Stephens: Brogaardsstenen paa Bornholm. (do. S. 301).

Christiansø.

Fick: Beskrivelse over Christiansø. Indvaanere og Levemaade. (Journ. f. Politik m. m. 1808. 2. Bd. S. 261—85).

- Bidrag til Fæstningen Christiansøes Historie
 (Nyt Archiv for Søværnen. 1842. S. 359—78).
 Christiansø (Ertholmene). (Bidr. t. Tidshist. 1843.
 S. 27—28).
- *C. Hedemann: Ertholmene. (Folkekal. f. Danmark.
 1856. S. 75—81).
- *Christiansø. (I Hjemmet. 1860. S. 259—60).
 J. Rung: Kristiansø. (Fra alle Lande. 1870. II.
 S. 152—63).
- *N. F.: Christiansø. (Ill. Tid. 1871—72. S. 289—92).
- *Christiansø. (Nord. Billed-Magazin. 1873. 2 Kvtl.
 S. 33—38).
- Niels Kierkegård: Ertholmene. (For Hjemmet og
 Skolen. 4. Bd. 1883. S. 231—32).
- *Clemens Kofoed: Fra en Afkrog af Danmark.
 (Ill. Tid. 1893—94. S. 10—11).
- *O—d.: Et Besøg paa Kristiansø. (Søndagsbl.
 1900. S. 219—21).
- *Turist: En Tur til Verdens Ende. (Damernes Blad.
 1902. S. 517—19).
- Emil Maquard: Et gammelt Brev om Kristiansø.
 (Fra Archiv og Museum. 1905—08. S. 290—97).
- *G.: En Tur til Kristiansø. (Hjemme og Ude.
 1909—10. S. 148).
- *G.: En Tur til Kristiansø. (Husmoderens Bl.
 1910. S. 80).
- E. Sæborg: Frederik den VII's Besøg paa Chri-
 stiansø 7.—8. Aug. 1851. (Bornh. Saml. 1911.
 S. 73—80).
- *Per Lorenzen: Christiansø. (Ill. Tid. 1914—15.
 S. 582—83).
- S. Sæborg: Et Besøg paa Christiansø. (Bornh.
 Saml. 1915. S. 28—45).

Johan Bulmer: Kristiansø. [Med Kort]. (do. 1916. S. 1—34).

Ekkodalen.

Ferdinand Nielsen: Ekkodalen. (Dansk Folketidende. 1896. S. 44—46. og Højskolebl. 1896. Sp. 347—52).

Ertholmene (Se Christiansø).

Gudhjem.

*Cit.: Gudhjem. (Folkelæsning. 1903—04. S. 326).

*M. M. S.: Gudhjem. (Turistbladet Ude og Hjemme. 1908 Juni).

*Gudhjem. (Noget for Alle. 1910. S. 100—02).

*Knud Bokkenheuser: Gudhjem. (Ill. Familieblad. 1910—11. S. 420—21).

Gudhjems gamle Kirke. (Arkitekten. 1895—96. S. 35).

*Gudhjems nye Kirke. (Ill. Tid. 1892—93. S. 624).

Hammeren.

*Hammeren paa Bornholm. (Ill. Tid. 1861—62. S. 119).

*Hammeren paa Bornholm. (Dania. 1881—82. S. 559—60).

*Granitbruddet ved Hammeren paa Bornholm. (Ill. Tid. 1890—91. S. 575—78).

*Købet af Hammeren. (Turisttidende. 1914. S. 3—6).

Hammershus.

*N.: Hammershus Slot og dets Minder. (Dansk Folkebl. 1842—43. S. 21—23. 25—28).

*Ruinerne af Hammershus Slot paa Bornholm. (Flinchs Almanak. 1844. 2 Sider).

- Julius Paludan: Synsforretninger over Hammershus Slot. (Danske Saml. 1868—69. S. 325—37).
- *F. H.: Hammershus' Ruiner. (Ill. Tid. 1870—71. S. 420).
- *Fra Hammershus Ruiner. (I Borg og Hytte. 1880. S. 60—61).
- *Glistrup: En Lysttur til „Slottet“. (Husvennen. 1883—84. S. 348—50).
- *Georg Himmelstrup: Fra Bornholm. II. Hammershus. (do. S. 101—02).
- Victor Janssen: Hammershus. (Ill. Fam. Jour. 1885. S. 243).
- Hammershus. (Arkitekten. 1897—98. S. 447).
- *Troels Lund: Egnen ved Hammershus. (Turistforeningens Aarsskr. 1902. S. 94—95).
- *Hammershus. (De tusind Hjem. 1904. S. 236).
- *Hammershus i Velmagtsdagene. (Noget for Alle. 1908. S. 412).
- P. Hauberg: Hammershus [Med Grundplan]. (Bornh. Saml. 1912. S. 139—58).
- J. Bulmer: Hammershus Birk. [Med Kort]. (do. 1910. S. 108—49).
- *Det nye Hammershus Fyr paa Bornholm. (Ill. Tid. 1871—72. S. 185).
- *J—i.: Fængslet paa Hammershus. (do. 1865—66. S. 31—32).
- P. Hg.: Magazinbygningen paa Hammershus. (do. 1880—81. S. 602).
- J. Bulmer: En Retssag, behandlet paa Hammershus i 1570. (Bornh. Saml. 1909. S. 62—73).
- *Ulfeldt Taarn. (Ungdomsvennen. 1883, Nr. 49).

Hasle.

Hasle og Sandvig eller Bornholmsk Borgersind.
(Fædrelandet. 1835—36. S. 209—16).

*Cit.: Hasle. (Folkelæsning. 1903—04. S. 423).

Helligdomsgaarden.

Alfr. Ipsen: Helligdomsgaarden. (Ill. Tid. 1906—07.
S. 228—29).

Helvedesbakkerne (Se ogsaa Paradisbakkerne).

*Richard Kaufmann: Helvedesbakkerne ved Nexø.
(Ill. Tid. 1867—68. S. 58).

Højlyngen.

*Fra Bornholm. (De tusind Hjem. 1901—02. S. 756).

J. Bulmer: Højlyngen. Almindingen. Udmarksjor-
derne. (Bornh. Saml. 1907. S. 101—10).

Ibsker.

K. A. Petersen: Om Ibsker Højlyng. [Med Kort].
(do. 1909. S. 74—85).

Jons Kapel.

*P. Hg.: Jons Kapel paa Bornholm. (Ill. Tid. 1869
—70. S. 207).

*Georg Himmelstrup: Skildringer fra Bornholm.
Ill. Jons Kapel. (Husvennen. 1883—84. S. 278
—79).

*Jons Kirke paa Bornholm. (I Borg og Hytte.
1908—09. S. 292).

Kobbeaadalen (Se Stavehøl).*Kristiansø* (Se Christiansø).*Lilleborg Ladegaard.*

Karl M. Kofoed: Lidt af Ladegaards Historie. [Med
Kort]. (Bornh. Saml. 1915. S. 46—71).

P. Hauberg: Lilleborg. [Med Grundplan]. (do. 1911. S. 133—49).

*J. Bulmer: Kongeborgen i Almindingen (Lilleborg). [Med Grundplan]. (do. 1912. S. 22—52).

Malkværnsskansen.

*Et Bornholmsk Krigsminde. (2. Tillæg til Ill. Fam. Journal. 1901. Nr. 26).

Neksø.

*Alfr. Ipsen: Neksø Kanten. (Turistforeningens Aarsskr. 1902. S. 92—94).

*C. Brandstrup: Neksø Børneasyl. (Arkitekten. 1908—09. S. 147—48).

*Neksø nye Havn. (Ill. Tid. 1879—80. S. 178).

*Rokkestenen ved Neksø. (I Borg og Hytte. 1880. S. 124).

Olsker.

Karl M. Kofod: Storedal og Klintløkken i Olsker. (Bornh. Saml. 1910. S. 150—64).

Paradisbakkerne.

*A. T.: Paradis- og Helvedesbakkerne paa Bornholm. (Ill. Tid. 1890—91. S. 446—48).

Poulsker.

*Helsehjemmet „Bethesda“ paa Bornholm. (Ill. Familieblad. 1901—02. S. 16).

*Et Hvilehjem [Bethesda]. (Hjemmet. 1905. S. 214—15).

Rabekkegaard.

H. E. Winkel: Beskrivelse af Kaolinslemmeriet „Rabekkegaard“ paa Bornholm. (Den tekniske Forenings Tidsskr. 1885—86. S. 5—10).

Randkleveskaaret.

*Randkleveskaaret paa Bornholm. (Ill. Tid. 1872—73. S. 236).

Rø.

*Glistrup: Fra Bornholms Kyst. (Husvennen. 1885—86. S. 146).

Joh. Bulmer: Fra Rø Sogn. [Med Kort]. (Bornh. Saml. 1915. S. 1—27).

Helligdomskilden paa Bornholm. (I Borg og Hytte. 1880. S. 230).

S.: Helligdomsklipperne ved Rø paa Bornholm. (Dania. 1881—82. S. 710—15).

Rønne.

*Kjøbstaden Rønne paa Bornholm. (Dansk Penningmagazin. 1835. Sp. 649).

Cit.: Rønne. (Folkelæsning. 1903—04. S. 438—39).
Danmarks Afholdsforenings Aarsmøde i Rønne. (Ill. Tid. 1898—99. S. 791).

C. E. A. Schiøler: Fra Rønne Apotheks første Dage. (Bornh. Saml. 1910. S. 70—83).

C. Andresen: Om Betleriet i Rønne paa Bornholm. (Minerva. Okt. Kvartal 1800. S. 34—57).

*Kabell: Fra Rønne Dilettantcomédie, de første 75 Aar. [Med Kort]. (Bornh. Saml. 1906. S. 59—168).

*Det nye Havneanlæg i Rønne. (Ill. Tid. 1876—77. S. 67—68).

*—s: Et gammelt Hus i Rønne. (Ill. Tid. 1873—74. S. 250).

*Den bornholmske Industriudstilling. (do. 1880—81. S. 512—13).

Industriudstillingen i Rønne. (Folkebladet. 1881. S. 421—22. 437—39).

Et gammelt Altertavle-Vers, som læses i Rønne Kirke paa Bornholm. (Journal f. Politik m. m. 1822. I. S. 184).

*Konkurrence. [Om den nye Kirke]. (Arkitekten. 1907—08. S. 197—99).

*Den nye Kirke i Rønne. (do. S. 413—18. Tillæg S. 433).

Frantz Nielsen: Helligaands Kirkens Indvielse. Højskolebladet. 1900. Sp. 637—46).

Kay Larsen: Da Rønne fik Natvægtere. (Bornh. Saml. 1907. S. 154—56).

*Holger Drachmann: En Redningsbaads Kæntring. (Ill. Tid. 1872—73. S. 474—75).

*Rønne Kiøbstads gamle Seigl og Vaaben paa Boringholm. (Danske Magazin. 1746. S. 97—98).

M. K. Zahrtmann: Rønne Latinskole 1512—1912. (Bornh. Saml. 1912. S. 53—109).

Teknisk Skole i Rønne. (Ill. Tid. 1893—94. S. 672).

*Et Springvand i Rønne. (Hjemmet. 1908. S. 197).

Salomons Kapel.

*P. Hg.: Salomons Capel paa Bornholm. (Ill. Tid. 1871—72. S. 181).

Salomons Kapel paa Bornholm. (Nord. Billed-Magazin. 1872. 1. Kvartal. S. 161—63).

*Salomons Kapel ved Hammeren. (I Borg og Hytte. 1879. S. 381).

*Salomons Kapel. (Ungdomsvennen. 1883. Nr. 7).

Sandflugtsskoven (Se Blykobbe Plantage).

Sandvig (Se Allinge-Sandvig og Hasle).

St. Klemens.

*St. Klemens Kirke paa Bornholm. (Ill. Tid. 1882—83. S. 111).

Stavehøl.

*Karl M. Kofod: Stavehøl og Kobbeaadalen. (Bornh. Saml. 1916. S. 35—48).

Stenbrudsgaarden.

*Jens Lorenzen: Frihedsstøttens Fødested. (Verden og Vi. 1912. Nr. 30. S. 7).

Svaneke.

*Cit.: Svaneke. (Folkelæsning. 1903—04. S. 455).

*Ib. Windfeld Hansen: Udsprængningen af et Havnebassin i fast Granit ved Svaneke. (Den tekniske Forenings Tidsskr. 1879—80. S. 51—62).

*J. N. Madvigs Buste i Svaneke. (Ill. Tid. 1873—74. S. 481—82).

*Udstillingen i Svaneke. (Hjemmet. 1908. S. 517).

Tejn.

Karl M. Kofod: Fiskerlejet Tejn. [Med Kort]. (Bornh. Saml. 1912. S. 159—78).

Vaade Ovn.

*P.: Den vaade Ovn ved Hammeren paa Bornholm. (Ill. Tid. 1869—70. S. 173).

Vestermarie.

*Vestermarie Kirke paa Bornholm. (do. 1884—85. S. 552).

Østerlarsker.

*Øster Larsker Kirke. (Nord. Billed-Magazin. 1876. 3. Kvartal. S. 97—98).

K. H.: Øster Lars Kirke. (Ill. Tid. 1896—97. S. 11—12).

*Øster Lars Kirke paa Bornholm. (Ill. Familieblad. 1900—01. S. 256).

J. A. Jørgensen: En bornholmsk Mordsag. (Bornh. Saml. 1906. S. 169—76).

•

Hydrografiske Undersøgelser ved Bornholm

1676—84.

Af Cand. mag. Johannes Knudsen.*)

I. Bagge Wandels Kort og Beskrivelse 1676.

Tabet af Gulland (1645) og de skaanske Provinser (1660) betød jo for Danmark, at dets hidtilværende Østersøvelde havde faaet et kraftigt Knæk, hvortil samtidig kom Sverrigs store Landehvervelser Øst og Syd for Østersøen. Under disse Omstændigheder maatte Bornholm faa en stærkt forøget sømilitær Betydning som Støttepunkt for den danske Flaade under et eventuelt og nærliggende Forsøg paa at generobre Skaane og knække Sverrigs Sømagt. Skulde Øen imidlertid kunne gøre Fyldest i saa Henseende under en Krig, var det en bydende Nødvendighed, at der blev gjort noget for at forbedre Havneforholdene derovre, da den jo som bekendt ikke har en eneste naturlig Havn, hvor selv en nok saa lille Flaadeafdeling med alle Vind kunde ligge beskyttet. Det kom altsaa an paa, om de naturlige Forhold nogensteds ved Øens Kyster var saaledes, at en brugelig, om end lille Krigshavn eller Tilflugtshavn lod sig indrette nogenlunde let og uden altfor stor Bekostning.

Hvor lidlig den danske Regering har haft sin Opmærksomhed henvendt paa denne Sag, faar staa hen; men i alt Fald maatte Spørgsmaalet melde sig af sig selv til Løsning, saa snart det igen kom til Krig, hvis man vilde gøre sig noget Haab om at genvinde og hævde sin tabte Magtstilling. Vi ser derfor ogsaa straks i Begyndelsen af den skaanske Krig det danske Admiralitet gøre Skridt i den Retning, idet det den 30. Marts 1676, samme Dag

*) Afhandlingen er ogsaa publiceret i Tidsskr. f. Søvesen 1917.

som Niels Juul stak i Søen med Flaaden for bl. a. at erobre Gulland, indsender følgende „allerunderdanigste Memorial“¹⁾ til Kongen:

Eftersom vi E. k. M. Navigations Skoles Directeur Bagge Wandel haver tilholdet, han sig flittig skulde erkyndige om Bornholms Situation, Beskaffenhed og Lejlighed, og om der bekvem nogen Havn indrettes kunde, da haver han, efter flittig Udforskning, ved sin til os indgivne Memorial²⁾ givet tilkende, at hos Landet lige ud fra Vestermarks³⁾ Kirke skal være en belejlig Plads, hvor Svensken, der han fik Landet, havde i Sinde en Havn at lade gøre og derforuden et andet Sted⁴⁾, og endelig det tredje paa Landets Ost-Nord-Ost Ende udi Ertholmen, hvor og Skibe skal kunne lade sig behjælpe, naar Stedet noget vorder repareret. Hvilket mathematice og exact at demonstrere og til Papir bringe han sig ej understaar, med mindre han paa Landet var. Og saasom denne Lejlighed sig repræsenterer med E. k. M. Orlogsflaade at kunne did rejse, ønskede han gærne, at hannem maatte tillades dermed at bortgaa og saadant i Værk stille til E. k. M. Fornøjelse og Nytte og med E. k. M. Befaling til Amtmanden allern. forsees, at han hannem til saadant sit Forsæt at fuldbyrde med Baad og Folk vorder behjælpelig. For saadan sin Umage han ej andet begærer, end at han, foruden et halvt Aars Løn, maatte, saa længe han ude er, nyde Kaptajns Kostpenge. Og eftersom hans Ansøgning og Forslag er grundet paa Billighed, og udi Fremtiden kunde være større Gavn for E. k. M. og den kgl. Flaade, mindes os vores underd. Pligt og Omhyggelighed for E. k. M. Tjeneste saadant E. k. M. underd. at foredrage og E. k. M. allern. Vilje og Resolution derom i dybeste Und. vil forvente, stedse forblivende etc.

H. Bielcke. Chr. Gerstorff. M. Rodstehn.

Alb. Guldensparre. P. Pedersen. Lerke. Hans Nansen.

Datum Admiralitetet, d. 30. Martii 1676.

Hs. kgl. May. Svar herpaa blev:

Hermed er jeg vel tilfreds.

Den kgl. Resolution har vel nok ladet vente nogle Dage paa sig, og først den 17. April udstedte Admiralitetet den følgende Rejseordre og Instruks⁵⁾ for Bagge Wandel, som saa formodentlig er gaaet over med et af de Skibe, der i den følgende Tid afsendtes som Forstærkning til Niels Juel.

1) Admir. Copibog 1676, Lit. B., fol. 110 a. 2) Kendes ikke mere. 3) Vester Marie; der tænkes paa Arnager. 4) Muligvis Hammersøen, om hvis Indrettelse til Havn der allerede den Gang var Tale. 5) Admir. Copibog 1676, Lit. B., fol. 131 b.

Beordres hermed til H. k. M. Tjeneste Navig. Skolens Directeur Bagge Wandel, at han med første forefaldende Lejlighed uden nogen Forsømmelse begiver sig paa Rejsen herfra til Bornholm, der han haver efter egne gjorte Forslag Landets Situation ret at observere og nøje besigtige, og over Landet et rigtigt Landkort til H. k. M. Fornøjelse og Efterkommernes Gavn og Nytte at forfatte. Fornemmelig haver han, medens han der er, at give nøje Agt paa, hvor nogen Havn der paa Landet bekvemt indrettes kan, paa det den kgl. Orlogslaade, om den formedelst Storm og Uvejr ej kunde holde Søen, den da nogen Sted der udi Nærværelsen til sin Frelse udi Fremtiden kunde finde. Hvilket naar vel og forsvarlig af hannem er forrettet, skal han sig lige ind til Kbhvn. igen forføje. Midlertid han ude er, skal han for alling H. k. M. Tjeneste og Gavn beoagte og sig saaledes forholde, som det H. k. M. tro Tjeneste vel anstaar, og han bekendt vil være.

Datum Admiralitetet, d. 17. April A^o 1676.

*H. Bielcke. M. Rodstehn. Chr. Gerstorff.
Alb. Guldensparre.*

Utvivlsomt har Bagge Wandel efter sin Hjemkomst afgivet en Indberetning, hvorom mere senere. Men i alt Fald haves endnu et af ham tegnet Kort over Bornholm¹⁾, dateret 1676, hvoraf her for første Gang offentliggøres en Reproduktion, om det end synes at have været brugt som Grundlag for det af Johan Husman stukne Kort til Resens Atlas Danicus, hvoraf der dog aldrig blev taget mer end nogle faa Aftryk, da Værket aldrig udkom og Kobberpladerne gik til Grunde ved Københavns store Ildebrand 1728. Desuden haves fra Bagge Wandels Haand et Søkort over Farvandet Falsterbo—Rügen—Bornholm¹⁾, ligeledes dateret 1676, der har sin Interesse som en af de ældste bevarede Frugter af den unge danske Sø-Kartografi, hvorfor ogsaa dette gengives her. Det er vel nok den Omstændighed, at netop dette Farvand var Skuepladsen for Søkampen d. 25.—26. Maj 1676 mellem Niels Juel og den svenske Admiral Lorentz Creutz, der har inspireret Bagge Wandel til at give en kartografisk Fremstilling deraf. Situationen i sin Helhed er jo ganske hæderlig tegnet; men navnlig Skaanes Sydkyst, og især Falsterbo Odden, er temmelig mangelfuld i Detaljerne, hvad der i og for sig ikke kan undre; her havde Bagge Wandel jo ikke haft Lejlighed til at foretage Opmaalinger.

¹⁾ Ny kgl. Samling. Fol. 368. (Kgl. Bibl.)

Som før nævnt maa Bagge Wandel utvivlsomt have afgivet en Indberetning til Regeringen om Resultatet af sine Undersøgelser. Om en saadan søger man dog forgæves paa de Steder i det gamle Marinearkiv, hvor man kunde vente at finde den, og Originalen er sikkert ikke mere til. Derimod er den efter al Sandsynlighed bevaret i en Afskrift, og hermed hænger det sammen paa følgende Maade:

I en af Søkortdirektør Jens Sørensen Noterebøger, som indeholder en Mængde blandede Oplegninger, dels vedrørende hans egne Opmaalinger, og dels Oplysninger, som er meddelt ham af andre, findes ogsaa et længere Stykke med Overskriften: Boringholm, for største Delen skrevet med en anden Haand end hans egen. At det ikke er hans egne Observationer, fremgaar bl. a. deraf, at der derefter følger et lille Tillæg, som indledes med: „A^o 1704 jeg selv observeret og afpejlet ved Boringholm“. Ydermere finder man i Registret over Bogens Indhold den Oplysning, at Bornholms-Beskrivelsen er „indgiven af Barfod“. Tilsyneladende skulde dette vel ogsaa betyde, at den er forfattet af nævnte Barfod, c: Kaptajn N. L. Barfod, om hvem mere senere; men netop dette turde være forkert: den er sikkert hverken forfattet eller indgivet af Barfod, men derimod af Bagge Wandel.

Som Støtte for denne Paastand skal først og fremmest paapeges den fuldstændige Overensstemmelse, der er mellem Bagge Wandels Bornholms-Kort og saa denne Beskrivelses Ordlyd; Punkt for Punkt vil man finde Kortets Fremstilling svarende til de i Beskrivelsen givne Oplysninger; se f. Eks. Lodskudene ved Revenc og i Havnene. Hertil kommer visse stilistiske Ligheder mellem denne Beskrivelse og Bagge Wandels Journal fra Færø-Rejsen 1650¹⁾); og skønt Bornholms-Beskrivelsen altsaa kun foreligger i en Afskrift, som ikke kan forudsættes at følge Originalens Ortografi nøjagtigt, stemmer dens Bogstavering af Stednavnene dog ret nøje med Kortets. Endelig fremgaar det af Beskrivelsen, at dens Forfatter har rejst om overalt paa Øen paa Kongens Vegne for at undersøge Havne- og andre Forhold, netop som Bagge Wandel maa antages at have gjort det i Henhold til sin officielle Instruks, medens det er udelukket, at Barfod kan have haft Tid og Lejlighed til noget saadant under sin

1) Tidsskr. f. Søvæsen. 1917. S. 145 ff.

Overvintring 1683—84, og hans Instruks indelholder da heller ikke noget som helst Paalæg i den Retning. Ogsaa den Maade, hvorpaa bl. a. Arnager Havn omtales, viser, at Beskrivelsen maa være affattet før Barfods Overvintring.

Man vil derfor formentlig være fuldt berettiget til at antage, at Jens Sørensen paa dette Punkt har gjort sig skyldig i en Misforstaaelse, som let kan lækkes fremkommen paa den Maade, at Barfod kan have ejet en Afskrift af Bagge Wandels¹⁾ Beskrivelse, som ganske naturligt maatte være af særlig Interesse for ham, og at han saa senere ved Lejlighed atter har udlaant den til Afskrivning til Jens Sørensen, der da ikke har vidst bedre, end at det var Barfods egen Rapport.

Hvorom alting er, foreligger der her en „Bornholmsk Lods“, sikkert den første selvstændige, som nu kendes, og langt fyldigere, end hvad der fandtes i de hidtil fremkomne „Søcartsbøger“, baade danske og fremmede, hvorfor den utvivlsomt fortjener at offentliggøres.

Boringholm.

Fraa Borenholms Nordvestreste, som er Hameren eller Ste Salemons Capel, och til den alleryderste Ende af Landet ved Broers Rif eller Vellings Odde, stræcher det sig lige ofuer Landit SOIS. udi Distantz ved 6 Mile, bestaar i 4 Hæreder.

Om Natte Tider at seyle omkring Borenholm, maa man iche komme Landit nærmere paa den NO. Side end paa 13 eller 12 Fv., och paa den SW. Side paa 10 eller 9 Fv. Mens ud for Slottet och Hameren er steyldyb, et Musquetschud ude 12 Fv., ud for Suaneche 18 a 20 Fv.

Imellum Rønne och Hassle løber 3 skaadelig Refue ud, det første Knudtz Rif, som strecher sig en Firendel Mill in WSW. ud fraa Landit, paa den Sted, hvor den sorte Bache och vide Sand gjører Schielsmes²⁾, den er stendig³⁾, och ey at komme nermer end 8 Fv. Nykierck Ref strecher sig och vestervardis ud fraa Landit nedden for Nykierch och besynden⁴⁾ Knudtz Ref; den er saandagtig och maa tillodes⁵⁾ paa 7 eller 6 Fv. Klemendtz Reef er ikun lidet, strecher sig och vestvardtz

1) B. W. døde ²⁹/₁, 1684. 2) Adskillelse. 3) stenig. 4) Fejlskrift, maa være: benorden. 5) a: tilloddes.

besynden Hasle i Søen; denne bekommis ey ofte uden i Labering¹⁾ at see.

Broers Reef²⁾ strecher sig SotO. ad Søen ved Vellingens Odde, den er med Quæg Sand menget, och gaar snart een Fierings Vey ud, den kand omlodes paa 9 eller 8 Fv. Peders Reef løber ud $\frac{1}{2}$ Mil strax ved Anders Terckelsen.

Norden ved Broers Ref udschyder et slem Sten Ref ved Snogebech, maa ej komes nermer end paa 7 Fv. Imelum Nexse og Suanicke nogit ud fraa Landit liger et blind Schier, som høyt Vand gaar ofuer, kaldis Malquærnen. Imelum den och Landit kand Skibe seyle, er . . . Fv. dyb. Naar mand der uden for har sæt och liger for Ancher, och den samme udi stille Veyr tager til at brusse eller maalle, daa gifues derved til Kiende, at Vinden vil komme hastigt af Søen, huorfor nødvendig eragtis at holde sig rede til at faa Ancherit op til at reppe.

Een Fierings Veys SO.-lig fraa Arnager, der liger et Skiær Blach under Vands, hvorpaa er 2 à $2\frac{1}{2}$ Fv.; den thiener iche at komme nermere end paa 7 Fv.; den samme liger 2 Musquet-skud tuert fraa Landit ude for Soes³⁾ Odde.

Arnagers Refuer strecher sig mest SSO., en Fiering Veys ud fraa Arnager; naar man holder sig paa 9 Fv. eller 8 Fv., daa skal der iche Skade forarsagis.

Timan⁴⁾ er och et blindt Schiær, som liger fraa Røne 1 Fiering Veys StO. och en halv Fiering Veys fraa Landet; denne maa iche heller i Labering kommis for nær.

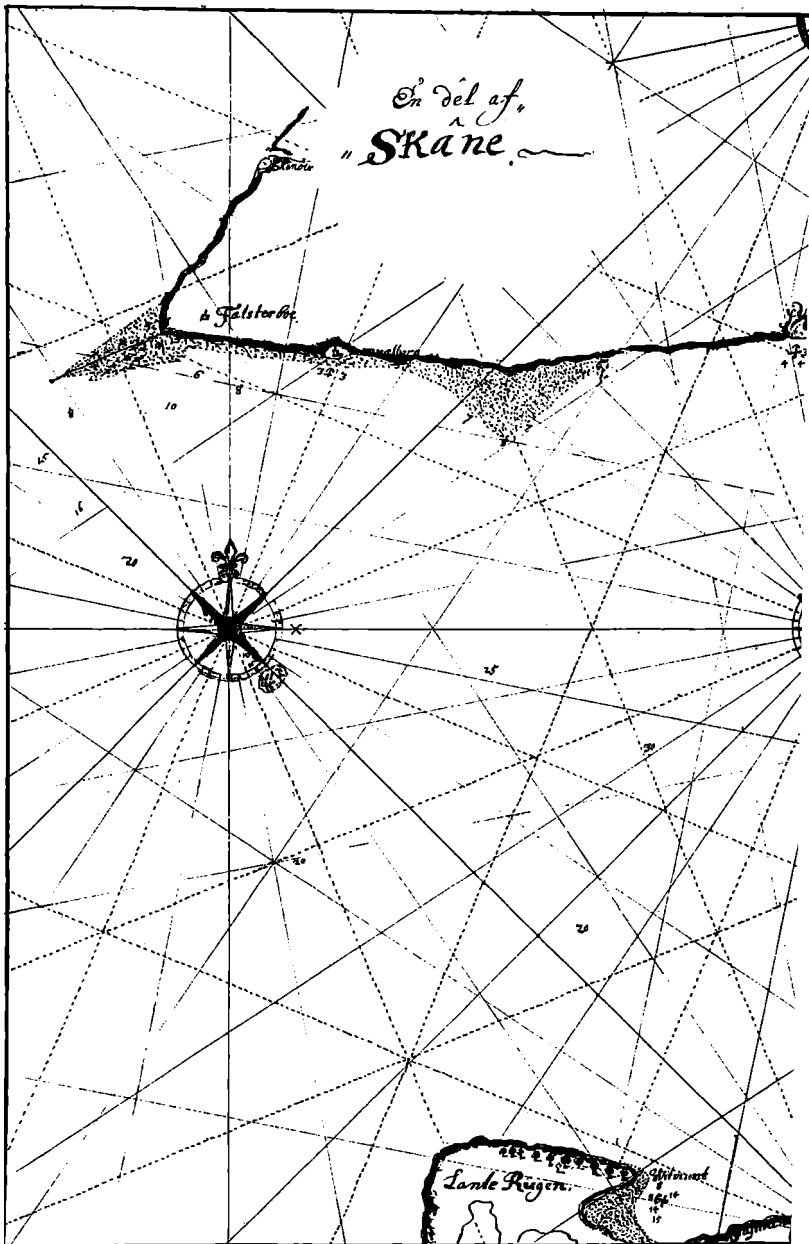
Forskrefne Refuer, Blindschiær och Grunder er det periculusest omkring Boringholm.

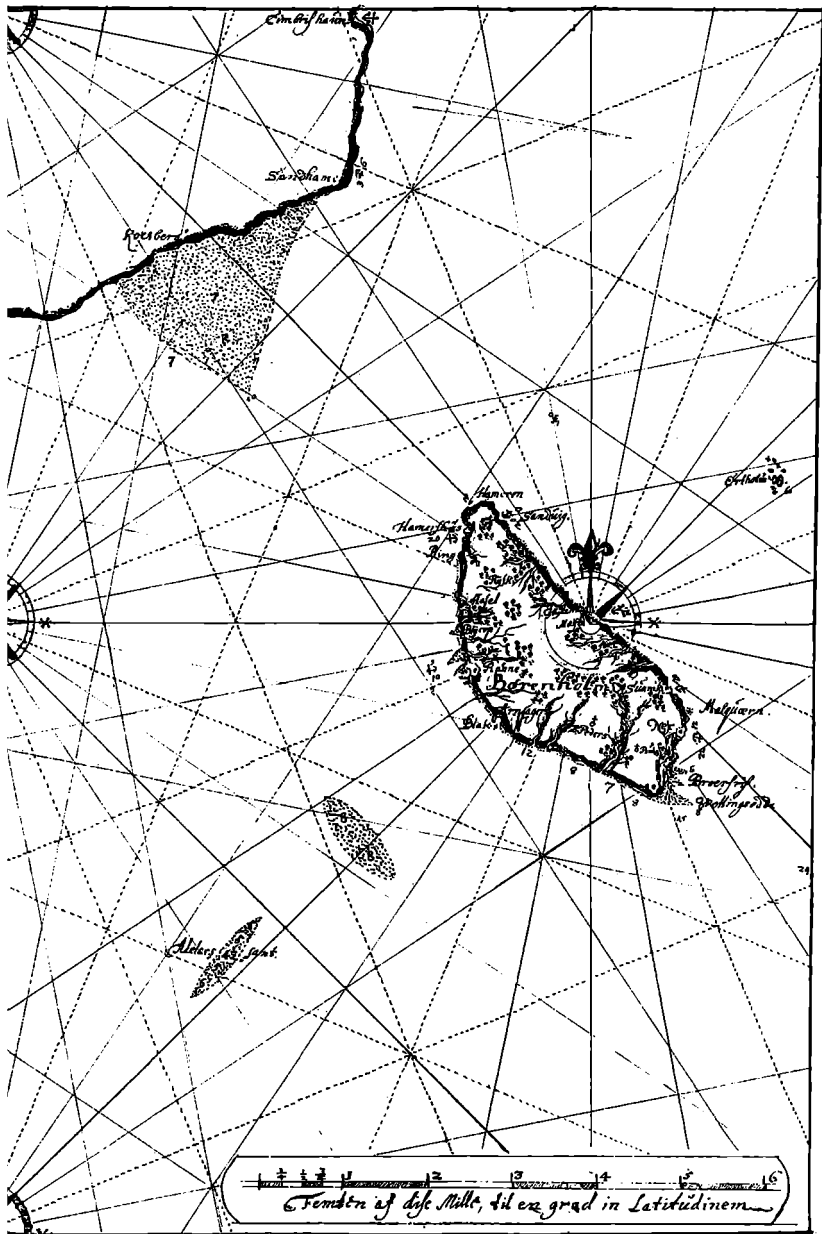
Om Ancher Pladtze eller Setteri.

Mest alle Vegne omkring Boringholm kand mand med een Oppervald anchre, dog er disse følgende Pladtzer de bæste, nembl. uden for Rønne, Hassle, Vide Kløf⁵⁾, Wang, Slottet, Ste Salmon, Sandwig, Allinge, Melsta, Suaniche, Nexøe.

Uden for Rønne sætter de store Skibe paa 10 eller 11 Fv. Imellum Rønne och Slottet Hamershuus kand mand alle Stedtz sætte Landet nær paa 12, 14 eller 15 Fv.; dog Grunden er ichun passlig somme Steds.

1) Lavering. 2) Broens Rev. 3) Sose. 4) Hadde Rev. 5) ved Jons Kapel.

IM FALSTERBO—RÜGEN—BORNHOLM (1676).

Bogge Wandt delin:
1676.

Paa 12 Fadne uden for Hassle er goed Sætteri, Græs och Leer Grund for de store Skibe, for di smaa er bequæmliqst paa 10 Fv.

Uden for Slottet sætter mand paa 14—15 à 18 Fv. och liger i Beskøt for OSO., Østen och ONO., vide Sand Grund.

For St. Salemon, en Capel paa Hammer, som er Boringholms nordvestere Gilde [?], sætter mand vel och paa 20 Fadne for Syden och SSO. Vinde, blaa Leer Grund.

Fen 3 Punder Canons Skod ud fraa Sandvig er Sætteri paa 20 eller 22 Fadne for store Skibe, smaa kand løbe nermere ind, saa som paa 18, 16 eller 14 Fv., Sand och Leer Grund, hafuer der Red for alle de Vinde, de vil, imellem Syden och Vesten.

Lige ud fraa den huide Sand paa Landet Mælstå, paa 12 Fv. och ey nermere, kand man anchre, der er klar Sandbaand, och kand mand hafue Beskiøt for SSO., S. SW., W. Vinde, men nepeligen for SO. och NW.

For Suaniche sætter mand paa 30 Fv., dog iche nermere end paa 24 Fv. (udi Henseende der er diubt och schaar op til Landet), Leer och Gres Grund.

Om der begieres Sætteri for Nexe Reed, da bringes Boels Kierche med et stompert Taarn, som staar N. och ofuen ved Nexe Kierche, den ofuer ens med Nexe Kierche, som er WtS., och sætte paa 20 Fv., Leer Grund; ellers paa andre Stæder omkring er stenet och Spill [?] Grund; mens smaa Skibe-rome kand sætte indbædre paa 9 à 10 Fv., Leer Grund iblant.

Fersk Vand for Kongens Skibe i Sandvig, Rønne, Nexe och Svaneche; ved St. Salemons Capel er en goed fersk Kilde. Ved Hammershuus er giort en Hafue, der udi een schiøn Brønd med fersk Vand, $4\frac{1}{2}$ Al. dyb.

Land Strechningen omkring Boringholm.

Fraa det yderste af Hameren och til Gudiems Odde strecher Landit sig SO. og 4 Grader af Compas Circumferentz østligere, 2 Mile. Fraa Gudiems Odde til Svanicke SO., $1\frac{1}{2}$ Mil. Fraa Svanicke och til Vellings Odde først til Snogebach, siden derfraa til Vellings Odde. Fraa Svanicke til Vellings Odde StO., SSO., 2 store Mile. Fraa Vellings Odde til Raahamer¹⁾ WNW. . . . Mile. Fraa Raahamar til Arna-

¹⁾ Rughammer.

ger NW. . . . Mile. Item fraa Arnager til det synderste Bierg ved Rønne NW. Fraa Rønne til den Vide Kløf forbi Hassle N. 6 Gr. O. Fraa den Vide Kløf och til Hammers W. Cant NNO. vel N.

Løb af Strømene.

Med østlig Vind er høyeste Flod ofuer alt omkring Boringholm (och med en vestlig er høyest Vand i Sundit), och kand vel høyes een 4 à 6 Foed.

Beslutening om Boringholm.

Paa Boringholms Land er herlig Skofue och Lunde, Wilt, Faar, Giæs og Høns, kornriig samme Sinde, och er saa som til een Fæstning udi Øster Søen ligendis, naar ellers nogen Omkostning derpaa anvendis.

Indvonnerne er enu meget wellige och reedebaanden efter deris allerunderdanigste Pligtskyldighed at gjøre woris allern. Arfuekonge Tieneste, er och et kiech Folk; men kongl. Ambtmænd, som dennem skal dirigere, maa werre af goed Conduit och Forstand, ellers blifuer de ved den gamble Vane med Krøgler¹⁾ etc.

Ertholmene anlangendis.

Fraa Hammers NW. eller yderste Hiørne strecher det sig ofuer til Kierche Holmen, der Kaarsset staar paa, jost Ø. 2 Gr. N., $3\frac{1}{4}$ Mil, och fra Boringholms NW. $\frac{3}{4}$ Mil²⁾.

Ertholmene ere 3, som Fiskere boer paa, nembl.: den største och østerligste kaldis Kiercheholm, der er et stort Kaars opreyst; Boeholm er den mellemste, och Græsholm den nordvestligste och mindste; de erre kiendelig noch.

Imellem Kiercheholm och Boeholm strecher det sig StW. och NO. dybt $3\frac{1}{2}$ Alen och passelig breder end en goed bred Schude.

Nordvardtz fraa Græsholmen ligger et temeligt stort Skiær eller Klippe, som kand sees $1\frac{1}{2}$ Mil i Søen; den samme kaldis Taat. Et got Musqueteschod lidet nordlig en Vester ligger een blinde eller fløyn³⁾ eller flach Sand. Længden imellum den SO.

1) Krøller o: Krogveje [?] 2) Her maa der være noget oversprunget eller forskrevet. 3) overflydt.

Odde och Kiercheholmen och til Taat er noget mer end en Fierings Vey eller Mil.

NW. udfraa Boeholmen langs ligger et langt Skiær., W. Skiær kaldet, och fraa sammes NW. Ende ligger och nogle Skiær, som hæder Jomfru Skiær; disligeste och ligger der nogle SO. ude fraa Græsholmen, blandt dem er nogle blinde; disse samme smaa Skiær lader sig nochsom til Siune udi Indseylingen. Et Musquetskod ONO. ud fraa Græsholmen ligger Skaanske Reef, stening Grund, paa $2\frac{1}{2}$ Fv.; paa samme er der for nogle Aar siden blefuen en skaansk Schude, hvor efter de den nu kalder.

Nordvardtz ud fraa Kiercheholmens nordre Odde och NO. vardtz fraa Boeholmens nordre Hjørne ligger Skuden, er en trind steenagtig Grund, hvorpaa er $2\frac{1}{2}$ Fv. Vand; denne sampt bemelte Skaanske Reef tager Søens Styrting op och hjælper at giøre Hafnen imellum Holmerne.

SO. vardtz ud fraa Skalche Naben eller Boeholms sydre Hjørne ligger triende Skiær, Snarcheren kaldit, noget lidet under Vandit; dee samme maa man tage sig Vare for udi den sydre Gatz Ind- og Udseyling med Skuder eller andre Fahrenkuster.

Ertholmene er besuerlig at lode sig til om Nattetiide eller i mørch Veyr, formedelst der tæt hoes Kiercheholmens SW. Odde er 30 à 40 Fv. dybt. Lidet om til Syderst bædre findes 50 Fv., och Øster om ved Osterskiærerne er 60 Fv. dybt; desligest gaar det och steylt op til dee andre Holmer.

Inden N. Enderne af Kiercheholmen og Boeholmen S. vardtz ind, der er temmelig goed Hafuen, huor 4 à 6 af Hans Kongel. Mayts. Skibe kand hafue Rom til at lige paa 7 à 6 Fv. Och inden for dem kand en goed Deel smaa Skiberom ligge paa goed Sand og Græs Grund beskiøt for alle Vinde.

Paa Kiercholmen ved een Steen Kierchedige, hen imod Kaarsset ved een stoer Steen Helede, er en Kilde, hvoraf fersk Vand kand tagis, huor vidt den formaar. Ellers faar mand noget fersk Vand paa Boeholmen i Potter eller Vandflasker. Brendevin er der intet, Torsch och Sild er der vel at bekomme om Sommer och Høst, da Fischerne er der ofuer.

Om Hafnen at indseyle, naar mand kommer af Wester.

Naar mand efterschrefne ichun kiender vel: Græs- och Boeholmerne samt Vesterschæret og Jomfrueskiæret, daa seyles lige O. mellum Jomfruskiæren och Græsholmen indvardtz, til mand kommer noget ner Hiørnet af Boeholmen; der lader man Ancher falde paa 8 eller 7 Fv., och der tørner op. Dernest skal man hale sig ind sydvardtz i Hafnen med Kabeltou eller Pertlin och der paa 7 eller 6 Fv. fortøye sig til bæge Sider paa Holmene. Siden skal Ancheret lættis med Baaden, och fører man det lige udfor Skibet igien til at fatte bædre Grund.

Hafnen at indseyle af N. eller NO. kommendis.

De som kommer af N. eller NO. och vil søge Hafn, skal i Seylads beliidtz laue och danne det saa, at der stædtze kand sees imellum bæge Holmer, nembl. Boeholm och Kiercheholm, til at verre fri for det Schaansche Reef och Kulden, och løbe saa samme Mied eller Mecerke an noget saa ner hen imellum bæge Holmenis Odder, och der paa 8 eller 7 Favne kaster mand Ancher och lader op tørne, formedelst Hafnen er ichun liden til at svaye inden for. Siden firer eller haler man Skibet indvardtz 7 eller 6—5 Fv. efter Begiering, och der til bæge Sider fortøyer, och skrinckle sine Landlover; siden lætter man Ancheret op igien med Baaden och fører det nermere ind och udfor Skibet, at faa bædre Grund for Anchertouen och Ancherit, udi Henseende paa 8 Fv. eller 7 Fv. er stenig Grund, saa liger Skibet vel.

Om det syder Løb at udseyle med Skuder eller andre smaa Skiberum.

Dette sydre Gab at udseyle med smaa Farekuster er periculæus formedelst Snarckerne och Løbetz Snefrighed, men smaa Skuder eller Fartøy, som ligger i Hafnen och sig til bæste vil det sydre Løb udseyle, paa de 3 à 3½ Alen deres Gang ichun StW. och ved Kierchholmen did¹⁾, och formedelst dette snefre Løb och Snarkerne, som daa blifue om Styrdbord, verre forsichtig.

¹⁾ Her synes noget oversprunget eller forskrevet.

Ringer.

NB. Dersom der blef Ringe indsat eller indhuget paa huer af disse 2de Holmer at fortøye Skibene ved, det var de Siøfarende heel gäfnligt.

Siøetynder.

Saa och at der maatte legis 2 smaa Tynder, een paa Kulden, den anden paa Skaanske Reef om Foraarit, huilche igien sidst paa Foraarit¹⁾ af Fiskerne skulde optagis i Bevaring til Foraarit igien at udlegge. Saadant var och en hielpelig Ting, der Skiberum, som om fersk Wand nyder Hafn, schulle gierne gifue een ringe Hafnepeng til deris Vedligeholdelse.

Om Hafnen for Rønne.

Rønne holdis for den fornemiste Kiøbsted paa Boringholm; fraa samme strecher sig 2de stenig Refue siøevaardtz ud, huer fraa sin Ende af Byen; den N. af dennem langer 215 Fv. SWtS. ud, indtil den vorder $2\frac{1}{2}$ Fv. dybt; den S. af dem langer 260 Fv. NWtN. ud, til den samme och vorder $2\frac{1}{2}$ Fv. dybt. Det snefrigste imellum samme Refue, huor Skibene skal løbe ind, er 148 Fv. bred och 4 Fv. dybt paa det grundeste; siden indad bedre vorder der 5, $5\frac{1}{4}$ och vel $5\frac{1}{2}$ Fv. dybt. Inden samme Refuer, och tuers ofuer Hafnens viderste, er 474 Fv. langt, och mest mit udi langs samme Lengde rammis $5\frac{1}{2}$ Fv. dybt.

Naar disse steengrusede Refuers Udstrechning ansees, synes een naturlig Hafn, naar Refuerne ellers med Steene vorder forøgit, saa at paa deris yderste Deel kand giøris Grund til at tage Brudet op af Søen, paa det Søvindene iche inden for Refuene for megen større Sø skal foraarsage; Steene er der noch strax hos.

Udenfor disse Refue paa 7 eller 8 Fv. er steened och Spild [?] Grund, och er slemt at lige Landet nermere end paa 9, 10 eller 11 Fv.

Om Bagbord eller ved den N. Side udi Indseylingen hafuer Forfædrene funderit een vacker liden Hafn for en halv Snes Farekoster eller Skuder at ligge vel beuaret; men formedelst Efterkommernis Nachlæssighed, som der nu om Stunder er, er den med Skarn nu mest opfyldt, saa den her efter ey vorder passelig

1) Efteraaret?

nyttig, med mindre at den høygünstige Øfrighed giver Befalning det at holde ved lige, som deris Forfædre har bekostet; det samme och paa de andre Slæder at gjøris.

Om at indscyle paa Rønnes inderste Reed.

Dersoin nogen kommer af W. eller tuert af Søen och achter sig imellum Refernis Pynter ind paa Rønnes inderste Reed, daa skal der udi Seyladsen saaleedis omgaaes: Knuds Kierche med een stump Taarn, som staar nest ofuen Rønne Kierche, kommer lidet ved den S. Side af Rønne Kierche, saa som en Vogns Lengde, och daa liger de udi Indseyling ONO.; paa bemelte Kaars och Merche seyler mand dog lige Reeden ind imellum Refuenes tørreste, som er 4 Fv. Siden indvardtz bædre paa 5 Fv. maa mand kaste Ancher paa 5 Fv., och daa kommer Skibe rummet at ligge paa $5\frac{1}{4}$ Fv. dyb, Sand Grund, och ligger vel noch for alle Vinde, uden dee som falder imellum W. och SSW., huilche der gjøre store Siøc paa samme Reyd; men er Farkusten mindre, daa kand den hale sig ind i den liden ommelte Vinterhafn til at være sicher. Store Skibe maa paa bemelte Mercher sætte ud paa Reyden paa 9 Fv., der er rød lerig Grund, $\frac{3}{4}$ Muhl Veys fraa Landit.

Om Arnagers Beschafenhed.

Een Muhl SO. fraa Rønnes S. Hiørne der ligger et Fischeleye, heder Arnager. Rætt neder ved deris Strand, som Baadene ligger, der strecher sig et steengrused Reef SSO., $\frac{1}{4}$ Streg østligere, een stif Fiering Veys søvardtz ud; paa samme er dybt ofuer til $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, 3 och 2 Fv., och somme Stedtz ichun 1 Fv.

Een Stædtz igienem samme gaar et Skaar eller Gab paa 2, $2\frac{2}{3}$ och 3 Fv., huor smaa Farekuster kand seyler ind imellum, och bag dette Reef paa $3\frac{1}{2}$, 4 og $4\frac{1}{2}$ Fv. och 3—2 Fv. kand lige i Beschyt for SSW. och W. Vinde, dog ichun paa steenflised Grund, snart som brolagt.

Men $\frac{1}{4}$ Mil SO. fraa Arnager til Lands ligger Soes Odde, huorfraa et lidet Ref udschyder; af samme Odde staar een Bauen; 530 Schrid syvardtz der ud fraa ligger een blind Klippe, kaldes Blach, paa samme er 2 och somme Tiidtz ichun $1\frac{1}{2}$ Fv. dybt. Ud fraa Soes Odde och hen til samme blinde Klippe er dybt 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 Fv., och tæl omkring samme er 7, end vel

7 $\frac{1}{2}$ Fv., och fraa samme blinde Klippe S.¹⁾ vardtz ofuer til Arnager rætt S.¹⁾ er mest 8, 7 och 6 Fv., och en goed Distantz ind ad Arnager imellum Refuedtz Ende och Blach; her imellum Refvet och Landet blifuer der 7, 6, 5, 4, Fv. tæt advant och siden mindre ind til Siælleskiæren, som er tæt hos Arnager; det samme ligger ofuen Vandit, och hos den er der dybt 1 Fv. imellum Landet.

De Svendske har gjort stoer Eftertenkning och Umag til at vilde her hafue en Hafn, formedelst efter Øyesynet och denne Afriidtz skulde det vel passe sig; men formedelst at alle Stedtz imellum Refvet och Landet er det saa steningt, saa som det var brolagt, til med er der ochsaa ingen Reyd eller Hafn for en S., SO. och SSO., saa ingen troer nepelig, at der kand verre Hafn.

Betenkning om Hammers Søe kand giøres til Hafn.

Hammers Søe er ved een thou Mosquetskod i Lengde och een i Bredden, med nogle Helder eller store Steene udi. Paa geometrische Maner hafuer icg med goede mathematische Instrumenter observert, at bemelte Hammers Sø er $9^6/_{10}$ Føder Rinske eller $57^6/_{100}$ Sædlandsche Alen høyre end den saltte Søe, och er imellum bæge Søer befunden $202^6/_{10}$ Roeder eller $1215^6/_{10}$ Sædlandtz Alen Sand Grund, huoraf nochsom kand sluttis, at den kand udskiæris til at vorde horizontalig med den saltte Søe, och som bemelte Søe mest ofuer alt er befunden 7 Fv. eller 21 Siædlandtz Alen dyb, och disse $9^6/_{10}$ Rinske Foed eller $57^6/_{100}$ Siædlandtz Alen vorder fraa tagen, daa resterer $15^{24}/_{100}$ eller ner noch $15^{1/4}$ Alen fra Hammers Huus Søes Dybde, daa begge Søer er horizontalig.

Nu schulle der imellum begge Søer grafuis Dybde og Brede, at Skibene kunde ligge inde bag Hammeren; men saa som at Søe Strand Bræden eller Flowermaaled²⁾ er af Steen og Klipper, saa synes umuligt at faa igimen grafuit.

Hermed ender altsaa „Bagge Wandels Bornholmske Lods“. For Fuldstændigheds Skyld medtages ogsaa Jens Sørensens Tillæg:

1) Maa være en Skrivefejl for N. 2) Flodermaalet, o: Flodløje, Søbund.

A^o 1704 ieg self observerit og afpeilet ved
Boringholm.

Rønne. Ved Knuds Kiercke staa 4 høye Aschetræer hos; imelum bege yderste Landpynter W. for Rønne strecher sig Haunen, imelum samme Landodder StO., der paa same Line Skibene ved yderste Bolværch liger i Hafn. Paa Rønne Red ieg satte paa 10 Fv. dyb, grof rød Gruscl. Ellers var alt indbedre Sten Grond og ulige Bond, saa 10 Fv., saa 7 Fv., saa igjen 10 Fv., det saa ofte. Der vi paa yderste Reden laae, hafde vi Knudtz Kierche noget Norden ved Rønne Kierche, det ofuer inderste Schibene, som i Hafnen ved Bolverchiet laae, det in OtN. indadt. Kierchen og Casteltornet ogsaa $\frac{1}{4}$ Mil in StO., som bege liger ungefer 100 Fv. eller 200 Fv. inden om Landpynters Linen. Yderste Reden er et Styche udenfor Landhuchernes Ref, der og lidt inden ved Linen liger Timans Sten med nogle Steene hoos. Fraa inderste Reden til Kiercken ONO., fraa Kastelit til Knuds K. ONO5O.

Yderste Landhucherne. Hasle norde Berghuch her fraa Rønne $\frac{1}{4}$ Mil stif. Fraa Hasle Huchen til Hamerens Bergkant NNO. $\frac{3}{4}$ Mil, fraa Hasle Berg til Rønne Landpynt SSO5S. $\frac{5}{4}$ Mil.

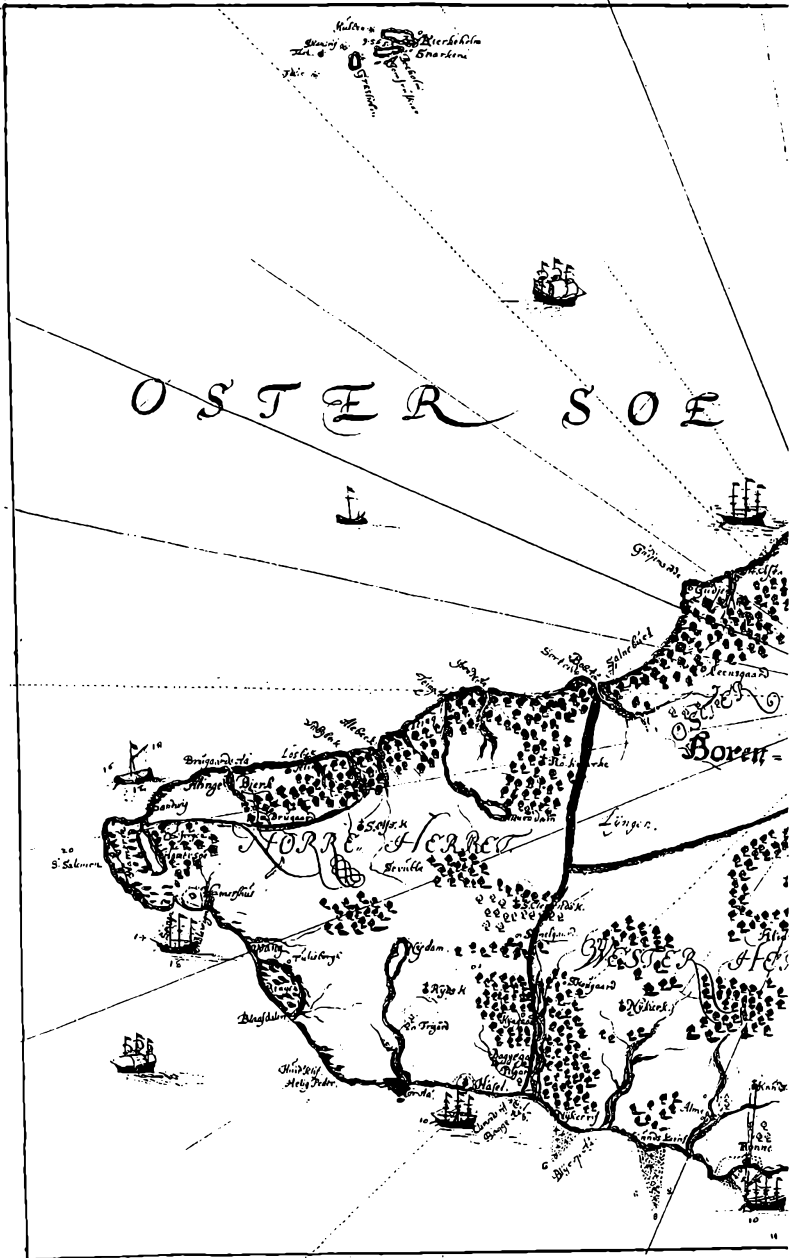
Ny Kierche Ref S. ved Hasle $\frac{1}{4}$ M. ud. Knuds Kierche Ref N. ved Rønne $\frac{1}{8}$ M. ud.

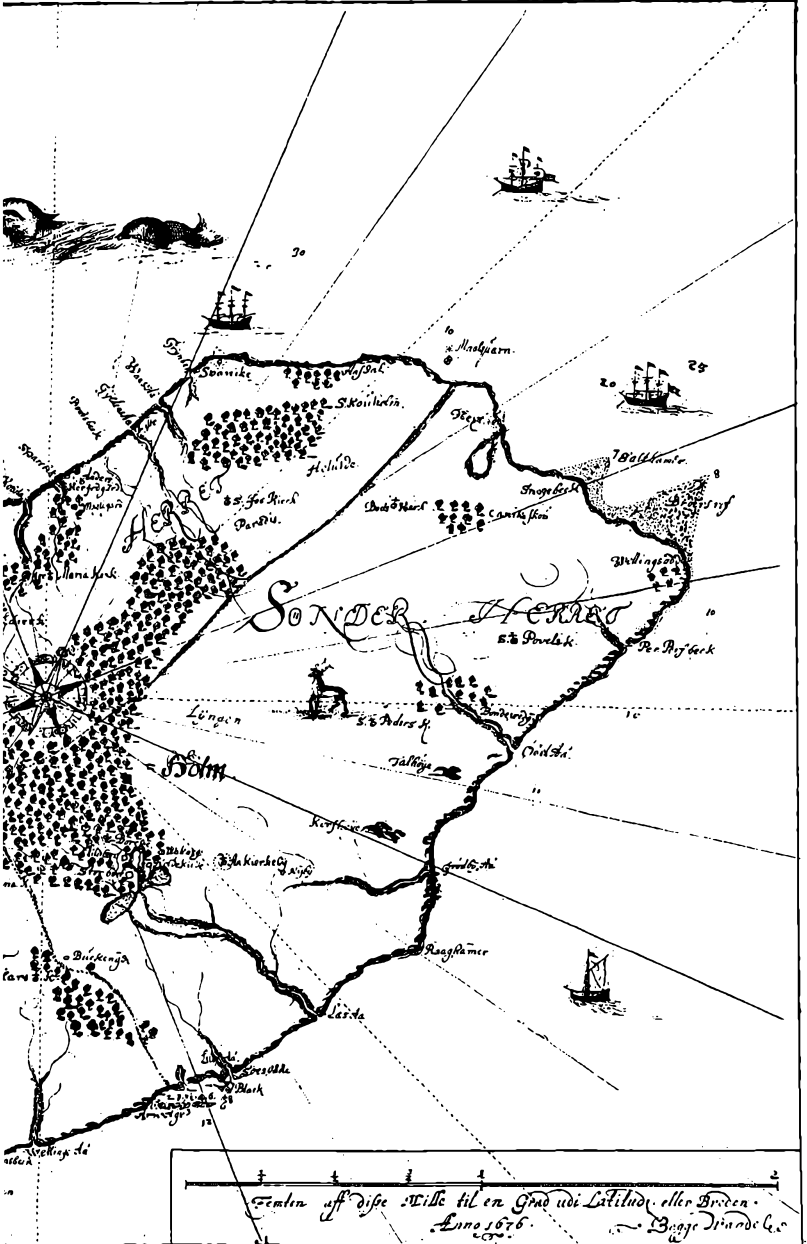
Malquernen er en slett flad Steenflisse Schiær, lidet ofuen Vandet med laft Vand, en Kabel Lengde ner Landet, ligger $\frac{1}{4}$ Mil N. ved Næxe.

Fraa Hammers Huus til Hasle 1 Mil, saa til Rønne 2 Mil, til Arnager 1 Mil, til Broers Ref 2 Mil; fraa Broers Ref Ø. Landtz til Snogebæch $\frac{1}{2}$ Mil, til Nexe $\frac{1}{2}$ Mil, til Suaniche 1 Mil, til Gudhiem 2 Mil; fraa Suaniche til Hammeren regnis inallis 4 Mil.

Rønne Reed fraa Byen ud SW. 8—10—11 Fv. Hasle Reed fraa Byen ud W. 10—12 Fv. Sandvigs Reed imelum Sandvig och Allinge 12—18 Fv., Svaneche Reed ud in Ø. eller OSO. 12—14 Fv. Næxe Reed fraa Byen ud Ø. 10 Fv. Arnagers Hafn . . . I Chrestians Øe inde i Hafnen 8—5—4 Fv.

Broers Reef udskyder in SO., Quægsand Ræfler, $\frac{1}{4}$ Mil Snochebæch Steenref udi in Ø. $\frac{1}{8}$ M.; och Svaneche

VER BORNHOLM (1676).

Facht & Crone Fotollt.

Huch Steenreef lit ud in NO. N. ved Arnager fraa Landhuchen udskyder Steen Reuet in SSO. forbi Arnager, der for Gatted ved Refuet liger en bred Steen, kaldis Blach, under Vandtz; der gaar Hafnen in N. ind. Imellum Arnager og Broers Reef $\frac{1}{2}$ M. ud falder Stenche¹⁾ Steen och maa ey seyles for nær.

Adlers Grund fraa Broers Reef ungefer in W. eller WSW.

Dauidtz Grund er een lang Stenkalle, Torschegrund, siges dyb 10 Fv., strecher sig in NV. och SO. $\frac{1}{4}$ M. lang; den liger imellum Hammers Huus och Zimbres Hafn, dog nest Hammers Huus.

Tattehall liger fraa Christians Øe af in VNV. $\frac{1}{4}$ M. med sine omliggende Steene och Klæper.

Fraa Christians Øe til Broers Reef 5 smaa Mil; til Svaneche StV. siges verre 3 smaa Mil; til Hammers Huus . . .

Kierchholmen lang in N. 370 Fv.; bred 200 Fv. Booholmen N. lang 190 Fv., bred 40 Fv., 96 Fv. Græsholmen in W. lang 110 Fv., bred 150 Fv. Imellum Booholmens N. Ende til Græsholmen VNV. 120 Fv. Der er tre Bomme paa Lengde tuers ofuer Hafnen. Yderst i Gatted imellum Booholm och Kierchholm 46 Fv. bred. Fraa Græsholms W. Ende til Tat in N. 290 Fv. Tat er lang in NO. 60 Fv.

Dybet imellem Græsholmen och Booholmen 10 Fv., imellem Booholmen och Kierchholmen ved Bomen 8—7 Fv., saa indadt: 6 à 4 à 3 Fv. ved Broen; saa S. uden ved Broen: $1\frac{1}{6}$ Fv.; saa imellem de smaa Reef inden ved dem: 4 Fv., saa 3 Fv. Siden tager Dybet [til].

Imellem Kullerne och Kierchholmen 8 à 7 Fv., mens uden omkring Øerne paa alle Sider er hel dybt, nembl. 12, 14, 20, 30 Fv. dyb.

Ieg self afpeylet fraa Suaniche Huch til Chrestiansø NNO5N.; til Gudhiems Huch NV.

Beretning af Styrmand Peter Jansen i kongl. Tieneste, boende i Wide Elifanten i Springgaden: at A^o 1678 in Mayo hand med paa Schibet Printz Jørgen, som stach dyb 23 Foed, under Adm. Jens Rodtsten i stille Labering, godt Vær, tørnidt paa Grond en Gang og slap løs, anden Gang tørnidt och

¹⁾ Der menes vel: enkelte, isolerede Sten.

stod fast, motte læmpe Stycherne och slap løs, kunde se Gron-
den, der laa Mursteen derpaa, det imellum Boringholm och
Jasmunt¹⁾).

II. „Stjernens“ Overvintring 1683—84.

Bagge Wandels Indberetning havde jo egenlig ikke været videre opmuntrende for Regeringen; saa meget var sikkert, at det vilde koste mange Penge at faa indrettet et af de Steder, der kunde være Tale om, til en Havn, som kunde yde Skibene virkelig Sikkerhed. Det var derfor ganske naturligt, at man lod hiele Spørgsmaalet bero, saa længe Krigen varede. Men næppe var Freden sluttet (1679), før Sagen blev genoptaget; Krigen havde jo ikke virkeliggjort de Forhaabninger, man havde knyttet til den, om Tilbageerobring af de table Landsdele, og Spørgsmaalet var altsaa stadig lige brændende. Allerede i 1680 sendtes da Adm. Span og Major Clary over til Ertholmen for at foretage en ny Undersøgelse, og Sagen kom denne Gang saa vidt, at der endnu samme Aar blev givet Ordre til at sætte Arbejdet i Gang. Men derved blev det. Sandsynligvis har man været betænkelig ved at sætte saa store Bekostninger ind paa en saa lille Plet, og man har i alt Fald først villet undersøge grundigt og endeligt endnu en Gang, om der dog ikke var Mulighed for at finde et passende Sted paa selve Bornholm, hvad der af mange Grunde maatte være langt at foretrække. Under disse Overvejelser fæstede Tankerne sig atter mere og mere ved Arnager, og det blev nu besluttet først at underkaste denne Mulighed en sidste grundig Undersøgelse.

Den 8. Oktbr. 1683 afgik da følg. Ordre fra Admiralitetet²⁾:

Saasom H. k. M. allern. haver anbefalet Hr. General Quarter-
mester Hofman at begive sig til Boringholm, der at afdybe og afpæle Havnen Arnak og derover et rigtig Kort forfatte, og han nu til den Ende med Fregatten Flyvende Abe overgaar: Da anbefales hermed Søkapitajnen Bagge Knudsen Busch, at han tillige med Fregatten did overgaar og efter Ankomsten gør bemeldte Hr. Gen. Qvm. Hofman al mulig Hjælp og Assistentz samt fornøden Underretning, hvis hannem bekendt er, til saadant

¹⁾ Det har vel snarest været paa Adler-Grunden (5,9 m). ²⁾ Admir.
Copibog 1683. fol. 262 b.

hans forehavende Ærindes des bedre Fyldestgøtelse, og at H. k. M. ved Hjemkomsten om al Havnens Beskaffenhed kan bekomme fuldkommen Underretning.

Datum Admiraliletet d. 8. Octbr. 1683.

Niels Juel. Chr. Bielcke. H. Span.

Men ikke nok hermed. Man besluttede endog straks paa staaende Fod at lade anstille et praktisk Forsøg med Hensyn til Stedets Brugbarhed som Havn, ganske simpelt ved at lade et af Flaadens Skibe overvintre der. De ad den Vej indvundne meteorologiske og hydrografiske Erfaringer vilde give det sikreste Svar paa de derhen hørende vigtige Spørgsmaal. Til Leder af dette vovelige Eksperiment udsaa man Kapt. N. L. Barfod, som d. 24. Novbr. 1683 fik tilstillet følg. Instruks¹⁾:

Efter H. k. M. allern. Vilje og Befaling og til højstbemeldte H. k. M. Tjeneste beordres hermed Søkapl., ædle Niels Lavritzen Barfod, at saa snart Vind og Vejrlig hannem vil føje, han da paa underhavende Fregatte Stjernen letter Anker, gør Sejl og begiver sig paa Rejsen directe herfra til Borrhholm. Did kommende skal han Fregatten oplægge udi Havnen Årnak og aftakle lade, samt dens Redskab henlægge til god Forvaring paa Landet indtil Foraaret. Selver haver han tillige med Sø-Lieutenanten Lavritz Munch og Folket (som med ham paa Fregatten ordonnes, og han udi Kvartererne kan fordele, saasom han det bedst og gavnligst befinder, at de kan conserveres og blive ved Magt) Vinteren over at holde god Vagt, saaledes at altid enten han selver eller Lieutenanten er om Borde, der flittig at observere:

1. Hvad Vejr og Vind det daglig monne være, og hvis remarquabelt kan forefalde.

2. Naar Vinden er lige ind i Gabet, om Vandet da voxer, og hvor meget, hvad for Styrtning og Rulling af Søen indløber, samt med hvilken Vind der er højest Vand.

3. Om Revene med anden ordinær Storm meget støtter af Søen, om der inde i Havnen er slet Vande eller Rulling, og med hvilken Vind Rullingen gaar stærkest.

4. Og for alting, om det Rev, hvor Stenen kaldet Blak ligger, gør for Havnen megen Beskyt.

5. Om Isen, naar Isgang er, sætter sig udi Havnen eller paa Revene, og om Skibene, som udi Havnen ligger, af Isgang kan have nogen Fare, eller om de der bekvem kan ligge, til at holde Vinterlager.

6. Skal han rigtig afpæle Havnens Dybde overalt, og hvad for Grunde der er rundt omkring.

¹⁾ Admir. Copibog 1683, fol. 309.

7. Haver han sammeledes at lade alpæle og efterse, om det vel skulde kunne gøre nogen Tjeneste til at betage den Rulling, som ved Aabningen kunde indkomme, dersom man for Havnen lod synke 3 à 4 Skiberumme.

Hvilket altsammen, og hvis videre han udi en eller anden Maade kan optænke og forslage til forberørte Havnens Opkomst eller Forbedring, han rigtig skal annotere, og derover saa vel som over alt andet mærkværdigt passerende holde Journal og Bog, til at kunne ved Hjemkomsten derom gøre pertinent og special Rapport.

Op saasom H. k. M. allern. haver befalet, at udi H. k. M. Skove paa Borringholm skal udvises og af Bønderne der paa Landet hugges og til Stranden føres 20 af de allerstørste Aske-træer og lige Antal Almetræer, da haver Kaptajnen ved Ankomsten til Borringholm sig at adressere til Obercommandanten og Amtmanden, velædle og velb. Benedix von Hatten, at af ham efter medgiven Ordre behørig Anstalt til forberørte Træers Udvisning, Hugning og Afkørsel til Landepladsen Arnak sker, ved hvilken Udvisning han selv skal være tilstede og tilse, at H. k. M. udgivne Ordre bliver efterlevet, med de dygtigste og allerstørste Træers Udvisning, samt ordonnere, hvorledes de skal fældes og kappes, nemlig udi runde Blokker, og ikke udi Kløvninger, saa at baade af Stammerne og Grenerne kommer til Nytte alt, livis tjene kan til Blokke-Tømmer. Ligervis haver han at paadrive, at Afkørselen til Stranden uden Forsømmelse bliver fortsat, naar Aarsens Tid det vil tillade, og naar Foraaret ankommer samt sejlbare Vejr vorder, indtage Fregattens fulde Ladning deraf og Hidrejsen befordre til Losning. Udi det øvrige og for alting haver han for Folkenes Conservation og Forplejning uden Klagter at drage tilbørlig Omsorg, bruge god Sømandsskab, og ellers saaledes stedse anstille, som han det agter at forsvare og sig bekendt vil være.

Datum Admiralitetet d. 24. Novbr. 1683.

Niels Juel. Chr. Bielcke. H. Span.

„Stjernen“ afgik fra Kbhvn. d. 30. Novbr. 1683, men mødte straks saa haardt og ugunstigt Vejr, at der hengik hele 14 Dage, før den naaede sit Bestemmelsessted. Og selve Overvintringen blev for Besætningen en saadan Kæde af Møjsommeligheder og Lidelser, at man skulde tro, det havde drejet sig om et Sted i Baffinsbugten eller Sydishavet; og saa endte det endda med, at Skibet forliste. Ganske vist var det ogsaa en exceptionel haard Vinter. „I Begyndelsen af Januar tog Vinteren fat med haard Frost. I Februar var Sundet og Bælterne saaledes tillagt, at man kørte med Slæder derover. Endnu i Marts kørte man over Limfjorden. Man mente, det var den haardeste Vinter siden

1608.¹⁾ Ogsaa i det øvrige Evropa, selv i Italien, følte denne Vinter som usædvanlig stræng.

Det vil derfor formentlig have sin Interesse at stifte nærmere Bekendtskab med Forholdene under „Stjernen“s Overvintring ved Arnager, som jo i sig selv var et enestaaende Eksperiment. Og i den Henseende er vi saa heldig stillet som muligt, idet ikke blot Kapt. Barfods, men ogsaa Lt. Munchs Journal er bevaret (i Rigsarkivet). I det følgende gives derfor et Uddrag af disse, aldeles overvejende dog af sidstnævnte, da den er livligere og mindre stereotyp end Barfods.

Ydermere haves paa Søkortarkivet (Ant. Kort, II, 240) en af Barlod tegnet Kortskitse over Arnager Havn, som maa være afgivet sammen med hans officielle Rapport, og da den har en særlig Interesse netop i Forbindelse med Journalen, meddeles der her en Gengivelse ogsaa deraf²⁾. Ved Hjælp af dette Kort faar man let det fornødne Overblik over den hydrografiske Situation; man ser den langstrakte Bugt mellem Arnager Odde og Sose Odde, og udenfor Bugten det undersøiske Arnager Rev, som fra førstnævnte skyder sig 1 Kvml. ned mod SO., samt det ligeledes undersøiske Rev Blak S. for Sose Odde. Derimod antydes de to „Gab“ paa Revet, som Barfod og Munch kalder Mellemgabet og Lille Gab³⁾, kun ved Lodskudene. Det var her paa Blak og i Sosebugten, at den store svenske Transport af Kapitulanter fra Pommern strandede Natten 4.—5. Dec. 1678, hvorved hened 1800 Mennesker omkom.

Uddrag af Lieutenant L. Munchs Journal.

Fredagen d. 14. Dec. . . . „Gik vi til Ankers paa 3½ F. Vand, hvid Sand og store Stene iblandt, og havde Arnager Huk NNV. fra os og Sælstenen⁴⁾ NVtV. fra os, og havde vi Pyn-ten af Revet fra os S. og StO. og Blak SOTO. fra os, og

1) C. J. H. Speersneider: Om Isforholdene i danske Farvande. 1915. (Met. Inst. Publ. Nr. 2). 2) Da Gengivelsen er saa stærkt formindsket (til c. 1/3 af Originalen), er en Del af Paaskrifterne blevet helt eller delvis ulæselige. Iøvrigt lægge man Mærke til, at Mileskalaen, efter hvilken Grundene i Søen mod V. er aflagt, er med Vilje gjort for lille i Forhold til Favnemaalet, der gælder for selve Havnen. At Kortet er af Barfod, staar udtrykkelig angivet paa Bagsiden. 3) Svarende til nuv. „Store Gab“ og „Mellemgab“. 4) Staves afvekslende „Sæst.“, „Sælst.“, „Sældst“, „Sælst.“ o. s. v.

Mølledalens OTS. og OSO. fra os. Og straks begyndte vi at aftakle, slog vores Sejl fra og strøg vores Stænger og Rær.“

Løverdagen d. 15. Dec. „Udi Dagvagten Vinden VNV. med temmelig Kulte og Solskin. Udi Form. Vagten Vinden NV. Taklede vi rent af, lod vi skrænse vores Tove med alt det gamle løbende Redskab, saa meget som vi havde nyt at skære i Stedet igen, og fortøjede vi for en SO., hvilken her er en aaben Vind, og der vi vandt stiv igen, stod vores Tover i Hold om store Stene, saa at vi havde stor Umage dermed. Udi Efterm. Vagten Vinden VNV. med en halv Storm, gik her stor Dønning af en SV. Udi Platfoden Vinden al ens, udi første Vagt Vinden SV. med Regn og Slud og en stiv Kulte, i Hundevagten lige ens. Brød stærkt paa Revet, begyndte Fregatten stærkt at slingre, det ene Borde op og det andet nede.“

Søndagen d. 16. Dec. . . . „Om Aftenen løb Vinden til en SSO. med Storm, gik her temmelig hul Sø, thi gjorde vi vores Pligtanker klart til at lade falde. Slingrede Fregatten gruelig stærkt, saa at Raaholtet laa undertiden under Vandet. Om Natten Vinden SO. med en Himmelstorm med Sne og Slud, gik her temmelig stor Sø, og var ingen Beskyt i nogen Maade. I Hundevagten begyndte det saa haardt at kule af en SO., saa at vores Pligtanker maatte i Grund, og brød det overalt i den hele Havn.“

Mandagen d. 17. Dec. „Vinden S. med Sne og Slud og en stiv Kuling, gik her stor Rulling af en SO., brød det stærkt paa Revet og Blak. Om Formiddagen løb Vinden til en SV. med eu heller Kulte, brød det stærkt paa Revet, gik her en Kobbelsø, saa at Fregatten stærkt slingrede. Mod Aftenen løb Vinden til V. med en stærk Storm og Snefog og lægt Vande, brød stærkt paa Revet, og gik her Rulling af en SV. Om Natten maatte vi fire bort, og var Vinden og Vejret ens.“

Tirsdagen d. 18. Dec. „Vinden VNV. med en heller Kulte og Snefog, gik her Rulling af V., slingrede Fregatten hel stærkt. Om Middagen løb Vinden til en NV. med stiv Kuling, gik Dønning af en V.; Norden Strøm, som skar over Revet oppe imod Landet. Var temmelig højt Vande, og gik her hel krap Vande, som kobledes imod hinanden. Om Natten i den første Vagt Vinden NNV., med smukt Vejr, udi Hundevagten Vinden NNO., alt med Stille og skarp Frost.“

Onsdagen d. 19. Dec. „Vinden NNO. med Stille og klar Solskin; N. Strøm, som skar over Revet oppe imod Landet; højt

Vande, saa det stod næsten over Seldstenen; gik her nogen Rulling af en V. Om Form. var det hel smukt Vejr og stærk Frost; var vi ude at pæle og lodde her i denne Havn, og befandt vi, at imellem Blakken og Pynten af Revet er et stort Stykke Vejs, og er dybt: 4, 5, $5\frac{1}{2}$, 6, $6\frac{1}{2}$, 5 Fv. og er alt stenigt, med flade hvide Kalksten; langs Farvandet er 6, 5, 3, 5, 5, $4\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$, 3 Fv., alt med Sten, dog Sand iblandt, og somme Steds store Sten iblandt, saa at det hele Farvand er stenigt, uden alene for Mølle dalen er en Flekke af 70 à 80 Fv., der er fin Sand, og er derpaa dybt 3 og 4 Fv., dog straks derhos Sten igen. Hvor paa vi straks foer om Borde og halede under vores Tover, og befandt, at de var helt spoleret; thi lettede vi vores Bagbords Anker, som stod ad den V. Val, eller mod Revet, og lod bedre sakke mod den Ø. Val, og lod det saa falde igen. Om Natten blæste det en Himmelstorm af en VNV. med Hagl og Sne, udi Hundevagten bedavet Vejret noget."

Torsdagen d. 20. Dec. „Vinden NV. med en stiv Kuling og klart Sol skin; N. Strøm, som skar over Revet, højt Vande. Om Efterm. Vinden ens og en klingende Frost; gik her Rulling af en Vesten. Førte vi vores Sejl i Land og hængte dem paa Nylarsker Kirkeloft, eftersom de vare vaade. Om Natten Vinden paa NV. med godt Vejr og stærk Frost; slingrede Fregatten noget."

24. Dec. „Vinden VNV. med en stiv Kuling, klart Sol skin og stærk Frost. N. Strøm og højt Vande. Om Middag løb Vinden til en NV. med en heller Kulte og Frost. Om Natten Vinden V. med en Storm, brød stærkt paa Revet, gik Rulling af SV. og slingrede Fregatten saa stærkt, saa at vi tænkte, hun skulde have slingret i Grund, saa at Vandet løb den ene Side ind og den anden Side ud igen, og kunde ingen Mennesker staa paa Dækket."

1. og 2. Juledag . . . „gruelig stærk Frost“ og „bitterlig Frost og Kulde."

27. Dec. „Tredje Juledag. Vinden SSO. med en Storm og hul Sø og en stærk Frost og gruelig Kulde. Ved Middag løb Vinden til en SO. med et grunt Guds Vejr, saa at vi laa for 3 Ankere, og var det saadan en Frost, saa at alt Vand, som kom over, var straks Is, og maatte vi continuerlig hugge Isen fra os, for at vi ikke skulde blive forfyldt. Brændte det overalt udi Havnen, saa her var ingen Beskyt i det allerringeste, og

maatte vores Folk staa den hele Dag med Økserne udi Haanden til at hugge Isen fra os; thi hun var over 1 Fod forlastig af Is. Udi Efterm. Vagten Vinden SSO. alt med et haardt Vejr, S. Strøm og lægt Vande. Kom her en Parti Iskras ind udi Havnen og drev al udi Hukken ved Sellestenen. Om Natten bedaget Vejret noget, dog med en gruelig Frost, saa at vi continuerlig maatte hugge Isen fra os. I Hundevagten gik vores Slup i Grund, formedelst at Isen tyngede den under, og blev liggendes udi Baadsløberen."

28. Dec. „Vinden SSO. med en laber Kuling og stærk Snefog, lægt Vande, frøs det bitterlig haardt, drev her megen Krogis og Sne ind udi Hukken af Havnen, saa at man ikke kunde se Vand fra Seldstenen og ind ad Landet. I Form. Vagten Vinden ens med lægt Vande, frøs bitterlig haardt, saa at hvad Vand, som over kom, var straks Is, og maatte continuerlig hugge Isen fra os, at vi ikke skulde blive forfyldt med Is. Gjorde vi vores bedste at ville have Sluppen op i Skibet; mens der vi havde Taklerne derudi, gik Bolterne itu, som sad i Stævnerne, desligeste og Forstævnen, saa at vi maatte lade den drive agter igen udi Baadsløberen, thi den var forfyldt med Is og Sne. I Efterm. Vagten Vinden ens med haardt Vejr, drev en hel Hob Is inden Revet og stoppede til, saa at ingen kunde komme til os, og ikke heller kunde vi komme i Land, om det havde gældt vores Liv. I Platfoden Vinden OSO. med en heller Kulte og gruelig Frost. Vi maatte ideligen hugge Isen fra os. Udi første og Hundevagten Vinden al ens med en stærk Frost og Kulde, drev med Kraset bort VNV. over Revet ad Søen, og bedret Vejret noget."

29. Dec. „Vinden i Dagvagten Ø. med smukt Vejr og en klingende Frost. Gik Rulling langs Landet, og drev Isen og Sneen mest bort igen. Om Form. Vinden ens med en klingende Frost, fik vi 2de Fiskerjoller til at bugserer vores Slup i Land og fik den straks op paa Stranden, og var Forstævnen og Hakkebrætlet itu og Roret og alle Tofterne borte; koin straks vores Tømmermand i Land at forse [ɔ: efterse] den igen, og hug vi en liden Eg oppe i Skoven til Knæer og Indholter til den. Udi Efterm. Vagten Vinden ONO. med haardt Vejr og højt Vande og et stærkt Snefog; om Natten Vinden ens med Frost og Kulde, bedaget Vejret igen."

30. Dec. „I Dagvagten Vinden NO. med Bygevejr og Sne-

fog. N. Strøm, haard Frost, højt Vande. I Form. Vagten Vinden lige ens, med en flyvende Storm og højt Vande. Mod Aftencn en gruelig Himmelstorm af en NO. med Frost og Kulde, maatte Pligtankeret i Grund, og maatte vi hugge og bryde det fra Boven, før end det vilde falde. Maatte vi continuerlig hugge Isen fra os. Gjorde Kaptajnen Anstalt hos Amtskriveren om Forfriskning og Brændevad for Folket, eftersom de maa altid blive om Borde, om Skibet skulde conserveres, til at ise og hugge Isen fra os, og tilmed at de altid maatte gaa mest vaade og forfrosne. Om Natten bedret Vejret noget, med N. Strøm og stærk Frost og Kulde."

31. Dec. „I Dagvagten Vinden NO. med smukt Vejr, N. Strøm og højt Vande; om Formiddagen Vinden ens med klart Solskin og Frost. Vandt vi vores Bagbords Tov ind og befandt, at det stod i Hold om nogle store Stene, og var det temmelig skafilet, saa det er Jammer, at vores skønne Tover bliver saa bedærvet paa denne stenige Bund. Om Efterm. Vinden ens med Stille og højt Vande; udi Platfoden Vinden NO. med Stille og højt Vande og en stærk Frost; udi første og Hundevagten Vinden og Vejret ens, med en stærk Frost og gruelig Kulde, saa at et Menneske fryser halv stiv, maatte vi hugge Isen fra os."

Tirsdag d. 1. Jan. 1684. Nytaarsdag. „Gud give os et lyk-saligt Nytaar! I Dagvagten Vinden N. med Stille og stærk Frost, N. Strøm, højt Vande. Udi Form. Vagten Vinden lige ens, med stærk Frost. Vandt vi vores Styrbords Tover ind og befandt, at Skrænsningen, som var om hele Tovet, var helt afskafilet og Tovet noget anrørt."

3. Jan. . . . „Rejste Kaptajnen ad Skoven at udvise 20 Aske og 20 Alm efter de højædelige Herrers respektive medgivne Ordre . . . Slingrede Fregatten meget stærkt, at Raaholtet laa under Vandet; frøs det bitterlig haardt."

6. Jan. „Helligtrekongers Dag. I Dagvagten Vinden N. med stille og klart Solskin, højt Vande og stærk Frost. Udi Form. Vagten Vinden lige ens; vandt vi ind paa begge vores Tover, og stod de begge i Hold om store Stene, og var da temmelig skafilet. Om Efterm. Vinden NNO. med Stille og Frost. Samme Tid saa vi en Sejlere i Søen og gik om det Ost."

8. Dec. . . . „Fik vi et lidet Nød til Forfriskning for vores Folk fra Amtskriveren og blev straks slagtet."

10. Decbr. „I Dagvagten Vinden SO. med Stille, gik en S.

Strøm, var det klart Solskin. Var en Hob Krasis udi Havnen, og drev det over Revet V. ad Søen. I Form. Vagten Vinden ONO., alt med Stille, og undertiden OSO. med en labret Kulte og helt klart Vejr. Thi tog jeg Styrmanden til mig og tog ud at pejle overalt udi Havnen inden Revet, og vilde se, hvad Grund der var, eftersom det var et klart Vejr, og vi kunde se Bunden helt klarlig overalt. Da haver vi befundet, langs Revet ere tvende Gab, det ene kaldes Lille Gab, derpaa er 8 à 9 Fod, og straks derhos grundigt; det andet kaldes Mellemgab, er paa 15 Fod Vand og 18 Fod. Imellem Pynten af Revet og hen til Blak er dybt 4, 5, 6, 6, 5, 4 Fv., overalt stenigt og flade hvide Stene og somme Steds lidet Græsbund iblandt. Paa Blakken er det grundeste 9 Fod Vand, derhos en spids Sten, som en Jærnvægge [3: Kile], derpaa er ikkun 7 Fod Vand. Imellem Blakken og Landet er dybt 3, 4, 5, 3, 2 Fv., store Stene og meget ueffen Grund. Langs Farvandet er dybt 6, 5, 4, 3, 3½ Fv. Vand, og befandt vi midt udi Farvandet lige ud for Mølle dalen en stor Stenrøs med hele svare Stene, derpaa er dybt 3 Fv., og rundt omkring 5 Fv. Nok paa et Kables Længde derfra ligger en stor Sten paa 3 Fv. dybt, og rundt omkring er 4½ Fv. dybt. Ellers langs Farvandet op og neder befandt vi stenigt overalt udi Havnen med store Stene iblandt, og havde vi ikke funden nogen bedre Plads udi den hele Havn end der, hvor vi ligger med Skibet, og er der og stenigt med store Stene iblandt og hel fin Sand. Til Middag spiste vores Folk frisk Kød. Kom Kaptajnen hjem igen, og drog jeg ad Skoven igen.“ . . .

13. Jan. („Efter Kaptajnens Journal.“) „Maatte continuerlig hugge Isen fra os. Var ganske Hukken opfyldt med Krogis inden for Skibet. Til Middag spiste vores Folk fersk Kød . . . I Platfoden Vinden SO. med en heller Kulte, begyndte Isen at drive ind udi Hukken af Havnen igen. Udi første Vagt Vinden alt lige ens, drev der en hel Hob Is ind udi Havnen. I Hundevagten Vinden OSO. med temmelig Kuling og S. Strøm, kom her megen Krogis og satte sig uden Revet, saa vi havde vel Is over 2 Kables Længder S. fra Skibet. Var det en gruelig Frost og Kulde.“

14. Jan. . . . „Var Havnen tilstoppet af Krogis overalt ud til Sose Odden; om Efterm. Vinden ONO., drev Isen bort S. for Skibet; i Platfoden Vinden SO. med temmelig Kuling, drev meget Is ind udi Havnen.“

Saaledes bliver det ved Dag for Dag; det fryser meget haardt, daglig maa de hugge Isen fra sig: Ismasser sætter ind og gaar til Søs igen, jævnlig maa de isc omkring Skibet. D. 18. Jan. kommer Løjtnant Munch tilbage og melder, at Tømmeret er hugget og bragt ud til Rønne. Sluppen, der nu var sat i Stand, blev taget om Bord, „paa det den ikke skulde synke af Is“. D. 20. Jan. „bundfrøs alt som var i Skibet, baade af Øl og Vand, saa at vi maatte hugge det ud og sætte det til Ilden, førend man kunde drikke og bruge det“. Store kvartertykke Isflager drev til Søs. Den næste Dag var Isen 9 Tommer tyk rundt om Skibet, og det laa som det var fuldt lastet, „al ligevel at vi continuerlig huggede Isen fra os, og vare vore Tover saa tykke frøse med Is som en Karl er tyk udi Livet, og det saa vidt som vi kunde under i Vandet se.“ D. 24. Jan. . . . „kan vores Folk aldrig have tørre Klæder paa sig, for den idelige Isning.“ 28. Jan. . . . „Vinden NV, stiv Kulte, N. Strøm, drev Isen ud af Hukken, og drev en Parti os forbi, og kom os noget for Boven, og tænkte vi ikke andet, end at det havde taget os med ad Søen, thi vores Anker gik med, saa at vi maatte med alle Mand ud paa Isen at hugge det itu, saa at det drev os forbi. Var det en gruelig Kulde og Frost, saa at vi frøs halv stive.“

29. Jan. „I Dagvagten Vinden N. med klart Vejr og en klingende Frost og Kulde, N. Strøm, højt Vande. Kunde man gaa ud paa Isen til Siellestenen. I Form. Vagten Vinden NO. med Stille, klart Solskin og stærk Frost. Saa vi megen Drivis udi Søen, som store høje Bjerge og hele Ejlænder havde drevet, og kunde vi intet Steds se aabent Vand i Søen. Resolverede Kap-tajnen at hale bedre ind udi Havnen imod Siellestenen, til at conservere Skibet for Drivis. Hvorfore vi tog alle Arnagers Fiskere til Hjælp at forhale Skibet. Og der vi vandt ind paa vores Tover, befandt vi, at det Tov, som stod ad Søen, var ganske til Strænger afskafilet, og det paa 2de Steder, saa at man det ikke kunde bruge, førend det blev splædet igen, og det var umuligt udi saadan en Frost og Kulde, thi det var saa stift som helt Træ, hvorfore vi maatte endevende det. Det andet Tov, som stod mod Landet, var en Tat enest afskafilet, og stod de begge to i Hold om store Stene, saa at vi havde en stor Besværlighed, før-end vi fik dem klar igen. Udi Efterm. Vagten var Vinden NNO. med Stille og en klingende Frost og Kulde, førte vi vores svæ-

reste Anker ud mod Revet paa 13 Fod, og det andet mod den østre Val paa 15 Fod Vand, og stak vi vores Bover [Bøjer] af, paa det at naar Isen kom, den da ikke skulde lette vore Ankere. I Platfoden Vinden NNO. med Stille, frøs meget haardt; i første Vagt Vinden N. med Stille med Frost og Kuld; udi Hundevagten Vinden lige ens, N. Strøm, stærk Frost og grueligen Kulde; kom her en Hoben Is og satte sig et Stykke ude paa Revet, noget forbi Sielestenen, og kom os nogle Stykker for Boven og skulde have gjort os Skade, hvorefter vi maatte ud paa Isen og continuerlig hugge og bryde derpaa, til det gik i Stykker.“

30. Jan. „Udi Efterm. Vagten Vinden VNV. med en Storm, Frost og Kulde, kom her en Hoben Is ind udi Havnen over Revet og skød sig da saa op paa Revet. I Platfoden Vinden VSV. med haardt Vejr og Snefog, skød Isen alt op i Havnen, vel 3 Lag tyk paa hinanden, saa at hun stod her somme Steds midt udi Havnen som smaa Bjerger, thi Isen stod i Grund; saa til al vores Lykke at vi forhalede med Skibet; thi dersom vi ikke havde forhalet, eller og Vinden havde saa vel om Dagen kommen af en sydlig Kant som af en nordlig Kant, da havde hun [ø: Skibet] alt været borte og forloren. Og det staar endnu i Guds Haand, om hun slipper eller ej, thi her ser ikkun slet ud for os med Is. I første Vagten Vinden SV., stoppet Isen alt til herinde udi Havnen. I Hundevagten Vinden alt ens; der Havnen var fuld, skød Isen sig op paa Revet og stod som høje Bjerger rundt omkring os, saa vi ligger nu i Isen vel fast. Dog mod Dag kom os nok et Stykke for Boven, saa at vores Ankere gik med, og maatte vi med alle Mand ind paa Isen at hugge og arbejde det i Stykker, og det var det sidste, thi da var Havnen helt fuld.“

31. Jan. „Udi Dagvagten Vinden SV. med betrukken Luft og Stille, stærk Frost og Kulde. Var den hele Havn tilstoppet med Is, og laa saa højt som store Bjerger baade paa Blakken og Revet og kunde vi ikke se aaben Vand udi Søen . . . Var Isen saa stærk, at vi kunde baade gaa til og fra Skibet i Land . . . førte vi et Stykke gammel Fortøjetov i Land og gjorde det fast om en Sten ved den øster Val, som kaldes Vældekildesten¹⁾, og gjorde der en af vores allerbedste Kabeltover fast paa, for en NO. Vind, om den kom hastig med højt Vande, som var

¹⁾ midtvejs mellem Arnager Odde og Mølleøden, se Barfods Kort.

at befrygte, at Isen skulde sætte os ned paa Revet, om saa skete, at vi straks kunde hale os ind mod Landet, og at Isen os da ingen Skade kunde gøre, eftersom vi continuerlig vækker [ɔ: hugger Vaager] for vores Tover og Kabeltover og om Skibet. I Efterm. Vagten Vinden SV. med en Himmelstorm og Snefog og stærk Frost.“

5. Febr. „I Dagvagten Vinden VSV. med Stille, frøs det hel haardt, saa at vi kunde continuerlig gaa til Skibet. Kunde vi intet aaben Vand se udi Søen. Udi Form. Vagten Vinden SSO. og SO. med labret Kulde, stærk Frost og klart Solskin. I Efterm. Vagten Vinden SO. med klart Vejr og stærk Frost. Pejlede vi et Stenbjerg, kaldet Bakken¹⁾, fra Arnager Huk af in SSV. fra os, omtrent 2¹/₄ Mil i Søen. Isen havde skudt sig derpaa og stod i Grund, og syntes som om det var et stort Ejlant. Fiskere her paa Steden berettet, at den Grund eller Stenbjerg er lang omtr. 700 Fv. og udi Bredden 300 à 400 Fv., og er der ikkun 4, 3¹/₂, 3 Fv. dybt, og skal der ligge forfærdelig svare store Stene paa. Den skal være stejl paa begge Sider, mens paa begge Enderne er afgaaende Grund. De plejer at fiske derpaa, og det strækker sig NV. og SO. udi Længden.“

9. Febr. „I Dagvagten Vinden NO. med stiv Kuling og Snefog og Frost. Var al Isen borte af den V. og SV. Kant, og stod al den bortdrevne Is paa Bakken; thi Iset stod saa højt derpaa som Ejlant Møen, saa havde det skødt sig op paa hinanden.“

12. Febr. . . . „Var vi oppe udi Kongens Skov og hug 2 gamle Ege til Brænde for Skibet, thi vores Brænde var alt opbrændt, eftersom vi maa brænde baade Nat og Dag, formedelst at Folkene kan tørre deres Klæder; thi de ere altid vaade, formedelst den idelig Isen om Skibet.“

13. og 14. Febr.: Regn og Tøvejr. 13.—23. Febr.: Afvekslende Frost og Tø, Regn, Slud og Taage. „Fik vi en Bødker om Borde fra Rønne, som skulde gøre os 7 Tøndebøjer til at lægge her paa Revet og paa Blak.“

1. Marts. „I Dagvagten Vinden OSO. med en flyvende Storm og klart Solskin og stærk Frost. Drev megen Is NV. paa, mens paa Bakken stod det nok [ɔ: endnu] lige højt. Om Efterm. Vinden og Vejret alt ens; fik vores Bødker afbestilt og drog hjem igen. I første Vagt Vinden OSO. med en Himmelstorm og et

¹⁾ Bakkegrunden, 4¹/₂ Kvml. fra Arnager, 5,3 m·Vand.

grueligt svart Guds Vejr med Snefog og en stærk Frost. Udi Hundevagten Vinden og Vejret alt ens, med en stærk Frost og ulidelig Kulde."

8. Marts. „I Dagvagten Vinden ONO. med en Storm, betrukken Luft og stærk Frost. Begyndte Isen at drive uden for Revet V. ad Søen, mens paa Bakken stod det nok lige højt. Udi Form. Vagten Vinden og Vejret alt ens, iste vores Folk rundt om Skibet og for vores Tover og vores Krydsvaager, thi de vare alle tilfrosne, og maatte vi endelig holde disse Vaager aabne, paa det at naar den Is gik bort, som laa inden for os, den da kunde være skilt ad og ikke gøre os Skade."

10. Marts. „ . . . Begyndte Isen stærkt at gaa bort uden for Revet."

11. Marts. „Udi Dagvagten Vinden VtS. med en labret Kulde og stærk Frost. Om Form. Vinden SV. med Stille, begyndte det at muskregne [ɔ: smaaregne], og iste vi om Skibet og i alle vores Vaager. Om Efterm. Vinden ens med stiv Kulde og mistigt. Udi første Vagten Vinden SSV., med en Storm og stærk Frost; udi Hundevagten Vinden ens med en stærk Frost og Kulde."

12. Marts. „Udi Dagvagten Vinden SV. med en heller Kulde, tyk Luft og Frost med Kulde. Om Form. Vinden SVtV. med en temmelig Kulde; lindrede det noget udi Vejret; begyndte Isen at komme igen, som gik bort med NO. og Ostlig Vind, dog ikke saa meget, som drev bort. Paa Bakken stod Isen nok vel fast, dog kunde man se, den begyndte noget at mindres. Udi Efterm. Vagten Vinden S. alt med labret Kulde og betrukken Luft, begyndte det at fryse igen. Udi første Vagt Vinden SO. med Stille og Frost, udi Hundevagten Vinden Ø. med Stille og Frost."

13. Marts. „I Dagvagten Vinden NO. med Stille, betrukken Luft og stærk Frost. I Form. Vagten Vinden Ø. med Stille, lindrede det noget udi Vejret, iste om Skibet og for vores Tover. Om Efterm. Vinden ens med labret Kulde, frøs det igen. Udi første Vagten Vinden OtN. med en stiv Kulde, begyndte det at muskregne. Udi Hundevagten Vinden OtN. og NNO. med en gruelig Himmelstorm og Guds Vejr med Regn og Slud og et grueligt Mørke, saa man kunde ikke se det allerringeste. 4 Glas ude udi samme Vagt brød al Isen løs paa Sues Odde og fra Mølledalene og kom os ned for Boven med saadan en Fart, saa at der hjalp hverken Kabeltov, som stod paa Landet fast,

ikke heller kunde man faa Tid til at hale sig ind ved Kabeltove, for Isen kom saa gruelig haardt ansættende, og tilmed saadan en Mørke og Storm, saa at man hverken kunde se eller høre hinanden, og brast vores Ankertov og Strop, som stod mod den Oster Val, og skød straks alle vores Vaager tilsammen, og lod vi straks vort Pligtanker falde, og var det med stor Besværlighed, at vi fik det igennem Isen, thi Isen stod over Gallionen hen. Dog det hjalp intet, thi Isen knuste hende [ø: Skibet] i Stykker under ved Kølen, og løb den straks fuld af Vand, og førte Isen hende over Revet paa 6 à 7 Fod Vand noget S. for Sielestenen, og slæbte hun tvende svare Ankere med sig. Paa Revet kaste Isen hende helt om paa Siden, saaledes at Raaholtet laa neder i Vandet, ligesom hun straks skulde have kængret; dog retted hun sig straks igen og sank paa Revet paa 9 Fod Vand og blev der staaendes¹⁾; ellers havde der aldrig kommen et levendes Øje derfra; thi havde hun kommet $\frac{1}{2}$ Skibslængde bedre over Revet, da havde Isen taget hende med ad Søen med Folk og alt. Sluppen, som laa ved Landet i Vaagen paa 3 Fod Vand, havde Isen skødt saaledes op, at den stod oven paa Isen, der Vaagerne gik tilsammen. Mod Dag, saa snart som Skibet var borte, begyndte Vinden og Vejret lidet at bedage."

14. Marts. „I Dagvagten Vinden ONO. med en flyvende Storm, betrukken Luft og stærk Regn og højt Vande. Var mest al Isen borte her udi Havnen, dog kom og nok nogle Stykker for Boven, saa at Skibet rystede derved, og tænkte vi ikke andet, end at det skulde straks tage os med sig ad Søen. Det er stor Under, hvorledes Skibet er kommet over det tørre Rev paa 6 à 7 Fod Vand, desligeste og Isen, eftersom den var saa tyk; thi der gik hele store Isbjerge over Revet paa det Sted, som ikkun var 2 à 3 og 4 à 5 Fod Vand. Straks det var Dag, gjorde vi vores Bedste at bjerge vores Sejl og Redskab, som vi noget tilforn havde faaet om Borde, og førte vi det i Land i Byfogdens Hus, og satte vi tvende af vores Folk Vagt derved. Om Efterm. løb Vinden til en Osten med en Himmelstorm og gruelig Regn, og maatte vi forlade Skibet; thi kunde vi intet udrette formedelst det haarde Vejr og den gruelige Brænding, her gik paa Revet, og den Styrtesø ved Skibet. Om Natten Vinden alt ens med en Storm og stærk Nattefrost.“

¹⁾ Paa Barfods Kort ses Vraget indtegnet tæt ved „Seesten“.

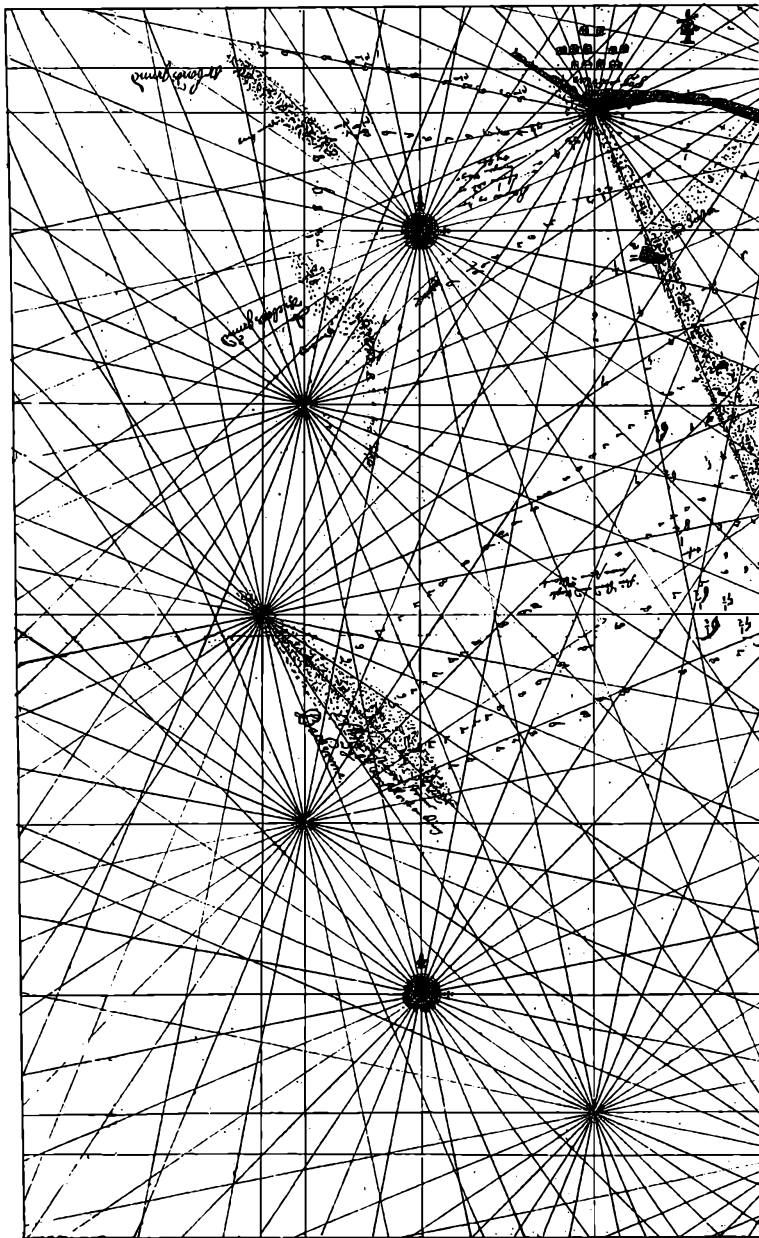
15. Marts. Man bjærger Stykker og Rapperter og alt staaende Redskab af Vanter og Slag, ligesaa en Del løbende Redskab.

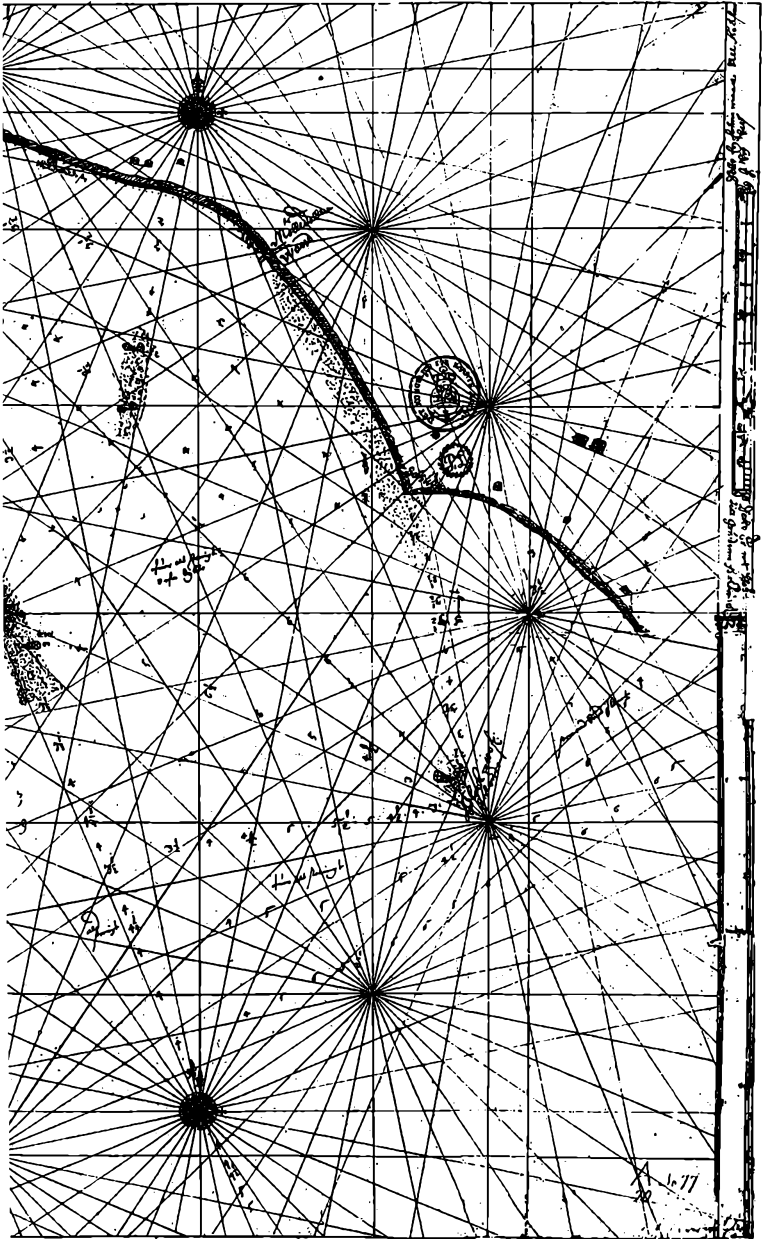
16. Marts bjærges en Del af Provianten: Smør, Flæsk og Fisk, men Brød, Ærter og Gryn var ganske bedærvet. Endvidere Mastler, Stænger, Bovspryd, Kabeltove, Ankere, alt muligt Jærnbeslag og Bolte.

18. Marts. . . . „Om Natten Vinden paa en SV. med et Guds Vejr, med Storm og Snefog, blev Havnen ganske opfyldt med Is, saa at dersom Skibet ikke havde været borte tilforn, da havde det været nu umuligt at redde hende, thi Isen kom igen med lige saadan en Fart, som den gik bort, saa er her ikkun slet Vinterhavn til at bjærge noget Skib, naar her gaar Is.“

I de følgende Uger foretages Opmaalinger og Undersøgelser dels i Havnen og paa Revet, og dels paa Bakken og andre Grunde udenfor.

25. Marts [efter Barfods Journal], „som var Vor Frue Dag [o: Marie Bebudelsesdag], Vinden VNV. med klart Vejr og Solskin, drog vi ud og glæded [o: kiggede] gennem Vandet efter Bunden og maalte Dybet overalt udi Havnen fra Arnager Huk af og ud til Blak Drog vi ud til Grunden Bakkerne og maalte Dybet Ret paa Bakkerne havde vi ikkun $3\frac{1}{2}$ à 4 og $4\frac{1}{2}$ Fv., mens kunde intet ret vel komme til Grundene for de store Isbjerge, som stod derpaa. Rundt om Bjergene havde vi 5 à $5\frac{1}{2}$ à 4 à $3\frac{1}{2}$ Fv.; Isbjergene er udi Højde 8 Fv. Samme Tid pejlede vi Rønne Kirke fra os ret Norden, og Arnager Huk NNO. fra os, og Snogebæks Odde eller Brouers Rev ret i Øster fra os. Begyndte at kule op og med Taage, maatte drage tilbage igen Folkene her ved Steden beretter os som i Nat imellem ungefer Kl. 12 og 1, som var vor Frue Nat, da haver de hørt mangfoldig Vogne havde kørt op og fra Arnager og neer igen, og haver de hørt, at ligesom de havde taget Læs og paa, og naar som helst de kom til Stenbjerget, da holdt de stille, og det kraste og braste, ligesom de havde brødet med store Stænger og Bjælker paa Stenbjergene, og naar de kom tilbage igen, da kørte de meget fast, og naar de kørte neer ad Stranden, da ikkun langsom, ligesom de havde svar Læs og paa, og Vognene tudede, ligesom de ikke var smurt, og havde de set en Lygte med Lys udi oppe paa Bakken lige ud, der som Skibet staar. Nok beretter de, at de haver hørt en gruelig Susen udi Luften ligesom en Vind kule eller en Sværm med Fugle, og derpaa laver de

ER ARNAGER BUGT (1684).

hørt 3 svare Kanonskud ret i Norden, og straks derefter haver de hørt et svart Kanonskud igen, og haver de hørt megen Plasken udi Stranden og paa Fregatten, ligesom der havde været 100 Mand derpaa at arbejde med Huggen og Banken. Og dette haver vi hørt af mange Personer, og alt kommer deres Tale overeet; dog man kan tro deraf, saa meget man vil¹⁾.”

27. Marts. „Skærtorsdag. Vinden NNV. med laber Kuling og klart Solskin. Stod Isen endnu paa Bakken. Om Morgenen foer vi ud for at pejle og observere Grunden udi Havnen; da haver vi befunden samme Tid tvende Stenklipper midt ude i Farvandet, den ene paa 9 Fod, den anden paa 13 à 14 Fod, og straks igen 3 og $3\frac{1}{2}$ Fv. . . . Mellem Blak og Mølle dalen langs hen laa fuldt med Is, som var kommen ind og stod somme Steds i Grund og stod vel 4 Fv. over Vandet.“

29. Marts. . . . „Drog vi ud og maalte Revet, baade hvor langt det er og hvor dybt der er derpaa; da haver vi befunden, at Revet fra Arnager Huk og til Pynten af Revet paa 3 Fv. er langt 1040 Fv. omtrent, og strækker sig OSO. ud i Søen, og er der dybt først fra Arnager og til der som Skibet staar paa Revet: 2, 4, 2, 6, 7, 8 Fod; Skibet staar ret i Lille Gabet paa 9 Fod Vand; derfra og til Mellemgabet er dybt: 9, 10, 11, 12 Fod Vand; i Mellemgabet er dybt 14 à 15 Fod Vand. Noget S. for Mellemgabet skyder sig en Hage eller Rev ud i Havnen, derpaa er dybt 12, 13, 14, 15 Fod Vand. Noget fra bemeldte Pynt ligger en gruelig stor Sten, derpaa er dybt $2\frac{1}{2}$ Fv. Vand, medens rundt omkring $3\frac{1}{2}$ Fv. Vand. Fra Mellemgabet og til Pynten af Revet paa 3 Fv. er dybt: 2, $2\frac{1}{2}$ Fv., 10 Fod, 2 Fv., 13 Fod, $2\frac{1}{2}$ Fv., $2\frac{1}{2}$ Fv., $2\frac{3}{4}$ Fv., 3 Fv., alt hel Stenbjerg og ueffen Grund.“

31. Marts. Anden Paaskedag. . . . „Pejlede vi fra Arnager Huk af en Grund, kaldes Trebensgrunden²⁾, som laa i en SVtV. i Søen omtr. 1 Mil fra os. Desligeste nok en Grund, kaldes Orbensgrunden³⁾, ret i V. fra os, og omtr. 1 Mil i Søen. Og maalte vi siden fra Arnager Huk af og til Trebensgrunden og befandt dybt: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, $9\frac{1}{2}$, 9, 8, 7 Fv. Vand; paa Grunden er dybt 7, $7\frac{1}{2}$, 8, $8\frac{1}{2}$ Fv., og er alt store Sten.

¹⁾ Denne lille „Spøgelsehistorie“ er ikke omtalt i Lt. Munchs Journal ²⁾ nuvær. Højbratter (3,7 m), 2 Kvml. fra Arnager. ³⁾ nuvær. Hvide-Møbrn (3,4 m), 2 Kvml. fra Arnager.

Udi Farvandet er alt klippigt og stenigt, saa at der er ikke godt at gaa til Ankers. Hvad sig Orbensgrunden anbelanger, da er der lige ens Dybde fra Landet af og dertil, og er Farvandet og alt klippigt og stenigt, mens paa Grunden er dybt 6, 6 $\frac{1}{2}$, 7, 7 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand, med Klipper og noget hvidt Sand iblandt, og er der heller ikke godt at gaa til Ankers. . . . Laa Isen endnu paa Bakken.“

1. April. „Tredje Paaskedag. Vinden SSO. med Stille og smukt Vejr og klart Solskin. Samme Tid drog vi ud at se overalt udi Havnen, eftersom vi grangiveligen kunde se Bunden og lægge Tønderne her paa Grundene udi Havnen. Og saa vi med største Forundring de tvende Stenklipper, som ligger lige ud for Mølle dalen, og som vi fandt d. 27. Marts; thi det er en hel Stenrøs, og er vel 80 Fv. langt, og ligger midt udi Farvandet. Paa den ene Ende er dybt 13 à 14 Fod, og straks igen 3 $\frac{1}{2}$ Fv.; derpaa lagde vi en Tøndebove [Bøje]. [Barfods Journal: Paa den anden Ende ligger en stor Sten, hvorpaa er dybt 1 $\frac{1}{2}$ Fv., og straks igen 3 Fv., alt stenigt, hvorpaa vi lagde en Tøndeboje]. Denne hele Stenrøs er mest af en hel Klippe, og ligger der gruelig store Sten der paa det dybeste, som der er paa 3 Fv. og 1 Fod, mens hellers rundt omkring er 4 à 4 $\frac{1}{2}$ à 5 Fv. Vand, saa at mig undrer, at det ikke er tilforn set. Vi lagde og en Tønde paa den store Sten ved Revhagen paa 2 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand og en paa Pynten af Revet paa 3 Fv.; nok en Tønde paa Blak paa 2 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand. Siden maalte vi fra Sose Odden og til Blak og befandt, at det er langt 150 Fv. Vi lagde og en Tønde udi Mellemgabet paa 2 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand. Siden maalte vi fra Mellemgabet og tværs ind ad Landet og befandt ikke dybere end 2 $\frac{1}{2}$, 3, 3 $\frac{1}{2}$, 4 Fv.; deriblandt fandt vi en stor Sten paa 2 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand, og rundt omkring 3 $\frac{1}{2}$ à 4 Fv. Derpaa lagde vi og en Tønde. Siden imod Aftenen fore vi udenfor Revet og befandt dybt 3, 3 $\frac{1}{2}$, 4, 4 $\frac{1}{2}$, 5, 6, 6 $\frac{1}{2}$ Fv. Vand, alt fint Sand med smaa Stene iblandt, saa at der er langt bedre Grund udenfor Revet end indenfor.“

2. April. . . . „Kom her en hel Hoben Is ind udi Havnen, og maatte vi tage vores Bover hjem igen [Barfod: og saa mærke paa Landet, hvor hver haver ligget], paa det at Isen skulde ikke enten tage dem bort eller krøsse dem udi Stykker.“

7. April. . . . „Om Morgenen saa vi første Gang en Sejler i Søen, siden Isen gik bort, og gik den om det Ost. Laa Isen endnu paa Bakken. Om Form. drog vi i Herrens Navn fra Arn-

ager med alle vores Folk og Bagase til Rønne." Herfra gik de efter nogen Forsinkelse ombord i en Smakke, der afgik fra Rønne d. 18. April, og „d. 19. April om Efterm. kom vi i Jesu Navn her til Ankers igen paa Reden. Gud være æret for Sundhed og godt Vejr!“

Hvor galt det end var gaaet, havde Barfod dog vundet den Overbevisning, at Arnager virkelig havde naturlige Betingelser for at kunne indrettes til en brugelig Havn, og han afgav en Rapport i den Retning til Admiralitetet, som paa Grundlag heraf gjorde følg. Indstilling til Kongen¹⁾:

Efter E. k. M. allern. Befaling følger herhos allerund. et Kort²⁾, forfattet af E. k. M. General-Quartermester Hofman, efter den Conferering, som holdt er med Søkapt. Niels Lauritzen Barfod, som efter E. k. M. Befaling haver overvintret ved Arnak, der at observere dens Situation og Beskaffenhed. Og beretter beim. Kaptajn, at i fornævnte Arnaks Havn sig vel i Orlogs Tid, om Fornødenhed det udkræver, kan retirere en halv Snes Fre-gatter, naar tilforne ved Møllehalen bliver gjort et eller to Bat-terier, saa svare Canons derpaa kan lægges, og det sammesteds ved Vandstedet bliver opfyldt og gjort saasom en Albue, at man der bekvemmeligere kan hente Vand, hvilken Albue efter Beretningen lader sig gøre med en ringe Bekostning. Ligeledes maa Revet fra Arnager Huk og til Mellemgabet opfyldes med Stene, som efter hans Formening let lader sig gøre, eftersom Overflødighed af Stene findes paa Landet, som dertil kan bruges. Det lidet Gab, dybt 9 Fod, vilde og forsynkes med 1 à 2 gamle Skuder eller Fartøj og de siden opfyldes med Sten. Derforuden kan det ude paa Revhagen lettelig opfyldes med Sten, for der at gøre saasom en Brabænk, hvorved i Tilfælde et Skiberum kunde kølhales.

Videre beretter han, at paa Blak burde at lægges en stor svar Tønde eller Vaare, alt saasom allern. befåger, for Skibenes Ud- og Indløb. Og naar som helst der saaledes bliver opfyldt paa Revet, betages herved den Rulling og Strøm, som Nordvestlig og Vestlig Vind forarsager, saa man efter hans Formening der nok kan ligge, naar Tovene vel vorder skrænset, eftersom der overalt er stenig Grund blandet med Sand. Vi forbliver etc.

Niels Juel. Chr. Bieldke.

Datum Admiraltetet d. 10. Maj 1684.

¹⁾ Admir. Copibog 1684, fol. 100. ²⁾ Kendes ikke mere.

Men Sporene skræmmede dog nok for meget: Arnager blev opgivet, og i Stedet blev der taget fat paa Befæstningen af Ert-holmene, hvor endnu samme Aar Grunden blev lagt til det store Taarn paa Christiansø.

Som Kuriosum kan tilføjes, at 25 Aar senere, i Vinteren 1709, lykkedes det to Koffardiskibe paa 15 Fods Dybgaende at overvintre i Arnager Havn indenfor „Revhagen“, sikre for Isen (Søk.-Ark. Ant. Kort II, 241: N. Stibolts Kopi 1750 af Overkonduktør H. B. Wolffsens Kort over Arnager Bugt og Havn). Men til Dato i alt Fald er Barfods store Forslag endnu ikke bragt til Udførelse, og først i den nyeste Tid har Arnager faaet en beskeden Baadehavn med 6—8 Fod Vand allerinderst paa Revet.

Om Kong Erik Menveds Besiddelsestagelse af Bornholm i Aaret 1319.

Som fremhævet i Historien blev Kong Erik Glipping i 1286 en Nat, efter Dagen forud at have været paa Jagt, myrdet i Jylland, hvorefter hans Søn Erik Menved blev dansk Konge.

Paa et Rigsmøde (Danehof) i 1287 blev et Antal Stormænd kendte skyldige i Erik Glippings Mord, hvorfor de dømtes til som Fredløse at fly af Riget. De blev dog ikke herved elendigt stillede; thi de fandt Beskyttelse hos Norges Konge og samlede iøvrigt et betydeligt Tilhæng, byggede faste Borge hist og her og fejdede paa Danmark. Til Tider hang de ogsaa sammen med Danmarks Ærkebiskop i Lund (Skaane) og fik derved Lejlighed til at benytte Hammershus og Bornholm som et af deres sikre Tilholdssteder.

Især i 1290'erne førtes der mellem Erik Menved og Ærkebisp Jens Grand en meget omfattende Proces for pavelig Domsmyndighed, hvilken Proces havde sin første Grund tildels i Ærkebispens Sammenhold med de omtalte Fredløse. Kongen havde ladet Ærkebispens fængsle, og Processen resulterede

derfor bl. a. i, at Kongen i 1303 maatte afstaa til Lunds Ærkebispesæde Herrestad Herred i Skaane og Vester Herred paa Bornholm, hvilket sidste Herred dengang kaldtes Rønne (Rothnæ) Herred. Der var vel visse andre, som paastod at have Ret til Rønne Herred, men det maa dog formodes, at dette Herred blev faktisk overdraget til Ærkebispesædet i 1303. Bornholms 3 andre Herreder med Hammershus var Ærkesædet allerede forud Indehaver af.

Efter Jens Grand havde Danmark i nogle Aar en fredelig Ærkebisp Isarn. Men efter ham blev Esger Jul (Juul, Juel) i 1310 Ærkebiskop i Lund og var siden i denne Stilling indtil sin Død i 1325. Han var en urolig Ærkebisp og havde ogsaa Forbindelser med de endnu levende af de ovennævnte Fredløse og disses Slægt og øvrige Tilhæng.

Der var skiftende betydelige Fjendtligheder mellem Erik Menved og nævnte Ærkebisp Esger Jul. — I 1314 (ikke som Hvitfeldt meddeler i 1316) kom de til en Overenskomst, hvorved Ærkebispen erkendte at være forpligtet til i Løbet af en Tid at betale Kongen 5000 lødige Mark Sølv (en saadan Mark svarede til 35—37 nugældende danske Kroner). For denne Gæld stillede Ærkebispen forskellige Kautionsister. Endvidere gik Overenskomsten bl. a. ud paa, at Ærkebispen ingen Hovedsmand skulde sætte paa Bornholm uden med Kongens Raad, og at Hovedsmanden skulde gøre sin Ed paa ikke at ville huse Kongens Fredløse.

Anførte Overenskomst har Ærkebispen rimeligvis ikke holdt sig efterrettelig; og navnlig i 1317 og de nærmest følgende Aar var der nye Fjendtligheder i Gang mellem Ærkebispen og Kongen. Ærkebispen

havde ogsaa baade „Kapitlet“ (Præsteskabet) i Lund og tillige vigtige Dele af det øvrige danske Præsteskab imod sig.

Om nysbemeldte Fjendtligheder er der trykt paa Latin nogle Dokumenter i Langebeks „Scriptores rerum Danicarum“ 6. Bind (1786) Side 536—45, hvormed især kan jævnføres „Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark“ 6. Bind (1915) Side 492—93 og Suhms „Historie af Danmark“ 11. Bind (1812) Side 802—08.

De nævnte Dokumenter bestaar væsentlig af Klageskrivelser fra Kongen og Lundekapitlet til Pavestolen, hvis Hjælp man paakalder imod Ærkebisp Esger Jul. Blandt en Del andet siges det i Dokumenterne: *at* Ærkebisen har brudt Aftalerne med Kongen og paa den stærke bornholmske Borg Hammershus samlet mange af Kongens Fjender, ja endog nogle af Kongens Faders Mordere; *at* han sammen med disse Kongens Fjender har lagt Raad op; *at* han skylder Kongen 6000 Mark purt Sølv og herfor har stillet Kautionister, til hvilke han imod Kapitlets Vilje har pantsat Bornholm; *at* Lundekirken staar i Fare for at miste Bornholm; *at* han har tilsvoret Kapitlet, at han kun vilde betro Hammershus til en Kannik, som det har været brugeligt fra Borgens Anlæg, men at han har handlet imod denne Ed; *at* det offentlige Rygte siger, at han har givet en Ridder og to Væbnere Tryghed at komme til ham paa Bornholm for at underhandle, men at de blev dræbte af hans Folk.

Naar der—som anført tales om en Gæld til Kongen paa 6000 Mark Sølv, er det uklart, om herved sigtes til de 5000 Mark, som Ærkebisen i 1314, efter hvad foran er fremstillet, forpligtede sig til at betale Kongen,

eller de 6000 Mark er en ganske anden Gæld. Den Mulighed foreligger, at der i det paagældende Klagedokument ved en Skrivefejl er anført 6000 Mark i Stedet for 5000 (c: de i Overenskomsten af 1314 omhandlede).

Esger Juls Fjendskab mod Danskekongen udartede efterhaanden bl. a. til, at han (Ærkebispem) i 1318—19 sluttede sig til den faktiske Regeringsmagt i Sverig, der var Danskekongen særlig fjendtlig. Hvorledes Stillingen i Henseende til Bornholm var i første Del af Aaret 1319 lader sig ikke nærmere belyse. Men i dette Aars Maj Maaned — paa hvilken Tid Ærkebispem var midlertidig rømmet til Udlandet: Sverig eller sydpaa — sendte Kong Erik Menved sin Marsk (Krigsøverste) Ludvig Albertsen med Krigsfolk til Bornholm for at tage Hammershus i Besiddelse. Marsken har formodentlig taget til Bornholm fra Skaane, som jo dengang var en Del af Danmark; og den danske Ridder & Diplomat Johannes Kanne har sikkert ledsaget Marsken til Bornholm, idet det ses, at han (Kanne) har medbeseglet det Dokument, som straks herefter skal nærmere omtales. Hammershus og Bornholm blev ogsaa indtaget af Marsken ved herommeldte Lejlighed. Men Indtagelsen er rimeligvis sket, uden at det blev nødvendigt at anvende Vaabenmagt. Vedrørende denne Indtagelse af Hammershus og Bornholm foreligger der i Aftryk et paa Latin udfærdiget Dokument af 24. Maj 1319, hvoraf her nedenfor følger en dansk Oversættelse, idet der bagefter denne anføres forskellige Bemærkninger om Dokumentet. Til at lette Opfattelsen af Indholdet har

nedenstaaende Oversættelse flere Steder ny Linie, hvor Originalen næppe har haft saadan, ligesom et Par Stykker i Oversættelsen er omgivne af kantede Klammer i Stedet for Kommaer.

Alle, som ser dette Skrift, hilses evigt i alles Frelser af alle og enhver, som bor paa det Land Bornholm.

For alle Kristi Troende, nuværende og tilkommende, vil vi gøre vitterligt:

At formedelst de mangehaande Forurettelser og haarde Underkuelser [bestaaende i Røverier og Udplyndringer paa Ting og Gods, Tilfangetagelser, Indespærringer og Plagerier paa vore Personer, Fordrivelser fra egne Ejendomme og Landsforvisninger af visse vore Nærpaarørende og Venner, afskyelige og grusomme Lemlæstelser og Mord paa nogle, samt flere andre utaalelige Forhaanelser, Forfølgelser og Fornærmelser] hvormed vi nu i flere Aar er blevet beklagelsesværdigt og ilde behandlede gennem Lunds Ærkebisp Herr Esger og hans Tilhængere [hvilke sidste bestaar af Mænd, som er retsgyldigt landsforviste fra Danmark og erklærede fredløse for de uhyre Forbrydelser, hvorom de er overbeviste] samt deres ikke faa Hjælpere, der med mange Magtmidler er sendte til fornævnte Land Bornholm til Forarmelse og forbryderisk Forfølgelse af os;

saa anraaber vi, tvungne dertil af den yderste Nødvendighed, underdanigst den ophøjede Fyrste, vor nævnkundige Herre Erik, af Guds Naade Danskernes og Vendernes Konge, hvis Riges Indbyggere vi er, om Hjælp og Raad, idet vi trygt

haaber gennem hans Støtte og Magt at blive ved Guds Hjælp udfriede af de ommeldte Trængsler, medens vi samtidig paa det sikreste antager, paa det stærkeste frygter og paa det klareste indser, at hvis vi ikke handlede som nævnt, saa vilde omtalte Land Bornholm med Slot og alt Tilbehør uigenkaldelig blive bragt ud af Lundekirkens Besiddelse og Herredømme og vort Arvegoods komme under Fremmede og vi og vore Arvinger føres i stedsevarende Trældom.

*Idet vi Indbyggere paa bemeldte Land altsaa er sluttende os sammen alle som een, lover og sværger vi af vor Troskab i fuld Samdrægtighed og Enstemmighed med Hænderne rakte mod Himlen vor nævnte Herre Konge gennem sammes Ud-sending, at vi standhaftigt vil bistaa og trofast tjene Herre Kongen imod enhver Mand, indtil han bliver fuldkommen fyldestgjort for alle Tab og Udgifter, som han ved sig og sine maatte paa-
drage sig og afholde ved vor Befrielse og omtalte Lands Generhvervelse til Lundekirken.*

*Til Bekræftelse af foranstaaende lader vi anbringe under dette Skrift den bornholmske Almenheds Segl og Seglene af de gode Mænd og Her-
rer: Ridderne Johannes Kanne, Tule Mus og Peter Magnussen.*

Skrevet paa Bornholm i det Herrens Aar 1319 paa den 8de Dag efter Kristi Himmelfart.

Af foranstaaende Dokument — der i det følgende, efter faghistorisk Sprogbrug, vil blive kaldt et Brev — skal der altsaa have eksisteret en ægte Original paa Middelalderlatin. Originalen er imidlertid, ligesom

mange andre lignende Arkivalier, gaaet til Grunde for adskillige Aarhundreder tilbage. Men Brevet har i Afskrift været medoptaget i en gammel officiel haandskreven Bog kaldet „Cancellariæ Liber“, der netop bestod af Afskrifter af en Mængde Dokumenter. Bemeldte Bog er ogsaa gaaet til Grunde, nemlig ved Ildebrand i 1728. Historieskriveren Arild Hvitfeldt (død 1609) har imidlertid ved Udarbejdelsen af sin Danmarkshistorie gjort en væsentlig Brug af omtalte Bog og har da ogsaa efter denne optaget i Danmarkshistorien foranstaaende Brev, som Originalen skal have lydt paa Latin. Efter Hvitfeldts nævnte Historieværk er Brevet senere blevet trykt — stadig paa Latin — flere andre Steder, — f. Eks. i Thura's Beskrivelse over Bornholm af 1756 Side 204—6, og i 3. Bind af *Diplomatarium Svecanum* (Svenskt Diplomatarium).

Suhm har i sin Danmarkshistorie med nogen Udførlighed refereret paa Dansk, hvad Brevet lyder paa. Men nogen ligefrem dansk Oversættelse af Brevet — bortset fra den foranstaaende, der er fremstillet særlig til „Bornholmske Samlinger“ — vides ikke hidtil at foreligge.

Det bornholmske Segl, der nævnes mod Slutningen af Brevet, kaldes i dettes Originalsprog „Sigillum communitatis dictæ terræ“ (Seglet af Almenheden af nævnte Land), og det synes altsaa, at man paa Brevets Oprettelsestid har haft et enkelt Segl for hele den bornholmske Befolkning. Senere havde man Herreds- og Sognesegl, se „Bornholmske Samlinger“ 2. Bind (1907) Side 193.

Naar man nu skal afgøre, hvad omtalte foranstaaende Brev virkelig i det hele drejer sig om, saa bliver det ret vanskeligt at sige synderlig meget sikkert herom. Som det følgende vil vise, kan der imidlertid siges det sikre, at Brevet i hvert Fald ikke har den Betydning, som man lejlighedsvis i Historie-skrivningen har villet tillægge det.

Ved i senere Tider at behandle Danmarkshistorien har man vistnok almindeligvis opfattet Brevet som gaaende ud paa, at Bornholmerne beklager sig over at være under Lunds Ærkebispesæde, og at Kongen ved sin Marsk indtog Bornholm fra Ærkebispesædet (Lundekirken). Men ser man blot lidt nøjere paa Brevet, bliver det klart, at Brevet ikke handler om at tage Bornholm „fra“ Lundekirken, men netop handler om at indtage Øen „til“ — eller med andre Ord bevare Øen for — Lundekirken. Dette er kommet særligt til Udtryk to Steder i Brevet, hvor Lundekirken nævnes; og i god Samstemning med disse Udtryk staar den Udtalelse i Brevet, at Bornholmerne vil bistaa og tjene Kongen „indtil“ han bliver fuldtud fyldestgjort for alle Tab og Udgifter ved Indtagelsen. Hermed stemmer ogsaa særdeles godt, at det i Hvitfeldts Bispehistorie under Omtalen af Ærkebisp Esger Jul hedder: „Aar 1319 i Ærkebispens Fraværelse har Lundekapitlet givet Kong Erik Forjættelsesbrev paa Bornholm at beholde for Krigsomkostning, indtil det blev løst.“

Der kan saaledes efter Brevets Indhold være Anledning til at antage, at Ærkebisp Esger Jul har været inde paa ved Pantsætning eller paa anden Maade at lade Bornholm blive vedvarende skilt fra Lunds Ærkebispesæde og f. Eks. lade Øen komme

under Sverig. I alt Fald kan man paa Bornholm have befrygtet noget saadant. Det er altsaa for at afværge en slig virkelig Fraskillelse og Indbringelse under Fremmede, at Bornholmerne efter Brevets Indhold anraaber Kongen om Bistand. De Beklagelser, Brevet indeholder, kan saaledes ikke antages at sigte til Ærkebispesædets almindelige Herredømme over Bornholm, men maa anses at angaa ganske særlige for Bornholmerne ubehagelige Forhold, som Ærkebisp Esger Jul og hans Tilhængere havde hidført. Og videre maa det altsaa antages, at den Indtagelse af Bornholm, som Kongens Marsk i 1319 iværksatte, ikke egentlig var en Indtagelse af Øen fra Ærkebispstolen til Kongen, men var en Indtagelse, der gik ud paa at sikre Øen for Danmark og bevare den for Rigets Ærkebispstol, dog saaledes, at Kongen skulde beholde Øen, indtil han blev fuldt fyldestgjort for Omkostningerne ved dens Indtagelse.

Hvitfeldt skriver i Danmarkshistorien umiddelbart efter det her stadig ommeldte Brev af 1319: „Tule Mus og Palne Jonsen havde Slottet inde paa Bispens Vegne, og Ludvig Albertsen gav Palne Jonsen 600 Mark Cølnsk for, hvad Omkostning han (Jonsen) havde gjort til Slottets Forbedring.“ — Det vil af Brevet ses, at nævnte Tule Mus var en af dem, der medbeseglede Brevet. Han synes altsaa at være gaaet over fra Ærkebispens til Kongens Parti.

Helveg har i sin „Den danske Kirkes Historie indtil Reformationen“ 1. Del (1862) Side 740 læst det heromhandlede Brev som om det angaar en Indtagelse af Bornholm „fra“ Lundekirken. Han har altsaa — maaske menende, at der var kommet en Fejl i Hvitfeldts Gengivelse af Brevet — rettet de

mod Brevets Slutning forekommende Ord „til Lunde-
kirken“ til „fra Lunde kirken.“ Men en saadan Ret-
telse lader sig ikke forene med Brevets øvrige Ind-
hold. — Angaaende Brevets Indhold ytrer iøvrigt
Helveg, at det rigtignok vanskelig lader sig sige
med Sikkerhed, om det i Brevet udtalte virkelig var
Bornholmernes Mening, eller det var et politisk Kunst-
greb af Kongen, men at det sidste dog turde være
det sandsynligste.

Ved et Forlig af 1321 (26. Aug.) kom Bornholm
tilbage under Ærkebisppestolens Raadighed bl. a. paa
Vilkaar, at Ærkebisp Esger Jul skulde tilsvare Ludvig
Albertsen, der siden 1319 havde styret Bornholm,
fuld Erstatning for, hvad han (Albertsen) havde ofret
paa at erhverve og bevare („in acqviendo et conser-
vando“) Hammershus med Land.

Johan Bulmer.

Undersøgelse

af

Enkeltheder ved Rønne gamle Kirkes Udstyr.

Foretagen under Nedrivningsarbejdet
til Belysning af Kirkens Historie gennem Tiderne.

Ved P. KOFOED.

Loftet.

I Begyndelsen af Oktober Maaned 1915 paabegyndte Bygmester Chr. Dam Nedbrydningsarbejdet ved Rønne Kirke. Jeg havde en Maanedstid i Forvejen tilbragt nogle Dage i Kirken med at afskrabe enkelte Partier af gammel Malning paa Pulpiturer, Stolestader og Loftet og under de foretagne Observationer fundet enkelte gamle Paneler og Pulpiturdeler fra Tiden før Ombygningen 1797. Ved Afskrabning paa Loftet af de to yderste Farvelag (Tonefarven og den derunder siddende hvide Farve) fremkom Loftets oprindelige Kulør; det var blaamalet med hvide Skyer. Oppe ved Koret, altsaa over det gamle Alter, var anbragt et Maleri, forestillende Kristi Himmelfart. Dette, der nu opbevares i Bornholms Museum, har sandsynligvis været indrammet af den Egetræsramme, der omgav „Himlingen“, som i Thura's Beskrivelse angives som hængende over Alteret, da der om Maleriet fandtes et 6 Tommer bredt Bælte, som ingen

Farve havde. En haandskreven Randbemærkning i et Exemplar af Thura's Beskrivelse over Bornholm, som tilhører Hotelejer Herold i Hasle, giver under Afsnittet om Rønne Kirke følgende Oplysning herom: „Anno 1762 befandtes hele Kirkeloftet saa forældet og formørnet, at samme maatte ganske nye forfærdiges, da var denne Himling og formørnet, samt

Fra Loftet over Kordøren.

videre udelig; men Rammen, som af god stærk Eg, endnu tienlig igen at opslaa.“ Udenfor dette Bælte fandtes paamalet en basunblæsende Engel.

Ved Nedbrydningen observerede man endvidere, at der i den gamle Kirkes sydvestre Hjørne havde været en Lyskasse og i denne en Tavle med efterfølgende Indskrift: „Anno 1761 er dette Loft bleven

nyt igen forfærdiget * Ved Anno 1763 blev det malet af Henrik Johan Møln * Kirkevæрге Hans Nielsen.“ Desværre blev Loftet ved Nedtagningen aldeles ødelagt; det var forsvarlig sømmet med store Søm i Egetræsbjælker og splintredes fuldstændig.

Loftsmaleriet opbevares paa Bornholms Museums Loft og vil rimeligvis blive anbragt i den paatænkte nye Museumsbygning. Loftets blaa Farve kunde man tænke sig var lavet af Ultramarin, hvidt og sort. Farven har forresten ikke været ens overalt; men om

Detail af Loftsmalningen fra 1763.

det mørke Parti har været langs Væggene, kan ikke med Sikkerhed siges, da Loftet ikke blev afdækket i sin fulde Udstrækning. De lyse Skyfarver var lavet af hvidt, brudt med lidt gult og rødt, enkelte Steder ogsaa med sort. At Loftet har virket temmelig uroligt, er rimeligt nok, skønt det i nogen Grad kan siges at være imødegaaet ved den Omstændighed, at der i dette var ophængt 4 Skibe, 2 store Lysekroner og et stort Hjortegevir. Der findes intet Holdpunkt for Bedømmelsen af, hvorledes Loftet har set ud i Tiden før 1761.

Det Pax'ske Pulpitur.

Man burde have kendt dette Pulpiturs Tilstedeværelse i Kirken, da der paa Kirkens Loft fandtes Rester af et Mandsportræt og en Ramme med følgende Inskription: „Mikkel Nielsen, født i Rønne, bosat i Pommern, skænkede 1721 Rønne Kirke sit østre Pulpitur.“ Portrætets Rester og Rammen opbevares nu i Bornholms Museum.

Ved nærmere Eftersyn viste det sig, at denne Inskription var paamalet senere, rimeligvis ved Ombygningen 1797. Dette Billede med Ramme har oprindelig været anbragt i Pulpiturets midterste Felt, hvor nu Navnet Pax sidder. De andre otte Billeder vise Kristi Lidelse og Opstandelse: 1) i Gethsemane Have, 2) for Pilatus, 3) Hudflettelsen, 4) Tornekroningen, 5) paa Vejen til Golgatha, 6) paa Korset, 7) Nedtagelsen af Korset, 8) Opstandelsen. Thura omtaler dette Pulpitur meget udførligt og kalder det „det nye Pulpitur“. Det har utvivlsomt været Kirkens fornemste Pryd; Billedernes rige Farvepragt og megen Forgyldning har — set med Datidens Øjne — sikkert været af stor Virkning, og i hvert Fald kunde de Navne, der har været malet paa dets Bagside, tyde paa, at disse Pladser har været reserveret Byens fornemste Familier. Denne Antagelse er bleven bestyrket ved Oplysninger, der er modtaget fra Læge M. K. Zahrtmann, hvis personalhistoriske Kendskab til Øens Befolkning fra de tidligste Tider er kommet mangt et Forskningsarbejde vedrørende Øens Historie tilgode. Z. mener at kunne fastslaa, at de fundne Navne gælde Stolestadernes Ejermænd. At det var Spidserne, der her havde sikret sig Plads, fremgaar af følgende Navne: *Christopher Horn*, Amtsforvalter i Rønne fra

1719 til hans Død 1736. Han har altsaa, da det nye Pulpitur toges i Brug, sikret sig to Stolestader der til sin talrige Husstand (Skrivere, Karle og Dreng). Ogsaa Tornovius var Embedsmand, vistnok Strandkontrollør. Mærket H. B. C. siger Herman Bohn (Clausen), Borgerkaptain, Kæmner og Kirkeværge i Rønne, hvor han døde 1751. M. P. Sones Sted skal vel nok betyde *M. Peter Sonnes* Stolestade, men den paagældendes Generalia er i øvrigt ubekendt. *Carl Olsen* var Købmaud i Rønne, døde 1741 (se Jul. Bidstrups Stamtavle over Familien Koefoed paa Koefoedgaard S. 24); *Peter Harding* var ogsaa Købmand i Rønne (se Jul. Bidstrups Stamtavle over Familien Kofoed A. S. 139); *Povl Kofoed* har rimeligvis ogsaa været Borger i Rønne.

Pulpituret er neppe lavet her paa Øen. Det bestod af 3 Dele, som passede ind i hverandre, og ved Sammensætningerne kunde man se, at det ikke havde været malet paa Stedet. Det er sandsynligvis lavet i Tyskland paa et Værksted specielt for Kirkeudstyr. Baade Snedker- og Malerarbejdet bærer det Fuldkommenhedens Præg, der vidner om Specialistarbejde. Af de foretagne Undersøgelser Pulpituret vedrørende fremgaar det, at det i sin oprindelige Skikkelse fik Lov til at pryde Kirken i 76 Aar; dets Billedpragt faldt for Modens Luner i 1797, hvor alt skulde være ensfarvet. At det nu er bleven anbragt paa den Plads, som det utvivlsomt har været Giverens Hensigt, at det skulde have, skyldes i første Linie Provst Bostrup. Istandsættelsen af Pulpituret er bekostet af Direktør Johannes Birck (København). Ligesom den oprindelige Giver i sin Tid gennem sin Gave ønskede at give et synligt Bevis for sin Hjemkærlighed, saa-

ledes faldt det altsaa i en anden bortdragen Bornholmers Lod at bekoste Istandsættelsen.

Inskriptionen paa Pulpituret var affattet i det tyske Sprog og blev ogsaa under Bestræbelserne for at bevare det historiske Præg restaureret saaledes, men paa Foranledning af Folketingsmand, Redaktør Hauge og med Tilslutning af Kirkebygningsudvalget blev den forandret til Dansk. Oversættelsen besørgetes af Provst Bostrup, idet han som Grundlag benyttede Brorsons Salmer. Kapitælerne paa Pulpituret er nye; ved Afætsningen fremkom Omridset af de gamle Kapitæler, og efter dette tegnedes de nye af Arkitekt Ove Petersen, medens Billedskærerarbejdet besørgetes af Billedskærer Kofoed.

Stolestaderne

var, som man ved, lukkede; det vil sige, de var forsynede med Dør og Laas og holdtes lukkede forud for Gudstjenesten. Ejerne af Stolestaderne havde Nøglen, men kort før Gudstjenesten begyndte, gik Klokkeren gerne rundt og lukkede de Stolestader op, som endnu ikke var aabnede af Kirkegængerne.

Disse Stolestadsdøre hidrørte fra forskellige Tider; saaledes var de i nordre Fløj alle lavede 1797; kun en Del Stader og Rygge var lavet af Loftet fra den gamle Kirke. I den saakaldte gamle Kirke var samtlige Stolestadsdøre og Mellemstykker, Bænke og Skillerum lavet af Trædele i Tiden før 1797. Hvorledes de har set ud før den Tid, har man Eksempel paa oppe fra Lægteren; thi der var de anbragte i sin oprindelige Skikkelse. Forandringen bestod iøvrigt kun i, at Mellemstykkerne, der oprindeligt ragede en halv Alen op over Døren, simpelthen var skaaret

af, saaledes at de allesammen fik samme Højde overalt. Bornholms Museum ejer samtlige Stolestadsdøre fra Lægteren samt ogsaa en Del af dem fra den gamle Kirke, hvis Overmaling dog endnu ikke er fjærnet.

Stolestads-Forsidernes Rammestykker og Mellemstykker var indstrøget med en brun Farve, svarende til Nøddetræ eller mørkt Egetræ, skumret med Kasselersbrunt i Vand og optaget med Svamp eller lignende uden Forsøg paa at ligne Træ. Fyldingerne var grønmaledede med svag Olielasur. Listerne om Fyldingerne var maledede lyserøde. Paa hver Fylding var malet en stiliseret Blomst, dog saaledes, at man strax kendte, hvilken Plante det var, hvorimod Blade og Stængler ikke havde noget bestemt Særpræg.

At Pladsen i Kirken har været udnyttet til det yderste viser sig ved, at der paa Mellemstykkerne mellem Dørene har været anbragt Klapsæder, rimeligvis til Børn, da de sad meget lavt. Mellemstykkerne mellem Dørene var temmelig høje og endte foroven i en Runding, hvori var malet et Englehoved med korslagte Vinger. Derunder var anbragt Stolestadernes Nummer, og paa den indvendige Side af Mellemstykkerne stod Navnene paa de Kirkegængere, der havde Plads her. Følgende Navne kunde læses:

- No. 8. Ole Cortsen, Hans Edvartsen Sonne.
- „ 9. Tønæs Boyesen, Robert Robertsen, Hendrich Pedersen, Hans Ancher Engel, Hans Rasmussen.
- „ 10. Mads Jensen (malet senere).
- „ 17. Hans Madsen, Anders Jacobsen, Mads Andreas Kofoed, Peter Bos, Andris Bos, Mogens Thomesen (malet senere).

Paa et af Stolestaderne findes følgende Vers:

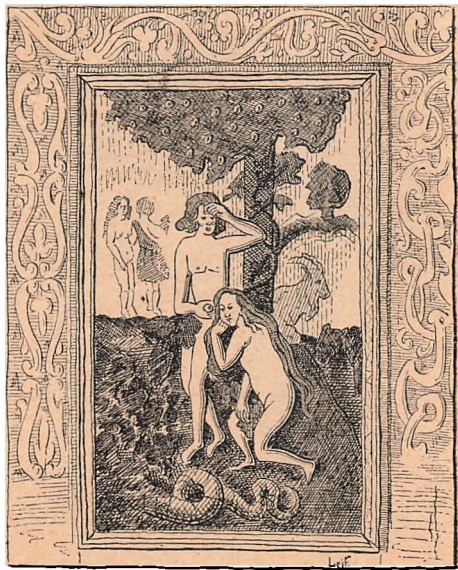
Gud self i Naade styrcke vel
 De som Guds Ord skal lære
 Og øse Naade i huer Siæl
 At lydig Ordet Være

Anno 1748

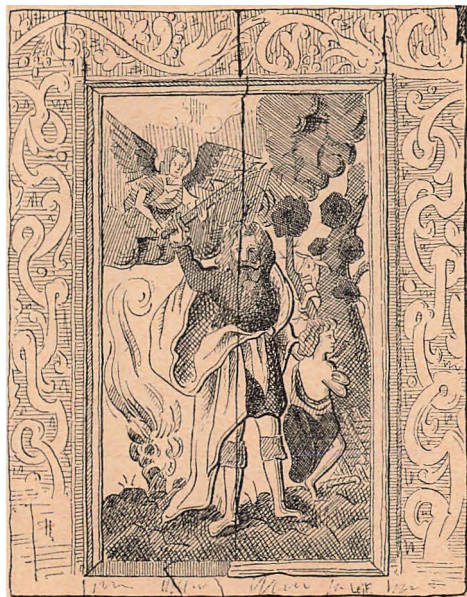
Under dette Farvelag var malet en mandlig Figur med en Bog i den ene Haand og et Tørklæde i den anden.

Til Stolestaderne maa vel regnes 3 Stk. Fyldinger med tilhørende Rammestykker, der af Sagkyndige antages at have hørt til en Skriftestol fra Christian IVs tidligste Tid. Trædelene fandtes anbragte som Skille- rum mellem Burene ved Siden af den Pax'ske Lægter. Efter Anbringelsen dér i 1797 er de malet over forskellige Gange. Denne Farve lod sig nemt fjerne, og ved Afdækningen dannede der sig efterhaanden Billeder paa begge Sider af Fyldingerne. Der fremkom saaledes ialt 6 Malerier, og ved at sammenstille disse Brudstykker fandt man ud af, at de to af Fyldingerne har været Døre; den øverste Del, som var fjernet, har været Tremmeværk. Den tredje Fylding har været fastgjort i Gulvet og har baaret den tilsvarende Dør; der ses endnu Mærker af Hængslerne.

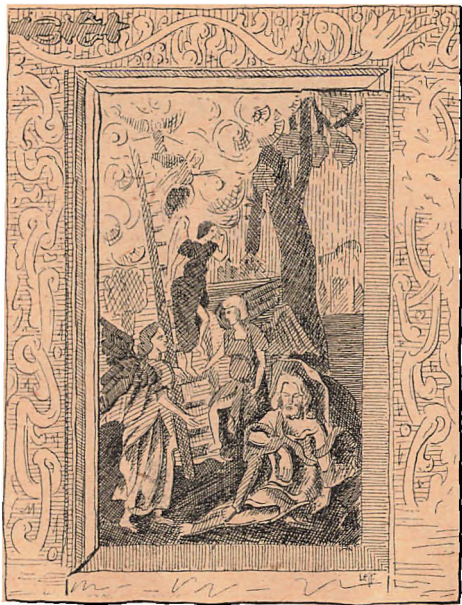
Desværre savner man Betingelser for at kunne fuld- stændiggøre Billedet, da den ene Fylding er gaaet tabt. Af de bevarede Billeder paa Ydersiden fore- stiller det ene Adam og Eva, et andet Abrahams Offer og det tredje Jakobs Drøm. Paa Indersiden ses: No. 1 Lazarus for den rige Mands Dør (foroven ser man Englene bære den døde Lazarus til Himlen). No. 2: Den rige Mands Dødsleje med den sørgende Familie, medens man foroven ser to Djævleskikkelser ifærd

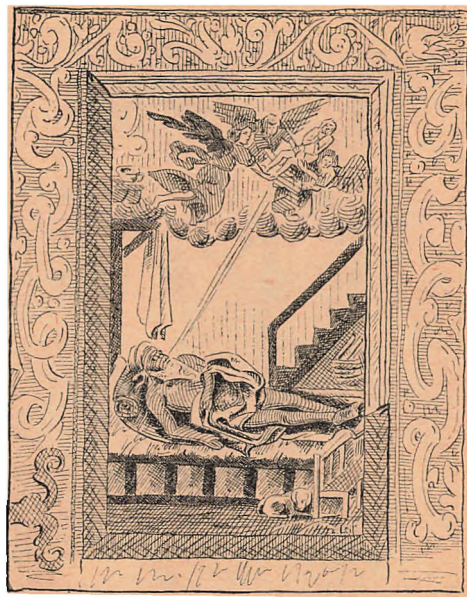
Adam og Eva.

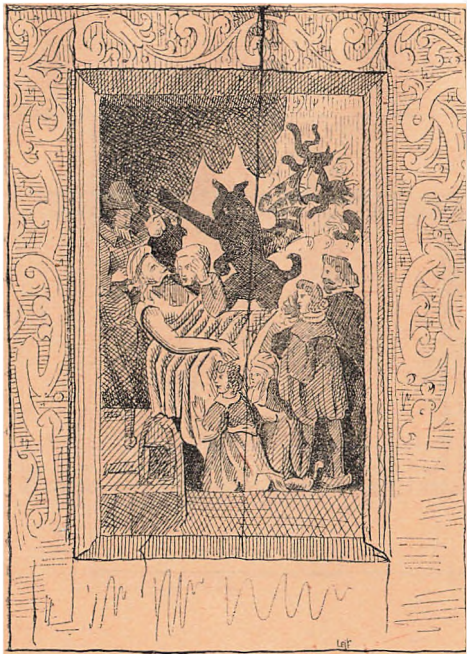
Abrahams Ofring.

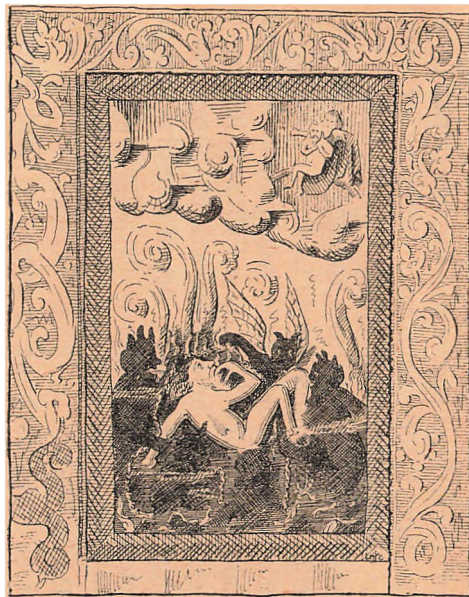
Jakobs Drøm.

1) Lazarus for den rige Mands Dør.

2) Den rige Mands Dødsleje.

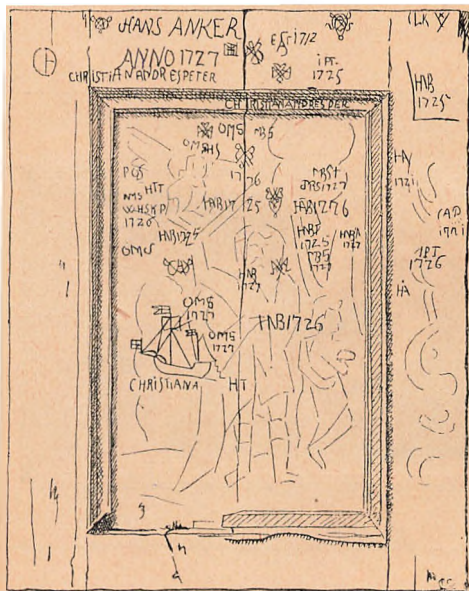
3) Den rige Mand i Helvede.

med at nedstyrte ham i et Uhyres Gab. No. 3 forestiller den rige Mand i Helvede; han stikker Fingeren i Munden som Tegn paa, at han vansmægter af Tørst og Djævlene holder ham fast. Foroven ser man Lazarus sidde i Abrahams Skød.

Desværre savner man som ovenfor berørt det 4de Billede i Rækken, forestillende Lazarus i Himlen.

Forskellige Forhold kunne tyde paa, at Arbejdet er udført paa Stedet, hvor disse Fyldinger har været opstillet, og da det hele Billedværk utvivlsomt skyldes en stedlig Maler, danner det en ikke uinteressant Maalestok for Vurderingen af det Standpunkt, Dattidens Haandværker stod paa. Trædelene opbevares nu i Rønne Kirke.

Paa en af Fyldingerne er senere af Kordrengene

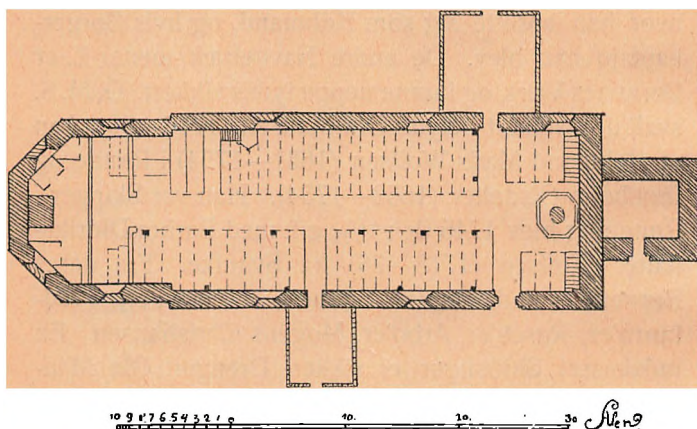

indskaaret en Del Navne og Monogrammer samt Aars-tallene 1725, 26 og 27. Læge M. K. Zahrtmann med-deler bl. a. nogle interessante Oplysninger vedrørende disses Personalia: Hans Ancher (1713—77) var Sønne-søn af Provsten i Rønne, Hans Povlsen Ancher (1662—1740) og Søn af Købmand Jochum Hansen Ancher (1689—1736 samme Steds. Han blev Student, giftede sig $28/9$ 1743 med en Købmandsdatter og Enke Ellen Margrete Bohn, salig Jørgen Ipsens i Nexø, hvor han bosatte sig som Købmand, og hvis Borger-kaptajn han blev. De andre Navnetræk mener Z. er Børnenes Værk og kunne neppe tydes sikkert. O. M. S. skal dog sikkert betyde Ole Madsen (1716—89), Søn af Købmand Mads Wolfsen (1681—1754) i Rønne og Ingeborg Olsdatter (1653—1754). Han var Skipper i Rønne og blev 1745 den $17/12$ gift med Barbra Didriks-datter Wolfsen (1718—76) fra Svanike. Fra deres Børneflokk nedstammer Sonne'r, Siersted'er, Pred-bjørn'er, Rasch'er, Arbo'er, Mogens Christiansen. En indskaaret Skibsfigur er sikkert Drengen Ole Mad-sens Værk.

Foruden disse 3 Fyldinger fandtes Rester af et Epitaphium eller Mindetavle; denne har oprindelig haft 3 Fyldinger; men heraf er kun de 2 tilbage; i den midterste var malet den korsfæstede Kristus og i den anden endnu bevarede Fylding en kors-fæstet Røver. Forneden var anbragt forskellige Navne, der tildels var ulæselige, kun den fra Tildragelsen med Landshøvdingen Printzenskjold kendte Borger-mester Peder Lauritzen M. (∩: Møllers) Navn er fuldt læseligt. (Findes nu i Bornholms Museum).

Kirkens Udseende før Ombygningen 1797.

Spørger man nu, hvorledes Kirken har set ud før Tilbygningen af den nordre Fløj 1797, har vi i Thura en nøjagtig Beskrivelse og Tegning af Kirken ved Tiden omkring 1750, hvilken sammenholdt med de ved Nedrivningen fundne Bygningsdele danner et temmeligt paalideligt Billede af, hvorledes Kirken har set ud ved den Tid. Tænker man sig staaende paa

Grundplan af Kirken ved Tiden omkring 1750

Hjørnet af Østergade og Kirkepladsen, ser man istedetfor Nordre Fløj et lille Vaabenhus, som benævntes „det Løvenhjemske Kapel“ — en lille Bygning, der ser ud til at være 6 Alen i Kvadrat. Ved Siden af denne Bygning, men nærmere mod Vest, finder man den gamle Spidsbue-Dør, som Kvinderne benyttede, og som endnu er bevaret. Den Gang var den dog langt lavere, idet Gulvet i den nye Kirke er sænket ca. 21 " tilligemed den ydre Grund. Taar-

net har nærmest haft samme Skikkelse, som vi kender det før Ombygningen. Gaar man nu om paa den søndre Side, finder man et Vaabenhus, 8×10 Al. i Kvadrat, og træder man ind i dette, træffer man et fladt rødmalet Loft og hvidkalkede Vægge. Selve Kirkedøren er spidsbuet med lignende Profiler i Muren som den nordre.

Kommen ind i Kirken møder os som den første Bekendt den gamle Døbefont omgivet af et højt Gitterværk; den har sin Plads midt paa vestre Gavl, omtrent hvor den stod i den nu ombyggede Kirke. Vender man sig om og ser opad Kirkerummet, møder Øjet et Billede, som er ikke saa lidt fjernt fra, hvad man er vant til at se i Nutidens Kirker, hvis Udstyr virker mere koldt og bart. For at finde et tilsvarende Billede maa man søge helt tilbage til de katholske Landsbykirker; der har været noget varmt og hyggeligt over den, trods dens noget overlæssede Udstyr. De hvide kalkede Vægge har paa den søndre Side været dækket af en lang Række mørke Tavler og Epitaphier, medens nordre Væg har været optaget af et Pulpitur, som strakte sig fra søndre Dør og helt op til Alteret, som stod paa sin oprindelige Plads i Koret mod Øst. Foran dette var anbragt et Gitterværk (Tralværk). Her i Kordøren var det, at Degnen læste Indgangsbønnen.

Ved den søndre Væg, hvor der var anbragt en Mængde Tavler og Epitaphier, havde Prædikestolen faaet sin Plads. Ved et Tilfælde er den nye Kirkes Prædikestol bleven anbragt omtrent paa den gamles Plads. Det Pax'ske Pulpitur har sikkert været anbragt ligeoverfor Prædikestolen. Det var den fornemste Beliggenhed, og det fremgaar jo ogsaa af foranførte

Oplysninger med Hensyn til Navnene, at Byens fornemste Familier har taget disse Pladser i Besiddelse. Om det derimod har været Giverens Hensigt turde være tvivlsomt. Det havde nemlig samme Bredde som Kirken og havde passet bedre ind paa Vestvæggen, men da der i Forvejen var et Tvær- og et Længde-Pulpitur, var denne Plads optaget. De øvrige Pulpiturer har rimeligvis været med firkantede Fyldinger, dog har der før Ombygningen 1797 været anbragt endel Pulpitur-Forsider med samme ovale Fyldinger som det Pax'ske Pulpitur. Disse havde i længere Tid henstaaet umalede og uden Kapitæler; først ved den store Ombygning er Resten af de ovale Fyldinger, som vi kender fra den gamle Kirke, bleven lavede. Man ser tydelig Forskellen mellem de forskellige Listeprofiler.

Ved Istandsættelsen af Pax's Pulpitur i den nye Kirke er det ældste og bedst eftergjorte tilfældigvis bleven benyttet i den søndre Side og mod Nord det fra 1797.

Desværre er det kun Smuler, der er tilbage af fordums Herlighed. Saaledes fandtes Brudstykker af det gamle gothiske Alter i Fylden under Gulvbræderne oppe i Koret, enkelte Rester af sirligt udskåret gothisk Gitterværk med svage Spor af den stærke Forgyldning.

Den i Thura omtalte Helgenfigur, St. Nikolaus (i det gamle Alter), er uden Tvivl den samme Figur, der er anvendt i Byens Vaabenskjold; det fremgaar tydelig nok af den Stilling, Bispen indtager i Afbildingen. Der fandtes intet af Tralværket eller af den gamle Prædikestol, hvis da ikke Resterne af to Pilastre, der findes i Bornholms Museum, skulde være

de sidste Rester af denne. Med Hensyn til de i Thura omtalte Tavler — Regitze Grubbes og Amtmand Wetbergs — fandtes kun Antydninger af den Plads, hvor de havde hængt. De 4 Skibe, som hængte i Loftet, er alle forsvundne, medens de to Lysekroner endnu findes i Kirken, (den store Lysekrone bærer Aarstallet 1620). Af samtlige Tavler findes kun den saakaldte Pesttavle tilbage. Den er anbragt i Bornholms Museum.

Vægge.

Ved Undersøgelsen af Væggene viste det sig, at disse, paa nær den nordre Væg og Koret, var pudset ovenpaa det tildels afhakkede gamle Kalklag og det derpaa siddende Kalkmaleri, der paa den Maade er gaaet tabt. Kun paa det Stykke Væg, hvor Prædikestol og Alter (det fra 1797) stod, var betydelige Rester af Decoration; der var 2 Lag af Decoration saaledes indfiltret i hverandre, at det var umuligt at skille dem ad, dog viste der sig tydelig 2 Rækker parallelle Linier samt Rester af Akanthus Ornamenter, Mage til dem paa nordre Væg; men derunder var en Mængde rød og grøn Farve, uden at man kunde faa det til at blive Figurer, Blomster eller Ornamenter. Dog maa det tilføjes, at Farverne for de ydre Lags Vedkommende var Dækfarve, det vil sige tyk Farve, som tildels dækkede den underliggende Decoration uden mellemliggende Hvidtning. Denne Decorationsmaade strakte sig fra Loftet og ned til Gulvet paa nær c. 1 Meter.

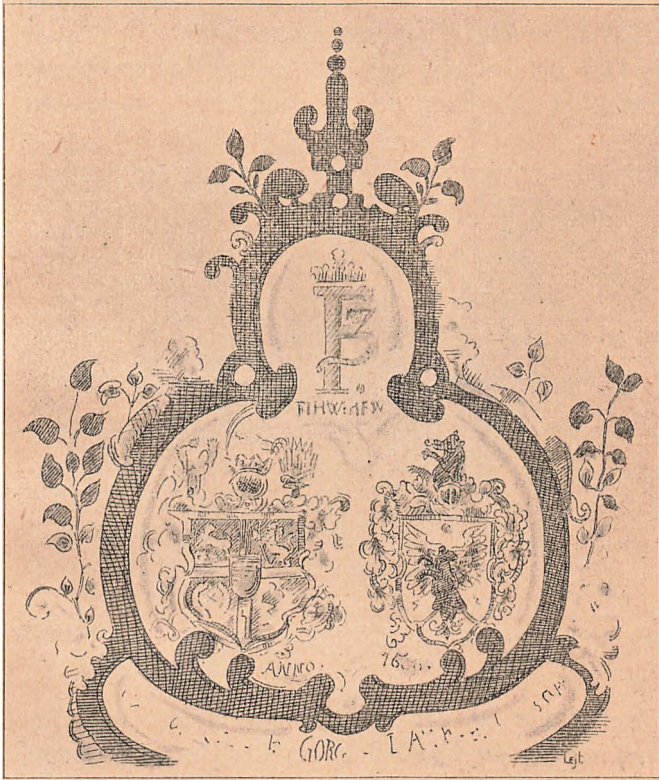
Paa denne Væg fandtes ogsaa 3 Indvielses-Kors. Disse Kors var alle anbragte i samme Højde og i lige lang Afstand fra hverandre. Det synes ikke, at disse har været anbragt paa det oprindelige gamle

Pudslag, men paa et Stykke nyt Puds; dette var meget slet forbundet med det gamle Lag (der saaes gammel Hvidtning imellem Lagene), saaledes at det ved let Bankning lod sig fjerne. Disse Kors er anbragte senere end Kirkens Opførelse. Ogsaa paa den nordre Væg fandtes et Kors Mage til de 3 paa den søndre Væg; dette er nu bleven restaureret. Paa Nordvæggen nærmest Koret fandtes under et tykt Kalklag et Kalkmaleri, forestillende Apostelen Judas Thaddæus, staaende i en Niche, omringet af Akanthusblade. At der langs nordre Væg har været en Frise med Herrens 12 Apostle, bestyrkes bl. a. ved, at der paa Væggen over den gamle Dør fandtes svage Rester af samme Art Maleri, men disse var saa ødelagte, at det var umuligt at fremdrage dem. Det underliggende Kalklag var aldeles løst og smuldrede ved Afbankningen, dog viste der sig tydelige Spor af samme Akanthusblade og to Figurer, paa samme Maade som paa Væggen ved Koret, men nærmere hverandre.

Oppe i Koret fandtes 3 Vaabenskjolde (Cartoucher); Holger Rosenkrantz's var i sin Tid bleven fjernet, der var kun ubetydelige Rester tilbage, medens derimod de to andre — Lensmænd Ebbe Ulfelds og Anders Sinklars — var ret godt bevarede.

Nationalmuseets 2den Afdeling har faaet tilsendt Fotografier af de malede Decorationslevninger, og Dr. M. Mackeprang oplyser om disse, at Vaabnene i den fotograferede Cartouche med Christian IV's Navnetræk maa henføres til Hr. Anders Sinklar, der var Lensmand paa Bornholm 1621—25, og hans Hustru Fru Kirsten Kaas (F. K. K.); den latinske Indskrift maa læses: *Alibi sperata supersunt* ∴ Mine Forhaabninger er andetsteds (i Himlen). I den ikke fotogra-

ferede Navnecartouche maa Vaabnene efter Tegningen være Lensmanden Holger Rosenkrantzes (1625--46) og hans sidste Hustru Fru Karen Krabbes. Ved senere Afdækning fremkom svage Spor af Holger Rosen-

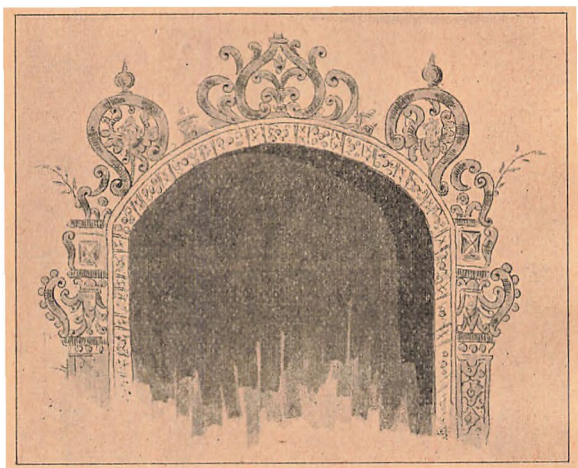

Lensmanden Ebbe Ulfeldts og Hustruen Frkn. Hedvigs Vaaben.

krantz første Hustrus Vaabenskjold (en Gyldenstjerne). Endelig fremstilles i den tredje Navnecartouche, som Monogrammerne F. H. W. og H. E. W. viser, Lensmanden Ebbe Ulfelds og Hustruen Frkn. Hedvigs

Vaaben; da hun som en Datter af Christian IV og Kristine Munk er af højere Byrd end Manden, er hendes til Hertugdømmerne svarende Vaaben mod vanlig Skik og Brug malet først (til venstre). Af Interesse var endvidere, tilføjer Hr. Mackeprang, den særdeles tiltalende Vinduesdecoration.

Om det ovenfor omtalte fundne Kalkmaleri, der forestiller Apostlen Judas Thaddæus, oplyser Hr.

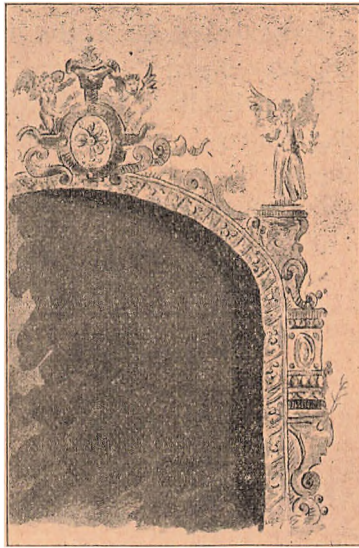
Vinduesomramning i Koret.

Mackeprang, at det maa stamme fra det 16de Aarhundredes 3die Fjerdedel; navnlig Ornamentet iandt han særdeles tiltalende og erklærede sig fuldstændig enig med Kirkeinspektionen i dens Ønske om at bevare det.

Omramningen omkring Vinduerne, der hidrører fra samme Tid som Lensmandsvaabnene, er udført med to Farver i Sort, en lysere og en mørkere med

en ubetydelig Antydning af rødt paa Kinderne af det fremstillede Ansigt, samt enkelte Kassetter med gul Bundfarve.

De ovenfor omtalte Undersøgelser, der jo væsentlig har bestaaet i Afdækning af Murene under Nedrivningsarbejdet i Forbindelse med en grundig Under-

Vinduesomramning i Koret.

søgelse af det gamle Udstyr, har været forbundet med ikke ringe Vanskelighed, men Arbejdet har været overordentlig lønnende, selv om Tolkningen af de fremdragne Rester ikke altid er naaet udover Hypotesernes Rækkevidde. Vore Forfædre har desværre ikke vist nogen udpræget Sans for Bevarelsen af gamle, kunstfærdig smykkede Ting fra den gamle

Kirke; i enkelte Tilfælde, hvor Sporene har været altfor svage, maa Undersøgelsens Resultater ganske naturlig hvile paa Fantasiens vilkaarlige Udformning af Forestillingsrækken. Man har savnet det nøjagtige Udgangspunkt for at kunne naa til et fyldigt og alsidigt Billede; men ved samvittighedsfuldt at gennemgaa Alt, hvad der kunde bidrage til at kaste Lys over Fortidens Kirkeudstyr, og ved at indhente Oplysninger fra videnskabelige Autoriteter paa dette Omraade, er det dog lykkedes at tilvejebringe et Materiale, der trods sin Mangelfuldhed maa betragtes som et ikke uvæsentligt Bidrag til Forstaaelsen af den historiske Udvikling, givende et om end ufuldkomment Billede af de skiftende Tidens Stil og Smag.

Rønne Kirkes Nybygning.

Af Provst BOSTRUP.

I det følgende skal meddeles en Fremstilling af Rønne Kirkes Nybygning. Den har krævet mange og lange Overvejelser og taget lang Tid fra 1904—18. Saa meget er skiftet i disse Aar, som yderligere har besværliggjort Sagen. I de fjorten Aar har der været ikke blot 3 Konger, men 6 Kirkeministre, 3 Biskopper, 3 Byraad og 3 Borgmestre, ny Kirkeinspektion af helt anden Art. Under alt dette er Sagen dog

skredet frem, og hvad der er det bedste, har ført til et i det hele særdeles vellykket Resultat.

Den ydre Anledning til Ombygningen var Kirkens *Brøstfældighed* og særlig dens store *Brandfare*. Men dette stod igjen i Forbindelse med en dybere Aarsag, som førte til Nybygningen, hele Kirkens *mere end tarvelige Stil* og Mangel paa kirkelig Orden. Ved den sidste indgribende Ombygning og Udvidelse i Aaret 1797 havde Kirken lidt, hvad man kan kalde en sindrig Forkvakling. Da den trængte til at udvides, byggede man paa den ene Langvæg mod Nord en mægtig, bred Fløj, som man gjorde til Hovedskibet, flyttede Alteret fra dets naturlige Plads i Koret imod al kirkelig Sømmelighed hen midt paa Kirkens Sydside og anbragte Prædikestolen oven over Alteret, saa at Præsten baade ved Alteret og paa Prædikestolen stod i Halvmørke, og fyldte det gamle Kor og hele Kirken aldeles med Pulpiturer. Foran den anseelige Gavl mod Nord var der en høj Trappe af Sten med mange Trin, som var besværlig at komme op og endnu mere ned ad, især for gamle Ben. Der var tilvejebragt en Mængde Siddepladser, og Menigheden var bragt nær til Alter og Prædikestol og kunde let høre og se Præsten. Den Slægt, der var vokset op i dette Kirkerum, fandt sig hjemme deri. En gammel Kvinde savnede da ved Nybygningen især den store Trappe, som hun selv havde saa ondt ved at passere. Men Manglerne ved denne Kirkebygning var betydelige. Lysforholdene var uheldige. Og var Kirken end god til at tale i, var den meget uheldig for Menighedens Sang, da Menigheden i hver af Kirkens tre Afdelinger sang for sig og ikke kunde komme til at følges ad. Pulpiturerne overfyldte Kir-

ken og var yderst tarveligt indrettede; de enkelte Afdelinger var adskilte ved høje Træskillerum; „Bure“ var deres gængse Navn; man kunde i dem saa trygt sidde stille for sig selv. Gangene bag dem var ufor-svarlig smalle, og de mange Døre ind til Burene gik udad og spærrede Gangen, Udgangene fra Kirken var utilladelig faa. Hovedadgangen paa den nordre Gavl var som alt anført besværlig ved den høje Trappe; og ad den skulde man ikke blot ind i selve Kirken, men ogsaa opad to smalle Opgange til Pulpiturerne baade paa højre og venstre Side. Naar der særlig ved store Højtider kom mange Mennesker strømmende ud samtidig fra Kirken og fra begge Pulpiturer, følte dette stærkt. Foruden Hovedadgangen var der kun en eneste Dør paa samme Nordside nær ved Taarnet. Skriftestol, Præsteværelse eller andre Siderum fandtes ikke. Skriftemaal maatte holdes inde i Kirken og blev ikke lidet forstyrret, naar Menigheden efterhaanden samledes. Der fandtes kun to ganske smaa Rum inde under Trappeopgangene ved Hovedindgangen; i det ene af dem maatte de Børn samles, der skulde døbes; og i den større Kjøbstad paa c. 10000 Mennesker er der som Regel hver Søndag flere Børn til Daab, ofte 3—5 eller flere. Til al denne uheldige Indretning, som gav stærk Anledning til Brandfare, kom saa *Brøstfældigheden*. Den tilbyggede Nordfløj, som var opført i 1797 og i daglig Tale kaldtes for „den nye Kirke“, var endnu i god Stand; men i „den gamle Kirke“, som laa i Øst—Vest, var Tømmerværket aldeles frønnet af Ælde baade i Gulv og paa Loft og trængte til grundig Fornyelse. Oven paa Loftet var der især over Kirkens gamle Kor opført et Utal af Bjælker, som afgav Næring for

det bedst tilrettelagte Baal, hvis der skulde opstaa Ild; og flere af disse Afstivninger var saa mørnede, at det kunde befrygtes, at de vilde briste. Som Følge af Afstivningens Svækkelse var Loftet i Koret synlig nedad buet, naar man inde i Kirken saa op derimod.

Kirkesynets og Brandinspektionens Opmærksomhed havde i længere Tid været henvendt paa disse Mangler ved Kirken. Og i 1904 blev det paalagt Kirkeinspektionen at komme med Forslag for at afhjælpe Brandfaren. Kirkeinspektionen bestod efter den ældre Ordning af Sognepræsten som Formand, Borgmesteren og et af Byraadet valgt Medlem. Den, der meddeler dette, blev samtidig kaldet til Sognepræst og fik straks med Sagen at gjøre. Det i samme Aar nyoprettede *Menighedsraad*, bestaaende af begge Kirkens Præster, de to andre Medlemmer af Inspektionen og 7 valgte Medlemmer, skulde give sin Erklæring i Sagen. Og Kirkens Ombygning blev en Sag, som i en lang Aarrække kom til at beskæftige Menighedsraadet og fik særlig Betydning ved at samle i god Enighed de forskellige Retninger indenfor dette. Og i Rønne Menighedsraad er der ikke blot de sædvanlige tre Retninger; deriblandt en Repræsentant for Valgmenigheden; men der er ialt fem Retninger, nemlig endnu Repræsentanten for hvert af de Møllerske Samfund, Luthersk Missionsforening og Evangelisk-luthersk Missionsforening, og begge disse har arbejdet troligt med og taget virksom Del i Indsamlingen. Repræsentanten for Valgmenigheden, Bygmester Otto Bidstrup, har særlig lagt et trofast og dygtigt Arbejde ind i Kirkebygningssagen. Noget af det skønneste ved denne er, at den har givet Lejlighed til virksomt Samarbejde mellem de forskellige

Sider i Folkekirken og staar som et godt Minde derom.

I det første Menighedsraads-Møde, hvor den nye Sognepræst kom tilstede samme Uge, han var indsat, blev Kirkesynets Krav forelagt. Af den residerende Kapellan, *A. Juel*, blev der foreslaaet at nedsætte et Udvalg, der skulde supplere sig selv, til at virke for *Kirkens Udvidelse* for paa den Maade grundig at afværge Brandfaren og samtidig at forskønne Kirken. Dette Forslag vedtoges med 9 Stemmer af 10 og sendtes til Kirkeinspektionen. Samtidig forhørte man sig i Holstebro, hvor man netop var i Færd med at ombygge Kirken, hvorledes Fremgangsmaaden er ved en saadan Lejlighed, og fik Meddelelse om, at der af Ministeriet beskikkes et særligt Syn, forskaffes Planer, samles frivillige Midler, søges om Statstilskud; og saa hviler man nogle Aar, indtil Sagen kommer i Gang. I Rønne kom det til at vare adskillige Aar.

I Begyndelsen af Aaret 1905 forhandlede Kirkeinspektionen for Rønne Kirke med Kirkekommissionen. Bornholm havde nemlig til Forskjel fra hele det øvrige Land vel paa Grund af den vanskeligere Forbindelse i ældre Tid en særskilt Kirkekommission, bestaaende af Amtmanden og Provsten, hvorigjennem alle Kirkebygningssager skulde passere, og som bestod indtil December 1916, da den ophævedes ifølge den nye Lov om Kirkers Bestyrelse. Ifølge denne Forhandling blev der andraget Ministeriet om at maatte anvende et Beløb af 400 Kr. til at lade udarbejde Skitser og summarisk Overslag over Udvidelse og Forbedring af Rønne Kirke, saaledes at der tilvejebringes Prædikestol og Skriftestol, Pulpiturene delvis fjernes og Brandfaren afværges. Dette

blev approberet af Ministeriet, og Kirkeinspektionen henvendte sig derefter til Professor, Bygmester *M. Bidstrup* i Rønne om at frenkomme med Skitser og summarisk Overslag til en saadan omfattende Restauration, der dog ikke maatte overskride et Beløb af 30000 Kr. I December s. A. indleverede Professor Bidstrup Tegninger og Overslag til en Fornyelse og Udvidelse af den gamle St. Nikolaj Kirke. I Følgeskrivelsen meddeles en kort Fremstilling af Kirkens ældre Historie fra 15de Aarhundrede indtil Forandringen i 1797, hvorefter der kun ved større Forandring paa de ellers solide Mure kan tilvejebringes „en nogenlunde tiltalende Kirke“. Dette første Forslag foregriber i flere Henseender, hvad der er fuldført ved den endelige Nybygning.

Koret renses for Pulpiturer, og Alteret føres tilbage „til sit historisk indviede Sted“. Nordsiden bevares, men en ny Sydfløj bygges, hvorved Kirken bliver ein Korskirke. Orgelet anbringes paa et Træpulpitur mod Vest. Hovedindgangen bliver gennem Taarnet. Ydermurene bygges af utilhugne Kampesten med røde Munkestens Enkeltheder. Her var med Flid taget Hensyn til det historisk givne og Kirkens Ejendommelighed. Men der viste sig at være indgaaende Vanskeligheder at kæmpe med, for at Kirken kunde blive „nogenlunde tiltalende“. Paa sindrig Maade gik Forslaget ud paa at afskære de fire Kors-skæringer med skraa Hjørner, saa at der i Kirkens Midte dannedes et ottekantet Rum, for derved at skaffe Rum og Lys. Paa de to Hjørneflader mod Øst skulde da Prædikestol og Døbefont anbringes; paa de to andre mod Vest skulde der indsættes to store Vinduer for at bringe Lys ind. Derved var skaffet friere Udsigt

til Alter, Døbefont og Prædikestol. Skriftestol tænkes indrettet i Kjælderen under den nye Sydfløj. Omkostningen anslaaes til c. 59000 Kr. Skulde den gamle Vestfløj og Taarnet ombygges og dette forsynes med et kobbertækket Spir, anslaaes dette til yderligere at beløbe sig til 32000 Kr.

Denne Plan forelagdes straks for Menighedsraadet. Fra alle Sider lød Udtalelserne, at man fandt den særdeles tiltalende og var overrasket over, hvad der kunde bringes ud af den gamle Kirke. Kun en enkelt Røst lød om at faa en helt ny Kirke, men fandt lige saa vel Planen højst tiltalende; det var Dekorationsmaler A. Rønne, Formanden for Luthersk Missionsforening. Taarnet vilde man foreløbig lade staa uforandret. Beløbet fandt man vel betydeligt, men mente sikkert, at Stemningen vilde kunne oparbejdes. Der blev vedtaget, at Menighedsraadet skulde indbyde til et Menighedsmøde; og af Pastor Juel blev den Tanke fremført, at der eventuelt skulde vælges 11 andre Medlemmer til sammen med Menighedsraadet at danne et Udvalg til at arbejde for Sagen.

I Februar 1906 blev et saadant *Menighedsmøde* afholdt i Byens største Sal, som var helt fyldt af interesserede. Sagen blev lagt frem. Professor Bidstrup udviklede Kirkens Beskaffenhed og oprindelige Karakter med stærk Betoning af det historiskes Betydning og fremstillede sin Plan ledsaget af Lysbilleder, som ovenfor anført. Planen fandt Anerkendelse. Dog blev der af Overlærer *Aasted* fremdraget den Vanskelighed, som under Kirkens Ombygning har gjort sig saa stærkt gjældende, at den oprindelige Kirkes Hovedskib var for smalt til paany at fremtræde som Hovedskib i en udvidet Kirke med to mægtige Side-

fløje. Denne Vanskelighed er ogsaa blevet følt under senere Planer, indtil Problemet endelig løstes med Held. Overlærer Aasted foreslog at lægge en helt ny Kirke paa den gamle historiske Plads. Professor Bidstrup udtalte, at en helt ny Kirke vilde naa op til mindst 200000 Kr. Fra vægtig Side udtaltes, at det var utænkeligt, at et saadant Beløb, der væsenlig skulde tilvejebringes ad Frivillighedens Vej, kunde fremskaffes i en By som Rønne, hvor de fleste er Smaakaarsfolk. Der blev stillet i Udsigt, at *Bornholms Spare- og Laanekasse* eventuelt vilde støtte Sagen med et Beløb af 10000 Kr. Stemningen paa Mødet var afgjort for at søge Kirken omdannet og udvidet; og der valgtes 12 Medlemmer af Menigheden til sammen med Menighedsraadet og Kirkeinspektionen at arbejde for Sagen. Der var taget Hensyn til, at alle forskjellige Sider saa vidt muligt kunde være med; Kvinderne var repræsenterede og ligeledes Arbejderstanden.

Udvalget traadte sammen i Begyndelsen af Marts og valgte til Formand Sognepræsten, til Kasserer Sparekassedirektør Th. Lund og til Sekretær Pastor Juel. I det første Møde kom straks Tanken om at bygge en helt ny Kirke stærkt frem. *Rektor Koefoed* lagde for, og adskillige sluttede sig dertil. Der blev paany gjort opmærksom paa den Vanskelighed, som Kirkens Vanskæbne i 1797 forvoldte, at det smalle Hovedskib ikke kunde bære to vældige Sidefløje; det vil blive som en lille Mand, en Dværg med to store Arme. Og naar der indvendtes, at det var umuligt at fremskaffe saa mange Penge, udtalte Overlærer Aasted, at man skulde prøve Stemningen og Menighedens Offervillighed. Et Underudvalg nedsattes til

at skaffe Oplysning og forberede Sagen, bestaaende af begge Præster, Rektor Koefoed, Direktør Lund og Skolebestyrerinde Frk. Raabye. Der oplystes, at i Holstebro er Overslagssummen til den nye Kirke 90000 Kr., hvoraf $\frac{1}{3}$ indsamles frivillig, $\frac{1}{3}$ skænkes af Staten og $\frac{1}{3}$ optages som Laan paa Kirken. Efter Underudvalgets Forslag vedtoges det i Maj 1906 at bekendtgjøre Sagen i Kirken og gennem Bladene og rette følgende Opfordring til Menigheden:

„Det Udvalg, som i Forbindelse med Menighedsraadet har faaet overdraget det Hverv at arbejde for Rønne Kirkes Ombygning og Udvidelse, henvender sig herved til Menighedens Offervillighed.

Man vil omhyggelig tage under Overvejelse og nøje prøve alle Forslag og Spørgsmaal, som ere fremkomne angaaende denne Sag.

Udvalget anser det for heldigst, om man kan faa bygget en helt ny Kirke paa den gamle Kirkes Plads; men dette vil være afhængigt af hvorvidt der ad frivillig Vej kan tilvejebringes et tilstrækkeligt stort Beløb, saa at man kan skønne at der i Forening med eventuelt Statstilskud og Laan kan skaffes den fornødne Byggesum tilveje.

Forsaavidt dette ikke lykkes, vil Bidragene blive anvendte til en Udvidelse og Restauration af den gamle Kirke efter Autoriteternes nærmere Vejledning og Godkendelse.“

Indsamlingen skulde ske i Løbet af fem Aar, samtidig med at Planen søgtes tilvejebragt. For at ordne Indsamlingen deltes Byen i 23 Kredse, hvoraf hvert

af Udvalgets Medlemmer overtog sin Kreds. Resultatet af denne Henvendelse var, at der ialt tegnedes Bidrag til et Beløb af 37000 Kr., deri iberegnet Sparekassens betydelige Bidrag, som med det fulde Beløb indsattes paa en Bog og i Løbet af fem Aar vilde andrage over 12000 Kr. Paa dette Tidspunkt udtalte jeg som Sognepræst, en Udtalelse jeg ved given Lejlighed har fornyet, at havde jeg Raadighed over disse Midler, vilde jeg bruge dem til at faa ansat endnu en tredie Præst i Rønne og Knudsker, hvortil der saa højlig trænges. I en Kjøbstad paa 10000 Mennesker er der saa stort et Arbejde for to Præster, at Landsognet ikke vil kunne røgtes forsvarligt, da tilmed Bornholms Sanatorium er beliggende i dette. Ikke blot er der i en By som Rønne, Bornholms Hovedstad, saa mange forskellige Forhold, som skulle varetages, Amtssygehus, Fængsel og meget af helt anden Art. Men der er næppe nogen By i det øvrige Land, afset fra Kjøbenhavn, hvor der findes saa mange forskellige Trossamfund, som med Bornholmernes store Hørelyst finder Tilslutning mere eller mindre. I de sidste Aar har Methodisterne bygget Kirke og Adventisterne og Romerskkatholske begyndt og taget fat med stærke Midler. Imidlertid maa det netop under saadanne Forhold være et Kendetegn paa den folkekirkelige Menigheds Kraft, at den med saa stor Iver tog Opgaven op, at nybygge Kirken, og at denne friske Iver saa langt fra kølnedes, at de frivillige Midler vedblev at vokse i alle de følgende Aar, som gik med, og naaede op til et langt højere Beløb.

Ved det ordinære Kirkesyn i Juni Maaned, som Menighedsraadet skal overvære, anmodedes om, at der maatte blive afholdt et særligt Syn til Bedøm-

melse af hele Kirkens Tilstand og Erklæring om, hvad der vil kunne foretages. Paa Udvalgets Vegne henvendte Sognepræsten og Rektor Koefoed sig til den daværende Kirkeminister, Enevold Sørensen, og fandt velvillig Modtagelse og Interesse for Sagen, som det forøvrigt ogsaa har været Tilfælde hos de følgende Kirkeministre, der beredvilligt har støttet den. Ministeren satte sig omhyggeligt ind i Forholdene og var villig til at foreslaa et Statstilskud paa 40000 Kr., men vilde da ogsaa finde det i sin Orden, at der indbødes til en Konkurrence af alle danske Arkitekter. Det trak noget ud med *det særlige Syn*. Men omsider fandt dette Sted i Maj 1907 og bestod af de tre af Ministeriet beskikkede Medlemmer, Musæumsdirektør Møllerup og Arkitekterne Ahlmann og Clemmensen i Forening med det ordinære Kirkesyns Medlemmer. Synet fandt det forhaandenværende Taarn ejendommeligt og værdt at bevare og udtalte, at den oprindelige, historiske Alterplads bør fornyes, „selv om Murene nybygges“. Synets Erklæring, der blev fremsendt til Ministeriet d. 25de Maj, lød saaledes:

„I Henhold til Ministeriets Opfordring i Skrivelse af 4. Septbr. f. A. har det særlige Kirkesyn afholdt Syn i Rønne Kirke den 17. ds. med den særlige Opgave at undersøge, i hvilket Omfang Kirken bør underkastes en Hovedreparation og med Hensyntagen til det af Kirkeinspektionen indsendte Andragende om Tilskud fra Statskassen til en Nybygning af Kirken. Synet skal i den Anledning udtale følgende:

Anledningen til Kirkeinspektionens Ønske om, at Rønne Kirke enten underkastes en Hovedreparation eller giver Plads for en ny Kirke, er gendagne Paabud fra Brandinspektøren og Provstesynet om at træffe Foranstaltninger til at afværge

den Brandfare, hvoraf Kirken trues ved Træværket paa Loftet og i Pulpituret, samt ved uheldige og utilstrækkelige Udgangsforhold. Synet maa erkende Rigtigheden heraf og slutte sig til Fordringen om, at der træffes Foranstaltninger herimod. Naar Spørgsmaalet om en fuldstændig Restaurering af Kirken samtidig er rejst af Menigheden og Inspektionen, maa Synet ogsaa erklære sig enig heri. Den i Slutningen af det 18. Aarh. stærkt forandrede Bygning tilfredsstiller ikke de Krav, der kan stilles til en Kirkebygning i vor Tid. Pulpiturernes slette Indretning og deres for de kirkesøgende ofte farefulde Anbringelse, Alterets og Prædikestolens uheldige Opstilling, de slette Adgangsforhold og Tagets og Bjælkelagets daarlige Tilstand kræver med Nødvendighed Ændringer, som ikke kunne gennemføres uden at medføre en Hovedstandsættelse paa Tag og Fag. Men naar en saadan er nødvendig, rejser sig ogsaa Spørgsmaal, om det ikke vilde være klogest og mest hensigtsmæssigt, at denne Ombygning af Kirken udføres paa en saadan Maade, at den faar Karakter af en Nybygning. Synet maa i den Anledning udtale, at den gamle Kirke ikke frembyder tilstrækkelig historisk og arkitektonisk Interesse, til hvilken der bør tages særligt Hensyn. Kun hvad Korpartiet og Taarnet angaar, som begge har en vis Betydning i arkitektonisk Henseende, maatte det ønskes, at der om muligt ved en eventuel Nybygning blev gjort Forsøg paa at indlemme dem som Bestanddele i den nye Bygning som Minde om den oprindelige Kirke. Synet har derfor intet at erindre imod, at der gives den fornødne Tilladelse til at tilvejebringe Projekt til en saadan Nybygning, dog saaledes at det blev stillet vedkommende Arkitekt frit at inddrage Dele af den gamle Bygning i den nye, og det vilde finde det saare rimeligt, at Staten ydede sin Bistand til dette Formaalets Fremme gennem en Bevilling paa Finansloven.“

Efter Forhandling med Ministeriet blev der truffet Aftale med Akademiet for de skønne Kunster om Udskrivning af *en offentlig Konkurrence* paa Grundlag af akademisk Arkitektforenings Vedtægter. Til Dommere beskikkedes Arkitekterne V. Dahl og S. Lemche sammen med følgende, valgte af Kirkeudvalget, Sognepræsten som Formand, Tømremester, Indremissionær Janus Dam, der er Medlem af det ordinære Kirkesyn, og Rektor Koefoed. I Begyndelsen af Aaret 1908 blev Programmet for Konkurrencen fastsat. Den samlede Byggesum, fraregnet Arkitekthonorar, blev sat til 100000 Kr. Alteret skulde have sin oprindelige Plads. Der henpeges paa Kirkesynets Erklæring om Ønskeligheden af at bevare Dele af den gamle Kirkebygning. Der indkom ialt 24 Forslag, som udstilledes i Industriforeningens store Sal i Kjøbenhavn. Arkitektforeningens eget Tidsskrift udtaler, at de fleste af disse Forslag var langt fra den rette Opfattelse; „vi forstaa ikke, at danske Arkitekter, som det almindeligvis var Tilfældet her, gjør noget saa kunstigt ud af den Opgave, at bygge en dansk Kjøbstadkirke“; og der peges hen til de gamle Kirker, „deres simple og jævne Væsen, deres Storhed og Ro, der er deres og — al god Arkitekturs Særpræg.“ (Arkitekten, 10 Aarg. 36). Af Bedømmelseskomiteén tilkendtes Præmierne tre af Forslagene, der ved Navnesedlernes Aabning viste sig at være af Arkitekterne H. Chr. M. Steen, Valdemar Schmidt og V. Ahlmann. Den første valgtes, fordi den passer godt til de stedlige Forhold, har en fortrinlig Grundplan og særlig fordi de karakteristiske Dele af den gamle Kirke, Taarnet og Korpriet med den ejendommelige Tagrytter, er bevaret i den. Arkitekt Ahlmanns Plan fandtes tiltalende og

værdig af Udseende, men formodedes at blive noget for trist og mørk; i den gamle Kirkebygning havde man længe nok i vort nordiske Klima lidt under uheldige Lysforhold. Arkitekt Steens Plan var øjensynlig udført i stort Hastværk; det oplystes ogsaa, at han først for nylig var kommet hjem fra Udlandet og i kort Tid havde udarbejdet sin Plan. De tre præmierede Planer udstilledes i Rønne paa teknisk Skole; og af Kirkeudvalget valgtes *Arkitekt Steens Plan* med 20 Stemmer, 3 Stemmer faldt paa Arkitekt Ahlmanns Plan, eet Medlem var bortrejst. Det var øjensynligt, at Bevarelsen af Kirkens gamle Ydre greb Rønneboerne om Hjertet og blev afgjørende for Valget. Dette Udfald havde den Betydning, at det historiskes Ret derigjennem var vundet.

Planer blev nu udarbejdede af Arkitekten; Overslaget lød paa 135000 Kr. med Arkitekthonorar. Det var en ret stor Overskridelse. Men Udvalget besluttede at søge Planen fremmet og Bidragene forøgede. Planen sendtes da til Ministeriet, hvortil allerede Andragende om Statstilskud var rettet. Nye Bidrag vedblev at indkomme. *Herold*, som har sin Slægt paa Bornholm og ofte har glædet sine Landsmænd med sin Sang, sang i Rønne Kirke samme Sommer til Indtægt for den nye Kirke og erklærede aldrig at være blevet modtaget før med saadan Varme; det var en smeltende hed Julidag. Flere betydelige Bidrag indkom.

Arkitekt Steens Plan satte Alteret paa sin oprindelige Plads, bevarede det gamle Kor og ligeledes vestre Gavl og Taarnets Underdel, man førte saa Sagen videre frem mod dens Løsning ved helt at fjerne Kirkens midterste Del med Nordfløjen, udvide Kirken

til begge Sider ved lavere Sideskibe og to nye Korsfløje med Pulpiturer og paa de oprindelige Sidemures Fundamenter rejse Granitsøjler, paa hvilke Hovedskibets Mure løftede sig op over Sideskibene. Ved Granitsøjlerne fik Kirkens Indre et smukt og værdigt Udseende. Hovedindgangen blev gennem Taarnet; rigelige Adgange fandtes fra begge Sider. Præsteværelse og Sakristi tænktes opført udenfor Kirken, men i Forbindelse med Koret. — I Begyndelsen af Aaret 1909 afgav det særlige Syn sin Erklæring. Planen søgtes simplificeret, og af økonomiske Grunde blev Sakristiets Opførelse sat i Bero. En fortrinlig Støtte fandt Sagen hos *Arkitekt Clemmensen*, der som Medlem af det særlige Syn havde været med til at foreslaa at bevare Kirkens gamle Kor og Taarn og vedblev med at udvise stor Interesse for Arbejdets heldige Fremgang. I Juni Maaned indsendtes den detaillerede Plan til Ministeriet med Anmodning om, at 45000 Kr. indsamles frivillig, 45000 ydes som Statens Tilskud og 45000 optages som Laan mod Kommunens Garanti. I Byraadet viste der sig megen Betænkelighed ved at gaa med til dette Laan særlig af Hensyn til de mange afvigende Trossamfund. Fra Baptistsamfundets Side kom der en direkte Henvendelse til Byraadet. Det paahvilede nemlig dem og de øvrige ikke anerkjendte Trossamfund ifølge en udtrykkelig Paragraf i den ældre Grundlov at yde deres Andel af, hvad der vil blive at opkræve, dog saaledes at denne Andel ikke tilfalder det kirkelige Øjemed, men henlægges til Skolevæsnet (§ 77). Ved den nye Grundlovs Ikrafttræden blev denne mærkelige Bestemmelse ophævet, førend den her kom til Anvendelse. Med Udgangen af 1909 ophørte Menig-

hedsraadet at bestaa og traadte først paany i Kraft i December 1912. Kirkeinspektionen og Kirkeudvalget vedblev at behandle Sagen; men der indtraadte nu en Tid, hvor denne kun gik langsomt frem. Kgl. Bygningsinspektør Martin Borch, der fik Sagen til Erklæring, anbefalede Steens Plan som den bedste, men fandt den kostbar og foreslog at lade Kirkens Hovedskib blive, som det var, føje et Kor til midt paa Syd-væggen og iøvrigt istandsætte de Mangler, der fandtes. Byraadet afslog at garantere Laanet paa de 45000 Kr. og foreslog at følge en ændret Plan af Professor Bidstrup, som ansloges til et Beløb af 67000 Kr. Overfor disse Forslag gjorde Kirkeinspektionen gjældende hos Ministeriet, at det Misforhold, der var Følgen af Omkalfatringen i 1797, derved vedblivende vilde føles, og gjorde opmærksom paa den varme Interesse, der vedblivende viste sig ved ofte ret betydelige Bidrag, der indkom, og var besjælede af det Ønske at naa til en virkelig Fornyelse. Da Indsamlingen i de fem Aar fra 1907—11 var sluttet, viste Opgjørelsen, at der ialt var indkommet 50000 Kr., hvoraf der var udgivet 5000 Kr., væsenlig til Konkurrence og Arkitekthonorar. Adskillige af Gaverne viste en rørende Kjærlighed til Sagen og tjente til at holde Interessen varm. Paa Store Torv i Rønne var der den Gang et Udsalg af dekoreret Porcellæn, som altid tiltrak sig Rejsendes Opmærksomhed. Det ejedes af en Dame, Frk. *Marie Kofoed*, som selv sammen med en Søster haandmaalede de nydelige Ting. Hun døde i Juni 1911 og efterlod et Kaffestel, som hun selv i Slutningen af sit Liv havde haandmalet og bestemt, at det skulde afhændes sammen med et lignende, Søsteren havde udført, og bruges

for Nybygningen af den Kirke, hun selv af Hjertet havde været hjemme i. Fra Orgelbygger *Møller* i Amerika, der stammer fra Bornholm, blev der tilsagt en betydelig Gave. Og en anden bornholmsk Mand, Direktør *Birch* i Kjøbenhavn skænkede 10000 Kr. paa det Vilkaar, at Kirken nybygges. Det sidste Tilsagn indtraf i samme Moment, da Sagen blev forelagt paa et Møde af de frivillige Bidragydere i November 1912. Alle Udtalelser gik her ud paa at søge at faa Kirken nybygget, og det vedtoges eenstemmigt at virke til at faa Bidragene forøgede udtrykkelig i denne Henseende. Bornholms Sparekasse lovede at forøge sit Bidrag. Som foreløbigt Maal satte man 75000 Kr., der skønnedes at udgjøre Halvdelen af det Beløb, der vilde udkræves.

Da Sagen saaledes trak i Langdrag, paabød Kirkesynet, at der af Hensyn til Brandfaren skulde aabnes en Reserveudgang, som anbragtes paa Nordsiden nær ved Koret. I Aaret 1914 hvilede Sagen helt. I August udbrød *Krigen*, der bredte sig med saa rivende Magt og optog alles Sind. Men netop Verdenskrigen blev Anledning til, at Rønne Kirke blev nybygget og Arbejdet fuldført under dens Forløb; ingen havde tænkt sig, at den skulde vare saa længe. Vi Danske maa takke Gud, at vort Fædreland i alle disse Krigsaar blev forunderlig skaanet. Vel følte mere og mere Krigens Tryk og ikke mindst, hvor den foraarsagede den altid saa betænkelige Arbejdsløshed. Her paa Bornholm har det været saa heldigt, at de fleste Tegl- og Stenværker har kunnet fortsætte deres Virksomhed under Krigen. Kun Bygningsfagene led her som alle-vegne under Mangelen paa Arbejde. Af den Grund tog Kredsens Folketingsmand, Redaktør *Hauge* sidst

i Februar 1915 Initiativet til, at sætte Kirkebygningen i Værk, da baade Plan og betydelige Midler var forhaanden. Udvalget tilsikrede at ville yde af frivillige Midler 80000 Kr., Statens Tilskud var 45000 Kr., og Byraadet vedtog at yde som Tilskud 25000 Kr. Til sammen udgjorde det en Sum af 150000 Kr., som man haabede kunde dække Omkostningerne. Bornholms Sparekasse forhøjede sit Bidrag til 25000 Kr.

Et *Byggeudvalg* konstitueredes, hvori Amtmanden af Ministeriet blev udnævnt til at være dettes Repræsentant. Foruden Kirkeinspektionens tre Medlemmer valgtes to af Menighedsraadet, to af Byraadet og een af de frivillige Bidragyderes Repræsentanter, Sognepræsten blev Formand; til et Forretningsudvalg valgtes noget senere sammen med Formanden Bygmester Otto Bidstrup og Redaktør Hauge. Ministeriet resolverede, at man vil intet have imod, at Arbejdet overdrages til Arkitekt Steen, dog at man maa finde det meget ønskeligt, at det Samarbejde, som allerede har fundet Sted mellem ham og Arkitekt Clemmensen, fortsættes. Arkitekt Clemmensen erklærede sig villig til efter bedste Evne at bistaa Udvalget som raadgivende, dog saaledes at Arkitekt Steen alene har det kunstneriske Ansvar.

Nu da det gjaldt, blev Planen taget op til fornyet, alvorlig Drøftelse. Der blev fremskaffet en Prisberegning baade over, hvad Kirken vilde koste af Munkesten og af Granit. Resultatet var, at med de under Krigen stærkt stigende Priser vilde en Munkestenskirke koste 195000 Kr. og en Granitkirke 3000 Kr. mindre. Dette oversteg langt de Midler, der var til Raadighed. Hvad nu? Det var St. Hansdag; begge Arkitekter var komne til Stede for at drøfte Sagen.

Da fremkom Folketingsmand *Hauge*, der selv er uddannet i Haandværksfaget, med en ypperlig Idé, som førte til Sagens i mere end een Henseende heldige Løsning. Han foreslog for at skaffe Hovedskibet den fornødne Bredder at nedrive hele Kirkens gamle Sydside fra Kor til Taarn, da der dog skulde udbygges en Sydløj, men *lade hele Nordsiden blive staaende*, hvorved betydeligt Byggearbejde sparedes. Arkitekt Steen skitserede i Hast denne Plan. Og næste Dag blev den forelagt for Byggeudvalget i et Møde, hvori ogsaa Arkitekt Clemmensen kom tilstede og anbefalede Princippet i denne nye Plan. Hele Byggeudvalget var enig om at antage Planen, som derefter blev forelagt og eenstemmig tiltraadt af de frivillige Bidragyderes Repræsentanter. Tegning og Beskrivelse blev udarbejdet og fremsendt, godkendt af Arkitekt Clemmensen. Om den end overskred noget det fastsatte Beløb, var man dog enig om at sende den til Ministeriets Approbation, som ogsaa blev givet, ligesom Byraadet for sit Vedkommende samtykkede i Planen. Med fuld og glædelig *Enighed* fra alle Sider var denne saaledes ført igjennem. Arbejdet blev derefter udbudt i Licitation, og som Hovedentreprenør antoges Bygmester *Chr. Dam* i Rønne for Tømmer- og Murerarbejdet. Det var Bestemmelsen, at for saa vidt det kun var muligt, skulde Rønne Haandværkere og Arbejdere sysselsættes ved Kirkebygningen.

Den 17de Oktober 1915 holdtes den sidste Guds-tjeneste i den gamle Kirke under stor Tilslutning ikke uden Vemod ved, at det gamle Kirkerum med de Minder, der for mange knyttede sig dertil, skulde forsvinde. Den følgende Dag begyndte *Nedbryd-*

ningsarbejdet. Allerførst blev Alter og Døbefont flyttet hen i det rummelige og smukke Missionshus, Emaus, hvor Menigheden under Ombygningen fandt tilfredsstillende Husly. Det i og for sig uhyggelige Arbejde med Nedbrydningen skulde faa særegen Betydning og Interesse, idet der fra *Bornholms Musæums Bestyrelse* var rettet Henvendelse til Byggeudvalget om, at den maatte lade undersøge, hvad der havde historisk og kunstnerisk Værdi og lade opbevare paa Musæet eller indsende til Nationalmusæet, hvad der ikke vilde komme til Brug i den nye Kirke. Og to Medlemmer af Musæumsbestyrelsen, Professor Bidstrup og fhv. Overlærer Tryde fulgte under hele Vintertiden med megen Iver og Udholdenhed alt, hvad der kom for Dagen under Nedbrydningen, og undersøgte paa hele Sydsiden Bygearbejdet paa Kirken i de skiftende Tider. Og med ikke mindre Interesse undersøgte samtidig *Malmester Kofoed* i Rønne det gamle Billedværk, som fandtes bag den Overmaling, hvormed det var blevet dækket. Med beundringsværdig Udholdenhed og Omhu fremdrog han dels, hvad der var kjendt gennem ældre Beskrivelser, som det Pax'ske Pulpitur med dets otte Billeder, og dels en hel Række Billeder paa Kirkens Vægge, Pulpiturer og Stolestadedøre, som han selv ved Undersøgelse fandt frem. Om dette meget omfattende og interessante Billedværk har han selv afgivet Beretning her i Samlingerne. Der skyldes de nævnte Mænd megen Tak og Paaskjønnelse for det omhyggelige Arbejde, de her udførte. Og det var en glædelig Virkning af den endelige Plan, at den paa den ene Side gav Anledning til en saadan nøje Undersøgelse af Kirkebyg-

ningens Historie helt tilbage gennem Tiderne og samtidig bevarede hele Kirkens Nordside urørt fra Halvdelen af Koret og lige hen til Taarnet, saa at man her er i Stand til at betragte Kirkens forskellige Bygningsdele og følge Udviklingen gennem Aarhundreders Forløb. En sagkyndig Fremstilling heraf vil forhaabentlig blive givet. Her skal kun kortelig peges paa, hvad der er forefundet.

Det *ældste* bevarede Murværk findes mellem Koret og Nordfløjen, der hvor Reservedøren er slaaet ud. Det hørte til et lille firkantet Kapel, som laa lige overfor Havnen paa Toppen af Havnebakken, hvor Kirken den Dag idag har sin fortrinlige Beliggenhed. Paa Ydermuren lidt tilvenstre for Reservedørens øverste Kant ses Enden af en flad, firkantet Granitsten, der her er indmuret. Denne Sten er vist nok den allerældste Levning og har uden Tvivl hørt til en endnu ældre Bygning, har maaske været en Altersten og er indmuret her af Pietet, fordi man ikke vilde kaste den bort til andet Brug. Inde i Kirken ses her det ejendommelige, gamle *Kalkmaleri* fra 16de Aarhundrede af Apostlen Judas Thaddæus, det eneste bevarede Billede af Apostelrækken, omgivet af smukke Ornamentter. Apostlens Navn læses ovenover Skikkelsen. Billedets øverste Rand tilkjendegiver Kapellets Højde. — Da Byen voksede, blev Kapellet, der var indviet til de Søfarendes Skytshelgen, St. Nikolaj, *udvidet* til den nuværende Væg imod Vest. Et Indvielsesmærke, der er fremdraget paa Muren, et rødt Kors i en Cirkel, tjener vist nok til Minde herom. Paa dette Stykke Mur er bevaret den gamle, smukke Kvindedør, medens den tilsvarende Mandsdør var paa Sydturen lige overfor. Ad denne Dør er Slægter

vandret ind og ud fra c. 1340. Ved Nybygningen blev ikke blot Murene gjort 4 Alen højere, men Gulvet blev sænket over en Alen, hvorved Dørens Proportioner er ændrede. Ved Afgravningen fandtes her under en Flisesten 63 smaa *Sølvmonter* fra Erik Menveds, Kristoffer 2.s og Magnus Smeks Tid. Nationalmusæet udtaler derom, at Fundet er af Interesse, fordi disse *Mønter* „giver deres Bidrag til Oplysning om Aldersspørgsmaalet“. Mærkelig nok blev Kirken ogsaa den Gang nybygget i en ond og fattig Tid, hvorom maaske Smaamønternes ringe Værdi fortæller, og indviet til Gud, som atter lod det blive Dag i Danmark. *Mønterne* er kun prægede med Figurer af Linier, Cirkler og Prikker i vekslende *Mønstre*. Halvdelen af dem opbevares i Nationalmusæets *Møntsamling*, Halvdelen paa Bornholms Museum; men fem af dem er til Erindring anbragt lige ved Findestedet i Dørens venstre Murlysning forneden, saaledes at de er synlige bag Glas og Glassets øverste Rand tillige angiver den tidligere Gulvlinie. Udenfor den gamle Dør er udgravet den Trappe af Kampesten, som i Halvkredse førte op til Døren; af denne Stentrappe er dog under senere Byggearbejder hele den ene Side afbrudt. Kirken havde den Gang intet Taarn, men en smuk aftrappet Gavl ud imod Søen. Derefter er først *Koret* tilbygget, hvorved det blev til en egenlig Kirke, og senere *Taarnet* med dets ejendommelige Bindingsværk i øverste Stokværk, hvor Klokkerne og Uhrskiverne findes. Fra Aar 1721 er det ejendommelige *Pax'ske Pulpitur* med dets otte Billeder af Kristi Lidelse og Opstandelse, som Malermester Kofoed har fremdraget og saa smukt restaureret ligesom det gamle Kalkmaleri. Det er anbragt

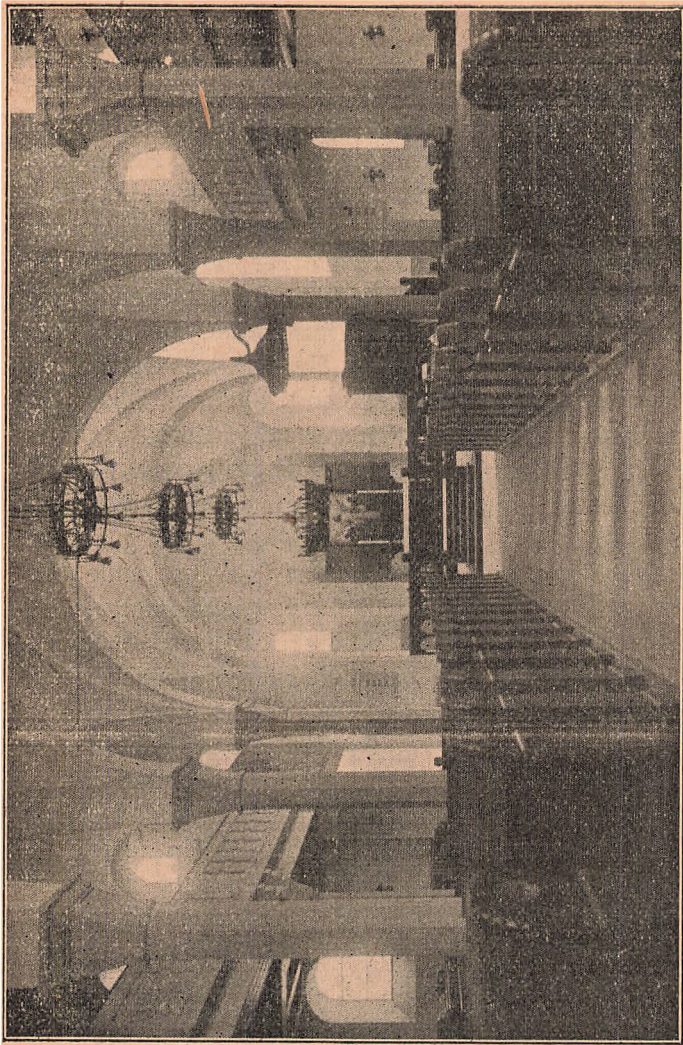
foran Orgelpulpitoret og gjør her en ejendommelig Virkning. De meget naive, tyske Indskrifter er ombyttet med tilsvarende danske ifølge et kraftigt Forlangende. Før Krigen var Hammeren og det østlige Bornholm oversvømmet af Tyskere; tyske Hoteller med tysk Betjening skød frem i Mængde, og der maatte ofres betydelige Midler for at sikre uhindret Adgang til de smukke Partier og vaages for Danskhedens Sag. Derfor blev der krævet dansk Sprog i en dansk Kirke. Versene blev da gjengivet med Verslinier hentede fra Brorsons Psalmer fra samme Tid og Tidsaand og nøjagtig i samme Versemaal, kun at Brorsons Ord er langt bedre. Beretningen om Michel Nielsen, som den findes i Thuras Beskrivelse fortjener vel at kjendes. Han var en fattig Rønnebo, som drog til Pommern, blev Bestyrer af en Herregaard og bestyrede den saa godt, at Enken efter sin Mands Død ægtede ham og han antog Herremandens Navn, Pax. Og „Gud til Ære, Kirken til Zirat og til et Minde“ skænkede han sin Fødebys Kirke dette „Ambonium“. — Malermester Kofoed har ligeledes restaureret *de to Tavler med Præsterækken siden Reformationen*, som er ophængte paa Trappeopgangen til nordre Pulpitur. Den første Tavle har Rækken fra Reformationen, Hr. Niels, Hr. Jens o. s. v. indtil Hans Pontoppidan 1778—85, „som hafver bekostet denne Tavle“. De oprindelige, gamle Skriftegn er fornyede, og svarende dertil er den anden Tavle malet om med Præsternes Navne indtil den sidst afdøde Sognepræst, Pastor Christensen (jvf. J. A. Jørgensen: Series pastorum, Fortegnelse over Præsterne paa Bornholm siden Reformationen, 1907).

I den rationalistiske Tid blev alt det gamle Billed-

værk overmalet eller overkalket, og den uheldige *Nordfløj* byggedes og forstyrrede aldeles Kirkens Stil og Orden. Medens hele den øvrige Kirke er bygget af Granit, er den opført af Sandsten. Ejendommeligt nok er ogsaa den bevaret med hele Nordsiden og fortæller om dette Afsnit af Kirkens Historie. Eftervirkningen af dette „Kirkens Smertesbarn“ føles fremdeles baade udvendig, hvor denne Sidefløj breder sig for stærkt ud, og ligeledes indvendig, hvor der inde under Pulpituret er den mørkeste Del af Kirken. Men ved Ombygningen er dens Brug fuldstændig forandret. Den dominerer ikke mere, men dens inderste Del er optaget i Kirkerummet, ikke som Hovedskib, men som den ene Korsarm i passende Forhold, og det overskydende Rum er afdelt med en Mur og gjort til et smukt og lyst *Sakristi*. Hertil er det godt beliggende, lige ved den mest benyttede Adgang, og er smykket med en ældre Altertavle og en gammel Lysekrone. Og dette lyse Rum finder tillige god Anvendelse, idet Børnene, der skulle døbes, samles der og har nær til Døbefonten, ligesom det ogsaa er vel egnet til Læsning med Konfirmander. I det tilsvarende Rum ovenover bag Pulpituret findes en lignende smuk Sal, som foreløbig staar ubenyttet. Den agtes engang, naar Midler findes dertil, indrettet til *Menighedsraadssal* og udstyret med Bord og Stole, Lysekrone og et Arkivskab til Opbevaring af Kirkens Sager. Her findes opstillet de tre gamle Fløje, prydede paa begge Sider med bibelske Billeder af Lazarus m. m. Muligt de kunne anbringes som Fyldinger i Arkivskabets Døre.

Efter at Overflødigheden af paaklistrede Pulpiturer er fjernet, træder paa hele Nordsiden fra Koret til

Vestgavlen Kirkens gamle Mure frem, opførte, som de er, af Granit, og den nye Sydmur er i Overensstemmelse dermed opført af Granit, ligesom samme bornholmske Materiale gennemgaaende er benyttet i Nybygningen. Trapperne op til begge Pulpiturer i Sidefløjene er af Granit, og Trinene er indfugede i hverandre, saa at de bære sig selv ligesom i Københavns Raadhus. *Hovedskibet* er udvidet baade i Højden, Dybden og Bredden. Og det egenlig nye og skønne er de slanke Granitsøjler, fire paa hver Side, som bærer høje, lyse Hvælvinger. De fire paa Sydsiden er rejst paa den gamle Sydmurs Plads. Og ligeledes er der over Kirkens udvidede Kor, der er højnet ved fem Trin, en stor og lys Hvælving. Vinduerne er i romansk Stil og bringer et smukt Ovenlys ind i Rummet. Her er heldig løst et ingenlunde let Problem: med Bevarelse af Kirkens gamle Udseende i det ydre at naa til *en virkelig Fornyelse af det indre*. Et lyst og værdigt Kirkerum er vundet, netop med noget af „de gamle Kirkers simple Væsen, deres Storhed og Ro.“ Og Kirkens Nybygning er derved blevet et godt Symbol paa den Fornyelse indefra, som Herrens Menighed ved Aanden vil opleve, saa at den organisk udvikles ved ifølge Herrens Ord at forene nyt med gammelt. Stenene tale! I denne Henseende har Nybygningen faaet særlig Betydning ved at gennemføre *Korsformen* og derved fra Grunden af og indvendig fra overvinde den rationalistiske Forstyrrelse. I det rensede og ophøjede *Kor* har Alteret paany faaet sin rette Plads. Og i en Ramme af mørkt Egetræ er Kirkens skønne *Altertavle* anbragt, en Kopi af Carl Blochs Billede: Kommer hid til mig! Billedet, som før henstod i Halv-

Kirkens Indre.

mørke paa Sydveggen, træder nu levende frem med friske Farver, som om det lige var malet, efter at

være rensset fra Støv og nu stillet i fuldt Lys. Saa snart man kommer ind ad Hovedindgangen, træder Kristi Skikkelse en levende imøde. Paa Alterets Forside, der ligeledes er af mørkt Egetræ, er Lammet fremstillet. I Koret hænger en gammel, smuk Malmlysekroner. Staar man for Alteret og Hovedindgangsdørene i Taarnet staar aabne, ser man lige ud over Havnen med dens Skibe.

I Hovedskibet lige nedenfor Koret staar ved Nord-siden *Døbefonten* under det gamle Apostelbillede. Det er en smuk, gammel Døbefont af gullandsk Sandsten, og den staar om just ikke lige paa den Plet, saa dog indenfor det snævre Rum, som udgjorde det oprindelige St. Nikolaj Kapel. Slægt efter Slægt er Børnene her blevet døbt. Lige overfor Døbefonten er *Prædikestolen* rejst ved den øverste Granitsøjle. Søjlen er skænket af Menigheden i St. Knuds Kirkes Sogn, som er Anneks til Rønne. Under den er Mønterne fra denne Konges Tid nedlagt. Prædikestolen selv er en Gave fra Rønne Kvinder. Den er af samme mørke Egetræ som Alteret med Udskæringer. Foden er ifølge Arkitekt Clemmensens Henstilling af rød, poleret Granit og er en særskilt Gave. Stolestaderne er holdt i noget lysere Farver og Endestykkerne foroven prydede med varierende Udskæringer. I de elektriske Jernlysekroner og Lampetter er anvendt et smukt Klokkemotiv. *Orgelet* er anbragt mod Vest over Hovedindgangen dels paa et fremspringende Pulpitur, dels inde i Taarnrummet. Her er den Pax'ske Pulpiturforside opstillet, og paa dens Bagside findes Navnene malede paa de Familier, der først har haft deres Plads bag det. Paa Orgelpulpitret er der ogsaa Plads for et Kor, og Kirken egner sig med sin

Resonans fortrinlig for Sangen og Tonerne. For Talen, især fra Koret, kan Resonansen somme Steder virke hindrende. Men Prædikestolen har en heldig Plads, hvorfra Talen, naar den er distinkt, høres godt. I begge *Sidefløje* er Pulpiturer med trinvis hævede Siddepladser. Loftet i disse er af mørkt Egetræ, og Træloftet tjener til at dæmpe Resonansen fra Siderne. I Sydfløjen er der et lille Præsteværelse med egen Indgang. Her er malet som omkring løbende Frise det gamle Vers, som fandtes under Overmalingen paa en Stolestadedør i den gamle Kirke:

Gud self i Naade styrcke Vel -- De som Guds Ord skal lære
Og øse Naade i huer Siæl — At lydig Ordet være

Anno 1748.

Under Sydfløjen findes Kirkens Varmeapparat.

Taarnet maatte nybygges fra Grunden, dels for at det ved Kirkens Udvidelse mod Syd kunde komme til at ligge lige for Skibet, og dels for at Fundamentet kunde lægges fuldkommen betryggende. Og det er forhøjet, saa at Vejrløjen er blevet $7\frac{1}{2}$ Meter højere. Men det er opført ganske i den gamle Stil med det ejendommelige Bindingsværk under Spiret. Alle Stokværk deri er udnyttede godt og forenede ved en bekvem Taarntrappe, hvortil der er Adgang baade ude fra og fra Kirken selv. Nederst er Hovedindgangen gennem en Forhal med Siderum, hvori der findes Toiletter. Ad Taarntrappen kommer man op til Orgelrummet og Orgelpulpitoret, hvorfra der er en god Udsigt over Kirken. I det næste Stokværk er Kirkens Uhr anbragt, omhyggeligt istandsat og fornyet af Taarnuhrfabrikant Bertram Larsen og anbragt i en Kasse med Glasvægge. De tunge Lodder gaa

ned i Orgelrummet, og Uhrværket er gennem Loftet ledet op i det følgende Stokværk under Spiret. Her i Bindingsværket er Uhrskiverne anbragt. Og her er Kirkens tre *Klokker* ophængt. Den store er ny. Men de to mindre er gamle og beskrives af Uldall i hans Værk: Danmarks middelalderlige Klokker. Den ene har Aarstallet 1433 og som Indskrift: Ave maria graciaplenadnstecv. sancte claves. in. mcd. XXXIII ☩: „Hil dig, Maria, fuld af Naade, (afkortet dominus tecum!) Herren er med dig; Sanct Claus (☩: Nikolaj),“ og derefter muligvis Klokkestøberens Navn: in ☩: Jens Nilssøn og saa Aarstallet. Knebelen er prydet med Facetter. Den anden Klokke har intet Aarstal, men bærer den smukke Indskrift, som findes paa en hel Række Kirkeklokker fra 1400—1500: O rex. glorie, XPe, veni. cvm. pace: help got ☩: „O, Ærens Konge, Kristus, kom med Fred!“ og derefter simpelt og hjerteligt (uden Tilføjelse af Helgener som i andre Klokker): „Hjælp, Gud!“ I Lydlemmene er der smaa Lysglugger; gennem dem har man en herlig Udsigt over Havnen, Byen og Omegnen. *Spiret* er tækket med Kobber. Her fremkom den eneste Dissens under hele Nybygningen, som ellers forløb i den skønneste Enighed, idet det var et Ønske hos mange, at Spiret skulde tækkes med Egespaan, som det var før. Kobberet blev ført hertil fra Amerika og kom midt under Krigen uhindret frem. Paa Spirets Top er Fløjen anbragt med en forgyldt Hane. Fløjen er skænket af Rønnes Skibsførere og Redere. Taarnet virker paa sin Plads lige overfor Havnen paa Toppen af Havnebakken som Sømærke. Her har det haft sin fortrinlige Beliggenhed gennem Aarhundreder. Og nu, da Taarnet er forhøjet, saa Toppen er 52 Meter over

Havfladen, og det er blevet ganske lyskalket, træder det endnu langt stærkere frem og ses langt ud over Søen, naar man kommer sejlene. Over Hovedindgangen i Taarnet er sat de Ord, som fandtes i den gamle Kirke: „Hvor elskelige er Dine Boliger.“ Ved de sædvanlige Gudstjenester maa Hovedindgangen holdes lukket paa Grund af det stærke Slud lige ude fra Søen. Men ved Højtider og ved Vielser bruges den, og man kan da kjøre op til den ad en Rampe. Midt for denne er i passende Form den store Sten-trappe anbragt, som før fandtes foran den nordre Gavl. Terrænet om Kirken er meget uregelmæssigt af Form og med stærkt vekslende Fald, men det er gjennem en Del Forsøg heldig planeret, besaaet med Græs og beplantet. En Søjle paa den sydvestre Side minder om de Begravelser, som i Aarhundreder fandt Sted omkring Kirken ligesom under Kirkens Gulv. To store Granitsten over de bekendte Slægter Rasch og Bohn er for at bevares flyttede ind paa Trappeopgangen i Sydfløjen. Den ældste fra 1730 er kunstigt udhugget med Frelseren i Midten og de fire Evangelisters Sindbilleder i Hjørnerne.

I tidligt Foraar 1916 paabegyndtes Nybygningen. I Overværelse af en snævrere Kreds, Amtmanden, Borgmesteren o. a. nedlagdes under den Søjle, hvor Prædikestolen skulde rejses, i et muret Rum sammen med alle gængse Mønter fra en Eenøre til en Guldtyvekroner et *Fornyelsesdokument*, skrevet paa Pergament, idet man gik ud fra, at det ikke er en ny Grundstensnedlæggelse, men kun til Minde om Nybygningen af den Kirke, hvis Grundsten een Gang er lagt. I al Korthed viser det tilbage til Bygningens

tidligere Historie, beskriver Nybygningens Art og slutter med: „Arbejdet udføres ved frivillige Midler og Støtte af Stat og Kommune til Herrens Ære.“ — Et Aar efter Arbejdets Paabegyndelse hejsedes *Kransen* paa Taget i Oktober 1916, og samme Aften holdtes Rejsegilde paa Missionshotellet for Haandværkerne sammen med Byggeudvalget. Paa Bordet var opstillet en nøjagtig Model af Spirets Tømmerværk, som det skulde rejses, udført med megen Dygtighed af Tømmerformanden. Fra alle Sider fremhævedes den gode Forstaaelse, hvorunder Arbejdet var gaaet sin Gang. Og alt som Arbejdet skred frem, viste det sig, at var dette betydelige Arbejde betroet *Rønne Haandværkere*, satte disse ogsaa en Ære i at udføre det med særlig Omhu og Dygtighed. Af Konduktøren, Arkitekt Ove Petersen, som daglig ledede Arbejdet, er dette udtrykkelig fremhævet, at Haandværkerne i de forskellige Fag fortjente Tak for deres fortrinlige Arbejde. Beundringsværdig var den Maade, hvorpaa Graniten blev behandlet, og de tunge Granit-søjler rejst uden større Apparat. Murerne skilte sig udmærket fra Udførelsen af Kirkens Hvælvinger, et Arbejde, som andetsteds har voldet selv øvede Arbejdere adskillige Bryderier. Spiret rejstes efter den udførte Model uden noget stort Stillads; og efter Rejsningen stod Tømmerformanden selv øverst oppe og mønjarvede Jærnstangen, hvorpaa Fløjen skulde anbringes. Det er beklageligt, at Entreprenørerne paa Grund af de enorme Prisstigninger under Krigen fik saa ringe Løn for deres gode Arbejde. Hovedentreprenøren led et direkte Tab, til hvis Dækning Kirken ydede Tilskud. Desto mere skal det paaskønnes, med

hvor god Villie og solid Dygtighed Arbejdet er ledet. De vældige Prisstigninger i alle Forhold under den vedvarende Krig kunde ikke andet end volde betydelige *Overskridelser*. Staten erkendte det ved at forhøje sit Bidrag med 20000 Kr. Kirkeminister Povlsen besaa med Tilfredshed Kirken, tog hjem og fik velvillig Bidraget forhøjet. Den samlede Byggesum steg til c. 230000 Kr. Deraf var to Femtedeile eller 93000 Kr. indsamlet ved frivillige Gaver; to Femtedeile, 90000 Kr., var skænket af Stat og Kommune; og c. een Femtedel, 47000 Kr., maatte tages som Laan paa Kirken med Kommunens Garanti. Det havde været Tanken at udsætte Arbejdet endnu i nogle Aar, indtil de frivillige Bidrag var naaet op til 100000 Kr., og under normale Forhold vilde da Arbejdet være fuldført med liden eller ingen Gjæld. Men hviler der nu paa Kirken en betydelig Gjæld, er det af den berettigede Aarsag, at hjælpe til at yde Arbejde, hvortil der i Krigens Tid var saa stor Trang. Og hvilket Gode at kunne opbygge Kirken i Enighed, medens i Krigens Egne Bygninger og Kirker lagdes øde. — Blandt Gaverne var der adskillige, som udtrykkelig blev givet til *Kirkens Udsmykning* og kom saa vel tilpas. Det er ovenfor omtalt, at Menighedens Kvinder skænkede Prædikestolen. Dens Fod af Granit er givet af Bankdirektør Nielsen og Hustru, to Jærnløsekroner af Fru Knox, Præstens Stol i Sakristiet af Fru Rasch. Direktør Birch gav særskilt en Gave, hvorfor Istandsættelsen af det Pax'ske Pulpitur blev udført, som lige var besluttet. Arkitekt Steen har givet to Granitsøjler og to Kobberbøsser. En gammel Jomfru over firs efterlod ved sin Død til Kirkens Ud-

smykning et Sengetæppe, hun selv havde strikket i sin sidste Levetid; for Beløbet blev den gamle Altertavle i Sakristiet restaureret. Til Indvielsesdagen skænkede Guldsmed Haagensen og Hustru en Altervin-kande af Sølv. Endnu er der adskillig Udsmykning, Kirken venter paa, idet Opgaven for nærværende Tid var allerførst at tilvejebringe Rummet, som vor gode Raadgiver, Arkitekt Clemmensen betonedede. Der trænges til en Løber op ad Midtergangen, som i Krigens Slutning ikke kunde skaffes for Penge, Udstyrelse af Menighedsraadssalen m. m., om nogen maatte finde en Glæde i at skænke en Gave dertil eller mulig ved Testamente lette Kirkens Gjæld.

Det var Aftalen, at Arbejdet skulde være fuldført inden Jul 1917. Men det trak noget ud med Fuldførelsen, som det ofte gaar. Dertil kom de usædvanlig høje Brændselspriser, som man frygtede for, naar Kirken først var indviet og skulde tages i Brug. Krigen blev jo ved at vare langt ind i 1918. Endnu inden dens Afslutning i November blev den nye Kirke *indviet d. 26de Maj*, Søndagen efter Pintse. Kirkeministeren og vore bornholmske Rigsdagsmænd blev forhindrede i at komme tilstede, fordi Rigsdagens Aabning første Gang under den nye Grundlov paa det nybyggede Kristiansborgs Slot blev udsat til lige de samme Dage. Idet Biskoppen i sin Tale gik ud fra Kirkens Fornyelse gennem mange Hindringer, betonedede han Menighedens virkelige Fornyelse i levende Samfund med Jesus Kristus og dens Fællesfølelse og Fællesarbejde i Haab om, „at han, der begyndte det gode Værk, vil fuldføre det indtil Jesu Kristi Dag.“ Efter Indvielsen samledes de, der havde

arbejdet med Sagen, med Biskoppen og de øvrige Gæster, og ved denne Lejlighed blev følgende Sang sunget:

Paa Havnens Bakke imod Sky
 vor Kirke løfter sig paany
 op over Huses Vrimmel
 og skuer vide over Sø
 paa Kysten af vor Klippeø
 og peger mod Guds Himmel.

Som fromme Fædres Odelshjem
 er med vor By du vokset frem
 og vil os alle samle
 og lærer os vor Herres Tekst,
 at vokse Livets sunde Vækst:
 det ny ud af det gamle.

Med Fortids Mure, Taarn og Tag
 du er dig selv den Dag i Dag
 og gemmer mangt et Minde;
 og dog forynget i dig selv
 med ranke Søjler, lyse Hvælv,
 som løfter Sjæl og Sinde.

Vildt raser Krigen over Jord.
 Men kald du os med Livets Ord
 til Fredens Ly fortrolig!
Og Du, Fredsfyrste, god og stærk!
øv Du i os Dit Fredens Værk:
Byg os til Aandens Bolig.

Foreningen „Bornholm“ har foranstaltet flere naturskønne Egne paa Bornholm sikrede mod Salg til Udlændinge og har ogsaa sikret Befolkningen Adgang til disse. Det følgende Bind af „Bornholmske Samlinger“ vil indeholde de Deklarationer, som her ikke bliver Plads til.

Deklaration.

Undertegnede Proprietair J. Grønbech indgaar herved paa at fredlyse under Nationalmuseets 2den Afdeling paa Statens Vegne den mig tilhørende Ejendom „Hammersholm“, Matr. Nr. 1 a, f, g, h, ac, i, k, l, m, n, o, p, q, x og z af Allinge Landsogn, Hammershus Birk, samt Matr. Nr. 82 cb af Sognets Udmark i Olsker, og forpligter jeg mig og alle efterfølgende Ejere og Brugere af Ejendommen til at overholde følgende Bestemmelser:

§ 1.

Den nævnte Ejendoms Areal skal bestandig holdes samlet under een Fjer, saa at Udstykning ingen Sinde maa finde Sted af nogen Del af den, være sig ved Salg, Magelæg, Gave, Testamente eller paa anden Maade. Skulde Ejendommen blive sammenlagt med nogen anden Ejendom, skulle samtlige de i denne Overenskomst fastsatte Bestemmelser gjælde for den samlede Ejendom.

§ 2.

Der maa ingen Sinde paa Ejendommen opføres Hospitaler, Sanatorier, Rekreationshjem, Hoteller, Pensionater eller lignende, ej heller Bygninger bestemte til almindelig Beboelse ud over, hvad Ejendommens Drift som Landejendom kræver. Fremdeles maa der ikke paa Ejendommen opføres Fabrikker eller øves nogen Art af industriel Virksomhed, herunder Stenbrud. Herfra undtages dog det paa Gaardens Grund ud mod Allinge liggende Stenværk, paa hvilket Sted der brydes Sten i Følge Kontrakt for 50 Aar fra 1ste Januar 1906. Denne Kontrakt maa dog ikke udvides eller senere fornyes, og hvis Virksomheden nedlægges eller standses, maa den ikke optages paany.

§ 3.

Ejendommen skal stedse bevares i dansk Besiddelse og maa ikke sælges eller paa nogen Maade overdrages til Udlændinge. De fra Ejendommen i Aaret 1906 afhændede Parceller, som Foreningen „Bornholm“ vil søge at erhverve tilbage, til hvilket Formaal jeg skal yde Foreningen min Støtte, skulle i saa Fald indgaa under de i denne Overenskomst truffne Bestemmelser, dog at de af mig aftalte Kjøbesummer i alle Tilfælde betales mig.

§ 4.

For de saaledes paa min Ejendom lagte Behæftelser betaler Foreningen „Bornholm“ mig et Vederlag af 50,000 Kroner, skriver halvtredsindstyve Tusinde Kroner, som erlægges med 20,000 Kr. i Juni Termin 1907, 20,000 Kr. i Juni Termin 1908 og 10,000 Kr. i Juni Termin 1909. Af den Del af Kjøbesummen, der ikke betales mig i Juni Termin 1907, svares der Rente 4 $\frac{1}{2}$ p. a. af det til enhver Tid skyldige Beløb fra nævnte Termin at regne.

§ 5.

De i denne Deklaration ommældte Servituter og Hæftelser paalægges for bestandig og skulle altsaa ikke kunne hæves. Saa fremt nogen af de i foranstaaende Paragrafer fastsatte Bestemmelser desuagtet skulde blive misligholdt af mig eller efterfølgende Ejere af „Hammersholm“ er jeg eller vedkommende efterfølgende Ejer af Ejendommen pligtig til paa Anfordring at betale i Bøde til Nationalmuseets 2der Afdeling et Beløb af 50,000 Kr., skriver halvtredsindstyve Tusinde Kroner, og endvidere til Statskassen et lige saa stort Beløb.

Paataaleret tilkommer den danske Stat, Nationalmuseet, Foreningen „Bornholm“ eller enhver anden dansk Forening med samme Formaal som denne.

§ 6.

De i § 1—5 fastsatte Bestemmelser ville — dog uden Udgift for mig — være at thinglæse som servitut- og prioritetsstiftende paa Ejendommen.

Rønne, d. 15 Marts 1907.

J. Grønbech.

Til Vitterlighed:

M. C. Koefoed, *M. M. Smidt,*
Rektor. Redaktør

Deklaration.

Undertegnede *Hoteleier Mathias Johannes Schou*, der idag er bleven tilskødet *Parcelen Matr. Nr. 1 ah af Hammersholm i Allinge Landsogn*, fredlyser herved under Nationalmuseets 2. Afdeling paa Statens Vegne denne bemeldte min Eiendom, saaledes at jeg og alle efterfølgende Eiere er pligtig til at overholde følgende Bestemmelser:

1.

Den nævnte Eiendoms Areal skal bestandig holdes samlet under én Eier, saa at Udstykning ingensinde maa finde Sted af nogen Del af den, være sig ved Salg, Magelæg, Gave, Testamente eller paa anden Maade.

Skulde Eiendommen blive sammenlagt med nogen anden Eiendom, skulle samtlige de i denne Deklaration fastsatte Bestemmelser gjælde for den samlede Eiendom.

2.

Jeg forbeholder mig og efterfølgende Eiere Ret til fremdeles at udøve og drive den Pensionatsvirksomhed, der hidtil har fundet Sted paa Eiendommen, dog saaledes at de nu staaende Bygninger til Pensionat og Beboelse ikke i nogen Henseende ved Ombygning maa gjøres høiere eller udvides, og der ikke heller maa opføres flere eller større Bygninger til ovennævnte Brug paa den nu bebyggede Grund. Fremdeles maa der ikke paa nogen Del af Eiendommen opføres Hoteller, Pensionater, Hospitaler, Sanatorier, Rekreationshjem og lignende eller overhovedet Bygninger, bestemte til Beboelse eller lignende Anvendelse, f. Ex. Ateliers. Ikke heller maa her anlægges Fabrikker eller øves nogen Art af industriel Virksomhed, herunder Stenbrud.

3.

Eiendommen skal stedse bevares i dansk Besiddelse og maa ikke sælges eller paa nogen Maade overdrages til Udlændinge. De Dele af Eiendommens Tilliggende, der ikke ere under Avlsdrift, skulle fremdeles og bestandig henligge med Lyng og Krat som nu.

4.

De i denne Deklaration ommeldte Bestemmelser skulle gjælde for bestandig og kunne ikke hæves. Saafremt nogen af dem desuagtet enten af mig eller efterfølgende Eiere skulde blive misligholdte, er jeg eller vedkommende efterfølgende Eiere af Eiendommen pligtig til paa Anfordring at betale i Bøde til Nationalmuseets 2den Afdeling et Beløb af 30,000 Kroner, skriver Tredive Tusende Kroner, og endvidere til Statskassen et ligesaa stort Beløb.

Paataleret tilkommer den danske Stat, Nationalmuseet eller den hertil svarende senere Institution, Foreningen „Bornholm“ eller enhver anden dansk Forening med lignende Formaal som denne.

5.

Denne Deklaration vil være at *thinglæse og notere som servitutstiftende for Eiendommen med Prioritet forud for al Pantegjæld.*

Den her omhandlede Parcel Matr. Nr. 1 a h er ved Landbrugsministeriets Approbation af 22 Juli 1908 fraskilt Matr. Nr. 1 b og skyldsæt for *Hartkorn 7 Skpr. 1 Fdk. 2 1/2 Alb.*

Der paahviler Hammersholms Hovedlod, hvorfra Matr. Nr. 1 b i sin Tid er udstykket, Deklaration om Fredskovforpligtelse. —

Til Bekræftelse med min Underskrift i Ivende Vitterlighedsvidners Overværelse.

Udstedt i Allinge d. 21 Decbr. 1908.

M. Schou.

Til Vitterlighed:

Thorvald Kofoed. Fr. Pihl.

Deklaration.

Undertegnede *Peer Nilsson* som Ejer af efternævnte Parceller fra „Hammersholm“, Allinge Landsogn,

Matr. Nr. 1 c af Hartkorn „ Fdkr. 2 Alb.

„ „ 1 y „ do. 3 „ 1 1/4 „

erklærer herved for mig og efterfølgende Ejere af bemeldte mine Ejendomme, at disse i hele sin Udstrækning stedse kun bliver at benytte til Avlsbrug, saa at der alene paa samme maa opføres saadanne Bygninger, som er nødvendige for Ejeren som Avlsbruger, altsaa kun Bygninger til Beboelse for selve Ejeren og hans Husstand i hans nævnte Egenskab og til Ejendommens Drift som Avlsbrug. — Det er derfor aldeles udelukket, at der paa Ejendommene maa etableres Fabriksanlæg eller industrielle Anlæg af enhver Art, og at samme maa bebygges med Villaer til privat Beboelse eller med Hotel- eller Pensionatshuse eller lign. Ejendommene bliver nemlig i enhver Henseende at fredlyse for al anden Virksomhed eller Benyttelse end Avlsbrug.

Som Vederlag for de bemeldte mine Ejendomme efter denne Deklaration paalagte Indskrænkninger i Raadigheden og Benyttelsen af samme har jeg af Foreningen „Bornholm“ modtaget kontant 1000 Kr., er Et Tusinde Kroner, hvorfør herved meddeles Kvittering, og tillægges derfor bemeldte Forenings nuværende eller fremtidige Bestyrelse Paataleret efter denne Deklaration, ligesom jeg ogsaa tillægger Allinge-Sandvig Byraad og Bornholms Amsraad hver især den samme Paataleret, forsaavidt Foreningen „Bornholm“ skulde blive ophævet.

Indehaveren af Paataleretten kan til enhver Tid optræde med al den Ret og Myndighed, som Loven hjemler for dem, for hvem en Servitut er paalagt paa en Ejendom.

Denne Deklaration bliver at tinglæse som servitutstiftende og derfor at notere som Heftelse paa mine nævnte Ejendommers Folier i Panteregisteret.

Omkostningerne ved denne Deklarations Oprettelse og Tinglæsning bæres af Foreningen „Bornholm“.

Det bemærkes, at der paa mine Ejendomme findes efternævnte tinglæste Heftelser:

særskilt paa Matr. Nr. 1 e: Kontrakt med Bornholms Granitværk om Ret for dette til at anbringe Brønd og Vandledning, læst $^{14}/_{11}$ 1892,

fælles paa Matr. Nr. 1 e og 1 y: 1 Prioritet til Husmandskreditforeningen, dateret $^{26}/_{8}$ 1904, læst 29 s. M., for 2400 Kr. og 2 Prioritet til Stenhugger Bernt Svensson for 250 Kr.

samt følgende paa „Hammersholm“ hvilende, hvorfor mine Ejendomme ikke er frigjorte:

Deklaration af $^{12}/_{7}$ 1874, tinglæst 13 s. M., angaaende Fredsskovsforpligtelser, hæfter tillige paa Matr. Nr. 1 e og 1 y,

Lejebrev af $^{11}/_{9}$ 1888, tinglæst 17 s. M., fra J. C. Thorn til Blanch paa Jord i 30 Aar,

Deklaration af $^{24}/_{3}$ og $^{2}/_{4}$ 1891, tinglæst $^{6}/_{4}$ 1891 fra J. Thorn om Vejservitut til Fordel for Matr. Nr. 1 v fra Hammersholm.

Til Bekræftelse med min Underskrift vidnefast.

Udstedt i Allinge d. 8de Februar 1908.

Per Nielson

Til Vitterlighed om Opretterens Identitet
og Underskriftens Ægthed:

<i>C. Holm,</i>	<i>M. Møller,</i>
Sparekassebogholder,	Sparekasseskasserer,
Allinge.	Allinge.